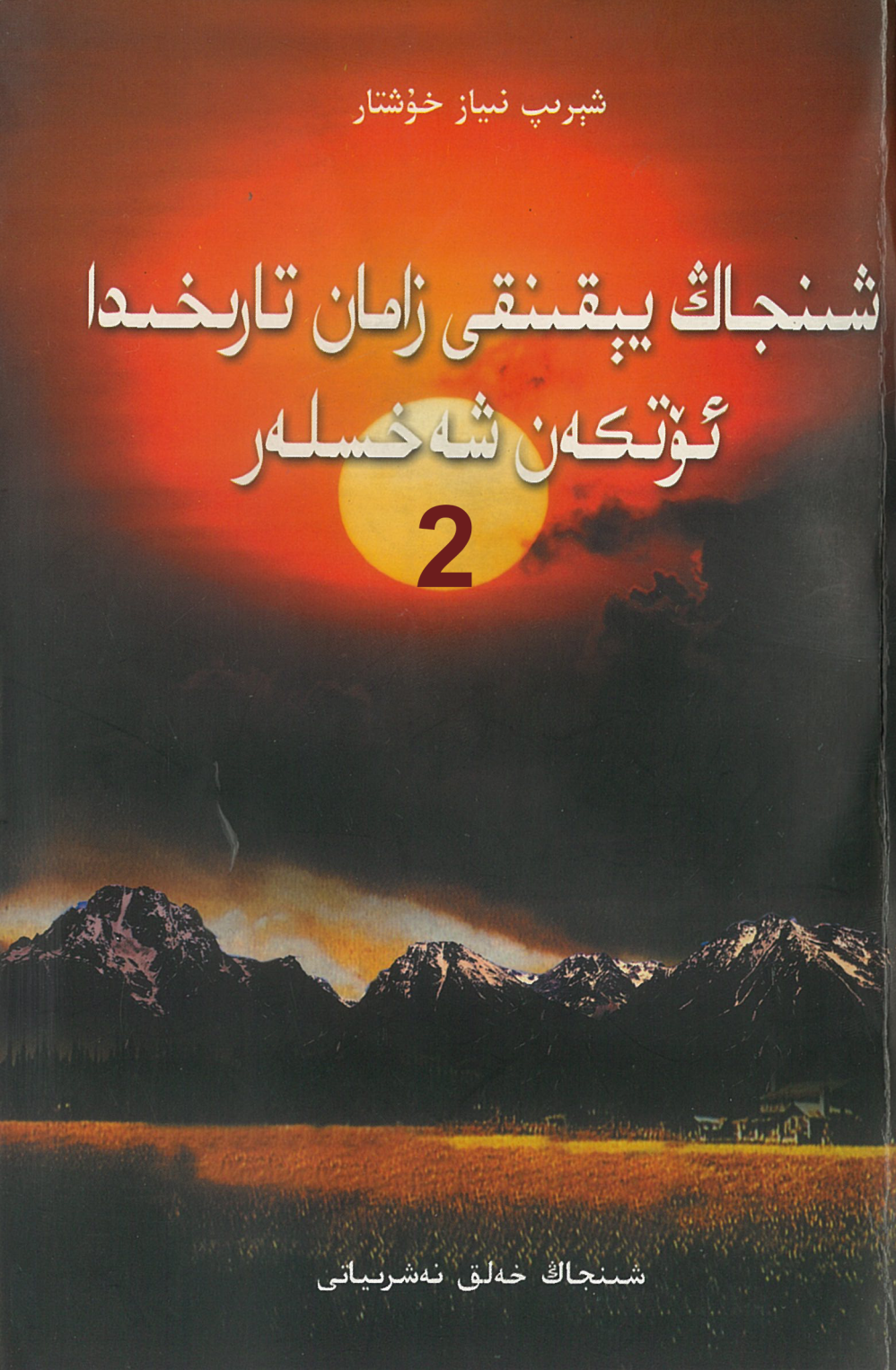
شېرىپ نىياز خوشتار

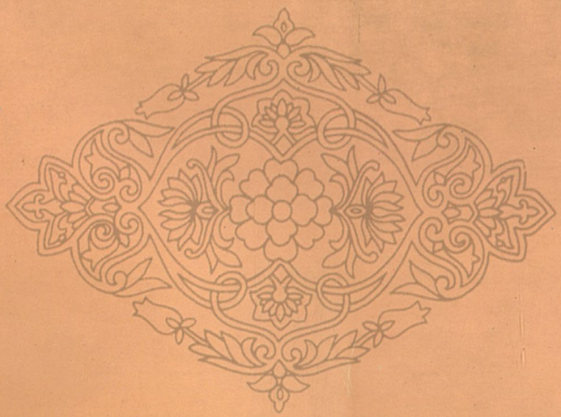
شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۇتكەن شەخسلەر

2

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

شىنجاڭ بىقىنچى زامان تارىخىدا ئۇتكەن شەخسلەر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

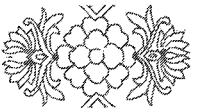
ISBN 7-228-07736-9
K·1079(民文)定价:19.70元

ISBN 7-228-07736-9

9 787228 077366 >

شېرىپ نىياز خوشتار

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۇتكەن شەخسلەر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据
新疆近代历史人物/西利甫·尼雅孜·呼西塔尔著. —乌鲁木齐:新疆人民出版社,2002.12
ISBN 7—228—07736—9
Ⅰ.新… Ⅱ.西… Ⅲ.历史人物—列传—新疆—近代—维吾尔语(中国少数民族语言)
Ⅳ.K820.845
中国版本图书馆CIP数据核字(2002)第099970号

责任编辑:买买提依明·西帕
责任校对:艾洁尔古丽·吐尔逊
封面设计:阿克拜尔·萨里

新疆近代历史人物 (维吾尔文)
西利甫·尼雅孜·呼西塔 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号,邮编830001)
新疆农科院印刷厂印刷
新疆新华书店发行
850×1168毫米 32开本 12.5印张 17插页
2003年1月第1版 2003年1月第1次印刷
印数:1—5060册

ISBN 7—228—07736—9/K·1070 定价:19.70元

مەنخەنۇاڭ

ياڭ زەنشۇ

لۇكچۇن ۋاڭلىرى

1871 - يىلدىن 1881- يىلغىچە ئىلنى ئىشغال قىلغان چار روسىيە قوشۇنى ۋە ئىلدىكى مانجۇ ، شۆە ، سولۇن ، داغۇر ، خەنزۇئەمەلدارلار ، ئىلى ۋاڭلىرى ھەم ئىلدىكى بىر قىسىم مۆتىۋەرلەر

كۆچار ژاك ئوردسى

ئالدىنقى رەتتىكى شېلەپىلىك كىشى مەھپۇزژاك

ئابدۇقادىر ھاجى تۆھنجاك

كىچىك ئاخۇن تۆھنجاك

شاكىر قازاق

ھاپىز لۇيجاك

ئەزەمخان تۆرە

زاكىر قازاق

سەیید هاجی

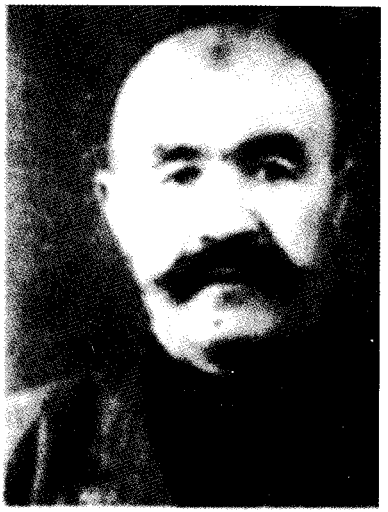
هاشم هاجی

هەمزابایوف نۆراجی

ئابدۆقادر هاجی

مولا باقی بوتی هاجیوف

نۇربەگ (خودىڭباڭ)

نەبجان

ئوبۇلقاسىم ياقۇپ

قۇربان نىياز شاھىدى

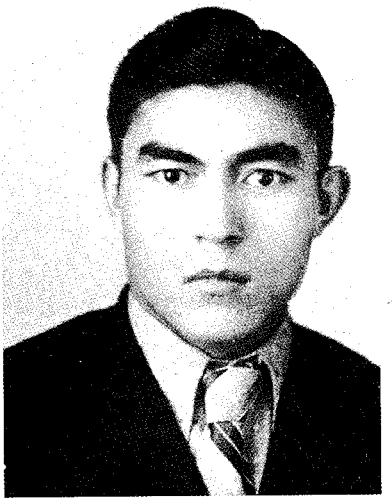
قۇربان سەئىدى

ئۆمەر دامۇللا

ئابدۇراخمان ئەپەندى

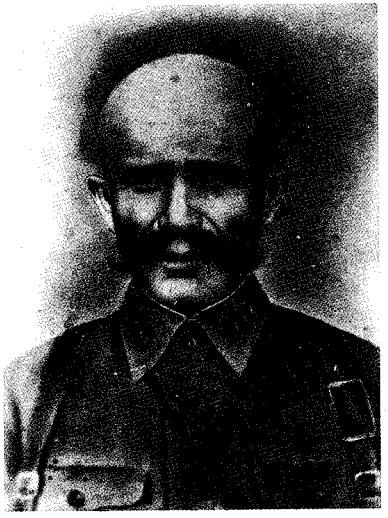
قۇربان قوداي

قالىبەگ

«چىڭگىزخان» دامۇللا

زەمىر تۇەنجاك

1949ـ يىلى مەملىكەتلىك سىياسى مەسلىھەت كېڭەش يىغىنىغا قاتناشقان شىنجاڭ ۋەكىللىرى
(ئالدىنقى رەت ئوڭدا تۇجى، سولدا ئالىمجان ھاكىمبايوف)

شومۇتۇن

ئەخمەت ۋاجىدى

ئوبۇلخەيرى تۆرە

نۇسۇپقان كۇنباي

غبنى باتۇر ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە

فادىي ئىۋانوۋىچ لسكىن

ئالدىنقى رەت ئوڭدا ئونانباي باتۇر،
ئوتتۇرىدا ئەخمەتجان قاسىمى،
سولدا سۋىيت باتۇر

شەپقەت ھەمشىرىسى رىزۋانگۇل

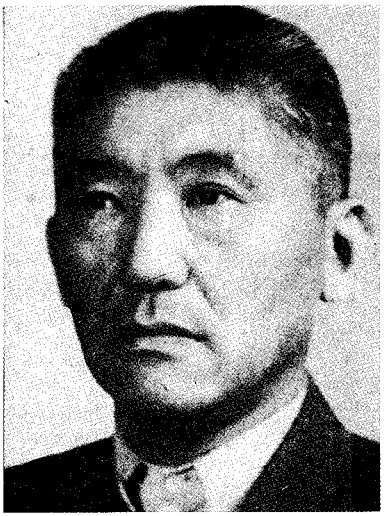
مەرغۇپ ئىسھاقوف

ئەنۋەر خانبابا

ئوراز بەگ

داشجاپ

سدىق مۇسايوف

ئابدۇرېھىم ئۆمەر

ئابدۇرېھىم لېتىپ

مۇھەممەت ئىسمايىل

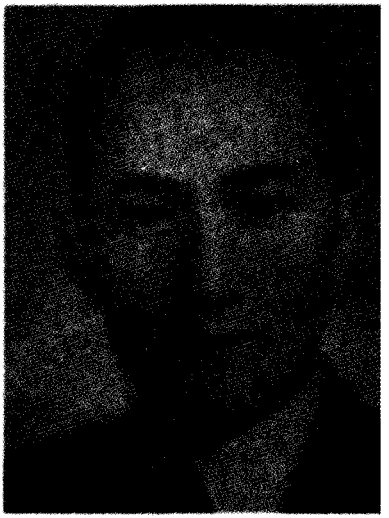
ياسىن ھاجى خۇدابەردى

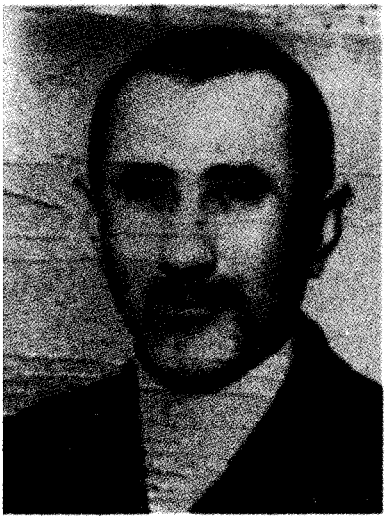
مالیاكجۇن

ئابدۇغوپۇر دامولللا

پولات قادىر

مۇسا ئەپەندى

سەلەي چاققان

ئۇستا خەتتات پاشا غوجا

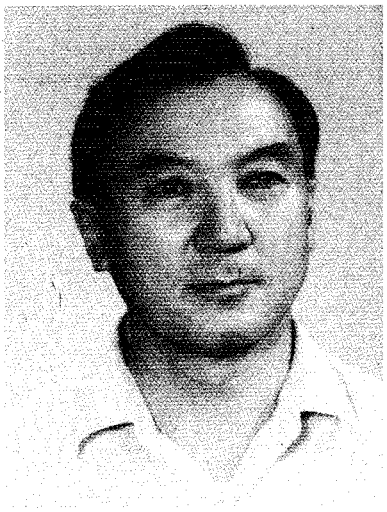
تېيىپ ھاجى سابىتوف

ئوشۇر شەنجاڭ

ئابدۇقەييۇم مۇسابايوف

ئىسھاقجان مەھمۇدى

ئابدۇرېشت قاربي ھاجى

ئىنايتۇللا ھەلىمى

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ..... (1)
قۇمۇل ۋاڭلىرى ..... (1)
تۇرپان ۋاڭلىرى ..... (11)
كۇچار ۋاڭلىرى ..... (38)
قارىقاشتىكى گۇڭ ـ غوجىلار ..... (48)
باي ناھىيىسىدىكى گۇڭ ـ غوجام ئوردىسى ..... (50)
ئەلەن ۋاڭ ..... (51)
خادىۋاڭ ..... (55)
مەنخەنۋاڭ ..... (57)
ئىككىنچى باب ..... (59)
1864 ـ يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى ..... (59)
ئىلى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى ياڭ زەنشۇ ... (68)
قادىرھاجى تۇڭلۇڭ ..... (70)
مۇيدىن خەلىپەت ..... (73)
قاراغوجىلىق ئەمەت ..... (77)
ئۈچىنچى باب ..... (83)
شوپۇللۇق سالى دورغا ..... (83)
ئابدۇنىياز مىراب ..... (87)
نوملۇق سالى دورغا ..... (89)
تۇركۇللۇك باقىنىياز دورغا ..... (91)
نىياز دېھقان ..... (93)
قاسىم پالۋان ..... (98)
يۇنۇس موللام ..... (101)

«12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى قوزغىغان ئۇ
ئەزىمەت ..... (104)
1930 - يىللاردا قەشقەردە تەپرىقىچىلىق قىلغان چەت ئەللىك
ئاتامانلار ..... (106)
ئابدۇنىياز كامال (سىجاڭ) ..... (109)
سېيتىۋالدىجان ..... (111)
مۆيدىن تۇەنجاڭ ..... (114)
توختى ئېلى لۇيجاڭ ..... (116)
ھاپىز لۇيجاڭ ..... (118)
ھامۇتخان لۇيجاڭ ..... (118)
ئەزەمخان تۆرە ..... (120)
زاكىر قازاق ۋە شاكىر قازاق ..... (121)
سادىق ھاجى ..... (123)
يۈسۈپجان قۇربېشى ..... (124)
قوشقار باي ..... (126)
كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭ ..... (128)
ئۇراز بەگ ..... (131)
ئابدۇقادىر ھاجى ..... (131)
غوپۇر تۇەنجاڭ ..... (133)
مەھمۇت مۇھىتى ۋە 6 - دىۋىزىيە ..... (134)
نۇر بەگ ..... (136)
ياقۇپ ئامبال ..... (139)
ھاشىم ھاجى ..... (141)
مەنسۇر ئەپەندى ..... (143)
پاسار بەگ ..... (145)
نۇر بەگ (خۇدىكباڭ) ..... (147)
سېيىت ھاجى ..... (148)
ئابدۇقادىر ھاجى ..... (149)

هەمزابایوف نۇراجى ..... (151)
ئوبۇلقاسىم ياقۇپ ..... (152)
نەبىجان ..... (153)
قۇربان نىياز شاھىدى ..... (154)
قۇربان سەئىدى ..... (155)
ئابدۇرېھىم ئىمىنوف ..... (156)
ئابدۇللا تۇەنجاڭ ..... (158)
مۇختەر ..... (161)
موللا باقى بوتى ھاجىيوف ..... (162)
ئۆمەر دامولا ..... (163)
گېنېرال لېيتىنانت جاۋجيەنفېڭ ..... (164)
ئابدۇراخمان ئەپەندى ..... (167)
شى يەنفۇ ..... (169)
قۇربان قوداي ..... (170)
قالىبەگ ..... (171)
زەمىر تۇەنجاڭ ..... (171)
سوفىبەگ ھاجى ..... (174)
مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم ..... (178)
تۆتىنچى باب ..... (181)
چېن تيەنچيۇ ..... (181)
دېڭ فا ..... (182)
ماۋزېمىن ..... (183)
يۇي شيۇسۇڭ ..... (183)
لىن جىلۇ ..... (187)
لو بىن ..... (187)
يېزا ئىگىلىك ئالىمى تۇجى ..... (188)
ئەخمەت ژاجىدى ..... (195)
بەشىنچى باب ..... (197)

غېنى باتۇر ..... (197)
ئەكبەر باتۇر ..... (201)
مۇھەممەتجان مەخسۇم ..... (203)
شومۇتۇن ..... (204)
ئەنۋەر مۇسابايوف ..... (205)
ئوبۇلخەيرى تۆرە ..... (206)
نۇسۇپقان كۇنباي ..... (207)
ئالىمجان ھاكىمبايوف ..... (211)
سوپاخۇن ..... (212)
1946 - يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى... (215)
سېيىت باتۇر ..... (218)
ئونانباي باتۇر ..... (218)
دۆلەتخان باتۇر ..... (219)
مەرغۇپ ئىسھاقوف ..... (219)
فادي ئىۋانوۋچ لىسكىن ..... (220)
مۇگونتوف ..... (220)
ۋارشانوف مىخايلوۋچ ماژاروف ..... (221)
فالىنوف ..... (221)
ئوسمان ناسىروف ..... (222)
غېنى كېرىموف ..... (222)
ئابدۇرېشىت ئىمىنوف ..... (223)
رىزۋانگۇل ..... (223)
قەشقەردىكى بەش ئەزىمەت ..... (225)
ھاشىم خۇيجاك ..... (228)
ئەنجانباي ..... (229)
ھەسەنبەگ ..... (231)
تۇردى قارىي بەگ ..... (235)
ئەنۋەر خانبابا ..... (237)

سىدىق مۇسايوف ..... (238)
داشىجاپ ..... (238)
ئابدۇرېھىم ئۆمەر ..... (239)
ئابدۇرېھىم لېتىپ ..... (241)
نۇسرەت شەھىدى ..... (241)
مۇھەممەت ئىسمايىل ..... (243)
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان ھەربىي
كۇرس ۋە مەكتەپلەر ..... (244)
ئالتىنچى باب ..... (253)
ئابدۇمۇتالى خەلىپەم ..... (253)
زىرىڭ قارىي ھاجى ..... (254)
ئابدۇغوپۇر داموللا ..... (255)
ھاشىم ئاخۇن داموللا ..... (258)
مالياڭجۇن ..... (259)
ئابلىز ھوشۇر - «چىڭگىزخان» داموللا ... (262)
سىدىقجان خوجا ..... (264)
ئابدۇخېۋىر داموللا ھاجىم ..... (266)
ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم ..... (268)
مەخمۇت ئاخۇن داموللا ..... (269)
ئوسمان قارىي ھاجىم ..... (269)
شېرىپجان داموللا ھاجى ..... (270)
يەتتىنچى باب ..... (272)
سەلەي چاققان ..... (272)
قىزىقچى موللا زەيدىن ..... (277)
موللا مۇسا سايرامى ..... (278)
يۇسۇپ تەيجى ..... (280)
ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ..... (281)

مۇھەممەت فەيزى..... (282)
شائىر، تەنقىداتچى ئەھمەد زىيائى ..... (284)
يازغۇچى، دراماتورگ زۇنۇن قادىر ..... (289)
نىم شېھىت ئەرمىيە ئېلى سايرامى..... (292)
ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم ..... (296)
ئۇستا خەنتات پاشا غوجا..... (300)
مۇھەممەتئىمىن سوپىزادە..... (303)
تۇرغۇنجان رەھىمى (تولۇئى) ..... (303)
تاشجارىق جولدى ئوغلى ..... (305)
شۇكۇر يالقىن..... (306)
ياسىن ھاجى خۇدابەردى ..... (307)
خېۋىر تۆمۇر ..... (310)
پولات قادىر ..... (311)
شائىر ئەرشىدىن تاتلىق ..... (312)
مەھمۇتجان ئىلھامجانوف ..... (313)
ئىبراھىم مۇتىھى..... (317)
توختى باقى ئارتىشى ..... (318)
ئىمىن تۇرسۇن ..... (320)
ئۇيغۇر سايرانى ..... (322)
تېيىپجان ھادى ..... (325)
نىغمەت مىجان ..... (327)
ماموت سابىت ..... (328)
سەلىمجان ئەزىزەم..... (330)
سەككىزىنچى باب..... (332)
ئاتاقلىق مائارىپچى ھەيدەر سايرانى ..... (332)
تېيىپ ھاجى سابىتوف..... (337)

سابىت ئەپەندىم ..... (339)
ئابدرېھىم ئەيسا ..... (341)
توختى ھاجىم ..... (343)
توققۇزىنچى باب ..... (344)
مەشھۇر تېۋىپ ۋە شائىر قۇتبىدىنشاھ ..... (344)
باي ئېزىزى ..... (345)
مۇسا ئەپەندى ..... (346)
تېڭىقچى سامساق ئۇستام ..... (347)
تېۋىپ مۇتىئۇللا قاري ھاجى ..... (349)
ئىنايتۇللا ھەلىمى ..... (350)
تېۋىپ ئابلىمىت يۇسۇپھاجى ..... (352)
ئىسھاقجان مەھمۇدى ..... (356)
ئابدۇرېشىت قاري ھاجى ..... (357)
مۇھىددىن مەخدۇم ھاجى ..... (359)
نامان ئەپەندى ..... (359)
ئونىنچى باب ..... (362)
خۇسەيىن چانىشوف ..... (362)
ياسىن ئارىز ھاجى ..... (365)
قابىل كارخانىچى مىجىت مۇسابايوف ..... (368)
ھېيىت ھاجىم ..... (370)
ئابدۇللا ئاخۇن ..... (373)
ئابدۇقەييۇم مۇسابايوف ..... (374)
ئوشۇر شەنجاڭ ..... (376)
مۇھەممەتخان پالتا ..... (379)
مۇھەممەتخان ھاجى ..... (381)
ماھىر سلىسار ئابدۇقادىر ئوستا ..... (383)
ئوسمان ھاجىم پىلانچى ..... (387)

بىرىنچى باب

قۇمۇل ۋاڭلىرى

قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئۇزاق ئەجدادى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا باغلىنىدۇ. تارىخ 17 - ئەسىرگە قەدەم قويغاندا ئاقسۆڭەكلىرى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، 1644 - يىلى پۈتكۈل جۇڭگونى ئۆزلىرىگە قارىتىدۇ. مانجۇ ئىستىبداتلىرى خەنزۇ مىللىتىدىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن بىرلىشىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە مىللىي زۇلۇم يۈرگۈزىدۇ. بۇ دەل شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيەدە تۇبۇتلەر كونتروللىقىدا جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى خانىدانلىقى، جەنۇبىي شىنجاڭدا سەئىدىيە سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. سەئىدىيە خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدىن باشلاپ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ قېتىملىق ئىسيانلىرىغا تاقابىل تۇرۇپ خەلقىنى ئەمىن قىلىدۇ. 1605 - يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 4-سۇلتانى مۇھەممەتخان (خاقانى ئەزىم) خانىنەسەبىدىن بولغان مۇھەممەت شاھبەگنى قۇمۇلغا ۋالىي قىلىپ بەلگىلەيدۇ. بۇ يىللاردا جۇڭغارلار قۇمۇلغا پات - پاتلا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مۇھەممەت شاھبەگ جۇڭغارلارنىڭ بىر قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇپ، ئۇرۇشتا نۇسرەت قازىنىدۇ، لېكىن مۇھەممەت شاھبەگ بۇ ئۇرۇشتا ئۆزىنىڭ سول قولىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن مۇھەممەت شاھبەگ مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگ ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ. مۇھەممەت

شاھ غازىبەگ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تارخانبەگلىك ئورنى ئوغلى ئەبەيدۇللاغا قالىدۇ. دېمەك ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ئاتىسى مۇھەممەت شاھ غازىبەگ ئورنىغا تۇنجى بولۇپ قۇمۇلغا تارخانبەگ بولىدۇ.

ئەبەيدۇللا تارخانبەگ

بىرىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا 1696- يىلى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ چىڭ سۇلالىسىگە قارايدۇ. 1897- يىلى ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى چوڭ گۈپا (ۋاپا) بەگنى باركۆلگە ئەۋەتىپ، جۇڭغارلارنىڭ قۇمۇلدىكى ۋەكىلى غالداننىڭ ئوغلى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىدۇ. شۇ يىلى 10 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى موڭغۇللارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلۈشى بويىچە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى قىزىل تۇغلۇق ئۇيغۇر قوشۇنى قىلىپ ئايرىيدۇ. ئەبەيدۇللانى 1 - دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەينىلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ تارخانبەگلىك نامىنى ساقلاپ قىلىپ، جاساق مۇھۇرىنى بېرىدۇ، جىمىكلىك قىزىل تۇغ تەقدىم قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى گۈپا بەگنى 2 - دەرىجىلىك بەگلىككە تەينىلەيدۇ. ئۇ 200 دەك ئادىمى بىلەن (جىۋچۇندە) تۇرىدۇ. كاڭشى خان 1706 - يىلى ئەبەيدۇللانى بېيجىڭغا چاقىرتىدۇ. ئەبەيدۇللا سەككىز ئۇيغۇرنى باشلاپ خان ئالدىغا نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن بارىدۇ. شۇ چاغدا تۇنجى قېتىم قۇمۇل قوغۇنى خانغا سوۋغا قىلىنىدۇ. خان بۇ توققۇز ئۇيغۇرنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ماختاپ ئۇلارغا نۇرغۇن ئىنئاملار بېرىدۇ. خانىنىڭ پەرمانى بىلەن قۇمۇلنىڭ ئۇششاق تاللىرىدىكى توققۇز ئۇيغۇرنىڭ ھەيكىلىنى ياسايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر قايسى جايلاردىن كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ بۇ كىشىلەرگە ھۆرمەت بىلدۇرۇپ ئۆتۈشى بىر تۈزۈم بولۇپ قالىدۇ.

ئەبەيدۇللا بەگ شۇ قېتىم بېيجىڭدىن قايتقۇچە خەنزۇ

هۇنەرۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، قۇمۇلدىكى جاساق ئوردىسى (كونا شەھەر ئىچىدىكى تۆۋەن ئوردا) نى سالدۇرىدۇ. ئەبەيدۇللا بېيجىڭدىن قايتقاندىن كېيىن، كاڭشى خان قۇمۇلدا شەھەر ئەتراپىغا سېپىل سوقۇپ، مۇكەممەل بىر شەھەر بىنا قىلىشقا پەرمان بېرىدۇ. يەنە ئەبەيدۇللانىڭ تەلىپى بويىچە، ئۇزۇن يىللىق ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئادەم سانىنىڭ ئازىيىپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىشكە رۇخسەت قىلىدۇ. نەتىجىدە توقسۇن، پىچاندىن كۆچۈرۈلگەنلەرنى قارادۆۋە، لاپچۇقتا، ئاقسۇ، كۇچاردىن كۆچۈرۈلگەنلەرنى توغۇچى، جىگدە تەرەپلەرگە؛ قەشقەر، خوتەن، يەركەنلەردىن كۆچۈرۈلگەنلەرنى ئاستانە، سۇمقاغىلارغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. يەنە خان ئەبەيدۇللا بەگنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن قاتناش يولى ھەققىدىكى تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئىچكىرىدىن چاقىلىققا ئۆتىدىغان يىپەك يولىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قۇمۇل ئارقىلىق ئۆتىدىغان بۇرۇنقى چوڭ يولنى ئەسلىگە كەلتۇرىدۇ، قۇمۇل سودىگەرلىرىنىڭ گەنسۇ بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. ئەبەيدۇللا بەگ كاڭشىنىڭ 48 - يىلى (1709 - يىلى) ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئىمىن ۋاڭ

ئىككىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى گۇپا بەگ 1709 - يىلى 4-ئايدا 1 - دەرىجىلىك جاساق تارخانبەگلىككە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىككى يىل تەختتە ئولتۇرۇپ، 1711 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوچىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئىمىن 1711 - يىلى دادىسى گۇپا بەگنىڭ 1 - دەرىجىلىك جاساق تارخانبەگلىكىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇ قۇمۇلشەھەر ئىچى ئوردا خانى مەھەللىسى (تۆۋەنئوردا) دە ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ھەربىي

ماهارەتتە پىشقان بولۇپ، ئوقيا ئېتىشقا ماهىر ئىدى. ئۇنىڭ ئوقيا ئېتىپ مەشىق قىلىش مەيدانى شەھەرنىڭ سىرتىدا ئون موغا يېقىن جايىنى ئىگىلىگەنىدى. 1715 - يىلى جۇڭغار ئاقسۇڭكەكلىرىدىن سەۋاڭ ئارابدان قۇمۇلغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا 2000 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ قوشۇنىنى باشلاپ، چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى مۇداپىئە قوشۇنىدىن 200 كىشىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ. ئۇرۇشتا ئىمىن ۋاڭ ئالاھىدە ماهارەت كۆرسىتىدۇ. نەتىجىدە جۇڭغار قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە 20 چاقىرىم چېكىنىدۇ ۋە كېيىن قېچىپ كېتىدۇ. كاڭشى خان بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن ئىمىن ۋاڭ ۋە باشقىلارنى 15 مىڭ سەرتەڭگە بىلەن مۇكاپاتلايدۇ. پۇقرالارغا ئاشلىق، قوي، كالا، تۇرۇلۇك كىيىم - كېچەكلىك رەخت ئىنئام قىلىدۇ. 1718 - يىلى ئىمىن ۋاڭ قۇمۇلدىكى بىر تۇركۇم دېھقانلارنى تاشۇبلىققا (تالناچىنغا)، 1722 - يىلى 400 كىشىنى تۇرپانغا بوزىيەرئۆزلەشتۇرۇپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ چىيەنلۇڭنىڭ 4 - يىلى (1740 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋاپات بولىدۇ.

يۈسۈپ ۋاڭ

تۆتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپ چىيەنلۇڭنىڭ 5 - يىلى (1740 — يىلى) دادىسىنىڭ ئىمتىيازىغا ۋارىسلىق قىلىپ، قۇمۇلنىڭ باسقاق بېگى بولىدۇ.

1756 - يىلى تۇرپاندا جۇڭغارلار بىلەن بىرلىشىپ كۆتۈرۈلگەن ئىسيانىنى باستۇرۇشتا يۈسۈپ ۋاڭ خىزمەت كۆرسىتىپ خان تەرىپىدىن تارتۇقلىنىدۇ. 1758 - يىلى يەنە يۈسۈپ ۋاڭ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قىلىنغان جازا يۈرۈشكە قاتنىشىپ،

جەڭدە ماھارەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن گاۋزۇڭ خان تەرىپىدىن ئالاھىدە ئەمەل ئىنئام بىلەن مۇكاپاتلىنىپ، قەشقەرنى باشقۇرۇشقا تەينىلىنىدۇ.

1760 - يىلى گاۋزۇڭ خان يۈسۈپ ۋاڭنى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى 40 بەگنى باشلاپ پايتەختكە بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىدۇ. خان ئۇلارنى نۇرانە سارايدا قوبۇل قىلىپ خاس تون، تەڭگىلەر بىلەن تارتۇقلايدۇ. راھەتباغدا بىر قانچە قېتىم زىياپەت بېرىدۇ. يەنە خان يۈسۈپ ۋاڭنىڭ قۇمۇلغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن بىر يىل ئىلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئىنىسى ئابدۇللانى ئۈچتۇرپاننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەيدۇ.

1766 ــ يىلى 500 ئائىلىلىك دېھقان قۇمۇلدىن ئىلىغا دېھقانچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلىدۇ. 1767 - يىلى 12 - ئايدا يۈسۈپ ۋاڭ ئوغلى ئىبراھىم بىلەن بېيجىڭغا خانىنى زىيارەت قىلىشقا ماڭىدۇ. شەنشىنىڭ لىڭشى ناھىيىسىگە بارغاندا يۈسۈپ ۋاڭ چېچەك چىقىپ ۋاپات بولىدۇ. ئىبراھىم دادىسىنىڭ جەسىتىنى قايتۇرۇپ كېلىۋېتىپ گەنسۇنىڭ پىڭلياڭ ناھىيىسىگە كەلگەندە چېچەكنى يۇقتۇرۇۋېلىپ ئۇمۇ قازا قىلىدۇ.

بېيجىڭ زىگۇاڭگى سارىيىدىكى 50 تۆھپىكارنىڭ سۈرىتى ئېچىلىپ يۈسۈپ ۋاڭنىڭمۇ سۈرىتى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇنداق مەدھىيە ئوقۇلغان: «يۈرتنىڭ سەركەردىسى، قۇمۇلنىڭ ئىنانچخان دەرىجىلىك بېيلىسى يۈسۈپ ئۆز جەمەتى ئارىسىدىكى ئابرۇيلۇق زات. ھەربىي ئىشلاردا بىزگە ياخشى مەسلىھەتلەرنى بەرگەن. ئالتە شەھەرنى بويسۇندۇرغان. ئۈچتۇرپاندا تىنچلىق ئورناتقان».

يۈسۈپ ۋاڭ ھايات ۋاقتىدا قۇمۇل شەھەر سېپىلىنىڭ شىمالغا يانداش يۇزچى ئېگىزلىكتە، توققۇز دەرۋازىلىق چوڭ ئوردىنى سالدۇرىدۇ، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى «ئابات باغ» نى ئارىتام، باغداش باغلىرىنى بىنا قىلدۇرىدۇ. ھېيتگاھ

مەسچىتىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى سالدۇرىدۇ.

ئىسھاق ۋاڭ

چىەنلۇڭنىڭ 32 - يىلى (1767 - يىلى) يۇسۇپ ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بەشىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئىسھاق ئىنانچخان دەرىجىلىك دوروبېللىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، 1771- يىلى بېيجىڭگە بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىدۇ. خان 1773- يىلى ئىسھاقنى ھۆكۈمرانلىق قىلىش ماھارىتىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ئىلىغا، ئىلى جاڭجۈنى شۇخۇدېنىڭ يېنىغا ئەۋەتىدۇ. 1776 - يىلى قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ ۋاڭلىقىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. 1780 - يىلى ئىسھاق ۋاڭغا چېچەك چىقىپ ۋاپات بولىدۇ. ئىسھاق ۋاڭ دەۋرىدە ئارىتام، باغداش باغلىرىنىڭ ئوردا قۇرۇلۇشلىرى، باغ قۇرۇلۇشلىرى پۈتىدۇ. تۇرلۇك كۆچەتلەر تىكتۇرىلىدۇ. شەھەر ئىچىدە تۈغلۇق مازار (سۇلتان سېيىت ئەخمەت بەلىخى) نامىدىكى مەسچىت سېلىنىدۇ.

ئەردىشىر ۋاڭ

ئالتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەردىشىر چىەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى 11 - ئايدا) ئىنانچخان دەرىجىلىك دورۇبېللىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئەردىشىر 1790 - يىلىدىن 1809 — يىللىغىچە تۆت قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خاننى زىيارەت قىلىدۇ. ئەردىشىر ۋاڭ قۇمۇل ئالتۇنلۇقتىكى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئاخىرقى قۇرۇلۇشىنى پۈتتۈرىدۇ. چاڭفۇ ۋە چوقايتۇردىكى باغچىلارنى ئۆز نامىغا سالدۇرىدۇ.

ئەردىشىر ۋاڭ جىياڭ چىڭنىڭ 18 - يىلى (1813- يىلى) 2 - ئايدا ۋاپات بولىدۇ.

بېشىر ۋاڭ

1813 — يىلى ئەردىشىرنىڭ چوڭ ئوغلى بېشىر دادىسى ئەردىشىرنىڭ ئىنانچىخان، دوروبېللىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ خانلىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى نىسبەتەن يېقىن بولغاچقا، خان ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈپ چىڭۋاڭ قىلىدۇ. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ ئەگەر قوللىرىنى يېنىغا سېلىپ ئۆرە تۇرسا ئىككى قولىنىڭ ئوچى ئىككى تىزىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان، ساددا كەلگەن كىشى ئىدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا، سودا - سېتىق ئىشلىرىگە، ئۆي، ئىمارەت، باغ، مەدرىسە قۇرۇلۇشلىرىغا كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا، قۇمۇل خەلقى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە سودا- سېتىق ئىشلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللانغانىدى. بېشىرۋاڭ 1815 - يىلى، 1819 — يىلى رېخىغا (ھازىرقى خېبىيەم بېرىپ خانغا كۆرۈنۈپ قايتىدۇ. 1823- يىلى، 1833- يىلى ئىككى قېتىم بېيجىڭگە بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىدۇ. خان ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى يەنە ئۆستۈرۈپ، خان ئالدىدا ئازادە مېڭىپ يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىدۇ. بېشىرۋاڭ دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ تېرىقچىلىق يەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئوردىغا قارايدىغان، مال - چارۋىلارمۇ ئوردىغا قارايدىغان بولىدۇ. تارىخچى موللا مۇسا سايرامى «تارىخي ئەمىنىيە» دە: «بېشىر ۋاڭنىڭ يىلقىسىنىڭ سانىنى بىلگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئىكەن. تاغدىكى قويلىرى 270 قوتان بولۇپ، ھەر قوتاندىكى قويىنىڭ سانى 700 دىن كام ئەمەس، 1200 دىن زىيادە ئەمەس ئىكەن» دەپ يازىدۇ. بېشىر ۋاڭ قۇمۇلدا مەكتەپ، مەدرىسەلەرنى، بىنا قىلىپ، تالىپلارنى يېتىشتۈرۈپ، ئىلىم، تېبابەتچىلىككە مەرپەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلگەن. بۇ ھەقتە موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخي ئەمىنىيە» سىدە: «بېشىر ۋاڭ ئىلىم - بىلىم ئىشلىرىنى تەرەققي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مەكتەپ، مەدرىسەلەر بىنا قىلىپ، ئىلىم، تېبابەتچىلىككە كۆڭۈل

بۆلۈپ، مىللىي تېبابەتچىلىكنى يولغا قويغان. داۋالاش جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى كۈچ چىقارغان. قۇمۇل خەلقى ئىچىدە ئالىملار، موللىلار، ساۋاتلىقلار كۆپ، ساۋاتسىزلار كەمدىن كەم ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. بېشىر ۋاڭ دەۋرىدە ئوردىنىڭ مەخسۇس نوپۇس دەپتىرى بار بولۇپ، تۇغۇلغان بالىلار نوپۇس دەپتىرىگە خاتىرىلىنىپ، يەتتە ياشقا توشقاندا مەكتەپكە كىرگەن - كىرمىگەنلىكى سۈرۈشتۈرۈلۈپ مەكتەپكە بارمىغانلىرىنى مەكتەپكە بېرىشقا رىغبەتلەندۈرەتتى. بېشىر ۋاڭ دەۋرىدە ئالتۇنلۇقتىكى ھېيتگاھنىڭ چىنە گۈمبىزى تۈرغۇزۇلىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى كونا مەدرىسە بىنا قىلىنىدۇ. راھەتباغ، ئۈزۈملۈك باغلار ياسىلىدۇ.

1866 - يىلى سۈپۈرگە باشچىلىقىدا بىر قىسىم كىشىلەر ۋاڭغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، سۈپۈرگە خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بېشىر ۋاڭنى تۇتۇپ بېرىدۇ. 1967- يىلى 1 - ئايدا بېشىر ۋاڭ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

مېھرىبانۇ ۋاڭ

بېشىر ۋاڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت تۇڭجىنىڭ 6 - يىلى (1867 - يىلى) 7 - ئايدا چىڭۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ. (مۇھەممەت ۋاڭ تۇغما پالەچ بولۇپ، ئۆز - ئۆزىنى باشقۇرالمىغاچقا) ئانىسى مېھرىبانۇ ئوردىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتىدۇ. خان 1889 - يىلى مېھرىبانۇغا چىڭۋاڭ فۇجۇڭلۇق مەرتىۋىسىنى بېرىدۇ.

1873 - يىلى شەنشىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى بەي يەنخۇ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىكى يۈسۈپ بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىدۇ. بەي يەنخۇ مېھرىبانۇنى 2000 دىن ئارتۇق دېھقان بىلەن بىللە چىقتىمغا ئېلىپ كېتىدۇ. 1877 — يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەر چىقىرىپ بەي يەنخۇنى

مەغلۇپ قىلىدۇ. 1878 - يىلى 1 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى دېھقانلار بىلەن مېھرىبانۇنى قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مېھرىبانۇ قۇمۇلنى ئۇرۇشتىن بۇرۇنقى ھالىتىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ. ئاق قالغان يەرلەرنى خەلققە بۆلۈپ بېرىپ، خەلقنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا ياردەم بېرىدۇ. ئالۋان-سىلىقنى ئېلىپ تاشلايدۇ. سۇ ئىنشائات ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئوردىدا گادايلار ئامبىرى سالدۇرىدۇ. كۈندە نەچچە مىڭ نان ياقتۇرۇپ نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ تەرتىپ بىلەن بىر قانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن خەلقنىڭ ھالى ياخشىلىنىپ قالىدۇ. ئۇياق - بۇياقتا قېچىپ، سەرسان بولۇپ يۈرگەنلەر قايتىپ كېلىدۇ.

مېھرىبانۇ ۋاڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن سۇپۇرگە ۋە بەي يەنخۇغا سېتىلغان يۈسۈپلەرنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ قىساس ئالىدۇ.

1882 - يىلى مۇھەممەت ۋاڭ ۋاپات بولىدۇ. مېھرىبانۇ ۋاڭ ياشىنىپ قالىدۇ. 1882 - يىلى 7 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى شامەخسۇتنىڭ جاساق خوشۇت چىڭۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى تەستىقلايدۇ. مېھرىبانۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ۋاڭلىق ھوقۇقىنى شامەخسۇتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

شاھ مەخسۇت ۋاڭ

تۇقۇزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت (1930 - 1882) قۇمۇلدا 48 يىل ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزىدۇ. مېھرىبانۇ ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا سەرسان بولۇپ، قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەندە، بويىغا يېتىپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنى ئۇرۇش ۋەھىمىسىدە تاغدا قويچى بولۇپ يۈرگەن تاجىدىن تەيجىنىڭ ئوغلى شاھمەخسۇتقا ياتلىق قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي مېھرىبانۇ ۋاڭ

شاھ مەخسۇتنى ئوردا بەگلىكىگە تەينىلەپ، ئوردىنىڭ كۇندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا قويىدۇ. 1882 - يىلى خانلىقتىن شاھ مەخسۇتنى جاساق خوشۇت چىڭژاڭلىققا تەينىلەش پەرمانى كېلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ قۇمۇلنىڭ ژاڭى سۈپىتىدە تەختكە چىقىدۇ. ئۇ تەختكە چىقىپلا ھاشا كۇنىنى ئۇچ كۇندىن بەش كۇنگە كېيىنچە يەتتە كۇنگە كۆپەيتىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۇ ئوردىنىڭ بايلىقىنى خېلى كۆپەيتىۋالىدۇ. باج - سېلىق يىغىش، ئالۋانغا ھەيدەش، ھاشا قىلىش، تۆمۇر ھېساب بويىچە چارۋىلارنىڭ ھېسابىنى ئېلىش قاتارلىق ئىشلار قۇمۇل خەلقىنى جېنىدىن جاق تويغۇزىدۇ. نەتىجىدە 1907 - يىلى «تورپاقلار قوزغىلىڭى»، 1912 - يىلى «تۆمۇر خەلىپە» قوزغىلاڭلىرى كۆتىرىلىدۇ.

شاھ مەخسۇت ژاڭ 1930 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۇنى ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

شاھ مەخسۇت ژاڭنىڭ بېيجىڭدىكى «قۇمۇل سارىيى»

بېيجىڭدىكى «قۇمۇل سارىيى» 1879 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، ئورنى بېيجىڭ شۇەنۇۋەن ئىچىدىكى تەيپىڭخۇ شىخۇما كوچىسىدا ئىدى. بۇ ساراي ئون مو يەرنى ئىگىلەيتتى. بۇ ئۆيلەر خىشتىن ياسالغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى قۇرۇلۇش تۈسىنى ئالغانىدى. بۇ ساراي ئالدى - كەينى ئىككى ھويلىغا ئايرىلىپ تۇراتتى. ئالدىنقى ھويلىدىكى ئۆيلەر ئىشخانىلار بولۇپ شىمال تەرەپتە ئالتە ئېغىز، شەرقتە تۆت ئېغىز ئۆي بار ئىدى. ئارقا ھويلىدا ئىككى كورپۈس ئۆي بولۇپ، ياتاق قىلىناتتى. ھەر بىر كورپۈس ئۇچ ئېغىز ئۆيدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شەرق - غەرب بولۇپ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى تۇراتتى.

قۇمۇل ژاڭنىڭ يەنە سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مەككە شەھىرىنىڭ ھۆسۈيۇن بازىرىدا بىر قانچە ئېغىز ئۆيى بولۇپ، ھەج

تاۋاب قىلىشىغا شۇ جايغا بارغان ھاجىلار تۇراتتى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

«قۇمۇل ناھىيە تەزكىرىسى» 14 - قىسىم 586 - 602 - بەتلەرگىچە.
ئابلا ئەھمەدى، «ئوسمان تۆمۇر - مەن ئەسىرا»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» قاتارلىقلار.
«قۇمۇل» ئايشەم ئەخمەت، 1993 - يىل، نەشرى.

تۇرپان ۋاڭلىرى

ئىمىن خوجىنىڭ ۋاڭ بولۇش جەريانى

تۇرپان ۋادىسى ئىسلامىيەتكە كىرگەندىن كېيىن، ئەلپەتتا غوجام بارا - بارا مەشھۇر بولۇپ، قاراغوجا ئەلپەتتا ئەۋلادلىرىنىڭ دىنىي ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جايدا سوپى، ئىشانلىق ئېقىمى بارلىققا كېلىپ، نىياز خوجا يەرلىكتىكى چوڭ دىنىي ھۆكۈمران بولۇپ قالىدۇ - دە، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا مەزھەپ پەيدا قىلىپ، سوپىزمنى تەشۋىق قىلىپ، نۇرغۇنلىغان مۇرىت توپلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم مۇسۇلمانلار نىياز خوجىنىڭ ئىتائەتمەنلىرى بولۇپ قالىدۇ. نىياز خوجا 1694 - يىللىرى پەرزەنت كۆرىدۇ، ئوغلىغا ئىمىن دەپ ئات قويىدۇ. ئىمىن ئاتىسى نىياز خوجىنىڭ تەربىيىسىدە سوپىزم تەلىماتىنى خېلى پىششىق ئۆگىنىدۇ. كېيىن ئۇ مۇسۇلمان ياشلار ئارىسىدا سوپىزم تەشۋىقاتى يۈرگۈزۈپ، ئۆزىگە مۇرىت توپلايدۇ. ئۇنىڭ مۇرىتلىرى تۇرپان، قاراغوجا، ئاستانە، تۇيۇق، لۇكچۇن، سېڭگىم قاتارلىق جايلاردا كۆپىيىدۇ.

شۇ دەۋرلەردە چاغاتاي نەسەبىدىن بولغان ئابدۇل ئەھمەت ھاجى بەگنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئاق سۇلتان بەگ تۇرپانغا، ئەخمەت باقى بەگ

(يەرلىك خەلقلەر كېپىش بەگ دەپ ئاتاشقان) لۇكچۇنگە بەگ ئىدى. تەخمىنەن 1718 ـ، 1719 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەخمەت باقى بەگ ئىمىن خوجىنىڭ مۇرىت توپلاپ يۇرگىنىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئىمىن خوجىنى ئۇجۇقتۇرۇپتىش قارارىغا كېلىدۇ. بۇ قارارنى ئەخمەت باقى بەگنىڭ ئۇچىنچى خوتۇنى ئاڭلاپ قالىدۇ. ئەخمەت باقى بەگ ئىمىن خوجىنى ئوردىغا چاقىرتىپ كېتىدۇ ـ دە، ئۇنى ئۇجۇقتۇرماق بولىدۇ. ئەخمەت باقى بەگنىڭ ئۇچىنچى خوتۇنى ئىمىن خوجا بىلەن بىر نەۋرە تۇغقان بولغاچقا ئەخمەت باقى بەگنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئىمىن خوجىغا ئېيتىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجا بىر بانا تېپىپ ئوردىدىن قېچىپ كېتىدۇ ـ دە، جاڭگاللاردا پاناھلىنىپ يۈرىدۇ. ئۇزۇن يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئەخمەت باقى بەگ ئۆۋغا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مۇرتلىرىنى باشلاپ بېرىپ ئۇنىڭ ئوردىسىنى ئىگىلىۋالىدۇ. ئەخمەت باقى بەگ قايتىپ كېلىپ ھەر قانداق ئامال قىلىپمۇ ئوردىنى قايتۇرۇالالمايدۇ، بەلكى يېڭىلىپ قېچىپ، سىركىپتىكى قەدىمىي بۇددا مۇنارىغا چىقىۋېلىپ قارشىلىق قىلىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئىمىن خوجىنىڭ مۇرتلىرى ئەخمەت باقى بەگنى تۇتۇپ قەتل قىلىدۇ. ئىمىن خوجا ئەخمەت باقى بەگنىڭ ئۇچىنچى خوتۇنىنى ئەمرىگە ئېلىپ، تۇرپان ئاستانىدىن لۇكچۇن بەگلىك ئوردىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، بەگلىكنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتتا ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغارلارنى يوقىتىش كۈرەشلىرىگە يېقىندىن ياردەم بېرىدۇ. ئىمىن خوجىنىڭ سەممىي ساداقىتى چىڭ ئوردىسىغا يېتىپ، چىڭ خانلىقى ئۇنى مەدھىيىلەيدۇ. 1755 ـ يىلى ئىمىن خوجا 300 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جۇڭغارلارغا جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىشغال قىلىشىدا خىزمەت كۆرسىتىدۇ ۋە چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىنىڭ سادىق

ۋاڭلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجا ئەۋلادىدىن ئالتە ئەۋلاد، 13 كىشى 1758 - يىلىدىن 1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابىغچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ لۇكچۇن ۋاڭلىقىدا 153 يىل دەۋران سۈرىدۇ.

ئىمىن خوجا ئەۋلادلىرى

ئىمىن خوجا سەلتەنەت سۈرگەن ھەرقايسى دەۋرلەردە ئىمىن سوپى، ئىمىن ھېكمىبەگ، ئىمىن ۋاڭ، ئىمىن تۆرە قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلاتتى. ئىمىن خوجىنىڭ تۇغۇلغان يۇرتى تۇرپان ئاستانە بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى نىياز خوجا، بوۋىسى سوفى خوجىلار ئاپپاق خوجا دەۋرىدىكى خوجىلار نەسەبىدىن ئىدى.

ئىمىن خوجا لۇكچۇن ۋاڭلىقىغا ئولتۇرۇپ، 15 يىلدىن كېيىن يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ سالامەتلىكى ناچارلىشىدۇ، شۇڭا ۋاڭلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئوغلى سۇلايمانىنى ۋەلىئەھدى قىلىدۇ. ئىمىن خوجا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىگە بولغان شەپقىتىنىڭ خاتىرىسى ۋە ئۆزىنىڭ ھاياتىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە تۇرپانغا بىر مۇنار، ئۇنىڭغا يانداش قىلىپ بىر مەدرىسە سالدۇرۇش نىيىتىگە كېلىپ، بۇ ئىشنى ئوغلى سۇلايمانغا تاپشۇرىدۇ. ئىمىن خوجا 1777 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئىمىن خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن سۇلايمان ۋاڭ (1777 - يىلىدىن 1779 - يىلغىچە)، ئىسكەندەر ۋاڭ (1779 - يىلىدىن 1811 - يىلغىچە)، يۇنۇس ۋاڭ (1811- يىلىدىن 1814 - يىلىغىچە)، پەرىدۇن ۋاڭ (1814 - يىلىدىن 1815 — يىلىغىچە)، مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ (1815 - يىلىدىن 1827 - يىلىغىچە)، ئەفرىدۇن ۋاڭ (1827 - يىلىدىن 1873- يىلىغىچە)، سۇلتان مامۇت ۋاڭ (1873 - يىلىدىن 1900 -

يىلىغچە)، ئىمىن ۋاڭ (1900 - يىلىدىن 1933 - يىلىغچە) سەلتەنەت سۈرىدۇ. 1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن 1933 - يىلىغچە ۋاڭ جەمەتى ئاتاقتىلا مەۋجۇت بولىدۇ، ئەمەلىي ھوقۇقى بولمايدۇ.

1933 - يىلى 2 - ئايدا تۇرپان - قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە لۇكچۇن ۋاڭلىقىنىڭ تەختى بولغان لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسى (ئېگىز ئوردا) شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ. ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋلادى ئىمىن ۋاڭمۇ (سارىڭ ۋاڭمۇ دېيىلىدۇ) ئوردىدا كۆيۈپ ئۆلىدۇ. 1933 - يىلىدىن 1949 — يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغۇچە ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى مۇھەممەت سەيىت (مەتسايىت ۋاڭ دېيىلىدۇ) ئەمەلىي ھوقۇقى بولمىغان ئاتاق ۋاڭ بولۇپ ئۆتىدۇ.

ئىمىن خوجىنىڭ نۇرمەھەممەت خوجا، سۇلايمان خوجا، مۇسا خوجا، غۇلام خوجا، ئىسرائىل خوجا، ئىسكەندەر خوجا، پەرىدۇن خوجا، بەھرام خوجا قاتارلىق سەككىز ئوغلى بولۇپ، ئىمىن خوجىنىڭ بۇ ئوغۇللىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەر قايسى دەۋرلەردە لۇكچۇن ۋاڭلىقىدا ۋە شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ. ئىمىن خوجىنىڭ يۇقىرىقى ئوغۇللىرىدىن بولغان نەۋرىلىرىدىن يۇنۇس ۋاڭ، ئەفرىدۇن ۋاڭ، زو ھۇرىدىن ھېكمىبەگ، سۇلتان مامۇت ۋاڭ ۋە ئىمىن خوجىنىڭ ئەۋرە - چەۋرىلىرىدىن ئىمىن ۋاڭ، مەتسايىت ۋاڭ قاتارلىقلارمۇ لۇكچۇن ۋە شىنجاڭ تارىخىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان شەخسلەردۇر.

ئىمىن خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

نۇرمۇھەممەت خوجا

نۇرمۇھەممەت خوجا ئىمىن خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ،

تۇغما كېسەلچان، مېيىپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەل تۇتمايدۇ. ئۇ ئۆمرىدە زوھوردىنبەگ، ناسىربەگ ئىسىملىك ئىككى پەرزەنت كۆرىدۇ، زوھوردىنبەگ كېيىنكى دەۋرلەردە قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ، قەشقەر، جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئويناپدۇ. نۇر مۇھەممەت خوجا 1761 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

سۇلايمان ۋاڭ

ئىمىن خوجىنىڭ ئىككىنجى ئوغلى بولغان سۇلايمان خوجا كىچىكلىكىدە ئاتىسى بىلەن بىرلىكتە گۇاجۇغا بېرىپ، شۇ يەردە چوڭ بولىدۇ. گۇاجۇدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۇلايمان خوجا ئاتىسى ئىمىن خوجا بىلەن بىرلىكتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە مۇئەييەن تۆھپىلەرنى قوشىدۇ، بولۇپمۇ جۇڭغارلارنىڭ ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى توپىلاڭلىرىنى باستۇرۇشتا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا پائال ماسلىشىپ، جەڭ قىلىدۇ. ئىنىسى غولامغا ياردەملىشىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن دېھقانلارغا ئىلىدا بوز يەر ئاچقۇزىدۇ، ئاشلىق تېرىتىدۇ.

1777 - يىلى ئىمىن خوجا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى نەزەرگە ئېلىپ، سۇلايمان ئىمىن خوجىنىڭ جۇنۇاڭلىق (ئىنانچخانلىق) مەنسىپىگە ئولتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. سۇلايمان خوجا جۇنۇاڭ بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، تۇرپان مۇناري قۇرۇلۇشىنى جىددىي ئېلىپ بېرىپ، 1778 - يىلى 5 - ئايدا تۇرپان مۇناري، مۇنارغا يانداش پەشتاق ۋە چوڭ جامەنى سېلىپ پۈتكۈزىدۇ

(تۇرپان مۇنارى تارىختا «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى»، بەزىدە «ئىمىن ۋاڭ مۇنارى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە).

سۇلايمان خوجا ۋاڭلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن بارغانسېرى چىرىكلىشىشكە باشلايدۇ. ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى پۇقرالار ئارىسىدىن ئۆزىگە خوتۇن تاللاپ، خەلقنى قاقشىتىدۇ. خەلقنىڭ مال- مۈلكىنى، يەر - سۇلىرىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، ئۆزىنىڭ قىلمۇشلىرىدۇ. ئوردىدىكى چاكارلارنى ئاقتا قىلىش نەتىجىسىدە بىر نەپەر چاكارنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولىدۇ. سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى پۈتكەندىن كېيىن، قۇمۇلدىكى يۈسۈپ خوجىمۇ قومۇلغا شۇ خىلدىكى مۇنار سالدۇرماقچى بولۇپ، سۇلايمان ۋاڭدىن مۇنار سالغۇچى ئۇستىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ بېرىشنى ئۆتۈندۇ. سۇلايمان ۋاڭ مۇنداق خاتىرە مۇنارنىڭ تۇرپاندىن باشقا جايدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشىغا يول قويماسلىق ئۈچۈن، مۇنار سالغۇچى ئۇستىنى قەتل قىلىپ كۆزدىن يوق قىلىدۇ.

لۈكچۈندىكى خەلق ئاممىسى سۇلايمانىنىڭ چېكىدىن ئاشقان جىنايەتلىرى، بولۇپمۇ چاكارنى ئاختا قىلىپ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغانلىقى، مۇنار سالغۇچى ئۇستىنى قەتل قىلغانلىقى ئۈچۈن خۇن دەۋاسى قىلىپ، سۇلايمان ۋاڭ ئۇستىدىن پادىشاھ چىەنلۇڭغا ئەرز سۇنىدۇ. چىەنلۇڭ ئەرزنامىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ ئەرزىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، سۇلايمانىنى بېيجىڭغا يالاپ كېلىشنى بۇيرۇيدۇ ۋە 1779 - يىلى 1 - ئايدا سۇلايمان چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى تەرىپىدىن بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. قانۇن ۋەزىرى سۇلايمانىنى سوراق قىلىپ، چاكىرىنى ئاختا قىلىپ، ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغانلىقى ۋە مۇنار سالغان ئۇستىنى قەتل قىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. چىەنلۇڭ ئىمىن خوجىنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئوغلى سۇلايمانغا يېنىكلىتىپ جازا بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. ئۇنىڭغا قاراشلىق 14 مىڭ 700 مو تېرىلغۇ يەر، چارۋىلىرىنى مۇسادىر

قىلىدۇ، ئۇنى بېيجىڭدا ئولتۇراقلىشىشقا ھۆكۈم قىلىپ، نەزەربەند ئاستىغا ئالىدۇ، سۇلايمان ۋاڭنىڭ ئاخىرقى ئۈمرى بېيجىڭدا ئۆتىدۇ.

مۇسا خوجا

ئىمىن خوجىنىڭ ئوچىنچى ئوغلى بولغان مۇسا خوجىمۇ دادىسى ئىمىن خوجا بىلەن بىرلىكتەگۈاجۇغا بېرىپ، شۇ يەردە چوڭ بولىدۇ، ياشلىق دەۋرىدە ئاتىسى ئىمىن خوجا ۋە ئاكىسى سۇلايمان خوجىلارغا ئەگىشىپ، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە چوڭ - كىچىك غوجىلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىدۇ.

ئىمىن خوجا قەشقەر، يەركەنگە ھاكىمبەگ بولغان مەزگىلدە مۇسا خوجىمۇ قەشقەردە ئاتىسىنىڭ ئوردا ئىشلىرىغا ياردەملىشىدۇ ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەشقەردە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا تۆھپىسى بار دەپ قارىلىپ، 1759 - يىلى فۇگۇگۈڭ مەنسىپى بېرىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇساگۈڭ دەپ ئاتىلىدۇ ۋە ئىلىغا ھاكىمبەگلىككە تەينىلىنىدۇ. 1766 - يىلى 8 - ئايدا مۇساگۈڭ ئىلىدىن لۈكچۇنگە كېلىپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن بېيجىڭغا چىەنلۇڭ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىش ئۈچۈن سەپەرگە چىقىدۇ. مۇساگۈڭ يەتتە قۇدۇققا بارغاندا جىددىي كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. مۇساگۈڭنىڭ جەسىتى لۈكچۇنگە ئېلىپ كېلىنىپ، نامىزى چۈشۈرۈلۈپ نۇرغۇنلىغان ئەمەلدار، دىنىي ئۆلىمالارنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەشەمەتلىك ئۇزىتىلىپ، تۇرپان ئاستانىگە ئېلىپ كېلىنىپ دەپنە قىلىنىدۇ.

غولام خوجا (ئەۋرەخزىپ)

غولام خوجا ئىمىن خوجىنىڭ 4 - ئوغلى بولۇپ، ئاتىسى ئىمىن

خوجا، ئاكىلىرى سۇلايمان خوجا، مۇسا خوجىلار چوڭ - كىچىك خوجىلار توپلىڭىنى تىنجىتىش ئۈچۈن ئالدىنقى سەپتە يۈرگەن مەزگىللەردە غولام خوجا لۇكچۇن ۋاڭلىقىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى ۋە ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغانىدى، ئۇ بۇ مەزگىلدە لۇكچۇنىڭ دېھقانچىلىق، چېكىش سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سەپ ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلەپ، لۇكچۇن ۋاڭلىقىنى تىنچ - ئامان باشقۇرۇپ، ئاھالىسىنى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن، چېكىش سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنى 2 - دەرىجىلىك توز پېيى قادالغان مەرتىۋە قالپىقى بىلەن مۇكاپاتلاپ، يارەمچى تەيچىلىككە تەينىلەيدۇ. 1766- يىلى مۇساگۇڭ كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چېكىش سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غولام خوجىنى ئىلىغا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلەيدۇ. غولام خوجا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غولام بەگ دەپ ئاتىلىدۇ، ئىلىغا بېرىپ بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق تېرىش، چېكىش سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئاشلىق سېلىقى تاپشۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەردە تۆھپە يارىتىدۇ. ئىلىنىڭ تىنچ - ئامانلىقىغا كېپىللىك قىلىدۇ. بۇ مەزگىلدە غولامنىڭ ئوغلى مەلىكزاتمۇ ئاتىسىغا يارىملىق يارەمچى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. شۇ سەۋەبتىن پادىشاھ چىيەنلۇڭنىڭ يارلىقى بىلەن غولامغا بىرىنچى دەرىجىلىك تەيچى مەنسىپى، ئوغلى مەلىكزاتقا 5 - دەرىجىلىك مەنسەپ قالپىقى بېرىلىدۇ.

1768 — يىلى غولام خوجا بەگلىكنى ئوغلى مەلىكزاتقا ئۆتكۈزىدۇ. مىلىكزات ئىلىغا 23 يىل بەگ بولۇپ، 1791 - يىلى ھوقۇقىنى ئوغلى خۇشنىزاتقا ئۆتكۈزىدۇ. ئۇ ئىلىغا 25 يىل بەگ بولۇپ، 1817 - يىلى ئىلىنىڭ ھاكىمبەگلىكىنى ئوغلى خالزاتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. خالزات تاكى 1860 - يىلىغىچە 43 يىل ئىلىغا ھاكىمبەگ بولىدۇ ۋە ئىلىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا بەگلىك ھوقۇقىنى ئوغلى مەزمىزاتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. 1867 - يىلى ئىلى

سۇلتانلىقى قۇرۇلغاندا، مەزمەزات سۇلتان بولىدۇ. كېيىن قوزغىلاڭچىلار ئىچىدە ئىچكى نىزا پەيدا بولۇپ، مەزمەزات سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىمىن خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلىدىكى ھاكىمبەگلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىدۇ.

ئىسرائىل خوجا

ئىسرائىل خوجا ئىمىن خوجىنىڭ 5 - ئوغلى بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غولام خوجىنى ئىلىغا ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىگەندىن كېيىن، 1771 - يىلى غولام خوجىنىڭ لۇكچۇن ۋاڭلىقىدىكى بوش قالغان يارەمچى ھاكىمبەگلىك ئورنىغا ئىسرائىل خوجىنى تەيىنلەيدۇ. 1788 - يىلىغا كەلگەندە چىڭ سۇلالىسى مەركىزى ھۆكۈمىتى مەڭلىك خانغا تەۋە بولغان تۇرپان، توقسۇندىكى زېمىنلارنى ئىسرائىل خوجىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىسرائىل خوجا تۇرپان، توقسۇنلارغا بەگ بولىدۇ.

ئىسكەندەر خوجا

ئىسكەندەر خوجا ئىمىن خوجىنىڭ 6 - ئوغلى بولۇپ، 1779- يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئاكىسى سۇلايمانىنىڭ ۋاڭلىق مەنسىپى ئېلىپ تاشلىنىپ، جازاغا تارتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جۇنۇاڭلىق (ئىنانچخانلىق) مەنسىپىنى ھاكىمبەگى ئوسمان بەگ كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغاندا ئىسكەندەر خوجا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. 1794 - يىلى قەشقەردە چېگرا تەكشۈرگۈچى يەرلىك ئەمەلدارلار ئەنجانلىق سودىگەرلەرنىڭ پارا بېرىشى بىلەن نۇرغۇن

چىگرا بېجىنىڭ ئوغرىلىنىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. ئىسكەندەر بەگ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇ دېلونى تەكشۈرۈپ، پارىخورلارنى قاتتىق بىر بىر تەرەپ قىلىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېيجىڭغا بېرىپ، چىيەنلۇڭ خاننى تاۋاپ قىلىدۇ. چىيەنلۇڭ خان ئىسكەندەر خوجىنى مۇكاپاتلايدۇ. 1805 - يىلى ئىسكەندەر بەگ يەنە بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلىدۇ.

ئىسكەندەر بەگ 1811 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىسكەندەر بەگنىڭ دەپنە خىراجىتى ئۈچۈن 300 سەر كۈمۈش ئىنئام قىلىدۇ.

پەرمىدۇن خوجا

بەھرام خوجا ئىمىن خوجىنىڭ 8 - ئوغلى بولۇپ، لۇكچۇن ۋاڭلىق تارىخىدا ئەمەل تۇتمىغان. 1814 - يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىملىكى يۇنۇس بەگ ئىلى جاڭجۇنى سۇڭ يۇەن تەرىپىدىن جىنايىتى بار، دەپ قارىلىپ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلىدۇ. ئوردا ئەمەلدارلىرى ئوتتۇرىسىدا يۇنۇسبەگنىڭ ئورنىغا كىمنى جۇنۇاڭ قىلىش مەسىلىسىدە تالاش - تارتىش بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئىمىن خوجىنىڭ 7- ئوغلى پەرمىدۇن ئەسلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلىنىڭ مەنسىپى بېرىلىپ، تۇرپاندا ئولتۇراقلاشقاندى. تالاش- تارتىش نەتىجىسىدە پەرمىدۇن خوجا جۇنۇاڭلىققا تاللىنىپ، قەشقەرنىڭ ھاكىملىكى بولىدۇ. ۋە بىر يىلغا يېقىن تەختتە ئولتۇرۇپ 1815- يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

يۇنۇس ۋاڭ

ئىمىن خوجا (ئىمىن ۋاڭ) نىڭ نەۋرىسى. يۇنۇس بەگ 1811-

يىلى دادىسى ئىسكەندەر ۋاڭ كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ئىنانچخان (جۇنۋاڭ) لىق مەنسىپىگە ئۇزاق ئۆتمەي چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۇنۇس چۇنۋاڭنى قەشقەرنىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەينىلەيدۇ. يۇنۇس بەگ قەشقەرگە ھاكىم بەگ بولغاندىن كېيىن، ئاتا - بوۋىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنى ھىمايە قىلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، چوڭ خوجىلارنى تازىلاشتا زور تۆھپە قوشىدۇ. ئۇ خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭ قىلماق بولغان يەرلىكلەرنىمۇ رەھىمسىزلەرچە قىرىپ تاشلايدۇ. ئۇنىڭ بۇ تۆھپىسى پادىشاھ جىياچىڭنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشىدۇ.

يۇنۇس بەگ خوجىلارنىڭ ھەربىكەتچان كۈچلىرىنى تەلتۆكۈس يوقاتقاندىن كېيىن قوقەنتكە قېچىپ كەتكەن خوجا ئەۋلادلىرىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا قوقەنت خانلىقى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. 1814 - يىلى قوقەنت خانى يۇنۇس بەگ قەشقەر ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان خوجا ئەۋلادلىرى، ۋە قوقەنت سودىگەرلىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى، دەپ ئۇنىڭ ئۈستىدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەرز قىلىدۇ. بۇ ئەرزنى ئىشلىگەن ئىلى جاڭجۈنى سۇن يۈەن «يۇنۇس بەگ ئارتۇقچە ئىشلارغا ئارىلاشتى» دەپ ئۇنى قولغا ئېلىپ، قىيىن - قىستاق بىلەن ئىقرارنامە يازدۇرۇپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىش توغرىسىدا خانغا نامە يازىدۇ. خان ئىمىن ۋاڭنىڭ تۆھپىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، يۇنۇس بەگنى ئۆلۈمدىن كەچۈرۈم قىلىپ، ئىلىغا سۈرگۈن قىلىپ، ئۆمۈرلۈك قاماققا ھۆكۈم قىلىدۇ. 1820 - يىلى جاھانگىر خوجا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋگۋاڭ ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇس بەگنىڭ خوجىلار ئۈستىدە ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئەسلەپ، ئۇنى قەشقەر ئالدىنقى سەپىگە ئەۋەتىشكە يارلىق چۈشۈرىدۇ. بۇ چاغدا يۇنۇس بەگنىڭ تۇرمىدە يانقىنىغا توققۇز يىلدىن ئاشقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ

ئايالى ناھەق ئۆلۈمگە بۇيرۇلغاندى. خانغا سادىق يۇنۇس بەگ ھەممىدىن مەھرۇم بولغان بولسىمۇ، قەشقەرگە كېلىپ جاھانگىر خوجىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشىدۇ ۋە 1826 - يىلى قەشقەرنى قوغداش جېڭىدە ئۆلىدۇ. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا 3 - دەرىجىلىك تەيجى نامىنى بېرىپ، 1 - دەرىجىلىك تەيجى قاتارىدا نەپىقە بېرىدۇ.

مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ

مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ پەرىدۇن ۋاڭنىڭ ئوغلى بولۇپ، 1816- يىلى جۇنۇۋاڭلىق مەنسىپىگە ئولتۇرىدۇ. 1819 - يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن قەشقەرگە ھاكىمبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ. قەشقەرگە ۋاڭ بولغان مەزگىللەردە قەشقەر ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغاچقا ۋە چىڭ سۇلالىسى پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقتىن شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشمۇ كۈنسايىن بوشىشىپ كەتكەن، يەرلىك تەپرىقى ئەمەلدارلار چىرىكلىشىپ، ھەر خىل قارشىلىق كۈچلىرى ئۈزلۈكسىز ئۇلغايغاندى. 1819 - يىلى قەشقەردە مەسلىھەتچى ئامبال بىن جىننىڭ قوقان سودىگىرى سالجاننىڭ قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلىش دېلوسى يۈز بېرىدۇ. قوقەنتكە قېچىپ بېرىۋالغان سامساق خوجىنىڭ ئوغلى جاھانگىر خوجا بىن جىن دېلوسىنى پۈرسەت بىلىپ، قەشقەر چىگرالىرىغا بېسىپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك سالىدۇ. خوجىلار ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىدۇ. 1826 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ قەشقەر بەگ ئوردىسىدا توپلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەفرىدۇن ۋاڭ

ئەفرىدۇن خوجا مۇھەممەت سەئىد ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ،

1821 - يىلى قەشقەردە تۇغۇلىدۇ. 1826 - يىلى يازدا جاھانگىر خوجا قەشقەردىكى خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەرنى پاراكەندە قىلىشقا باشلىغاندا، مۇھەممەت سەئىد ۋاقى ھەر ئىھتىمالغا قارشى بەش ياشلىق ئوغلى ئەفرىدۇننى ئانىسى خوشنارە خېنىم بىلەن كىشىلەرنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا خوتەن - چاقىلىق يولى ئارقىلىق لۇكچۇنگە يولغا سالىدۇ. بۇ قېتىمقى توپىلاڭدا مۇھەممەت سەئىد ۋاقى ئۆلىدۇ. توپىلاڭدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى مۇھەممەت سەئىد ۋاقى چىڭ سۇلالىسىگە سادىق بولۇپ، توپىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنىڭ ئالتە ياشلىق ئوغلى ئەفرىدۇنغا جۇنۇاڭلىق مەنسەپى بېرىپ يارلىق چۈشۈرىدۇ.

1865 - يىلى 1 - ئايدا قوقەنتلىك ياقۇبېگ ئېلىمىز چېگرا سىنى ئېچىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، قەشقەر، يەركەنلەرنى ئىشغال قىلىپ، «بەدۆلەت» نامى بىلەن شىنجاڭدىكى تەسىر دائىرىسىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىدۇ. 1870 - يىلى 3 - ئايدا ياقۇبېگ داۋاملىق شەرققە يۈرۈش قىلىپ، تۇرپان، لۇكچۇنلەرنى ئىشغال قىلىپ، خەلقنى قانلىق قىرغىن قىلىدۇ. ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئوردىسىنى تالان - تاراج قىلىپ، ئۇنىڭ بىبىجىڭغا خانغا ئەۋەتىش ئۈچۈن تەييارلاپ قويغان بارلىق سوۋغا - سالاملىرى ۋە ئوردا خەزىنىسىدىكى مال - دۇنيالىرىنى تارتىۋالىدۇ، ئۆزىنى ھەپسىگە ئېلىپ، قەشقەرگە ئېلىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن دىلى قاتتىق ئازار يېگەن ئەفرىدۇن ۋاقى قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئەقلىدىن ئېزىپ، سارىق بولۇپ قالىدۇ ۋە 1872 - يىلى ياقۇبېگ تەرىپىدىن قەتل قىلىنىدۇ.

ئەفرىدۇن ۋاقى 1827 - يىلىدىن 1873 - يىلغىچە 46 يىل جۇنۇاقى بولۇپ تۇرۇش جەريانىدا لۇكچۇندىكى كونا شەھەرنى ئۆزگەرتىپ ياستىپ، شەھەرنى كېڭەيتىپ سېپىل سالدۇرىدۇ ھەمدە تۇرپان كونا شەھەر قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش ئىشلىرىغا مۇھىم تۆھپە قوشىدۇ.

زوهوريدىن هېكمىبەگ

زوهوريدىن هېكمىبەگ نۇرمۇھەممەت بەگنىڭ چوڭ ئوغلى، يەنى ئىمىن خوجىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئۇ ئاتىسى كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئىنىسى ناسىر بىلەن كىچىكىدىنلا ئوردىدا ئىمىن خوجىنىڭ ئالدىدا چوڭ بولىدۇ. زېرەك، ئەقىللىق بالا بولۇپ، ئوردا ئىچىدىكى موللىدا دىنىي تەلىم ئالغاندىن كېيىن لۇكچۇن خانلىق مەدرىسەدە ئوقۇپ، پارس، ئەرەب تىل - يېزىقلىرىنى ئۆگىنىدۇ. شۇ جەريانىدا پارس، ئەرەب مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇپ، نۇرغۇن كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئوقۇيدۇ. 1819 — يىلى زوهوريدىن هېكمىبەگنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى مۇھەممەت سېيىت ۋاڭ بۇيرۇق بىلەن قەشقەرنىڭ هاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ئۇ نەۋرە ئىنىسى زوهوريدىننىمۇ قەشقەرگە بىللە ئېلىپ كېتىدۇ. 1826 - يىلى 9 ئاينىڭ 26 - كۈنى جاهانگىر خوجا قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ. قەشقەردە توپلاڭ بولۇۋاتقان كۈنلەردە زوهوريدىن بەگ ئات باققۇچى چاكارلار قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ، يېقىن ئىككى سودىگەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئۆتۈپ، بۇخارا، تاشكەنت، سەمەرقەنتلەردە ئوقۇيدۇ. كېيىن چۆچەككە قايتىپ كېلىدۇ. چۆچەك ئامبىلى زوهوريدىن بەگنىڭ ۋاڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئېلى جاڭجۇنگە مەلۇم قىلىدۇ. ئىلى جاڭجۇنى 1830 - يىلى زوهوريدىن هېكمىبەگنى قەشقەرگە هاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

زوهوريدىن بەگ قەشقەرگە هاكىمبەگ بولغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن شۇ زامانىدىكى ئالىم - ئۆلىمالار، شائىرلار ۋە بىلىملىك يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى تاللاپ ئىشقا قويىدۇ. يۇرت سوراشتا ئۇلار بىلەن بار مەسلىھەت ئىش قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىگە ئاساسەن ئوردىدا مەخسۇس دىۋان (كاتىپخانە) تەسىس قىلىپ، قەشقەردىكى ئاتاقلىق ئالىم، ئۆلىمالاردىن شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى، نوروز ئاخۇن زىيائى، «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان

تەزكىرىسى» نىڭ ئاپتورى تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم، ئوپالنىڭ قۇرۇلبېگى زەيدىن بەگ، قەشقەردىكى ئۇقۇمۇشلۇق ئەرباب، تېبابەت ھۆكۈماسى موللا خوجىلاق، قەشقەرنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى موللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم قاتارلىق مەشھۇر زاتلارنى ئوردا دىۋانىغا تەكلىپ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنى دىۋان بېگى قىلىپ تەينىلەيدۇ، دىۋاندىكى ئەربابلارغا قەشقەر خەلقىگە ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىتىش، جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ئىلمى، بەدئىي تارىخى كىتابلارنى يېزىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. زوھۇرىدىن ھېكمىبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەھمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، فارابى، نەۋائى قاتارلىق ئالىملارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئەسەرلىرى قەشقەر بەگلىك ئوردىسىدا قايتا كۆچۈرۈلىدۇ، رەتلىنىدۇ، تەرجىمە قىلىنىدۇ. قەشقەرنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى موللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم ئۆزى ئەتىۋارلاپ ساقلاپ كەلگەن «مەسنەۋى شېرىپ» دېگەن كىتابنى كۆچۈرگۈزۈپ، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقىرىنىڭ مازىرىغا تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ۋەخپە قىلدۇرىدۇ. زوھورىدىن ھېكمىبەگ يەنە ئوردا دىۋانىدىكى مەشھۇر زاتلاردىن تۇردى شەيخ ئاخۇنۇم بىلەن موللا خوجىلاقنى قەشقەردە مىلادىيە 850 - يىللاردىن 1137 - يىللارغىچە 280 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن، تارىختا مەشھۇر قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تارىخىنى رەتلەش، يېزىشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

1839 — يىلى زوھورىدىن ھېكمىبەگ قەشقەر شەھىرىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇشتىن ئىبارەت چوڭ قۇرۇلۇشنى باشلايدۇ. قەشقەر شەھىرىنىڭ ئەسلىدىكى سېپىلىنىڭ سىرتىغا يەنە بىر قات سېپىل سوقتۇرۇپ، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى كوچىلارنى ۋە ھېيتگاھ جامەسىنى شەھەر سېپىلى ئىچىگە كىرگۈزىدۇ. قەشقەر ھېيتگاھ جامەسىنى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلدۇرىدۇ. يەنە ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقىرىنىڭ قەدىم جايى بولغان قەشقەر ئوپالغا چوڭ بىر مەدرىسە سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا يەر، سۇ، مال - مۈلۈك ۋەخپە

قىلدۇرىدۇ .

زوھوردىن ھېكمىبەگ قەشقەردە ئىلىم- مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىش بىلەن بىللە خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تۇمەن دەريا سىنىڭ سۈيىنى ئېتىزلىقلارغا باشلايدىغان، بىر قانچە نۇقتىلىق ئېرىق - ئۆستەك چاپتۇرىدۇ، بوز يەر ئاچقۇزىدۇ، نەتىجىدە قەشقەرنىڭ تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، سودا - سېتىق راۋاج تاپىدۇ. خەلق خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ. زوھۇرىدىن ھېكمىبەگ يەنە قەشقەردە مەخسۇس خەتتاتلار مەكتىپى قۇرۇپ، نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈتۈپ، مەدرىسەلەرگە ۋەخپە قىلىدۇ. قەشقەردىكى مەدرىسە، مەسچىتلەرنى رېمونت قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن مۇقەددەس جايلارنىڭ ئىشىك ــ دېرىزە، تورۇس، تۇڭرۇكلىرىگە نەپىس ئۇيغۇر نەقىشلىرىنى ئويدۇرىدۇ. گەجدىن ئۇيغۇر نەقىشلىرىنى ئىشلەش، قوليازمىلارنىڭ بەتلىرىگە ۋە كىتاب مۇقاۋىلىرىغا نەقىشلىك خەت يېزىشنى يولغا قويىدۇ، شېئىرغا ھەۋەس قىلىدىغان زوھوردىن ھېكمىبەگ شۇ يىللاردا يەنە ئۆزىنىڭ غەزەل ۋە لىرىك شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان «دىۋان زوھورى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ پۈتتۈرىدۇ.

بۇ ھەقتە ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارى مۇنداق يازىدۇ:

«كى بىر مەك ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخى پەيغەمبەر،
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىدىن بەلەن ئەختەر،
خەلقنىڭ رايىغا رەھىم ئەيلەپ ھا ۋادىسىدىن،
قىلىپ قەلئەنى مەھكەم كى گويا سەئىدى ئىسكەندەر» .

زوهوربدن هېكمبەگ قەشقەردە ھاكمبەگ بولۇپ تۇرىۋاتقان مەزگىللەردە لۇكچۇن ۋاڭى زوهوربدن هېكمبەگنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى مۇھەممەت سەئىد ۋاڭخنىڭ ئوغلى ئەفرىدۇن ئۇنىڭغا نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن ئەلچىلەر ئارقىلىق مەكتۇپ يوللاپ: «بەگ ئاكا، قەشقەردە ھاكمبەگ بولدىڭىز، ئىشلىرىڭىزنىڭ رەتكە چۈشۈپ، خەلقنىڭ ئەمىن تاپقانلىقىدىن ۋاقىپ بولدۇق. بۇرۇنقى مالىمان يىللاردا ئاتام دۇشمەنلەر تەرىپىدىن قەتل قىلىندى. بۇ ھەقتە ئەھۋاللارنى تولۇق بايان قىلىپ، لۇكچۇن بەگلىكىنىڭ نەسەبىنى يېزىپ قالدۇرۇش ئۈچۈن دۇئان بەگلىرى ئىچىدىن ئابدۇرېھىم نىزارى دېگەن ئالىم كىشىنى لۇكچۇن ئوردىدا بىر مەزگىل تۇرۇشقا ئەۋەتىپ بېرىشىڭىزنى سورايمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. زوهوربدن هېكمبەگ ئەفرىدۇن ۋاڭخنىڭ خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن دۇئان بېگى ئابدۇرېھىم نىزارىنى نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ۋە خىزمەتكارلىرى بىلەن 1835 ـ يىلى لۇكچۇنگە يولغا سالىدۇ. ئەفرىدۇن ۋاڭ شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئۇنى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە لۇكچۇندىكى ئۆلىمالار، شائىرلار بىلەن خەلقە تونۇشتۇرىدۇ. شائىر لۇكچۇندە لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسى، خانلىق مەدرىسە، تۇيۇق ئەسھابول كەھف مازىرى، دۆلەتباغ، چاھار باغ قاتارلىق مەشھۇر جايلارنى زىيارەت قىلىدۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتكۈل تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان لۇكچۇن شەھرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بىلەن تەپسىلىي تونۇشىدۇ ھەمدە ئەفرىدۇن ۋاڭخنىڭ تەلىپى بويىچە ئاتىسى مۇھەممەت سەئىد ۋاڭخنىڭ قەشقەردە قەتل قىلىنىش ئەھۋالىنى ئەكىس ئەتتۇرىدىغان ئەسىرى «مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ ھەققىدە قىسسە» بىلەن «لۇكچۇن ۋاڭ ئەفرىدۇننىڭ قەشقەر ھاكمبېگى زوهۇرىدىنغا يوللىغان سالىمى»، «ئەسھابول كەھف ھەققىدە قىسسە»، «رابىيە ـ سەئىدىن»، «ۋاموق ـ ئۇزارا»، «مەسئۇت دىلئارا»

قاتارلىق يېرىك داستانلاردىن تەركىب تاپقان چوڭ ھەجىملىك «خەمسە» سىنى يېزىپ چىقىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا يېزىپ تاماملىغان بۇ يېرىك داستانىنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، بەدىئىيلىكى يۇقىرى بولۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك يالدامىسى ۋە نامايەندىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەسەر پۈتكەندىن كېيىن، بىر نەچچە نۇسخا كۆچۈرۈپ، بىر نۇسخىنى لۇكچۇن ۋاڭنى ئەفرىدۇنغا تەقدىم قىلىدۇ (ئەپسۇسكى، 1933 - يىلى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىغا ئوت قويۇلغاندا بۇ ئەسەرنىڭ لۇكچۇندە ساقلانغان نۇسخىسى باشقا تارىخى ئەسەرلەر قاتارىدا كۆيۈپ كەتتى. شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆزى قەشقەرگە بېللە ئېلىپ كەتكەن نۇسخىسى دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ قالدى).

شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا تۇرغان مەزگىلىدە ئۇلۇغ شائىر ۋە ئالىم ئەخمەد خوجامنىياز ئوغلى (فىسسورى) نىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشىدۇ. فىسسورىنىڭ خانلىق مەدرىسە ھەققىدىكى شېئىرى، تۇيۇق ئەسھابول كەھفكە، دۆلەتباغ ئوردىسىغا ئاتاپ يازغان مۇخەممەسلىرى، ۋاڭلارغا قىلغان نەسىھەتلىك شېئىرلىرى، يېرىك داستانى «رەۋازەتۇل زۆھرە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىدۇ، بۇ ئەسەرلەرگە يۇقىرى باھا بېرىدۇ. فىسسورىنىڭ ئوغلى ئەۋىيت ئالىم ئاخۇنۇم بىلەن ئالاھىدە قېرىنداشلارچە دوستلۇق ئورنىتىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ، كىتابنى يېزىپ تاماملاپ، قەشقەرگە قايتىشقا ئىجازەت سورىغاندا ئەفرىدۇن ۋاڭ شائىرغا تون كىيگۈزۈپ، ئوردىدا ھەشەمەتلىك ئۇزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. شائىرغا ئاتاپ مەخسۇس ياخشى ئات، سوۋغا سالام، مۇلازىملارنى تەييارلاپ، 1836 - يىلى كۈزدە قەشقەرگە يولغا سالىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن يەنە داۋاملىق قەشقەر خانلىق

ئوردىسىدا دىۋان بېگى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

زوھوردىن ھېكمەبەگ 1830 - يىلى قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ، 20 يىلغا يېقىن ئىشلەپ، 1849 - يىلى ياشىنىپ ئالغانلىقى ۋە سالامەتلىكىنىڭ يار بەرمەسلىكى تۈپەيلىدىن ھېكمەبەگ ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئانا يۇرتى لۈكچۇنگە قايتىدۇ. 1852 - يىلى لۈكچۇننىڭ دېھقانسۇ دېگەن يېرىدە كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

سۇلتان ماموت ۋاڭ

1877 - يىلى 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى تەرەپتىن قورشاپ كەلگەن قوشۇنى تۇرپاننى ياقۇپبەگدىن قايتۇرۇۋالىدۇ. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇرپان دىيارىنى ئىختىيارىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن لۈكچۇن ۋاڭلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارارىغا كېلىدۇ. بۇ يىللاردا تۇرپان، ئىلى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئىمىن ۋاڭ جەمەتىدىن ئەرلەر قالمىغانىدى. پەقەت ئىلى سۇلتانلىقى تەرىپىدە ھوقۇقى تارتىۋلىنغان ۋاڭ جەمەتىدىن مەزەمزىلا قالغان بولۇپ، ئۇ تېخى يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق ئىدى. ئۇنى ۋاڭلىققا ۋەلىئەھدى قىلىشقا مۇمكىن بولمايدۇ، باشقىلارنى ۋاڭ قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ. بۇ چاغدا ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئانىسى خوشنارە خېنىم ئۇرۇمچى خان ئامبىلى لىيۇجېنتاڭغا «ئوغلۇم ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ھايات ۋاقتىدا باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشچە، 1864 - يىلى كۈزدە قەشقەردىن يەركەنگە بارغان مەزگىلدە يەركەن بەگلىرىنىڭ دالالىتى بىلەن بىر قىزنى ئەمرىگە ئالغانلىقى مەلۇم، خۇدايىم بەرگەن بولسا بىرەر ئوغۇل پەرزەنتلىك بولۇپ قالغان بولسا ئەجەپ ئەمەس، مەن بېرىپ سۈرۈشتە قىلىمەن. خانلىقىنىڭ ۋاڭ جەمەتىدىن ھەقىقىي ۋارىس چىقمىغۇچە باشقا كىشىلەرنى ۋارىس قىلماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ ۋە يەركەنگە

بېرىپ سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ يەركەنلىك خوتۇنىدىن بىر ئوغۇل پەرزەنتى بارلىقىنى ئېنىقلايدۇ.

بۇ بالىنىڭ ئىسمى مامۇت ئىدى. بالا تۇغۇلغان مەزگىلدە يەركەن ياقۇپبەگ (بەدۆلەت) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغاچقا، ئۇنى يوشۇرۇپ قويمىغاندا ياقۇپبەگنىڭ قىرغىنچىلىقىغا ئۇچرايتتى. شۇڭا، ئانىسى مامۇتنى يەركەننىڭ چەت بىر يېزىسىدىكى تۇغقىنىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ يوشۇرۇن باققاندى. مامۇت ئون ياشلارغا كىرگەندە تۇغقىنىنىڭ ئۆيىدە پادا بېقىپ يۈرەتتى. خوشنارە خېنىم نەۋرىسى مامۇتنى تاپقاندىن كېيىن لۈكچۈنگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە ئۇنى ۋاڭلىق تەخت ۋارىسى قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆلىما بەلگىلەپ، ۋاڭلىق ئوردىسىدا ئالاھىدە تەربىيىلەيدۇ. لېۋجېنتاك 1880- يىلى مامۇتنى لۈكچۈن ۋاڭلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭغا خانغا مەلۇمات سۇنىدۇ. 1881 - يىلى خاندىن يارلىق چۈشۈپ، مامۇت لۈكچۈن ۋاڭلىق تەختىگە چىقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىسمى سۇلتان مامۇت دەپ ئاتىلىدۇ. 1884- يىلى 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ بېكىتىدۇ. لېۋجېنتاك ئۆلكىگە باش مۇپەتتىش بولىدۇ. ئۆلكە قۇرۇلۇپ ئۈزۈن ئۆتمەي شىنجاڭدا ساقچى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، خەلقنىڭ ئەركىنلىكى چەكلىنىدۇ. لۈكچۈندە ۋاڭلىق جاساقلىق تۈزۈمى ساقلىنىپ قالىدۇ.

سۇلتان مامۇت لۈكچۈندە ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن خەلقنىڭ قان - تەرى بەدىلىگە ئوردىدا ئەيش - ئىشرەت، كەيپ-ساپالىق تۇرمۇشتا ياشايدۇ، 30 ياشقا كىرگۈچە تۆت خوتۇن ئالىدۇ. باشقىلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئاياغ - ئاستى قىلىدۇ. ئۇنىڭ ۋاڭ جەمەتىدىن بولغان مەلىك بەگ، چاپزات بەگ، ئابدۇللا بەگ دەيدىغان ئۈچ تەيجىسى بولۇپ، ئۇ كەيپ - ساپا بىلەن شۇغۇللانغانلىقىدىن ۋاڭلىق ئىشلىرىنى شۇ تەيجىلەر باشقۇرىدۇ. سۇلتان مامۇت ئۆزىگە 50 دەك قوغدىغۇچى ياشلارنى يىغىۋېلىپ،

زورلۇق- زومبۇلۇق قىلىپ يۈرىدۇ. سۇلتان مامۇتنىڭ زۇلمى ھەددىن ئاشقانلىقتىن 1887 - يىلى 5 - ئايدا تۈيۈق ۋە ياڭخىدىكى لىگالار جەمەتىدىن بولغان جېلىل لىگانىڭ باشچىلىقىدا خەلق ئاممىسى ۋاڭلىققا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ لېكىن ۋاڭلىقنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرىدۇ. سۇلتان مامۇت ۋاڭ زالىملىقتا يەنىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، 1899 - يىلى پىچانلىقنىڭ مۇرەن مەھەللىسىدىكى بىر تۇمۇرچىنىڭ قىزى ئالانۇرخاننى كېچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. ئالانۇرخاننىڭ جېلىل ئىسىملىك بىر يىگىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشقا پۈتۈشكەنىدى، شۇڭا ئالانۇرخان سۇلتان مامۇت ۋاڭغا تېگىشنى رەت قىلىدۇ. سۇلتان مامۇت ۋاڭنىڭ ئادەملىرى ئالانۇرخاننى زورلاپ لۇكچۇنگە ئېلىپ مېڭىش ۋاقتىدا ئالانۇرخان ۋاڭنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمەي بىر دانە ئۇستۇرنىنى يۇشۇرۇن ساقلايدۇ. سۇلتان مامۇت ھەشەمەتلىك توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ، ئالانۇرخاننى كېچىك خوتۇنلۇققا ئالىدۇ، ئەمما توي تۈگەپ ھۇجرىغا كىرگەندە ئالانۇرخان تەييارلاپ قويغان ئۇستۇرنىنى سۇلتان مامۇت ۋاڭنىڭ قورساق، يوتىلىرىغا ئۇرۇپ ئۇنى ئېغىر يارىلاندۇرۇپ، ئۆزىنى ئېگىز ئوردىنىڭ پەنجىرىسىدىن تاشلاپ ئۆلتۈرىدۇ. ئوردا بەگلىرى سۇلتان مامۇتنىڭ بۇ سەتچىلىكىنى خەلقتىن يوشۇرۇپ، «ۋاڭغا جاراھەت چىقىپ قالدى، ئۆرتەڭگە ئېلىپ بېرىپ ئارشاڭغا چۈشۈرىمىز» دەپ ئۆرتەڭ غولىغا ئېلىپ ماڭىدۇ. سۇلتان مامۇت ۋاڭ قانسىراپ كەتكەنلىكتىن 1900 - يىلى 4 - ئايدا 35 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ۋاڭلىقى ئاخىرلىشىدۇ.

ئىمىن ۋاڭ

سۇلتان مامۇت ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىمىن بەگ لۇكچۇننىڭ ۋاڭلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

ئىمىن ۋاڭ دەۋرىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تاشقى جەھەتتە جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونى تالان ـ تاراج قىلىش ۋەزىيىتىگە دۇچ كەلگەن، ئىچكى جەھەتتە بولسا، خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ھېسابىغا تەۋرەپ قالغان خانلىقنى ساقلاپ قالماقچى بولغاندى.

1902 ـ يىلى پېچان رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدۇ. بۇ مەزگىلدە لۇكچۇن ۋاڭلىقى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئوتۇغات قىسلىپ بېرىلگەن بىر قۇرۇق ئۇنۇمانغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ۋاڭغا قاراشلىق يەرگە ئىشلەيدىغان دېھقانلار ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئوتاقچى دېھقانلارغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ باشلىق لۇكچۇن ۋاڭ ئەۋلادلىرى يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ھمايىسىدا، يەر ئىجارىسى، سۇ ھەققىنى ئاشۇرۇپ ۋە سۇ، كارىز، يەر سېتىۋېلىپ بايلىق توپلاشقا كىرىشىدۇ.

ئىمىن ۋاڭ تەختكە ئولتۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنى 1904ـ يىلى قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇتنىڭ قىزى فۇجۇڭ خېنىمغا ئۆيلىنىدۇ. بۇ توي خەلقنىڭ قان ـ تەرى بەدىلى بىلەن ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بۇ قېتىملىق توي ئۇچۇن ئىمىن خوجا (ۋاڭ) شاھ مەخسۇتقا تۆۋەندىكىدەك تويلۇق بېرىدۇ:

100 تۆگە، 100 ئات، 100 كالا، 1000 قوي، 200 تاغار بۇغداي، 100 تاغار كۈنجۈت، 100 تاغار زاراڭزا، 100 تاغار كەندىر، 1000 جىڭ قوغۇن قېقى، ئۆرۈك قېقى، 1000 سەر كۈمۈش، 500 سەر تىيزا (قەغەز پۇل)، بىر يىلنى تۆت پەسىلگە بۆلۈپ، ھەر پەسىلنى 90 كۈنگە ئايرىپ، ھەر كۈنگە بىر ياقىدىن كىيىم ياكى بىر كىيىملىك رەخت، بۇنىڭ ئىچىدە قىشلىق 90 كۈنگە ھەر خىل تۇلكە، بۆرە، سۇلەيسۇن، سۇسەر تېرىلىرى، قاما قاتارلىقلاردىن ئۇزۇن ـ قىسقا جۇۋا، كەنجازا، تۇماق، قالغان ئەتىيازلىق، يازلىق، كۈزلۈك كىيىملەرمۇ ھەر خىل بولۇپ، ھەر

خەل مەشۇتلاردىن يالاڭ ۋە ئەستەرلىك كىيىملەر، ئالتۇن - كۈمۈشلەردىن خىلمۇ خىل چاچما تىكىلگەن، ئىلمە توقۇلغان، زەر باسقان كۆڭلەكلەر، خىلمۇ خىل يىپەك ياغلىقلار، ئۇنىڭدىن سرت 100 شىرەلىك ھەر خىل مېۋە، تاتلىق - تۇرۇملار.

شاھ مەخسۇت تويلۇقنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، توي تۇختىمى تۇزۇلۇپ توي مۇددىتى 40 كېچە - كۈندۈز بولىدۇ، تويىنىڭ لۇكچۇندىن يەتتە قۇدۇققىچە بولغان بارلىق قاتناش ئىشلىرى لۇكچۇن ۋاڭ تەرىپىدىن، قۇمۇلدىن يەتتە قۇدۇققىچە بولغان قاتناش ئىشلىرى قۇمۇل ۋاڭ تەرىپىدىن بولىدۇ، دېيىلىدۇ. توي كۈنى توختام قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت قۇمۇلنىڭ بارلىق دورغا، ئاقساقاللىرىغا يارلىق چۈشۈرۈپ، پۈتۈن قۇمۇل خەلقىنى قىزىنىڭ تويىغا قاتنىشىشنى ئۇقتۇرىدۇ. نەتىجىدە چارۋىچىلارنىڭ ھەر بىرى بىر جۈپتىن ئات، 30 قوي، ئات - كالىسى يوقلار 15 تىن 50 كىچە قوي، شەھەر خەلقى بىر كىيىملىكتىن ئېسىل رەخت، دېھقانلار تاغارلاپ ئاشلىق، ماي، قاق، توخۇ، ئۆردەك، ھەتتا تۇخۇمغىچە تاپشۇرىدۇ، ھەر كۈنى نەچچە يۈزلەپ ئات، كالا، قوي، تۆگە، قويلار سويۇلۇپ، تويغا كەلگەن خەلقە ئاش تارتىلىدۇ. 40 كۈنگىچە قۇمۇلنىڭ نەچچە يېرىگە ناغرا سورۇنى تەييارلىنىپ، ناغرا - سۇناي چېلىنىدۇ. سورۇن - سورۇنلاردا مەشرەپ بېرىلىدۇ. بۇ 40 كۈن جەريانىدا لۇكچۇن ۋاڭ ئەلچىلىرى ھەر كۈنى توققۇز قېتىم شاھ مەخسۇت ۋاڭىغا تازىمغا بارىدۇ. 41 - كۈنى قىزىنى ئالتۇندىن بېزەلگەن تەختىراۋانغا سېلىپ، سەككىز ئايال كۆتۈرۈپ كۆچۈرىدۇ. تەختىراۋاننىڭ ئالدىدا توققۇز ئاخۇن قۇرئان تۇتۇپ، توققۇز قاري قۇرئان ئوقۇپ، 40 ئىشان ھاپىزلىرى بىلەن مۇناجات ئېيتىپ ماڭىدۇ. خانلىقنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن توققۇز قېتىم زەمبىرەك ئېتىلىدۇ. قىز ئولتۇرغان تەختىراۋان لۇكچۇن ۋاڭ جەمەتلىرى ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقان قۇمۇل ئوردىغا يېتىپ بارغۇچە توققۇز يەرگە

ئارچا دەرىخىدىن ئىسرىق سېلىنىدۇ ۋە ئۇستىگە ئەتىر چېچىپ، ھەر بىر ئوت يېنىدا ئۈچ تۆگە، ئۈچ كالا، ئۈچ ئات، 90 قوي بوغۇزلىنىدۇ قىزنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ئوردىدىن 100 سەر ئالتۇن، 1000 سەر كۈمۈش، 100 تۆگە، 100 ئات، 100 كالا، 100 قوي، 100 تاغار بۇغداي، 100 تاغار گۈرۈچ، 100 تاغار قوناق، 100 تاغار تېرىق سەدىقە بېرىلىدۇ.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن فۇجۇك خېنىم لۇكچۈنگە كۆچۈرۈلىدۇ. قىز كۆچۈرگۈچى تۆت ئات قوشۇلغان، كاتتا بېزەلگەن مەپىلەر ئۈزۈن سەپ بولۇپ شەھەر قوۋۇقىدىن چىققاندا، قۇمۇل شەھەر ياشلىرى كونا قائىدە - يوسۇن بويىچە قوۋۇقنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئارغامچا تۇتۇپ قىز كۆچۈرگۈچىلەرنى توسىدۇ. لۇكچۈن ۋاڭنى ئىمىن خوجا تويىنى ئىززەتلەپ، توسقۇچى ياشلارغا توققۇز غېرىچلىق توققۇز دانە قوي، توققۇز تۆگە، توققۇز تاغار بۇغداي، توققۇز كوزا ھاراق بېرىدۇ. ئىمىن ۋاڭنىڭ لۇكچۈندىكى توي مەرىكىسىمۇ ھەشەمەتلىك بولىدۇ.

كېيىنچە شاھ مەخسۇت ۋاڭنىڭ نەۋرىسى بېشىر ۋاڭمۇ لۇكچۈن ۋاڭنى ئىمىنگە كۈيئوغۇل بولۇپ، ئىمىن ۋاڭنىڭ كىچىك قىزى ئاغىچا خېنىمغا ئۆيلىنىپ، ھەشەمەتلىك توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بېشىر ۋاڭ تۈيۈق سۇ بېشىدىكى ئاستانىلىك مەۋسۇل بايىنىڭ ئىككى كارىزلىق سۇيىنى مىراسلىق سېتىۋېلىپ، بىر مەزگىل لۇكچۈنده تۇرىدۇ ۋە لۇكچۈندىكى تەسىر دائىرىسىنى ئۈزلۇكسىز كېڭەيتىپ، يەر، كارىز سېتىۋېلىپ، دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلارغا ئايلىنىدۇ.

ئىمىن ۋاڭلىق مەنسىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، كەيپ - ساپالىق، ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كېتىدۇ. كېيىنچە ئەپيۇن چېكىشنى ئۆگىنىپ، ۋاڭلىقنىڭ نۇرغۇن بايلىقى ۋە مال-مۈلۈكىنى كۈلگە ئايلاندۇرۇپتىدۇ.

خورلۇق، ئېزىلىشكە چىدىمىغان تۈيۈق، ياڭخې خەلقلىرى

1909 - يىلى ياڭخېلىق ئامبر دورغا باشچىلىقىدا ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، لۇكچۇن ۋاڭلىق ئوردىسىغا يەنە بىر قېتىم باستۇرۇپ كىرىدۇ. تۇرپاندىكى چېركىلەرنىڭ ياردەمى بىلەن قوزغىلاڭ باستۇرۇلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭ لۇكچۇن تارىخىدا «ئامبر يېغىلىقى» دەپ ئاتىلىدۇ.

1931 — يىلى 3 - ئايدا يەنە بىر قېتىم قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. تۇرپان، پىچان، توقسۇنلارغىچە كېڭىيىدۇ. ئاستانىلىك مەخسۇت مۇھىتى 1932 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تۇرپان، پىچان، لۇكچۇن، توقسۇنلاردىكى خەلقنى تەشكىللەپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ماسلىشىدۇ. بۇ چاغدا ئىمىن ۋاڭنىڭ ئوغلى مەتسايىت ۋاڭ قۇمۇل، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى تەرەپتە تۇرىدۇ. 1933 - يىلى 2 - ئايدا جىن شۇرېن ئۆلكە قىسمىلىرى ۋە پىتىراپ يۇرگەن قاچقۇن رۇس ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەپ، لۇكچۇندە تۇرۇۋاتقان قۇمۇل - تۇرپان قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغاندا، جىن شۇرېن قوشۇنلىرى ۋە ئاق رۇس ئەسكەرلىرى لۇكچۇن خەلقىنى قانلىق قىرغىن قىلىدۇ، ئاممىنى بۇلاپ تالايدۇ، لۇكچۇن ۋاڭ ئوردىسىغا ئوت قويۇۋېتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ تۇنقاقلىق كېسىلى بىلەن ئوردىدا كۆيۈپ ئۆلىدۇ.

مەتسايىت ۋاڭ

مەتسايىت ۋاڭنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەت سەئىد ۋاڭ، ئۇ ئىمىن ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى. لۇكچۇن تىل شۇبىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن مۇھەممەت سەئىدنىڭ نامى مەتسايىت دەپ ئاتالغان. 1933- يىلى 2 - ئايدىكى چوڭ يېغىلىقتا ئىمىن ۋاڭ كۆيۈپ ئۆلگەندىن كېيىن، مەتسايىت ۋاڭ «پاشا غوجا» نامى بىلەن ۋاڭلىقنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. 1911 - يىلىدىكى شىنخەي

ئىنقىلابىدىن كېيىن، ھۆكۈمەت دائىرلىرى ۋاقتى ئەۋلادلىرىغا قانۇنلۇق ھالدا ۋاقىلىق مەنسىپى بەرمىگەنىدى، مەتسايىت ۋاقىلىقنىڭ قالدۇق مىراس - مۇلۇكلىرىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئۈچۈنلا خەلق ئۇنى ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە مەتسايىت ۋاقى، بەزىدە «ساچىكۆۋاق» دەپ ئاتايدۇ.

مەتسايىت ۋاقى بالىلىق چاغلىرىنى ۋاقىلىق ئوردىسىدا ئۆتكۈزۈپ، مەخسۇس تەلىم ئالىدۇ. لۇكچۇن خانلىق مەدرىسەدە ئۈچ يىل ئوقۇپ، مەلۇم بىلىم - سەۋىيىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئىۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك خەنزۇچە - رۇسچە مەكتەپتە ئۈچ يىل ئوقۇيدۇ. مەتسايىت ۋاقى 1934 - ، 1937 - يىللىرى ئۆلكىلىك 2 - ، 3- نۆۋەتلىك ئاۋام خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ، 1948 - يىلى نەنجىڭدا ئېچىلغان گومىنداڭ مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدۇ.

بىراق، ئازادلىقتىن كېيىن مەتسايىت ۋاقى پارتىيىمىزنىڭ يېتەكچى ھاكىمىيەت قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش كۆرەشلىرىگە ئاكتىپ ماسلاشماي ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېلىپ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئىجارە ھەقىنى كېمەيتىش قاتارلىق ئىنقىلابىي كۆرەشلەردىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. شۇڭا، 1951 - يىلى 8 - ئايدا ئىۇرۇمچىدە ج خ تارماقلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈم قىلىشى بىلەن 1951 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. 1984 - يىلى پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئەسلىدىكى ھۆكۈمگە قايتا قاراپ چىقىش ئارقىلىق، مەتسايىت ۋاقىغا پارتىيىمىزنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتى بويىچە ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىشنى بېكىتىپ، ئەسلىدىكى ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ.

مەتسايىت ۋاقىنىڭ ئىسكەندەر خوجا ناملىق ئىنىسى بولۇپ،

ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ۋاڭلىقنىڭ مىراس مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى. ئىسكەندەر خوجىمۇ ئوقۇغان كىشى بولۇپ، 1931 - يىللىدىكى قۇمۇل - تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە كىشىلىك قارىشىنى ئۆزگەرتىپ سىياسىي سەھنىگە چىقىدۇ. 1934 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە پىچانغا بىر يىلدىن ئارتۇق ھاكىم بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە كېسەل بولۇپ قېلىپ داۋالىنىش ئۈچۈن تاشكەنتكە بارىدۇ. كېسىلى ساقايغاندىن كېيىن، تاشكەنتتە ئوقۇپ، 1937 - يىلى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ. 1938 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1944 - يىلىغىچە تۇرمىدە ياتىدۇ. ئۇ قاماقتىن چىققاندىن كېيىن، 1945 - يىلى ئۇرۇمچىدە «ئۇچ مەسلەك كومىتېتى» غا كومىتېت باشلىقى، 1946 - يىلى 11 بىتىمنىڭ ناھىيە ھاكىملىرىنى ئۆزگەرتىپ سايلاش توغرىسىدىكى تەلىپى بويىچە ئىككىنچى قېتىم پىچان ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ. 1949 - يىلى 6 - ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن رۇخسەت سوراپ خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىدۇ.

ئۇ ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقى، خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش قىلمىشلىرىنىڭ بارلىقى، ھاكىم بولغان مەزگىلدىكى خاتالىقلىرى تۈپەيلىدىن 1951 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16- كۈنى پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. 1984 - يىلى پىچان ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئىسكەندەر خوجىنىڭ مەسىلىسىنى قايتا تەكشۈرۈپ، ھەقىقەتكە قايتقان خادىم ھېسابلاپ، ئەسلىي ھۆكۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سىياسىي جەھەتتە نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1996- يىل نەشرى.
2. تۇرپان تارىخىي ماتېرىياللىرى 1 - قىسىم، 1998 - نەشرى.
3. موللا مۇسا سايرامى، «تارىخى ئەمنىيە»، ئەسلىي نۇسخىسى.

4. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - قىسىم (2) پىكىر ئېلىش نۇسخىسى، ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى، 1978 - يىل 10 - ئاي نەشرى.
5. «تۇرپان ۋاڭلىرى»، «تۇرپان گېزىتى» 1997 - يىل نەشرى.
6. «پىچان تارىخي ماتېرىياللىرى» مەخسۇس توپلام 16 - قىسىم، ئابدۇرېشىت ئەخمەت.

كۆچار ۋاڭلىرى

مەرھۇم مەمتىمىن بايىز ئەپەندى يېزىپ قالدۇرغان «كۆچار ۋاڭلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» سەرلەۋھىلىك يازمىدا، 1750 - يىلىدىن 1950 — يىلىغىچە بولغان 200 يىل جەريانىدا كۆچار دىيارىدا مىرزاھودى بەگدىن داۋۇت ۋاڭغىچە 12 ئەۋلاد ۋاڭ ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنغان. كىتابىمىزنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن مەمتىمىن بايىز ئەپەندى پايدىلانغان مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنى كۆرۈش، يازمىشلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مەمتىمىن بايىز ئەپەندىنىڭ يازمىشىنى ئاساس قىلغان ھالدا كۆچاردا ئۆتكەن 12 ۋاڭ توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك قىسقارتىلما بېرىلدى.

مىرزاھودى بەگ

ئىشان خوجا ھىدايىتۇللا ئاپاقنىڭ نەۋرىسى ئەھمەت ئاي پاشا خوجا غالدان سەرەڭ تەرىپىدىن ئېلىندا نەزەر بەند قىلىنغانىدى، ئەھمەت ئاي پاشا ئۆلگەندىن كېيىن ئوغۇللىرى بۇرھانىدىن خوجا، خوجا جاھانلار جۇڭغارلارغا بېقىنىپ يەر تېرىپ، كۈن ئۆتكۈزۈپ يۈرەتتى. 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغارلارنى باستۇرۇشقا كەلگەندە خوجا بورھانىدىن ۋە خوجا جاھانلار چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قوشۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ

جاڭجۇنى بەندى بۇ ئاكا - ئۇكا خوجىلارنى ئۇيغۇرلارغا نەسىھەت قىلىپ خانغا ئىتائەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىدۇ. بىراق، بۇرھانىدىن خوجا ئېلىدا ئامورسىنا ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن ئامورسىناغا يارەدەم بېرىپ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى تۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندە خوجا جاھان ئادەملىرىنى باشلاپ قەشقەر، يەركەن تەرەپلەرگە قېچىپ بېرىپ، ئۇ جايلارنى چىڭ سۇلالىسىغا قارشى بازا قىلىدۇ. بۇرھانىدىن خوجىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ، 2 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر توپلاپ ئۆزىنى «خان خوجام» دەپ ئاتايدۇ. مەنچىڭ قوشۇنلىرى ئامورسىنا ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن كۈچارغا 2 مىڭ چېرىك ئەۋەتىدۇ. «خان خوجا» تۇيۇقسىز 2 مىڭ لەشكەر ئەۋەتىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى يېڭىدۇ. «بۇ چاغدا كۈچار، ئاقسۇ، بايدىن ئىبارەت ئۈچ شەھەرنىڭ باش ھاكىمى مىرزا ھودى بەگ بۇرھانىدىن خانغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ ئىلى تەرەپكە چىقىپ كەتتى. بۇرھانىدىن خان خوجا مىرزا ھودى بەگنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى تۇنقۇن قىلىپ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى» («شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 397 - 398 - بەت).

مىرزا ھودى بەگ بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھانلار ئۈستىدىن ئەرز قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭغا بېرىپ، چىيەنلۇڭدىن يارەدەم سورايدۇ. چىيەنلۇڭ ئۇلارنى ياخشى كۆتىدۇ. 1758 - يىلىنىڭ بېشىدا چىيەنلۇڭ خان يارخاشەنىنى جاڭجۇن، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا خانىڭ ئانى مەسلىچەتچى ئامبال قىلىپ تەينىلەپ، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن جازا يۇرۇشى قىلىدۇ. مىرزا ھودى بەگ باشلىق 14 ئۇيغۇر 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى باشلاپ ماڭىدۇ. ئۇلار يول بويى «مانجۇلارنىڭ ياخشىلىقى ۋە ئۇلارغا يارەدەم بېرىش» لازىملىقى توغرىسىدا تەشۋىقات يۈرگۈزىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشۋىقاتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرپان، كۈچار ئاھالىسى جۇڭغارلارنىڭ كاتتىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا

يارەم بېرىدۇ. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كۆچارنى مۇھاسىرە قىلىدۇ. خوجا جاھان قېچىپ كېتىدۇ. يار خاشەن مىرزا ھودى بەگنىڭ خوجا جاھاننىڭ قېچىش يولىنى توسۇش تەكلىپىگەئېتىبار قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، چىەنلۇڭ خان يار خاشەننى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، جاۋخۇيىنى ئورنىغا قويىدۇ. خوجا جاھان كۆچاردىن ئاقسۇغا قېچىپ بارغاندا ئاقسۇ خەلقى شەھەرگە كىرگەزمەيدۇ.

ئاقسۇنىڭ باشلىقى موللا ھوشۇر چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا خەت يېزىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىر پاي ئوق ئاتماي ئاقسۇ شەھىرىنى ئىشغال قىلىدۇ، ئاندىن قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇرھانىدىن خوجا كۆپ قېتىم تۇساپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، كۆچى يەتمەي چېكىنىدۇ. جاۋ خۇي يەركەنگە ھۇجۇم قىلغاندا مىرزا ھودى بەگنى خوتەنگە ئەۋەتىدۇ، خوتەن خەلقى مىرزا ھودى بەگنى قارشى ئالىدۇ. خوتەنگە تەۋە قاراقاش، يۈرۈڭقاش، چېرىيە، كېرىيە قاتارلىق شەھەرنىڭ بەگلىرى ئارقىمۇ ئارقا چىن سۇلالىسىگە ئەل بولىدۇ.

بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئىسيانى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن تۆھپىسىبار 14 ئۇيغۇرنى چىەنلۇڭ خان بېيجىڭغا چاقىرتىپ، تۆھپىسىگە لايىق خىزمەت بېرىدۇ. مىرزا ھودى بەگكە چىڭ ئاخلىق ئۇنۋان بېرىلىدۇ ھەم ئالتە شەھەرنىڭ مەركىزى يەركەنگە باش ھۆكۈمران قىلىپ بەلگىلىنىدۇ.

مىرزا ئوسمان بەيسى بەگ

مىرزا ئوسمان بەگ مىرزا ھودى بەگنىڭ 2 - ئوغلى بولۇپ، ئاساسەن قەشقەردە ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتكەن دىيانەتلىك ئىسلام ئەھكاملىرىغا كۆپ ئەھمىيەت بېرىدىغان، خەلقپەرۋەر كىشى ئىدى. مەۋلانە مۇھەممەت سادىق كاشغەرى «يەركەننىڭ ھۆكۈمدارى مىرزا ھودى بەگنىڭ كۆز نۇرى بولغان ئوغلى ئوسمان بەگ قەشقەرگە

هاكىم ئىدى. ئۇنىڭ دەۋرىدە قەشقەر ئاۋات، پاراۋان بولۇپ، خەلققە زىياندا شلىق قىلىدىغان زالىملارغا جازا بېرىپ تۇزىتىلىپ، ئىنساپسىز قاراقچىلار تۇگىتىلگەن، ئالىملار، بىلىملىكلەر ھۆرمەتلەنگەن. ئادالەتپەرۋەر كىشىلەر زالىملاردىن ئۇستۇن تۇرغان. خەلق ھەشەمەتلىك تۇرمۇش بىلەن ئۆتكەن. ئىسلامىي شەرىئەت ئىجرا قىلىنغان. خەلق ھاكىم ئوسمان بەگكە بېغىشلاپ دۇئا قىلىشاتتى» («تارىخى خوجىگان» دىن) دەپ يازىدۇ.

رىزاشاھ سېتىۋالدى بەيسى ھېكىم

مىرزا ھودى بەگ ۋاپاتىدىن كېيىن رىزاشاھ سېتىۋالدى بەيسى ھېكىم بەگ يەركەنگە ھۆكۈمران بولىدۇ. قانچە ئۇزۇن ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرە يوق، ئەمما زالىم ھۆكۈمران، پارىخور ئەمەلدارلارنى يوقاتىپ، ئىشنى ئادالەت بىلەن يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئادىللىقتا نامى چىققان.

ھەزرىتى ئاپپاق بەيسى ھېكىم

ئاپپاق بەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەركەن گۈللەپ، ئاۋات بولغان. ئۇنىڭ ھەققىدە «بۇ ھاكىم دەۋرىدە چۆل ـ بايا ۋاننى كۆكەرتىپ لەڭگەر ياسىغان، مەسچىت، مەدرىسەلەرنى بىنا قىلغان، شەھەر ـ يېزىلارنى باغۇ ـ بوستانلىقلارغا ئايلاندۇرغان، سۇ چىقىمغان دەشت ـ بايا ۋانلارغا ئۆستەڭ چېپىپ، ئاۋات يۈرتقا ئايلاندۇرغان، بۇنىڭ بىلەن خەلقلەر كۆڭۈل ئازادىلىققا ئېرىشكەن. بۇ زامانداا قويغا بۆرە چاپماي، ھەممە ئامان يۈرگەن...» دېگەن باھالار بېرىلگەن. بۇ كىشىنىڭ نامىغا كۆپلىگەن مەدھىيە ئوقۇلغان ۋە شېئىرلار يېزىلغان.

سۇلتان مىرزا ھۈسەيىن بەيسى

سۇلتان مىرزا ھۈسەيىن بەگ سېخى، مەرد، قولى ئوچۇق ئادەم ئىدى. كەمبەغەللەرگە پاناھ، يوقسۇل دېھقانلارغا ئۆي، كالا، ئۇلاق بېرىپ، خەلقپەرۋەرلىك بىلەن ئۆتكەن. ئۇنىڭغا باھا بېرىپ يېزىلغان شېئىرلاردىن ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگ بەيسى

بۇنىڭ دەۋرىدە زامان تارلاشتى. ناشايان ئىشلار كۆپەيىپ، خەلىق نامراتلاشتى. ئۆزى قەرزگە بوغۇلدى. ئالۋان ـ ياساقنى كۈچەيتتى. كەشمىر، تىبەت، ھىندى... دىن ياخشى بولارمەن، دەپ ئەمەلدارلارنى پۇلغا تويغۇزالماي چارىسىز قىلىپ، مەدرىسەلەرنى تىزىملاپ سېپتىشقا بۇيرۇق چىقاردى. ھاراق ئېچىش، قىمار ئويناش قاتارلىقلار بىلەن پاسىق ئۆتتى. بۇ بەگ قىلغان يامان ئىشلىرى ئۈچۈن دۇنيادا يامان نام قالدۇرۇپ كەتتى. تارىخچى، شائىرلار ئۇنىڭ يامان قىلمىشلىرىنى تارىخ سەھىپىسىگە يېزىپ قالدۇردى.

مىرزا ئىسھاق (ئىززاق) ۋاڭ

مىرزا ئىسھاق ۋاڭ كۈچار، قەشقەرلەردە ۋاڭ بولغان 1859ـ يىلى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار تىنچىتىلغان بولسىمۇ، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئوغلى سامساق خوجا ئىسيانغا تەييارلىنىدۇ. سامساق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى يۈسۈپ خوجىنىڭ جاھانگىر خوجا، باھاۋۇدىن خوجا دېگەن ئىككى ئىنىسى 1820 ـ يىلىدىن 1828 ـ يىلىغىچە بەش قېتىم ئىسيان قىلىدۇ. قوقەنت خانى مەدىلى خانىنىڭ

ياردەمىدە ئىسيانچىلار قىرغىز خەلقىنى بۇلاپ تالايدۇ. كۇچارلىق مىرزا ئوسمان ۋاڭنىڭ 2 - ئوغلى جۇنۇڭ مىرزا ئىسھاق (ئىززاق) بەگ ئۇ ئىشلارنى قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى زالۇڭاغا مەلۇم قىلىسمۇ، ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. جاھانگىر خوجا 1820 - يىلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندىن باشلاپ، ھەر قايسى ئۇرۇشتا يېڭىلسىمۇ ئۇزۇلدۇرمەي بەش قېتىم چوڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلىپ ئاخىرقى ھۇجۇمىدا قەشقەردىن قېچىپ، مۇجى، ئالاي، لاخشا، دەرۋاس قاتارلىق جايلاردا يۇرۇپ، 1828 - يىلى چاغان ۋاقتىدا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ قېتىم ئاتۇش خەلقى ئەگەشمەيدۇ. جاھانگىر خوجا ئىلاجسىز قېچىپ كېتىدۇ. («شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىن). 6000 كىشىلىك چېرىك سۇلالىسى قوشۇنى قوغلايدۇ. جاھانگىر خوجا قارا تاغقا بېرىۋالىدۇ، لېكىن ئۇ قورشاۋدا قالىدۇ. جاھانگىر خوجا ئائىلاج «ئىسھاق ۋاڭ سىز كېلىپ مېنى باغلاڭ، خانغا ئاپىرىپ ئىنئام ئېلىڭ!» دەيدۇ. ئىسھاق ۋاڭ «تەقسىر، جانابلىرىنى قانداق باغلىغىلى بولسۇن» دەپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرىدۇ. جاھانگىر خوجا بېلىدىكى روملىنى ئېلىپ ئىككى قولىنى ئۆزى باغلاپ «مەندىن ئىجازەت، باغلانغان ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن يېتىلەپ بېرىڭ» دەيدۇ. ئىسھاق ۋاڭ «خوش» دەپ يېتىلەپ چېرىك سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ قوماندانى ياڭ فاڭنىڭ يېنىغا بارىدۇ. 1928- يىلى 6- ئايدا جاھانگىر خوجا بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىلىپ شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلىدۇ. («تارىخىي ھەمدىيە» دىن ئېلىندى).

مىرزا ئەھمەت ۋاڭ

كۇچار، ئاقسۇ، يەركەن قاتارلىق جايلاردا ۋاڭ بولغان مىرزا ئەھمەت ۋاڭ روھىۇق، ئىرادىلىك ئالىم، ئۆلىما، شەرئىەت ئەھكاملىرىغا سادىق كىشى بولۇپ، بۇخارالىق موللا كېرەم

دامـوللانىڭ «ئاقايىن» (غقايىن) دېگەن كىتابىدا مىرزا ئەھمەت ژاڭنىڭ مەسچىت، مەدرىسە، خانىقا بىنا قىلغانلىقى، يېتىم ـ يېسىرلارغا رەھىمدىل، قولى ئوچۇق ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. مىرزا ئەھمەت ژاڭ 1862 ـ يىلى يەركەننىڭ ھاكىملىقىدىن قالدۇرۇلۇپ كۇچاردا يارلىق ساقلاپ تۇرغان مەزگىلدە كۇچاردا، كۇچارلىق ئۇيغۇر ئاللايارېگ، خوجىزۇماشىزا ئاخۇنلار باشچىلىقىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ غەلىبە قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار مىرزا ئەھمەت ژاڭغا «سىلىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى يۇرت سوراپ كەلگەن، ھازىرمۇ بىزگە ئاتىدارچىلىق قىلىپ، بىزگە باش بولۇپ بەرسىلە، بىز ھۆكۈملىرىگە بويسۇنىمىز» دەيدۇ. مىرزا ئەھمەت ژاڭ «ئەي خالايىق، خىتاي خەلقى ناھايىتى جىق، بىز مۇسۇلمانلار ئاتىنىڭ قاشقىسى بولساق، ئۇلار ئاتىنىڭ تۇكىدىنمۇ تولا، تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ. مەن ئاتا ـ بوۋامدىن تارتىپ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەلگەن. ئۇلار دىنسىز بولسىمۇ، تۇزنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىماق لازىم. مەن خاندىن يۈز ئۆرىمەيمەن. كىمنى خالىساڭلار شۇنى باشلىق قىلىڭلار، 70 ياشقا كىردىم. باشقا ئارزۇيۇم يوق» دەيدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۇنىڭ سۆزىگە غەزەپلىنىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ھىجرىيە 1281 ـ يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 2 ـ جۈمە كۈنى ئىدى. جەستى كۇچار كۆكگۈمبەزلىكتىكى ژاڭلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ. («تارىخي ھەمدىيە» دىن ئېلىندى).

مىرزا ھامۇت ژاڭ

1878 ـ يىلى ياقۇپ بەگنىڭ 14 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، مىرزا ئەھمەت ژاڭنىڭ ئوغلى مىرزا ھامۇت ژاڭنى ئىزدەپ تېپىپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىدا چىنژاڭلىق ئۇنۋانى

بېرىپ، ئارىلىقتا قېلىپ قالغان نەچچە يىللىق ئىش ھەققى ئۈچۈن يامبۇ، كۈموشلەرنى تۆلەپ بېرىدۇ. مىرزا ھامۇت ۋاڭ ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىنى سوراپ 11 يىل ۋاڭلىق قىلىدۇ. («تارىخىي ھەمدىيە» دىن ئېلىندى).

مىرزا ھامۇت ۋاڭ

مىرزا ھامۇت ۋاڭ ھامۇت ۋاڭنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ كۈچارنى 10 يىل چىنۋاڭ نامى بىلەن سورىغان.

مەمتىمىن شىتەي ۋاڭ

مىرزا ھامۇت ۋاڭنىڭ ئوغلى مەمتىمىن شىتەي ۋاڭ 1898 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 23 يىل چىنۋاڭ نامى بىلەن يۇرت سورايدۇ، قوشۇمچە ئۇچتۇرپاندا چېگرا ساقلىغۇچى ھەربىي (شتەيلىك مەنسىپىدە) ئەمەلدار بولۇپ قوش تامغا تۇتىدۇ. ئۇ ئۇچتۇرپاندا شىتەي بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە چەت ئەلدىن كىرگەن شاپدان باتۇرنى تۇتۇپ مۇكاپاتلىنىدۇ. كېيىن ياڭ زېڭشىڭنىڭ مەخپىي بۇيرۇقى بىلەن قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بېرىپ، ماشاۋۇ (مادوتەي) بىلەن بىرلىشىپ، مىلىتارىست مافۇشىڭ (ماتىتەي) نى تۇتۇپ، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرىدۇ. ئۇ ئۇچتۇرپاندا 1923 — يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى كۈچارغا ئېلىپ بېرىلىپ، كۆكگۈمبەزلىكتىكى ئەجدادلىرى يېنىغا قويۇلىدۇ.

مەھپۇز چىنۋاڭ

ئەسلىدە مەمتىمىن شىتەي ۋاڭنىڭ ئوغلى يوق ئىدى، تۆت ئوغلى بار ئىنىسى مەخسۇت خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى مەھپۇز خوجىنى

كىچىكىدىن ئوغۇل قىلىپ بېقىۋالدۇق. چوڭ بولغاندا، قىزى مەرەم خېنىمنى بېرىپ كۈيئوغۇل قىلىش بىلەن بىرگە يۇقىرىغا يوللاپ، تەيجىلىك ئورنىغا ئىگە قىلىپ، ئىز باسار ۋاڭ قىلىپ يېتىشتۇرىدۇ.

1923 - يىلى مەتتىمىن شتەي ۋاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى ئاپپاق خوجا «گوەندى» دېگەن ھەربىي ئەمەلگە، مەھپۇز خوجا كۇچاردا چىنۋاڭلىق مەنسىپىگە ئولتۇرىدۇ. مەھپۇزۋاڭنىڭ ئىمتىيازى ئاساسەن دىنىي ئىشلار، خەلق ئىشلىرى بولۇپ، مەسچىت، مەدرىسەلەرنى باشقۇرۇش، ئاخۇنلارنى يۆتكەش، ۋەخپە كىرىملىرىنى باشقۇرۇش، ھېيت - ئايەم، سەيلە - سايا‌ھەت كۈنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

مەھپۇز ۋاڭ مانجۇچە ئۇزۇن - قىسقا چاپان، قېلىن ئاق چەملىك خەي، بېشىغا شىلەپە كىيىپ، بىر غۇلاچ غاڭزىنى ئېلىپ يۇرۇيدىغان، ھېيت نامازلىرىغا باردىغان، ئاددىي - ساددا، كەمتەر كىشى بولۇپ، بەزىدە قول ئاستىدىكىلەر بىللە قوناق ئۇزۇش، سوقۇش قاتارلىق ئىشلارنى بىللە قىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، باشقا ۋاڭلاردەك ئىسراپخورلۇق، شەھۋانىلىقدەك يامان ئىشلارغا بېرىلمىگەن. ئۇنىڭ سەككىز دەك مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ، بەزىدە ئۇلارنى ھېيت - ئايەم كۈنلىرىدە بىللە ئېلىپ يۈرگەن.

1933 - يىلى تۆمۇر ئېلى سجاڭ كۇچارنى ئىشغال قىلغاندا مەھپۇز ۋاڭ مانجۇچە كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ، قارا مەخمەلدىن ھەربىي كىيىم، ھەربىي ئۆتۈك، شەپكە كىيىدۇ ۋە 3 مىڭدەك ئەسكەر ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا سجاڭ ئۇنۋانى بېرىلىدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا قوماندان مەتتىمىن شاڭزۇڭ، مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى ئابلىزخان، كاتىپ موللا ئۆمەر، مەسلىھەتچى شەمشىم دېگەنلەر بىرگە بولىدۇ.

مەھپۇز ۋاڭ تۆمۇر ئېلى قوشۇنلىرى بىلەن بىرگە كورلا، قارا شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىدۇ. ماجۇڭيىڭ

خوجەنىياز ھاجىنى قوغلاپ كۆچارغا كەلگەندە، مەھپۇز ۋاڭ قىسىملىرىنى رەتلەپ، ماجۇڭيىڭ قىسمىنى توساپ جەڭ قىلىدۇ ۋە شايارنى ساقلاپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا شېڭ شىسەي مەھپۇز ۋاڭنى شايارغا ھاكىم قىلىپ بەلگىلەيدۇ. 1937 - يىلى بېكتىبايوف باشچىلىقىدىكى رۇس قوشۇنى زەمبىرەك - توپلار بىلەن ماجۇڭيىڭ قىسمىنى تازىلايدۇ. 1937 - يىلى 6 - ئايلاردا شېڭ شىسەينىڭ يالاڭنما قوشۇنى بولغان رۇس ئارمىيىسى مەھمۇت مۇھىتى ۋە ماخوسەن قىسىملىرىنى يوقاتقاندا، مەھپۇز ۋاڭ ماخوسەن قىسىملىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. ماخوسەن قىسىملىرى مەھپۇز ۋاڭنى خوتەنگە ئېلىپ ماڭغاندا مەھپۇز ۋاڭ قېچىپ تارىم جاڭگاللىقىدا پاناھلىنىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شېڭ شىسەي قىسمى ئىز بېسىپ قوغلاپ، ئۇنى تۇتۇپ قامايدۇ. مەھپۇز ۋاڭ شېڭ شىسەينىڭ 1938 - يىلىدىكى چوڭ قىرغىنچىلىقىدا ئۈرۈمچى 2 - تۈرمىدە سىرتماق بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

داۋۇت چىنۋاڭ

1942 - يىلى كۆچارلىق ۋاڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت سېيىت خوجا، گەندەي خوجىنىڭ ئوغلى توختى خوجىلار شېڭ شىسەيگە ۋاڭ، گۇڭ، ئاخۇن، لامالارنىڭ ئورنى ۋە ھوقۇقىنى مەڭگۈ ساقلاش سىياسىتى بويىچە، ۋاڭلىق بىزگە بېرىلسە، دەپ ئەرز يازىدۇ. شېڭ شىسەي شۇ چاغدىكى كۆچارنىڭ ھاكىمىغا كۆچاردىكى ۋاڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇۋاپىقراق بىرىنى ۋاڭ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چۈشۈرىدۇ. ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن، كۆچار خانىقادا يىغىن ئېچىلىدۇ، يىغىندا «مەھپۇز ۋاڭنىڭ پۈشتىدىن بولغان ئوغلى يوق ئىدى. ئۇ 3 - ئىنىسى مۇھەممەت ھاشىم خوجىنىڭ داۋۇت خوجا دېگەن ئوغلىنى بالا قىلىپ بېقىۋالغان، شۇنى ۋاڭ قىلساق» دېگەن پىكىر كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ. شېڭ شىسەيگە مەلۇم قىلغاندىن

كېيىن شۇ يىلى 6 - ئايدا تەستىق كېلىپ، داۋۇت ۋاڭ كۆچارغا چىنۋاڭ بولىدۇ ۋە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىلىپ 1945- يىلىغىچە ئوقۇيدۇ. قايتىپ كېلىپ ناھىيىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، كېيىن كۆچار، توقسۇن، شايار‌دىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە گومىنداڭ فىرقىسىنىڭ تەپتىشى، گومىنداڭنىڭ ئاقسۇ‌دىكى دېۋىزىيەسىنىڭ مەسلىھەتچىسى، ئۆلكىلىك كېڭەش ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن خانىقتام رايونلۇق ھۆكۈمەت ۋە كۆچار لىن جىلۇ خاتىرە سارىيى قاتارلىق ئورۇنلار‌دا تەرجىمان، كۆچار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

(بۇ نەسەبنامە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى 1986- يىلى نەشر قىلغان 1 - سانىدىن ئېلىندى. ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۆچار ۋاڭلىقى نەسەبنامىسىنى تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.)

قارىقاشتىكى گۈڭ - غوجىلار

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ‌دىكى دەسلەپكى يىللىرى (1780- يىللار) يەركەندە تۇرغان خان ئامبال خوتەن ئەھۋالىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، خوتەندىن بىر كىشىنى يەركەنگە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىشنى بۇيرۇيدۇ. خوتەن، قارىقاش تەۋەت يېزىسىنىڭ چاقار كەنتىدىكى ھېزىم ئاخۇن دېگەن كىشىنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ.

ھېزىم ئاخۇن يەركەندىكى خان ئامبالغا خوتەن خەلقىنىڭ ئەھۋالىنى يەتكۈزۈپ، يېڭىپ قالغانلىقى ئۈچۈن «ھەشتا قىز» دېگەن مەنسەپكە ئېرىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ھېزىم ئاخۇن خان ئۈچۈن ساداقەت كۆرسىتىپ ۋە مەنسەپى بارا- بارا ئۆسۈپ، «ئىشقى بەگ» دەپ نام ئالىدۇ. كېيىن خوتەنگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىلىدۇ ۋە ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن ھېزىمشاھ، ھېكىمبەگ دەپ ئاتىلىدۇ.

ھېزىم ھېكىمبەگنىڭ 1780 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە بولغان 169 يىل ئىچىدە ئالتە ئەۋلادى ئۆتىدۇ. ئۇلار: ھېزىم شاھ ھېكىم ئوغلى خوش كېپەك، خوش كېپەك ئوغلى مۇبارەك شاھ ھېكىم، مۇبارەك شاھ ھېكىمنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىلى گۇك، مۇھەممەت ئىلى گۇڭنىڭ ئوغلى مۇسا گۇك، مۇسا گۇڭنىڭ ئوغلى ناسىر گۇك، ئەپرۇز گۇك، زايىت گۇك، ئىمىن ئەلەم، مۇھەممەتخان گۇك قاتارلىق بىر قانچە چوك - كىچىك ئوغۇل - قىز «گۇك» لاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھېزىم شاھ ھېكىمنىڭ مەنسەپ ۋارىسلىرى مۇھەممەت ئىلى گۇك زامانىدىن باشلاپ «گۇك غوجىلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

گۇڭلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە كۆپلىگەن بوز يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشتىن سىرت، قاراقاش دائىرىسىدە «ئاق مەدرىسە»، «چوك مەدرىسە»، «قوخ كۆل مەسچىتى»، «چاقار مەدرىسە»، «سىرلىق مەسچىت» قاتارلىق تۆت جايدا مەدرىسە، تۆت جايغا مەسچىت سالدۇرىدۇ. 2000 مودىن ئارتۇق يەرلەرنى مەدرىسە، مەسچىتلەرگە ۋەخپە قىلىپ ئايرىپ بېرىدۇ.

كېيىن خان يارلىق چۈشۈرۈپ، قارا قاشتىن 50 ئۆيلۈك يوقسۇل دېھقانىنى گۇڭلارنىڭ خىزمىتىگە قويىدۇ. ئۇلار يىل بويى گۇڭلارنىڭ بوز يەر ئېچىش، تېرىلغۇ يېرىگە ئىشلەش، ئۆي ئىشلىرىنى قىلىش قاتارلىق ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىدۇ. كېيىن زۇلۇمغا چىدىماي، ئامبالغا ئەرز شىكايەت قىلىدۇ. ئامبال بەك دارىن بېيجىڭدىكى خانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان 50 ئۆيلۈك دېھقانلارنى گۇڭلارنىڭ خىزمىتىدىن بوشىتىۋېتىدۇ. گۇڭلارنىڭ تۇرلۇك خىراجەت چىقىملىرىنى قاراقاش تەۋەسىدىكى تۇياق بېجى ئارقىلىق قامداش بەلگىلىنىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئايلىق ماڭاش بېرىش يولغا قويۇلىدۇ.

گۇڭلار ئۆزلىرىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش تۇزۇمىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆز دەرگاھىدا 16 قوراللىق ئەسكەر تۇرغۇزۇپ،

ئالاهىده ئىمتىيازغا ئىگه بولىدۇ. بىراق، بەدۆلەت جەنۇبىي شىنجاڭغا هۆكۈمرانلىق قىلغان 14 يىل ئىچىده، ئۇلارنىڭ هۆكۈمرانلىق هوقۇقى ئاجىزلاپ كېتىدۇ. بەدۆلەت هاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندا، گۇڭلارنىڭ هۆكۈمرانلىق ئورنى قايتا تىكلىنىپ، هۆكۈمرانلىق‌قىلىش دائىرىسىمۇ كېڭىيىدۇ ۋە سىيىت گۇڭ يېڭىسار ناهىيىسىگه گۇڭ، ناسىر گۇڭ ئامبال، زايىت گۇڭ هەربىي باشلىق قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. كېيىن زايىت گۇڭ غۇلجا، ئاقسۇ، كۇچار، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ۋالىي، بانكا باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

كېيىنكى تەخت ۋارىسلىرىدىن ئەپرۇز بەگ قاراقاشتا مىڭ بېگى (ئىككى مىڭ كىشىگه) بولىدۇ، مەهەممەتخان غوجا قارا قاشنىڭ بېگى، ماخوسەن دەۋرىده ئامبال، گومىندانڭ دەۋرىگه كەلگەنده، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولىدۇ. ئۇ 1948 - يىلى ۋاپات بولىدۇ.

ئىمىن ئەلەم 1933 - يىلى يەركەننىڭ ۋالىيىسى، ماخوسەن دەۋرىده قاراقاشنىڭ ئامبىلى بولىدۇ. كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىده ئۆلتۈرىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى ئۇچۇن خىزمەت كۆرسەتكەن بۇ گۇڭ - غوجىلار ئىچىدىن ئالتىسى قاراقاشنىڭ تەۋەت يېزا چاقار مەدرىسه ئالدىدىن ئۆزىگه مەغپىرە تىكلەيدۇ.

باي ناهىيىسىدىكى گۇڭ - غوجام ئوردىسى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى باي ناهىيىسىنىڭ بازىرىدىكى يار كوچىنىڭ شەرق تەرىپىده (هازىرقى ناهىيىلىك خىش زاۋۇتى ئائىلىكلەر بىناسى ئورنىدا) «گۇڭ غوجام ئوردىسى» دېيىلىدىغان كۆلىمى ئون كۇادرات مېتىر ئورۇننى ئىگىلىگەن، ياغاچ ۋە كېسەكدىن قوپۇرۇلغان بىر قۇرۇلۇش بولغان. قۇرۇلۇش ئاددى بولسىمۇ ئالاهىدىلىكى، ئورنىنىڭ كەڭلىكى بىلەن كۆزگه

چىلىقىدىكەن، بۇ قۇرۇلۇش - «ئوردا» 1884 - يىلىنىڭ ئالدى - ئاخىرىدا سېلىنغانىكەن.

1865 - يىل ئەتراپىدا ياقۇپبەگ قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى ھاكىم بېگى ئابدۇرېھىم بەگ، يېڭىسارنىڭ بېگى سۇپۇرگە ئاخۇن، پەيزىۋات بېگى ئەھمەت قۇربان (ئەسلى موزدۇز) لار بېيجىڭغا يوشۇرۇن قېچىپ بېرىپ، ياقۇپبەگنىڭ قىلمىشىنى خانغا مەلۇم قىلىدۇ. 1875 - يىللىرى زوزۇڭتاڭ ئەسكەر باشلاپ چىقىپ ياقۇپبەگ (بەدۆلەت) تىن شىنجاڭنى قايتۇرۇپ ئالىدۇ. 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنى قايتۇرۇپ ئېلىشتاخىزمەت كۆرسەتكەن بىر بۆلۈم كىشىلەرگە ئەمەل - مەنسەپ بېرىلىدۇ. ياقۇپبەگ دەۋرىدە بېيجىڭغا ئەرز ئېيتىپ بېرىپ شىنجاڭ ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەرگەنلەرنىڭ دېرىكى قىلىنىدۇ ۋە ئەمەت ئاخۇن بايغا گۇڭ قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. ئۇ باي ناھىيىسىگە «گۇڭ غوجام ئوردىسى» نى سالدۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇنى «ئەمەت گۇڭ» دەپ ئاتايدۇ. ئەمەت گۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى سىدىق گۇڭلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، سىدىق گۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا، گۇڭلىققا سىدىقنىڭ ئوغلى سۇلتان غوجا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن ۋاڭلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. گومىنداڭ دەۋرىدە ۋاڭلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ ۋاڭ، گۇڭلاردا ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى بولمايدۇ. سۇلتان غوجا 1950 - يىللاردا ۋاپات بولىدۇ.

ئەلەن ۋاڭ

ئەلەن ۋاڭ توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن ئاۋۋال ئەلەن ۋاڭنىڭ ئاتىسى جېڭىسقاندىن بوۋىلىرى كۆگىدايغىچە بولغان تۆت بوۋىسى توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھات بېرىمىز.

ئەلەن ۋاڭنىڭ تۆتىنچى بوۋىسى كۆگىداي (كۆكتىكى ئاي) 1770 - يىلى تۇغۇلغان، ئۇ 1785 - يىلى ئاباق كىرەيگە تۆرە بولىدۇ. 1790 - يىلىدىن 1824 - يىلىغىچە جىڭگۇ گۇڭ مەنسىپى بىلەن 39 يىل ئاباق كىرەيگە ھۆكۈمران بولۇپ، 1823 - يىلى قەست بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. (كۆگىداي 1823 - يىلى ئۆلگەن بولسىمۇ، ئەمىلى 1824 - يىلغىچە ساقلىنىپ تۇرغان.)

كۆگىداي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ 1807 - يىلى تۇغۇلغان ئىككىنچى ئوغلى ئاجى(جانغازى) 17 يېشىدا گۇڭلۇق مەنسىپىگە ئولتۇرۇپ، 44 يىل ئاباق كىرەيگە ھۆكۈمران بولۇپ، 1876 - يىلى 61 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئاجىنىڭ سېيىلقان، قاسىمقان ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بولغان (سېيىلقان ياش ۋاقتىدا ۋاپات بولىدۇ)، قاسىمقان 1843 - يىلى تۇغۇلىدۇ. ئۇ 1868 - يىلىدىن باشلاپ، گۇڭلۇققا 22 يىل ۋارىسلىق قىلىپ، 1890 - يىلى 56 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

قاسىمقاننىڭ ئوغلى جېڭسقان 1860 - يىلى تۇغۇلىدۇ، ئۇ 1890 - يىلى 27 يېشىدا دادىسىنىڭ گۇڭلۇق مەنسىپىگە ئولتۇرۇپ، 22 يىل ئاباق كىرەيگە ھۆكۈمران بولۇپ، 1912 - يىلى 49 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. جېڭسقاننىڭ چوڭ خوتۇنى قالمان خانىمدىن، سەئۇدى (سەئىدى ۋاققاز)، ئەلەن(ئەل مۇھەممەت)، كىچىك خوتۇنى مەتىكە خانىمدىن شارىپقان، شاھىمەردان (شاھسۇلتان) ئىسىملىك بالىلىرى بولغان. جېڭسقان ھايات ۋاقتىدا 1889- يىلى تۇغۇلغان ئوغلى ئەلەننىڭ ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. جۇملىدىن ئەلەن 1912 - يىلى گۇڭلۇق مەنسىپىگە ئولتۇرىدۇ. جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى 1913 - يىلى ئەلەنگە جۇنۋاڭلىق ئەمىلى بېرىدۇ.

ئەلەن بالا ۋاقتىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت ساۋاتىنى چىقىرىدۇ. كېيىن ئۇ دادىسى جېڭسقانغا كاتىپ بولىدۇ جۇنۋاڭ

بولغاندىن كېيىن ئالته ئاي سار چوقىدا 12 قاناتلىق كىگىز ئۆي قۇروپ، كاتتا توي ئۆتكۈزۈپ، سار چوقىنى ئەلەن ۋاڭ چوققىسى دەپ ئاتايدۇ. ئەلەننىڭ ۋاڭ بولغان ۋاقتىدا شىنجاڭدا موڭغۇلىيەنىڭ قوبدىغا كىرىشى، رۇسلارنىڭ بۇرچۇنگە 1300 ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئاباق كېرەيىنى روسىيىگە قاراشقا مەجبۇرلىشى قاتارلىق ئىشلار يۈز بېرىدۇ. بۇ چاغدا ئەلەن ۋاڭ باشلىق كىشىلەر روسىيەنىڭ بۇ تەلىپىنى رەت قىلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، ئالتاي ۋىلايىتى تەسىس قىلىنىدۇ. ۋىلايەتنىڭ ئامبىلى داۋىيىڭ دەپ ئاتىلىدۇ.

شۇ يىللاردا چارروسىيەدىن 100 نەچچە قازاق ئائىلە (ئورتا يۈز، نايمانلاردىن) ئالتايغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، 1919 - يىلغا كەلگەندە روسىيىگە قايتىپ كېتىدۇ. 1921 - يىلى 5 - ئايدا چارروسىيىنىڭ قاچاق گېنېرالى بەكىش 700 ئادەمى بىلەن تارباغاتايىنى بۇلاپ، ئالتايغا كېلىپ بۇرچۇن، سارسۇمبىلەرنى بېسىۋالىدۇ. بۇ ئىشتىن قورققان ئالتاي داۋىيىڭى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ، ئەسكەرلىرى ئۇرۇمچىگە قاچىدۇ. بەكىشنىڭ ئەسكەرلىرى يەرلىك سودىگەرلەرنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋالىدۇ. بۇ چاغدا ئەلەن ۋاڭ ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، بەكىشكە لازىملىق نەرسىلەرنى بېرىدىغان بولۇپ، 7 - ئايدىن بۇرۇن موڭغۇلىيىگە ئۆتكۈزۈپتىپ، ئالتايىنى تىنچلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياڭ زېڭشىن ئەسكەرلىرى بەخىرامان ئالتايغا كىرىدۇ. قىزىل ئارمىيىنىڭ ئاقلارنى قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلىرى بىر قىسىم ئولجا ئېلىپ قايتىپ كېتىدۇ. شۇ يىلى 9- ئايدا ۋى جىڭگۇ قوماندانلىقىدا ياڭ زېڭشىنىڭ بىر دىۋىزىيە ئەسكىرى ئالتايغا ئورۇنلىشىدۇ. ئەلەن ۋاڭ ۋاڭ بولغان 1912 - يىلىدىن 1922 - يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە ئالتايغا بىر قانچە ھەربىي- مەمۇرىي ئەمەلدارلار كەلگەن بولسىمۇ، ئەلەن ۋاڭنىڭ پىكرىسىز ئىش قىلالمايدۇ. 1922 - يىل ياڭ زېڭشىن ئەلەن ۋاڭ بىلەن قاناپىيە بەيسىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ، يەر ۋە خەلقنى قوغدىغان خىزمىتى ئۈچۈن تۆھپىلىك

(هەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدار) ئەملى بېرىپ، ئايلىق مۇئاشىنى 80 سەر كۇمۇشكە ئۆستۇرىدۇ. ئەلەن ۋاڭغا مۇز تاغدىن (ئالتايدىن) هازىرقى دوستلۇق چوققىسىغچە قوغداش هوقۇقى بېرىپ، 300 ئەسكەر تۇتۇشنى بەلگىلەپ، لېۋ فامىلىلىك كىشىنى مەسئۇلىيەتچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئەلەن ۋاڭ ئالتايدىن نەزەربەگ نەبىجاننى مەسئۇلىيەتچى قىلىپ، 1930- يىلىغچە ۋاڭلىق مەنسىپىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. 1933 - ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئالتايغا كىرگەندە ئەلەن ۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن شېرىپقان قىسىملىرى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنى ئالتايدىن قوغلۇپتىدۇ.

ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شېڭ شىسەي چىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىن قالغان ۋاڭلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، بەگلىك تۈزۈمى ئورنىتىدۇ. شېرىپقان ۋالىي ۋە گارنىزون قۇماندانى بولىدۇ. شېرىپقان ۋالىي بولغاندىن كېيىن خەلقنىڭ سىلىقىنى يەڭگىللىتىدۇ، خەلقنىڭ مال بېجى، ئۆشرە زاكاتلىرىنى يېغىپ مەكتەپ سېلىش، كۇلۇب سېلىش قاتارلىق ئىشلارغا ئىشلىتىدۇ. ئەلەن ۋاڭ 1934- يىلدىن باشلاپ خىزمەتتىدىن ئىستىپا بېرىپ، مەدرىسەلەرنى مەكتەپ قىلىدۇ. ئالتە سىنىپلىق «نۇرلان» نامىدا مەكتەپ سالىدۇ ۋە مەكتەپنى ئۆزى باشقۇرىدۇ. جەمئىيەدە ماگىزىن ئېچىپ، سوۋېت بىلەن سودا قىلىدۇ. 1939 - يىلى ئەلەن ۋاڭ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ، 1941- يىلغىچە نازارەت ئاستىدا تۇرىدۇ. 1942- يىلىدىن كېيىن ئۇرۇمچىدە ئايالى ۋە بالىلىرى بىلەن بىللە نازارەت ئاستىدا ياشايدۇ. ئەلەن ۋاڭ نەزەربەندتىن بوشتىلغاندا گومىنداڭ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۆلكىلىك تەشۋىقات ئىدارىسىدىن خىزمەت بېرىپ، ئالتاي پارتىزانلىرىنى كۆندۇرۇشكە ئالتايغا ئەۋەتىدۇ. 1944 - يىلى ئالتايغا كېلىپ ۋالىي بولىدۇ. كېيىن گومىنداڭ ئەلەن ۋاڭ، نۇرقوجاي، جانمقانىنى ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەلەن ۋاڭ تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا،

ئادىل، خىزمەتنى ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن باشقۇرىدىغان، سىپايە، ئوتتۇرا بوي، ئاق يۈزلۈك، يۇزىدە ئاز - پاز دېغى بار كىشى ئىكەن، ئۇ ئۆمرىدە بىرلا قېتىم خادىۋاك خانىمغا ئۆيلەنگەن. ئەلەن ۋاك 1961 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

خادىۋاك

1895 - يىلى تولى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان خادىۋاك (خەدىچە) كۆگىداينىك ئۇچىنچى ئوغلى ئادىل غازىنىك ئەۋرىسى، مامۇر بەگ تۆرىنىك قىزى، ئەلەن ۋاك بىلەن 1910 - يىلى توي قىلىدۇ. خەدىچە ئېگىز بوي، قاڭشارلىق، پېشانىسى كەك، بۇرەك يۈز، قارا كۆز چىرايلىق ئايال. ئانىسى قىزاينىك ساما تۆرىسى، دادىسى كېرەينىك كۆگدەي تۆرىسى، خادىۋاڭنىك ئەسەبى تۆرە بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنى چوك تۇتىدۇ، خادىۋاك ئوردا ئىشىغا ئارىلاشمىغان بىلەن ئوردا چارۋىسىنى باشقۇرىدۇ. كۆگىداي بىلەن جېڭىسقان گۈڭغچە ۋاك ئوردىسىنىك ئالىدىغان چارۋا سېلىقى يىلىغا 1000 قوي بولۇپ، ئىلگىرى ئۇلارنى يەپ - ئىچىپ تۈگەتكەن. خادىۋاك كېلىن بولغاندىن كېيىن، ئوردا قائىدىسىنى ئۆزگەرتىپ، دادىسى بەرگەن 500 قوينى گۈك ئوردىسىنىك 1500 قويىغا قوشۇپ بېقىپ بېيىش يولىغا ماڭىدۇ. 20 يىل ئىچىدە قوينى 35 مىڭغا، يىلقىنى 5 مىڭغا، تۆگىنى 600 غا يەتكۈزىدۇ. مېلى كۆپەيگەندىن كېيىن، يايلاقتىن قىسىلىپ سودا قىلىشقا باشلايدۇ. ئۇ 1930 - يىلغا كەلگەندە ياۋروپا - ئاسىيا شىركىتىدە خىزمەت ئىشلىگەن ئارغىن تۆلەغازى دېگەن ئادەمنى سودا باشقۇرۇشقا قويۇپ، يۈك - تېرە، ئۇچەي، تىرىك چارۋا - ماللارنى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ ئۇ يەردىن سانائەت مېلى ئېلىپ كېلىپ سودا قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە ۋاك ئوردىسىغا، شېرىپخان تۆرەگە بىردىن كىچىك ماشىنا سېتىۋېلىپ، كۆكتوقاي، چىڭگىلغا قەدەر سانائەت مېلى ئاپىرىپ

سېتىپ سودا قىلىدۇ.

ئالتايدا قازاقلاردىن ئەڭ دەسلەپ ماشىنىدا ئولتۇرغان، سودا قىلغان، بولۇپمۇ چەت ئەل بىلەن سودا قىلغان كىشى خادىۋاڭ خانىمدۇر. ئۇ يايلىقى سار چوقىغا تاختايلىق ئۆي سالىدۇ، توستى، ئايرىسۇ، جىمىنەيگە پىششىق كېپەكتىن قورۇجاي، مەدرىسە ـ مەسچىت سالدۇرىدۇ. توستىدا بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق، بېدە تېرىدۇ. سوۋېتتىن نەسىللىك مال ئېلىپ كېلىپ، چارۋىلارنى نەسىللەندۇرىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇنىڭ سودىسى تەرەققىي قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزگەن سانائەت مالىلىرىنى تارباغاتاي، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ سودا قىلىدۇ. ئۇ شۇ جەريانىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، رۇس، ئۆزبېك، تاتار سودىگەرلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، سودا دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىدۇ. دەل شۇ چاغدا، يەنى 1938 ـ يىلى سودا باشقۇرغۇچىسى ئارغىن تۆلە غازى قولغا ئېلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سودىسى توختايدۇ. 1942ـيىلى گومىنداڭ مەخسۇس ماشىنا بىلەن خادىۋاڭنى باليلىرى مىللەتقان، باتۇقان، قىزى زادە، مەسخۇدە، كىچىك باليسى چۆكتايلار بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ ئېرى ئەلەن ۋاڭغا قوشۇپ نەزەر بەند قىلىدۇ. ئوغلى زەكىقاننى مال ـ مۈلكىنى باشقۇرۇشقا قويۇپ قويىدۇ. 1944 ـ يىلى ئەتىيازدا ئەلەن ۋاڭ، خادىۋاڭ ۋە بالا ـ چاقىلىرى نەزەر بەندتىن بوشىتىلىدۇ، ئەلەن ۋاڭنى ئالتايغا مۇئاۋىن ۋالىي، بىر ئايدىن كېيىن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئەلەن ۋاڭ كېسەللىكىنى سەۋەب قىلىپ خىزمەتكە بارمايدۇ، شۇ چاغدا بەيتىك ئەتراپىدىكى 200 ئائىلىلىك قازاق چارۋىچى چونجىغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ خادىۋاڭنى پۇقرالارغا تەشۋىق قىلىش ئۈمىك باشلىقى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. خادىۋاڭ شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چونجىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان قازاق ئائىلىسىگە ماددىي ياردەم بېرىشنى قولغا كەلتۈرىدۇ. 1945 ـ يىلى گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى يېشىن

يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنى ئۆزگەرتىپ قۇرغاندا خادىۋاڭنى دەسلەپ شىركەت ھەيئىتى، كېيىن مۇئاۋىن باشلىق قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

1946 — يىلى 4 - ئايدا گومىنداڭ خادىۋاڭنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئىتى قىلىپ بەلگىلەيدۇ، گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك ئىككىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدا ھەيئەت ۋە دائىمىي ھەيئەت بولۇپ سايلىنىپ، گومىنداڭ پىرقە باشلىقلىرى قاتاردا ئورۇن ئالىدۇ. 1946 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شېڭ شىسەي دەۋرىدە مۇسادىرە قىلىنغان مال - مۈلۈكلەرنى ئېنىقلاش ھەيئىتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ سايلىنىدۇ.

خادىۋاڭ 1946 - يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۇرۇمچى ۋالىيسى ھەم سىلىكىبۇنىڭ سىلىكى، 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شىنجاڭ ئاياللار ھەرىكىتىنىڭ نازارەتچىسى بولىدۇ، 1946 - يىلى 6 - ئايدا ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت نەنجىڭدە ئېچىلغان گومىن داخۇيغا قاتنىشىشقا ئۆلكىدىن بىر كىشىنى تاللاشنى قارار قىلىپ خادىۋاڭنى تاللايدۇ. خادىۋاڭ گومىن داخۇيغا قاتناشقان مەزگىلدە جاڭ جېشى قاتارلىقلار قوبۇل قىلىدۇ. ئۇ سۇڭ مېيلىڭ باشقۇرغان يېغىندا شىنجاڭ ئايالىلىرى توغرىسىدا دوكلات بېرىدۇ. خادىۋاڭ 1962 - يىلى ۋاپات بولىدۇ. (ئەلەن ۋاڭ بىلەن خادىۋاڭ ھەققىدىكى ماتېرىياللار قازاقچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر» ژۇرنىلى 2000 - يىلى 4 - سانىدىن ئېلىندى).

مەنخەنۋاڭ

مەنخەنۋاڭ (خەن - خاقان، ۋاڭ پادىشاھ دېگەن مەنىدە)، يەنى مانجوكچاپ 1915 - يىلى تۇغۇلىدۇ. موڭغۇللارنىڭ كونا تورغۇت جەنۇبىي تۈرت خۇشۇنىنىڭ خەنۋاڭى بولغان دادىسى بويۇن مۆڭگو 1917 - يىلى 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۆلگەندىن كېيىن مانجوكچاپ

جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن شۇ يىلى 5 - ئايدا ئىككى ياش ۋاقتىدا دادىسىنىڭ ئورنىغا خەنۋاڭ بولىدۇ ۋە مەنخەنۋاڭ دەپ ئاتىلىدۇ. مانجوكجاپ كىچىك بولغاچقا خەنۋاڭلىق ھوقۇقىنى ئەمەلىيەتتە ئانىسى يۈرگۈزىدۇ.

بويون مۆڭگونىڭ دادا بىر، ئانا باشقا ئىنىسى دروبدونسبىرن چۆمبىل بويۇن مۆڭگونىڭ ئۆيىدە چوڭ بولىدۇ ۋە 1922 - يىلى مانجوكجاپنىڭ ئانىسىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، شۇ يىلى جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن خەنۋاڭلىق تامغىسىنى باشقۇرىدىغان بولىدۇ.

مەنخەنۋاڭ قاراشھەر ئەتراپى بىلەن يولتۇز ۋادىسىدىكى موڭغۇللارنىڭ تورغۇت قەبىلىسىنى باشقۇرىدۇ. ئۇ 1930 - يىلى، يەنى 15 ياش ۋاقتىدا ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ خارجىن بارۇن خوشۇنىنىڭ چىڭۋاڭى گوڭساڭ نورۇپنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدۇ، 1937 - يىلى شىنجاڭ مائارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى شىلىك توسۇلاچ (توسۇلاچ ئەمەل نامى، باش باشقۇرغۇچى دېگەن مەنىدە) نىڭ قىزىنى توقاللىققا ئالىدۇ. شۇ يىلى شېڭ شىسەي مەنخەنۋاڭنى زىيارەتكە چاقىرىدۇ، ۋەزىيەتنى ئۇستىدە «چوڭ سۆيىقەستچى» دېگەن «گۇناھ» بىلەن قولغا ئالىدۇ. ئۇ تۇرمىدە روھىي كېسەل بولۇپ قالغاچقا 1944 - يىلى قويۇپ بېرىلىدۇ. مەنخەنۋاڭ شۇنىڭدىن كېيىن ئىچكى موڭغۇل، چىڭخەي قاتارلىق جايلارغا بېرىپ داۋالىنىدۇ. 1967 - يىلى 52 يېشىدا ئۆلىدۇ.

ئىككىنچى باب

1864 - يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭ سىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى

تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى پارتلاپ ئۇزاق ئۆتمەيلا مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچى سىياسىتىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭلار ئارقا - ئارقىدىن پارتلايدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئېغىر سىياسىي، ئىقتىسادىي كرىزىسكە دۇچ كېلىدۇ. ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئىقتىسادىي سېلىقنى ھەسسىلەپ ئۆستۈرىدۇ. ئىلىدىكى جاڭجۇن مەھكىمىسى ئىلگىرىكى ھەر بىر تۇتۇنىنىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە يىلىغا تاپشۇرىدىغان تۆت خو (256 كىلوگرام) بۇغداي غەللە - پاراقنى 1863 — يىلىغا كەلگەندە 32 خوغا ئۆستۈرىدۇ. ھەددىن زىيادە ئىقتىسادىي زۇلۇمغا دۇچ كەلگەن ئىلى دېھقانلىرى ئىستىبداد ھۆكۈمرانلىققا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. دەسلەپتە 1863 - يىلى 3 - ئايدا ياڭ سەنشىڭ، مائېرلەنلەر باشچىلىقىدا بايانداۋىدىكى خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ، بۇ قوزغىلاڭ قاتتىق باستۇرۇلغاندىن كېيىن، خۇيزۇلار غۇلجا شەھىرىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدا ئىتتىپاقلىق بەگ باش قوماندان بولۇش شەرتى بىلەن بۇ تەكلىپكە قوشۇلىدۇ.

ئىتتىپاقلىق بەگ مەخپىي تەييارلىقلاردىن كېيىن، 1864 - يىلى 10 — ئاينىڭ 13 - كۈنى غۇلجا شەھىرىدە قوزغىلاڭ

كۆتۈرگەنلىكىنى جاكارلايدۇ. قوزغىلاڭچىلار شۇ كۈنى غۇلجا شەھىرىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئەتىسى مۇھىم ھەربىي قورغان چىلىپەنزىنى ئىشغال قىلىپ، زور تۈركۈمدىكى قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە مادديي ئەشيالارنى غەنىيمەت ئالىدۇ ھەمدە بايانداي قورغىنىغا يۈرۈش قىلىدۇ. بۇ چاغدا تەڭلا ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانلارمۇ قوزغىلىپ، ئۇ يەردىكى چىڭ قوشۇنلىرىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار غۇلجا شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا بارغانسېرى كېڭىيىپ، ئادەم سانى 30 مىڭغا يېتىدۇ. ئابدۇرۇسۇل بەگ ئەمىر باش قوماندانلىققا تەيىنلىنىدۇ. 1865 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قوزغىلاڭچىلار بايانداي قورغىنىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئارقىدىنلا كۈرە بىلەن سۈيدۈڭنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قورشاۋغا ئالىدۇ ۋە تارباغاتايدىن يارەمگە كەلگەن چىن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. يۇلتۇزدىكى تورغاۋۇت ۋاڭلىرىنىڭ يارەمگە ئەۋەتكەن قوشۇنىمۇ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چاپچالدا تۈرۈشلۇق قوشۇنى دەرھال بىتەرەپلىك ئېلان قىلىدۇ.

1866 - يىلى 1 - ئاينىڭ بېشىدا قوزغىلاڭچىلار بايانداينىڭ شىمالىدىكى شەندۇڭ جاڭزىسىنى، 1866 - يىلى 3 - ئاينىڭ 8- كۈنى كۈرە قەلئەسىنى ئىشغال قىلىدۇ. ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. سابىق جاڭجۈن چاڭچىڭ ۋە بىر قىسىم ئەمەلدارلار ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. 4 -، 5 - ئايلاردا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سۈيدۈڭدە تۈرۈشلۇق قوشۇنى تەسلىم بولىدۇ. قورغاس جەڭ ئارقىلىق ئىشغال قىلىنىدۇ. ئىلى خەلقى بىر يېرىم يىلدىن ئارتۇق قان كېچىپ جەڭ قىلىش ئارقىلىق چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلىدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ ئاقسۆڭەك پومپىشچىكلارنىڭ يەر - زېمىن، مال - مۈلكى قوزغىلاڭچى دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلىدۇ، قەرز ھۆججەتلىرى يىرتىپ تاشلىنىدۇ، يانچىلار ئازاد قىلىنىدۇ،

ئېغىر باج - سېلىق، ئالۋان - ياساقلار بىكار قىلىنىدۇ.

قوزغىلاڭچىلار بايانداي قورغىنىغا ھۇجۇم قىلۋاتقاندا، ئىلى جاڭجۈنى مىڭ رۇي مەزەمزات ھېكمىنى زىنداندىن چىقىرىپ (مەزەمزات ئەسلىدە ئىلىنىڭ ھېكمىبېگى بولۇپ، 1864 - يىلى ئۆستۈرمە سېلىقلارنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىدى، دېگەن باھانە بىلەن زىندانغا تاشلانغانىدى). تارتۇقلار بېرىپ، ئۇنىقوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشقا ئەۋەتىدۇ. مەزەمزات قوزغىلاڭچىڭ تەرەققىياتىنى كۆرگەندىن كېيىن، خەلق تەرەپتە تۇرىدۇ ۋە قوزغىلاڭچىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈشكە كىرىشىدۇ.

بايانداي ئۇرۇشى بولۋاتقان پەيتتە، ئۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن خەلق بىر رەھبەرلىك ئاپپاراتى قۇرۇپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەمدە قازى نەسرىدىن ئەلەمنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن كېڭەش مەجلىسى ئېچىلىدۇ. مەجلىسكە نەسرىدىن ئەلەم رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. قۇرۇلتاي مەزەمزاتنى سۇلتان مەزەمزاتخان ئۇنۋانى بىلەن خان قىلىپ تىكلەيدۇ. ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئەمىر، نەسرىدىن ئەلەمنى قازى كالان، شەۋكەت ئاخۇنىنى قازى ئەسكەر، مۇللا روزىنى مۇپتى قىلىپ، ئالاھەزەل، سۇلتاندىن يۇز بېشىغىچىلىك ھەممە مەنسەپدارلارنى تەينىلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىلىدا دىنىي ھاكىمىيەت - ئىلى سۇلتانلىقى قۇرۇلىدۇ. لېكىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا سۇلتانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەزھەپچىلىك، ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى ئەۋج ئالىدۇ. نەتىجىدە سۇلتان مەزەمزات ئەمىر ئابدۇرۇسۇلنى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. 1865 - يىلى مۇھەممەت پوچى خوجا (ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن) مەزەمزاتنى ئۆلتۈرۈپ سۇلتانلىقنى تارتىۋالىدۇ. ئۇ ئۆزى ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خەلقە بارلىق بەگلەرنى ئۆلتۈرۈش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئارىسىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، ئېغىر ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقىدۇ ۋە مۇھەممەت

پوچىنىڭ قىلمىشى خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. ئارائۆستەڭلىك شەمسىدىن خەلپەم پۇرسەت تېپىپ مۇھەممەت پوچىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ سۆلتان بولغان ۋاقتى ئاران 36 كۈن بولىدۇ. مۇھەممەت پوچى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلتاي ئېچىلىپ، موللا شەۋكەت ئاخۇن سۆلتانلىققا تەينىلىنىدۇ. موللا شەۋكەت سۆلتانلىققا ئولتۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئەمىر لەشكەر ئوبۇل ئەلاغا سۇمۇلدىكى شىبەلەرنى جازالاش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ. ئوبۇل ئەلا 500 ئاتلىق ئەسكەرنى ئېلىپ قاراتام كېمىسى ئارقىلىق شىبە يېزىلىرىغا ئۆتىدۇ. قوشۇن سەككىز سۇمۇلدىن ئۆتۈپ، شىبە سەككىز تۇغ باش بۇغىسى جايلاشقان ئالتە سۇمۇلغا بارغۇچە ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمايدۇ. ئەمىر لەشكەرنىڭ چاپچال تەۋەسىگە ئۆتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان توقلىق يۇز بېگى 300 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى ئېلىپ ئالتە سۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. توقلىق يۇز بېگى ئوبۇل ئەلانىڭ شىبەلەرنى جازالاش مۇددىئاسىغا ئاشكارا قارشى تۇرىدۇ. ئاشۇ جىددىي پەيتتە سەككىز تۇغ باش بۇغى قارماقا ئوبۇل ئەلا بىلەن توقلىق يۇزبېگىنى ئۆز مەھكىمىسىگە تەكلىپ قىلىدۇ. ئوبۇل ئەلا تەسلىم بولۇش شەرتىنى قويىدۇ. شىبە باش بۇغىسى قارماقا بىرىنچى، ئىلى سۆلتانلىقىدىكىلەر شىبەلەردىن قىز ئالماسلىق، ئىككىنچى، شىبەلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىماسلىق، ئۈچىنچى، ئۆز قەبىلىسىنى ئۇرۇشقا سالماسلىق شەرتىنى قويىدۇ. ئەمىر ئوبۇل ئەلا بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلىدۇ. نەتىجىدە شىبەلەر يۇقىرىقى شەرتلەر ئاساسىدا تەسلىم بولىدۇ. بۇ سورۇنغا شىبە ئايال سۇخا مېھمان كۈتۈشكە چاقىرىلىدۇ. سۇخا تولىمۇ يېقىملىق، چىرايلىق ئايال بولۇپ، ئوبۇل ئەلا سۇخاغا كۆز ئۇزمەي قارايدۇ. بۇنىڭ سەزگەن باش بۇغ قارماقا كۆڭلىگە بىر ئىشنى پۈكىدۇ. يۇقىرىقى شەرت بويىچە قان تۆكۈلمەي مەسىلە ھەل قىلىدۇ. شىبە قوشۇنى ئەمىر ئوبۇل ئەلا قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. بۇ قوشۇن ئىچىدە

ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ۋە ئاز - تولا رۇس تىلىنى بىلىدىغان فۇشەن ئىسمىلىك بىر شىبە ياش بولۇپ، ئۇ ئەمىر ئوبۇل ئەلا يېنىدا تەرجىمان بولىدۇ.

سۇلتان مولا شەۋكەت ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغاندا، مۇستەبتلىكنى يولغا قويىدۇ. ئۇ تولىمۇ قابىلىيەتسىزلىكى ۋە ئەمىر ئوبۇل ئەلا بىلەن بولغان زىددىيىتى سەۋەبلىك 1870 - يىللىرى ئەتراپىدا قاش دەريا بويىدا، ھاكىمىيەت بېشىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، ئورنىغا، ئەلا پالۋان «جاھان پالۋان، سۇلتان باھادىرغازى، ئوبۇل ئەلاخان» ئۇنۋانى بىلەن خانلىققا كۆتۈرۈلىدۇ. شىبە يېگىتى فۇشەن ئوردىدا ئوبۇل ئەلا يېنىدا بولىدۇ. بۇ كۈنلەردە ئوردىدا زىددىيەتلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، سۇركىلىش ئېغىر بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە فۇشەن ئوردىدىكى قورال - ياراغ، ئەسكىرىي كۈچ ۋە باشقا ئىشلارنى ئىگىلەيدۇ - دە، شىبە باش بۇغىسى قارماقنا يېنىغا بېرىپ، ئوردا ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى دوكلات قىلىدۇ. بۇ چاغدا قارماقنا تەسلىم بولۇش سورۇنىدا ئەمىر ئوبۇل ئەلانىڭ سۈخاغا تىكىلىشىنى ئويلاپ، تېخىمۇ كۆپرەك ماتېرىيالغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلىدىغان سۈخانى ئېرىدىن ئاجرىتىپ، ئەلا سۇلتانغا سوۋغا قىلىدۇ. سۈخا شۇ كۈندىن باشلاپ ئەلا سۇلتان يېنىدا بولۇپ، ئوردا ۋە سۇلتاننىڭ ئىچكى مەخپىيەتلىرىنى بىلىپ تۇرىدۇ ۋە تەرجىمان فۇشەن ئارقىلىق باش بۇغ قارماقنا يەتكۈزىدۇ (سۈخا سۇلتان ئوبۇل ئەلاغا تەگكەندىن كېيىن، خەلق ئۇنى شۇۋە سارىخان دەپ ئاتايدۇ). ئۇلار مەسلىھەت قىلىشقاندىن كېيىن، فۇشەن ئوردىدىن چىقىپ چارروسىيىگە ئۆتۈپ، چارروسىيىدىكى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كونسۇلىغا سۇلتان ئوبۇل ئەلانىڭ ئوردىسىدىكى ئىچكى سىرلارنى يەتكۈزىدۇ. كونسۇل چارروسىيىنىڭ ئىلىغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، ئىلى سۇلتانلىقىنى ئاغدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيە ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىشنى باشلايدۇ. (بۇ ئەھۋالنى

مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چارروسىيە كونسۇلخانىسىدا ئىشلەيدىغان رۇسچە بىلىدىغان تەرجىمان شىبە فرانسىيەلىك بىر كونسۇل خادىمىگە سۆزلەپ بېرىدۇ، فرانسىيىلىك دۆلەتنىگە قايتقاندىن كېيىن، بۇنى فرانسۇز تىلىدا كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقىدۇ. بۇ كىتاب كېيىن رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنىدۇ. رۇسچىدىن خەنزۇچىغا شۇمۇتۇڭ ئەپەندى تەرجىمە قىلىدۇ.)

ئەلا پالۋان سۇلتانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەينىلەيدۇ. جۇملىدىن موللا توختى ئاخۇننى ئەمىرلىككە كۆتۈرىدۇ، كېيىن ئەلاخان سۇلتان بىلەن موللا توختى ئاخۇن ئوتتۇرىسىدا ئۇقۇشماسلىق يۈز بېرىدۇ. ئەخمەتخان غوجا (ئىلىدىكى چوڭ غوجا) بىلەن موللا شەۋكەت ئاخۇن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇلتانغا قارشى توپلاڭ كۆتۈرىدۇ، لېكىن توپلاڭ تېزلىكتە بېسىقتۇرۇلىدۇ. ئەخمەتخان غوجا بىلەن موللا شەۋكەت ئاخۇن خۇيزۇ ئاتامانى ياكۇرنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلھام ئالغان ياكۇر ئىلىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىكى داۋۇت خەلىپە بىلەن ئالاقە باغلاپ ئۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ ھەمدە ئەلا خان سۇلتانىنىڭ مۇرەسسە قىلىشنى رەت قىلىپ، ئۇرۇش قوزغايدۇ. نەتىجىدە ياكۇر بىلەن ئەلاخان سۇلتان ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي قىرغىنچىلىققا ئايلىنىدۇ. ئۇرۇشتا ياكۇر مەغلۇپ بولىدۇ، موللا شەۋكەت ئاخۇن بىلەن ئەخمەتخان غوجا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئەلاخان سۇلتان ياكۇر ئۇستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىدۇ. چارروسىيە ھۆكۈمىتى دەسلەپ تېكەسكە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدۇ. ئىلى سۇلتانلىقى بۇنىڭغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرىدۇ. چارروسىيە 1869 — يىلى چوڭ مازارغا ئەسكەر كىرگۈزىدۇ. 1870 - يىلى 6 - ئايدا تېكەسكە ئىككىنچى قېتىم

ئەسكەر كىرگۈزۈپ پاراكەندىچىلىك سالىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئايدا مۇز داۋاننى بېسىۋېلىپ، ئىلى سۇلتانلىقىغا يولسىز تەلەپلەرنى قويىدۇ. ئىلى سۇلتانلىقى چارروسىيىنىڭ بۇ خىل يولسىز تەلەپلىرىنى رەت قىلىدۇ ھەمدە مۇز داۋانغا ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ئىلى سۇلتانلىقىنىڭ بۇ خىل قاتتىق پوزىتسىيىسى چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قارا نىيىتىنى تېخىمۇ ئاشكارلايدۇ. جۇملىدىن 1871 - يىلى 2 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ۋە 3 - ئاينىڭ 14- كۈنى ئىككى قېتىم يېغىن ئېچىپ، ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىشنى رەسمىي قارار قىلىدۇ ھەمدە كالپاكوۋسكىينى باش قوماندانلىققا تەينىلەيدۇ.

بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا قازاق دالاسىدا چارروسىيە ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، چارروسىيە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق باستۇرۇلىدۇ. قازاق ئاتامانى تازىبېك ئالىبان قەبىلىسىنى باشلاپ ئىلىغا كېلىپ پاناھلىنىدۇ. ئەلاخان سۇلتان ئۇلارنى توققۇز تارا تەۋەسىگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ. چارروسىيە دائىرىلىرى ئىلى سۇلتانلىقىدىن تازىبېكنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىلى سۇلتانلىقى تەلەپنى رەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئىلى سۇلتانىنى ئەلاخانغا «ئەگەر سىلەر تازىبېكنى تۇتۇپ بېرىشنى خالىمايدىكەنسىلەر، ئۇھالدا ساڭا ۋە سېنىڭ خەلقىڭگە پايدىسىز بولىدۇ. بىز سىلەرگە ئاۋارىچىلىك تېپىپ بېرىپلا قالماي، چوقۇم سىلەرنىڭ يۇرتىڭلارنىمۇ ئىشغال قىلىۋالىمىز» دېگەن مەزمۇندا نوتا تاپشۇرۇپ تەھدىت سالىدۇ، لېكىن ئەلاخان سۇلتان بۇنىڭغا پىسەنت قىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىغا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغايدۇ. ئۇرۇش ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى باسقۇچ: 1871 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چۈنجىنى بېسىۋالغان چارروسىيە قوشۇنلىرى داۋاملىق شەرققە

ئىلگىرىلەپ، تېكەسكە ھۇجۇم قىلىدۇ. مۇزداۋاننى بېسىپ ياتقان چارروسىيە قوشۇنلىرى قىرىق ئاسۇۋ سۈيىنى بويلاپ كەتمەنگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئىلى دەريا سىنىڭ شىمالىدا 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چارروسىيە ئەسكەرلىرى ئۆزلىرى بېسىۋالغان بۇرۇغچىر دېگەن يەردىن يولغا چىقىپ، قورغاس دەريا سىغا قىستاپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى سەپ شەكىللىنىدۇ. شىمالىي تەرەپتە چارروسىيە ئەسكەرلىرى 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى مازارنى بېسىۋالىدۇ. 20 - كۈنى ئىلى قوشۇنى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ دۈشمەننى قورغاسقا چېكىندۈرىدۇ. 21 -، 22 - كۈنلىرى دۈشمەننى ئاقكەنت (ھازىرقى قازاقستان چېگراسىدا) گىچە قوغلاپ بارىدۇ. جەنۇبىي سەپتە 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ھۇجۇمغا ئۆتكەن دۈشمەن قوشۇنىغا قاتتىق زەربە بېرىلىپ، 21 - كۈنى قىرىق ئاسۇۋ سۈيىگە چېكىنىدۈرۈلىدۇ. 26 - كۈنىمۇ ئىلى ئارمىيىسى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈشمەنگە قاتتىق زەربە بېرىپ، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرىدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچ: چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئۆز قوشۇنلىرىنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىلى سۇلتانلىقىدىكى تەسلىمچىلەرنىڭ كاتتا بېشى بېشىربەگنى سېتىۋالىدۇ. بېشىربەگ ئىلى ئارمىيىسىنىڭ مەخپىيەتى ۋە باشقا ئىچكى سىياسىي ئەھۋاللارنى چارروسىيىگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ ھەمدە ئىچكى جەھەتتە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1871 - يىلى 6 - ئاينىڭ 16- كۈنى چارروسىيە قوشۇنلىرى چونجى بىلەن بۇرۇغجىردىن بىرلا ۋاقىتتا كەتمەنگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇرۇش ئىنتايىن كەسكىن بولىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا ئىلى سۇلتانى ئەلاخان ھەم تازىبەكلەرمۇ بىۋاستە قاتنىشىدۇ، لېكىن ئىلى ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ، 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى كەتمەن قولدىن كېتىدۇ.

ئۈچىنچى باسقۇچ: 1871 - يىلى 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

چارروسیه قوشۇنلىرى غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىلىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، خەنزۇ، شىبە قاتارلىق مىللەتلەردىن 4 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تەشكىللىنىپ، چارروسىيىگە قارشى سەپ تۇزىدۇ. لېكىن، قوماندان تەن شىڭ ئۆلۈمدىن قورقۇپ ئۇرۇشتا چېكىنگەنلىكتىن، قورغاسقىچە بولغان يەرلەر قولدىن كېتىدۇ. 6- ئاينىڭ 30 - كۈنى چىڭسخوزا قولدىن كېتىدۇ. 7 - ئاينىڭ 1- كۈنى چارروسىيە قوشۇنلىرى سۇيدۇڭگە ھۇجۇم قىلىدۇ ھەمدە تەسلىمچىلەرنى قۇتۇرتىپ، خەلق ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدا مىللىي قىرغىنچىلىق پەيدا قىلىدۇ.

ئىچكى جەھەتتىكى تەسلىمچىلىك، ئىتتىپاقسىزلىق، قىرغىنچىلىق، تاشقى جەھەتتە كۈچلۈك ئىمپېرىيىنىڭ تاجاۋۇزى ئاستىدا ئەلاخان سۇلتان تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. چارروسىيە ئىلىنى قوراللىق بېسىۋالىدۇ.

1871 — يىلى چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئەلاخان سۇلتاننى ئائىلىسى بىلەن چارروسىيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. سۇلتان ئەبۇل ئەلاخان ئۈچ يىل روسىيە تەۋەسىدە تۇرغاندىن كېيىن روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ غۇلجا شەھىرىگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە 1874— يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى «تېرەك بۇزرۇكۇار» غا قويۇلىدۇ.

چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئىلى دەرياسىنى پاسىل قىلىپ ئىككى رايون تەسىس قىلىدۇ ھەمدە غۇلجا شەھىرىنى شىمال رايونىنىڭ مەركىزى، قاينۇقنى جەنۇبىي رايونىنىڭ مەركىزى قىلىپ بەلگىلەپ، ئىككى رايوندا 14 بولۇش تەشكىل قىلىدۇ. بېشىر بەگنى ھاكىم قىلىپ تەينىلەيدۇ. ھەرەمباغ ۋە سايبويى مەھەللىسىدە ھەربىي گازارما قۇرۇپ، رەسمىي مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقنى تىكلەيدۇ.

1877 - يىلى ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى يوقىتىلغاندىن كېيىن،

چاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ بېسىمى ۋە زوزۇڭتاڭ باشچىلىقىدىكى ھەربىي گۇرۇھنىڭ چاك تۇرۇشى بىلەن، ئىلىنى قايتۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن چارروسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن كۆپ قېتىم سۆھبەتلىشىدۇ. 1878 - يىلى 12 - ئايدا چاك ھۆكۈمىتى چاك خۇنى سۆھبەت ۋەكىلى قىلىپ روسىيگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ نەتىجەچىقىرالمايدۇ. 1880 - يىلى چاك ھۆكۈمىتى يەنە زاك جىنى روسىيىگە سۆھبەت ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئىككى يىل سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق 1881 - يىلى 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى «جۇڭگو- روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىدۇ. بۇ تەڭسىز شەرتنامىگە ئاساسەن قورغاس دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار چارروسىيىگە بۆلۈپ بېرىلىدۇ. ئىلىنى قايتۇرۇپ ئېلىش بەدىلىگە 9 مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلىنىدۇ. لېكىن، چارروسىيە ھۆكۈمىتى چاك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەجبۇرىي تاڭغان تەڭسىز شەرتنامىدا «تەڭرىتاغنىڭ ئاساسىي غول ئومۇرتقىسى چېگرا سىزىقى قىلىنىدۇ» دەپ ئوچۇق كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ بەلگىلىمىگە خىلاپ ھالدا چېگرا سىزىقىنىڭ جەنۇبىدىكى گۇڭگۇرتلىق تاغنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

ئىلى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى ياڭ زەنشۇ

ياڭ زەنشۇ ياڭ شۇجۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ، لەقىمى ياڭ چوقۇر. ئۇنىڭ يۇرتى خۇبەي، ياپونىيەدە ئوقۇغان، ۋۇخەندە خىزمەت قىلغان، تۇڭمېڭخۇي تەشكىلاتىغا قاتناشقان، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت قىلغان. ياڭ زەنشۇ بىلەن ئىنقىلابىي ھېسسىياتتىكى فىڭ تېمىن، لى ياچۇەنلەر ئىلىغا بىرگە كەلگەن. بۇلار ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن، ئىنقىلابىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. 1909 - يىلى (شەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى) 10 - ئايدا

ياڭ زەنشۇ قاتارلىقلار شەنشى، گەنسۇلۇقلارنىڭ يېڭى مەسچىتى (خۇيزۇ مەسچىتى) دە دۆلەتكە ئىئانە توپلاش چوڭ يېغىنى ئېچىپ ياڭ زەنشۇ نۇتۇق سۆزلەپ، خەلق ھېسسىياتىنى ئويغىتىدۇ، نۇرغۇن ئىئانە توپلايدۇ. فىڭ تېمىن قاتارلىقلار ئىلىدا گېزىت چىقىرىپ، تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ. ياڭ زەنشۇلەر 1911 - يىلى 10 — ئايدا ئۇرۇمچىدە لىيۇشەنجۇننىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ، خەلقنىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە بولغان غەزىپىنى كۆرۈپ، 1911- يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى (كونا ئاي ھېسابىدا) قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جاڭ جۈنجۇن مەھكىمىسىنى ئىشغال قىلىدۇ. بۇئىنقىلابقا ئىلىدىكى ھېكىمبەگ غوجا، چوڭ سودىگەر ياقۇپ باي ۋە خېلى كۆپ ئۇيغۇر باي سودىگەرلەر، خۇيزۇلاردىن سەئىد، ماشىكۇلۇڭ، سوۋېت پۇقراسى يۇشۇنچۇەن، گېلاۋخۇي باشلىقلىرىدىن شۇي سەنتەيلەرمۇ قاتنىشىدۇ. ئىلى قوزغىلىڭىدىن خەۋەر تاپقان ئۆلكە ئەمىرى، باش مۇپەتتىش يۇەن داخۇا قەشقەر ۋالىسى (دوتەي) يەن خۇڭيۇينى شىنجاڭ دۇدۇلىقىغا مەلۇم قىلىپ، ئۆزى ئىچكىرىگە كەتمەك بولىدۇ. يەن خۇڭيۇي 200 مىڭ سەر كۇمۇشنى ئېلىپ، ئۆلكىگە قاراپ يولغا چىققاندا، گېلاۋخۇي ئادەملىرى يەن خۇڭيۇينى ئۆلتۈرىۋېتىدۇ. يۇەن داخۇا ئىچكىرىگە كېتىپ، ياڭ زېڭشىڭنى شىنجاڭنىڭ يېڭى تۇتۇقلۇقىغا تەينىلەيدۇ. 1912 - يىلى (مىنگونىڭ 1 - يىلى) 5 - ئايلاردا ئىلى، ئۇرۇمچى تەرەپ ۋەكىللىرى چۆچەككە بېرىپ، يىغىن ئاچىدۇ، ئۇرۇمچى تەرەپ 11 ماددىلىق تەلەپ قويىدۇ ۋە ئىلىنىڭ ئۇرۇمچىگە تەۋە بولۇش تەلىپىنى قويىدۇ. ئىلى تەرەپ ئۇرۇمچىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا قوشۇلمايدۇ. ياڭ زېڭشىن خىزمەت تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىنى تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن تارقىتىۋېتىدۇ. ياڭ زەنشۇ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ئۆزۈن ئۆتمەي روسىيە ئارقىلىق يۇرتىغا كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلى ياڭ زېڭشىننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، ئىلى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ مېۋىسى ياڭ زېڭشىننىڭ قولىغا قالىدۇ.

قادىر ھاجى تۆكۈلۈك

قادىر ھاجى 1840 - يىلى توقسۇن ناھىيىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن 17 ياشقىچە (1858 - يىلىغىچە) قۇمۇلدىكى خانلىق مەكتەپ «شۆتاك» دا خەنزۇچە ئوقۇيدۇ. 1860- يىلىغىچە تۇرپان يامۇلدا تۆكچى (تەرجىمان) بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ تەرجىمە خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، تۇرپان ئامبىلىنىڭ كۆزىگە چۈشىدۇ، نەتىجىدە تۇرپان ئامبىلى ئۇنى توقسۇندىكى ئاتىسى ھوشۇر جەڭگىنىڭ ئورنىغا جەڭگىلىك خىزمىتىنى ئۆتەشكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ توقسۇنغا كەلگەندىن كېيىن توقسۇن تۇرپانغا تاپشۇرىدىغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باشقا باج - سېلىقلارنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇپ، تۇرپان ئامبىلىنىڭ مەدھىيىسىگە ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ خەلقنىڭ ئارزۇ - تەلەپلىرىگە ئاساسەن توقسۇننىڭ ئېغىر سۇلىرىدىن پايدىلىنىش ئۇچۇن جايلاردا يېڭى ئېرىق- ئۆستەڭلەر چاپتۇرۇپ سۇ باشلاپ، بىنەم يەرلەرنى خەلقە بۆلۈپ بېرىدۇ. ھەر قايسى مەھەللىلەردە مەسچىت، مەدرىسەلەر بىنا قىلىپ، باشقا جايلاردىن بىلىملىك موللا - ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، توقسۇندا مىللى مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سالىدۇ. ئېغىر سۇلارغا تۇگمەن ۋە سۇكۇچى بىلەن ئايلىنىدىغان، پاختىنىڭ چىگىتىنى ئايرىيدىغان چىغرىق (پاختا زاۋۇتى) قۇرىدۇ. ئارىدىن بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن قادىر جەڭگى شەھەر كۆرۈش ئارقىلىق تەجرىبە ئۆگىنىش ئۇچۇن خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ يۇزلىنىدۇ. ئۇ ھەر بىر شەھەرلەرگە بارغاندا ئۇ يەرلەردىكى يېڭىلىقلارنى ئۆگىنىدۇ. قەشقەردە قەشقەر ئامبىلىنىڭ كۆتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ ۋە قەشقەر دوتىيى ئۇنى قەشقەردە قېلىپ خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. قادىر جەڭگى قەشقەردە قېلىپ ئىككى يىل خىزمەت قىلىپ، قەشقەرنىڭ ئىلىم - ئېرپان، ھىدايەت ۋە مەرىپەت

يوللىرىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇ توقسۇنغا قايتىپ كېلىپ ھىدايەت يولىغا مېڭىشقا بەل باغلاپ، ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بوشىنىپ، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈشكە باشلايدۇ. نەتىجىدە ئۇ ھەج تاۋاب قىلىدۇ. ھەج تاۋاپتىن كېيىن ئۆز ئىقتىسادى بىلەن ئۇرۇمچى نەڭسەندە ياغاچچىلىق (تاختاي تىلىش) كارخانىسى قۇرىدۇ.

ئۇزاق ئۆتمەي شىنخەي ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ، شىنجاڭدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتى ئېلىپ تاشلىنىپ، ياڭ زىڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا بېيجىڭدا زۇڭتۇڭ سايلىمى ئېلىپ بېرىلىش ئالدىدا تۇراتتى، شىنجاڭدىنمۇ زۇڭتۇڭ سايلىمىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ۋەكىل ئەۋەتىش يارلىقى كېلىدۇ. قادىر جەڭگى زۇڭتۇڭ سايلىمىغا باشقا ۋەكىللەر قاتارىدا شىنجاڭ ۋەكىلى بولۇپ بارىدۇ. شىنجاڭ ۋەكىللىرى يۈەن شىكەينىڭ زۇڭتۇڭ بولۇشىنى قوللاپ بېلەت تاشلايدۇ. شىنجاڭ ۋەكىللىرىنىڭ بۇ ئىشىدىن رازى بولغان يۈەن شىكەي قادىر ھاجىنى ئالاھىدە قوبۇل قىلىپ قىز سوۋغا قىلىدۇ ھەمدە ئەمەلدارلىق (كەنجازە نىمچە) كىيىمى ۋە باشقا بۇيۇملار بىلەن تارتۇقلايدۇ. قادىر ھاجى خەنزۇ ئايالى بىلەن بېيجىڭدا بىر مەزگىل تۇرۇپ، جۇڭخۇا مىنگو نىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 1914 - يىلى) 12 - ئايدا شىنجاڭغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندە ياڭ زىڭشىن ئۇنى قوبۇل قىلىپ ئەھۋاللىشىدۇ. قادىر قەدىمىي شەھەر كۇچاردا ئىشلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى ئۇنى كۇچارغا تۇڭلۇڭ يەنى ھەربىي مەمۇرىي ئەلدار قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئۇ كۇچاردا 1914 - يىلىدىن 1930 - يىلغىچە ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ ئىشلەيدۇ.

قادىر ھاجى كۇچارغا ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ كەلگەندە، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەلقتە سالغان سېلىقلىرىنىڭ ئېغىرلىقىنى سېزىدۇ، بۇ توغرىدا خەلق ئاممىسىمۇ ئۇنىڭغا يازما ياكى ئاغزاكى شىكايەت قىلىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ تەلىپى بويىچە ھەر

خىل باج - سېلىقلارنى يەڭگىللىتىدۇ. پارىخور، خىيانەتچىلىككە قارشى چارە- تەدبىرلەرنى بېكىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەپيۇن، نەشە چېكىش، زىناخورلۇق، قىمارۋازلىق، هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ خەلقتە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلمىشلارغا كۆرۈلىدىغان جازا تەدبىرلەرنى تۈزۈپ يېزىپ، كوچىلارغا چاپلاپ ئېلان قىلىدۇ. خەلقنىڭ قان قەرزىگە بوغۇلغان زاهىت توغرىسىدىكى خەلق پىكرىنى ئۆلكىگە مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭغا خەلق ئالدىدا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ خەلقنى رازى قىلىدۇ. يېڭى مەكتەپ ئېچىپ ئالدى بىلەن ئۆز ئوغلىنى مەكتەپكە بېرىدۇ. بۇ هالنى كۆرگەن خەلق بالىلىرىنى يېڭى مەكتەپكە بېرىدۇ. نەتىجىدە كۆچار دىيارىدا يېڭى مەكتەپتە ئوقۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇ يەنە كۆچار چوڭ ئۆستەڭ كۆۋرۈكىنى يېڭىدىن سالدۇرىدۇ. يېڭى شەهەر بازىرىنى پىلانلاپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ كۆچار بازىرىنىڭ كېيىنكى ئىستىقبالىنى نەزەرگە ئېلىپ، پىچان، لۇكچۇندىن بىر قانچە كارىزچى ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، هازىرقى كۆچار يېڭى بازىرىنىڭ ئۇستۇنكى ساقاغۇ بېشىدىن باشلاپ كارىز چېپىپ، كۆچاردا كارىز بەرپا قىلىدۇ. بۇ كارىزنىڭ سۇيىدە ئىككى تاشلىق تۇگمەن چۆرگىلەش بىلەن بىرگە ئېتىز - ئېرىق، باغلار ۋە رەستىلەر سۇغىرىلىدۇ. يېڭىدىن سالغان رەستىنىڭ ئىككى قاسىنقىغا سودا دۇكانلىرى، مەكتەپ، مەدرىسەلەر بىنا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يېڭى بازارغا جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەر، شەهەردىكى ئۇششاق تىجارەتچىلەر كۆچۈپ كېلىپ تېخىمۇ ئاۋاتلىشىدۇ.

ياڭ زېڭشىننىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە ئۇنىڭ زۇلمى ئېغىرلىشىپ، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ چاغدا قادىر هاجى ياشىنىپ قالغانلىقتىن ئۆلكىگە ئىلتىماس قىلىپ، خىزمەتتىن ئىستېپا سورايدۇ، ئەمما ياڭ زېڭشىن قادىر هاجىنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل

قىلماي تۇرپانغا يۆتكەپ، تۇرپاننىڭ تۆۋلۇقى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. قادىر ھاجى بۇ يەردە بىر يىلدەك ئىشلىگەندىن كېيىن ئىككى كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ. شۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن قادىر ھاجىنىڭ دەم ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىپ، ئۇنىڭغا 72 ئېغىزلىق ئىمارەت (داچا) سېلىپ بېرىدۇ. قادىر ھاجى 1932 - يىلى 92 - يېشىدا توقسۇندا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مۆيدىن خەلپەت

مۆيدىن خەلپەت 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھازىرقى تۇرپان شەھىرىدىكى قاراغوجا يېزىسى مۆجاڭ مەھەللىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. مۆيدىن ئەمدىلا ئەقىلگە كەلگەندە ئاتىسى ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئانىسى لۈكچۈندىكى غوجامنىياز ئاخۇنلۇق دەيدىغان ئۆلىما ئادەمنىڭ قىزى بولۇپ، ئۇ ئوغلىنى ياخشى ئادەم قىلىپ تەربىيىلەش ئۈچۈن غوجامنىياز ئاخۇنغا تەربىيىلەشكە بېرىدۇ. بوۋىسى مۆيدىننى ئەتراپلىق تەربىيىلەيدۇ. مۆيدىن دىنىي بىلىم جەھەتتىكى ئىقتىدارىنى تولۇق يېتىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاقسۇغا بېرىپ «مەدرىسە» دە ئوقۇپ، ئۆزۈنغا بارمايلا خەلپەت دەرىجىسىگە يېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇرت ئىچىدە ئىززەت، ئابرۇيغا ئىگە بولۇپ جامائەتچىلىككە تونۇلۇشقا باشلايدۇ. ئەنە شۇ چاغلاردا مۆيدىن خەلپەت يۇرت كېزىپ غۇلجىغا بارىدۇ. غۇلجىنىڭ شاڭيوسى غازى (پىچان خاندۇلۇق) ئۇنىڭ نام - شۆھرىتىنى ئاڭلاپ، ئۇنى ئىزلەپ تېپىپ ئۆز ئۆيىدە تۇرغۇزىدۇ، ئۇنى ئۆيىدە بىر مەزگىل تۇرغۇزغاندىن كېيىن قەشقەرلىك نەمەت شاڭيونىڭ قىزى تاجىنىسا بىلەن تويىنى قىلىپ قويىدۇ. ئۇلار بىر بالىلىق بولىدۇ. بالىغا مەخسۇم دەپ ئىسىم قويىدۇ. ئۇ غۇلجىدا تۇرۇش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە دېگەن يېرىدىن كېلىپ غۇلجىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان شەمسىدىن ھەزرەت دېگەن كىشىدىن تەلىم

ئېلىش بىلەن ئىشان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەنغۇلجىدا بىر مۇنچە ئادەملەر ئۇنىڭغا مۇرىت بولىدۇ.

بۇ دەل 1911 — يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭدا بارلىققا كەلگەن ئىككى خىل ھاكىمىيەت، يەنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى مانجۇ خانلىقى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىل ئىدى.

مۇيدىن خەلپەت دىنىي ئۇلىما بولۇپلا قالماستىن تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى. ئۇ يۇرت كېزىش ئارقىلىق ھەر قايسى جايلاردىكى ناھەقچىلىك ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ. بۇلار ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە چوڭقۇر تەسىر قىلىپ، ئىستىبىدات ھاكىمىيەتكە بولغان ئۆچمەنلىكىنى كۈچەيتىدۇ. شۇڭا، ھەر خىل پائالىيەت سورۇنلىرىدا خەلق ئاممىسىگە تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئۈستىدە يۈر گۈزگەن جىنايەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، خەلقنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە بولغان ئۆچمەنلىكىنى قوزغايدۇ. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئۇنى «ئېھتىيات قىلىدىغان ئادەم» قاتارىغا كىرگۈزۈپ غۇلجا يامۇلىغا قاماپ قويىدۇ. غۇلجا خەلقى مۇيدىن خەلپەتنى قۇتقۇزۇش قارارىغا كېلىپ، يامۇلغا غازى شاڭيو باشلىق ھۇسەن باي، ياقۇپ باي، سۇلتان باي قاتارلىق مۇتەۋەر كىشىلەرنى كىرگۈزىدۇ. يامۇلدىكىلەر قالايمىقان ھەرىكەت قىلماسلىق شەرتى بىلەن مۇيدىن خەلپەتنى ۋەكىللەرگە كېپىللىككە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

مۇيدىن خەلپەت يامۇلدىن چىقىپ ئۆز پائالىيىتىنى توختىتىپ قويمايدۇ، كېيىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كۈنەس ناھىيىسىگە بېرىپ قازاق خەلقىنىڭمۇ ئىززەت - ھۆرمىتىگە ئېرىشىدۇ ۋە قازاق ئاخۇنلىرىدىن جاندار ئەلى مۇپتى، شېلى ئەلەم ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەرنى دوست تۇتىدۇ. ئۇ قەيەرگىلا بارمىسۇن، ئۆز يولىدىن قايتمايدۇ. شۇڭا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇنى يەنە تۇتۇپ كېلىپ ئۇلۇمگە ھۆكۈم قىلماقچى بولىدۇ. يۇرت چوڭلىرى ئوتتۇرىغا

چۇشكەنلىكتىن تۇرپانغا سۇرگۇن قىلىندۇ. تۇرپان يامۇلى مۇيدىن خەلپەتنى قاراغوجىغا ئېلىپ بېرىپ، توختى دورغىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

مۇيدىن خەلپەت قاراغوجىغا كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۆز ئىرادىسىدىن قايتمايدۇ. ئاستانە، قاراغوجا خەلقىنى تەشكىللەپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىدۇ. بۇ چاغدا مۇيدىن خەلپەت تۆمۇر خەلىپىنىڭ قۇمۇل خەلقىنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەلبىگە ئېرىشكەنلىكىنى ئاڭلاپ، تۆمۇر خەلىپە بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلىشنى پىلانلاپ، ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن سەيپۇل دېھقان ۋە قاراغوجىلىق مەشھۇر چېلىشچى مامۇت زورنى ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتىدۇ.

قۇمۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىپ تۇرغان تۆمۇر خەلىپە ئالاقىچىلارنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا 80 تال مىلتىق، 1000 تال ئوق، دورا بېرىدۇ. مۇيدىن خەلپەت تۆمۇر خەلىپە باشچىلىقىدىكى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئەۋەتكەن ياردىمىگە چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ ۋە قورالغا ئىگە بولغان تۇرپان دېھقانلىرىنى تەشكىللىپ، 1912 - يىلى كۈزدە قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. بۇ قوزغىلاڭغا پىچان، توقسۇن دېھقانلىرىمۇ ئاۋاز قوشىدۇ. بۇ قوزغىلاڭ تۇرپان خەلقى ئارىسىدا مۇيدىن خەلپەت يېغىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

شاھ مەخسۇت بىلەن لۇكچۇن ۋاڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن قۇمۇل ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ قوزغىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرالمايدۇ. ئاخىر ياڭ زېڭشىندىن ياردەم سورايدۇ. ياڭ زېڭشىن قوزغىلاڭچىلارنى «تازىلاش» ئۈچۈن ئەسكەر چىقارغان بولسىمۇ ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ بولىدۇ. ئاخىر ئۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىغا نىسبەتەن «قورقۇتۇش، يۇمشىتىش» تاكتىكىسىنى ئىشقا سېلىپ، بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭچىلارغا تەسەللى ئېيتىش مەزمۇنىدا ئېلان

چىقارسا، يەنە بىر تەرەپتىن «هوشۇڭلارنى تېپىڭلار، بولمىسا ئەدىۋىڭلار بېرىلمىدۇ» دەپ ۋەھىمە سالمىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئىچىگە ئادەم ئەۋەتىپ «باج - سېلىق، ئالۋان - ياساق ئازايتىلمىدۇ. ئادىللىق بىلەن ئىش كۆرۈلمىدۇ» دەپ قۇرۇق ۋەدە قىلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى سۆھبەتكە چاقىرمىدۇ. لېكىن، قوزغىلاڭچىلار ئۇ گەپلەرگە قۇلاق سالماي كۆرىشىنى داۋاملاشتۇرىۋېرىدۇ. ياڭ زېڭشىن ئاخىر دىنىي ئىمتىياز ئىگىلىرىنى ئىشقا سېلىپ قوزغىلاڭچىلار سېپىنى پارچىلاپ، «بىر - بىرلەپ يوقىتىش» كويىغا چۈشىدۇ. خۇيزۇ قىسمىنىڭ يېڭجاڭى لى شۇفۇ ۋە فېڭ ھاجى قاتارلىق دىندارلارنى ئىشقا سالمىدۇ. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلىپىنى ئورۇنداشقا، تۆمۈر خەلىپە ۋە باشقا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھاياتىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىككە ۋەدە قىلمىدۇ. قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچمىدۇ، نەتىجىدە ياڭ زېڭشىن بىلەن تۆمۈر خەلىپە ئوتتۇرىسىدا بىر مۇنچە شەرتلەر بويىچە كېلىشىم تۈزۈلۈپ، تۆمۈر خەلىپىنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەيدۇ، ياڭ زېڭشىن تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىمۇ يۇقىرىقىدەك خىلمۇ خىل ئۇسۇللار بىلەن ئالداپ قولغا كەلتۈرۈپ، قوزغىلاڭچىلارنى مۆيدىن خەلىپەت باشچىلىقىدا بىر يېڭ قىلىپ تەشكىللەپ ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ چىقىدۇ ۋە قوزغىلاڭچىلارنى يوقىتىش سۇيىقەستىنى پىلانلايدۇ.

تۆمۈر خەلىپە، مۆيدىن خەلىپىلەر ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ئۇلار تەرەپتىن تەيىنلەنگەن يۇرت باشلىقلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىدۇ. قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقانلاردىن تەتۇر ھېسابى ئېلىنمىدۇ. بىر قىسىم كىشىلەر زىندانغا تاشلىنىدۇ. شۇڭا، تۆمۈر خەلىپە، مۆيدىن خەلىپىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئالدانغانلىقىنى سېزىپ قايتا ھەربىكەتلەنەكچى بولمىدۇ. لېكىن، خائىنلارنىڭ سانقۇنلۇقى بىلەن ئۇلارنىڭ پىلانى سېزىلىپ قىلىپ، 1913 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6- كۈنى كېچىسى ئۇلار قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلمىدۇ. خەلق ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىغا قارىمايى مۆيدىن

خەلپەتنىڭ جەستىنى تۇرپاننىڭ قاراغوجا يېزىسىغا ئېلىپ بېرىپ، داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ دەپنە قىلىدۇ.

تۆمۈر خەلىپە ۋە مۆيدىن خەلپەتنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى «يۇرتىغا قايتۇرۇش» باناسى بىلەن ئۇرۇمچىدىن يولغا سېلىنىپ، پىلان بويىچە يولدا يوشۇرۇپ قويۇلغان ياڭ زېڭشىن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ئاي داۋاملاشقان مۆيدىن خەلپە باشچىلىقىدىكى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى قانلىق باستۇرۇلىدۇ.

قاراغوجىلىق ئەمەت

1912 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن مۆيدىن خەلپەت باشچىلىقىدا تۇرپاندا قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ياڭ زېڭشىن تەرەپتىن قانلىق باستۇرۇلغاندىن كېيىن لۇكچۇن ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ جايلاردىكى قول - چوماقچىلىرى ئاتالمىش كەڭ تۇردە تازىلاش ئېلىپ بېرىپ ، قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقانلارنى قولغا ئېلىپ تۇرمىلەرگە قامايدۇ، ئۆلتۈرىدۇ ۋە ياقا يۇرتلارغا پالايدۇ. «ئۇرۇش خىراجىتىنى تولدۇرىمىز» دېگەن نام بىلەن خەلق ئۇستىدىكى ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقنى ھەسسىلەپ ئاشۇرىدۇ. قايغۇ ۋە مۇسىبەت ئىچىدە غەزەپ يالقۇنلىرى يالجىپ تۇرۇۋاتقان تۇرپان خەلقىنىڭ غەزىپى تېخىمۇ ئۇلغىيىدۇ. نەتىجىدە 1914 - يىلى 3 — ئاينىڭ 29 - كۈنى تۇرپاننىڭ قاراغوجا يېزىسىدا ئەمەت باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. بۇ تارىختا ئەمەت يەغمىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەمەت تۇرپاننىڭ قاراغوجا يېزا تۈگمەن بېشى مەھەللىسىدىكى بىر كەمبەغەل ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ پاكار، دوغىلاق كېلگەن، كۆزى چوڭ، قارامتۇل، كەم سۆز، ئېغىر - بېسىق ئادەم، يۇرتنىڭ نوچى (گاڭگۇڭ) لىرىدىن بولۇپ، باشقىلارغا

بوزەك بولمايتتى، باشقىلارنىمۇ بوزەك قىلمايتتى. ناھەق ئىشلارنى كۆرسە ئۇنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئەدىپىنى بېرىپ، خەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشەتتى.

ئۇ چاغلاردا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ھەرقايسى ئورۇنلارغا جىسالارنى بەلگىلەپ (جىسا ـ مەنسەپ نامى، ئۇلاردا جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنى تۇتۇش ھوقۇقى بولاتتى)، جىسالار ئارقىلىق خەلقنى باشقۇراتتى. شۇ مەزگىللەردە تۇرپان ئاستانىدىكى مۇمۇت دېگەن كىشى بەش قىشلاق (سىڭگىم، مۇرتۇق، ئاستانە، قاراغوجا، ياڭخى) غا جىسا بولۇپ، ئۆز ھوقۇقىغا تايىنىپ خالىغانچە ئىش كۆرەتتى. ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي ئازراقلا قارشىلىق كۆرسەتكەن كىشىنى ئۇراتتى، قامايتتى، ھەتتا پۇت ـ قوللىرىغا كىشەن، كويزا سېلىپ كوچىلاردا سازايى قىلاتتى. كۆڭلىگە ياقمىغان كىشىلەرنى يوقىلاڭ بەتنامىلار بىلەن قامىاپ خالىغانچە جازالايتتى. شۇ قاتاردا ئەمەتنىمۇ ئوغرى، قىمارۋاز دەپ تۇتۇپ قامايدۇ، ئەمەتنى سوراق قىلغاندا غاڭزىدىكى ئوتنى ئۇنىڭ پېشانىسىگە تۆكۈپ قويۇپ، غاڭزىغا تاماكا سېلىپ بولۇپ، ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى ئوت چوغىنى غاڭزىسىغا سېلىپ تاماكا چېكىدۇ. ئەمەت بۇنىڭغا قىلچە پەرۋا قىلمايدۇ.

ئەمەت بىر ئامال قىلىپ تۇرمىدىن قېچىپ چىقىدۇ. دەل شۇ چاغدا يۇرتداشلىرى مۆيدىن خەلپەتنىڭ قەبرىسى ئالدىغا كېلىپ خەتمە قۇرئان قىلۋاتاتتى. ئەمەت پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەبرە ئالدىدا خەلقنى زوراۋانلىققا قارشى قوزغىلىپ، مۆيدىن خەلپەت ئۇچۇن ئىنتىقام ئېلىشقا چاقىرىدۇ. خەلق قوزغىلىدۇ. تۆمۇر خەلىپىنىڭ ئىنىسى شاكىر، قۇمۇل قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ياۋلەن، ئىمىن، سېيىت قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تۇرپانغا كېلىپ، ئەمەتنىڭ قابىل يارەمچىلىرىدىن بولىدۇ. ئەمەت باشچىلىقىدىكى دېھقانلار ئۆز ۋاقتىدا تۆمۇر خەلىپە يەتكۈزۈپ بەرگەن قوراللارنى ئېلىپ يوشۇرۇن ھەربىكەت ئېلىپ بارىدۇ ۋە مۇمۇت جىسانى

تۇتماقچى بولىدۇ.

مۇمۇت جىسامۇ تۇرپاندىكى مايىت جىسانى ئەمەتنى تۇتۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ ۋە ئۇ ئىككىسى ئاستانىدا 15 دەك ئادەم تەشكىللەپ، ئەمەتنى تۇتماقچى بولۇپ قاراغوجا يېزىسىدىكى مانتۇنىڭ مەھەللىسىگە بارىدۇ. ئەمەت باشچىلىقىدىكى قوغلاڭچىلار ئوق چىقىرىدۇ. مايىت، مۇمۇت جىسالار ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن «قاراغوجىدا 100 دەك ئادەم بىزگە قارشى چىقتى، تېزدىن قوراللىق چېرىك ئەۋەتىپ ياردەم بېرىڭلار» دەپ تەلەپ قىلىدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇلارنىڭ تەلىپىگە بىنائەن 30 نەچچە قوراللىق چېرىكلەرنى ئاستانىگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار قاراغوجا يېزىسىغا كاناي چېلىپ ھەيۋەتلىك بېسىپ كىرىدۇ. ئەمەت باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار تۆمۈر نىيازنىڭ قورۇسىغا كىرىۋېلىپ، دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىپ يوشۇرۇنىدۇ، چېرىكلەر يىراقتا تۇرۇپ ئوق ئاتىدۇ ۋە ئاقىۋەت زېرىكىپ، بىر نەچچە يەرگە جەم بولۇپ، ئۆزئارا ئەپيۇن چېكىپ كەيپ بولۇشىدۇ. ئەھۋالنى كۆزىتىپ تۇرغان قوزغىلاڭچىلار يېرىم كېچە بولغاندا پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، قورۇدىن چىقىپ ئەسكەرلەرنىڭ بارلىق قورال - ياراغ، ئوق - دورىلىرىنى يىغىپ ئېلىپ، پىچان ئارقىلىق كۆكيارغا چىقىپ كېتىدۇ ۋە كۆكياردىن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا ئەرز يېزىپ ئەۋەتىدۇ. ئەرزىدە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمەتكە قارشى ئەمەلىكىنى، پەقەت مۇمۇت جىسانىڭ ھەددىدىن ئاشقان زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىغا قارشى قوزغالغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بۇلارنىڭ تۇرۇۋاتقان ئورنىنىڭ ئىنتايىن خەتەرلىك جاي ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، ئۇلارنى ئالداپ يۇرت ئىچىگە ئېلىپ كېلىش غەرىزىدە، قايتىپ كەلسە سۇرۇشتە قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئەمما مۇمۇت جىسانى جازالاپ بېرىشكە ئۇنمايدۇ.

مۇمۇت جىسا ئاقىۋەت ئەك يېقىن ئادەمى قاراغوجىلىق ئابدۇللانى ئىشقا سېلىپ ئەمەتنى تۇتماقچى بولىدۇ، ئابدۇللا

كۆرۈنۈشتە مۇمۇت جىسانىڭ يېقىن ئادەمدەك كۆرۈنسەمۇ، ئەمەلىيەتتە مۇمۇت جىسانىڭ قىلىۋاتقان ئىشلىرىدىن بەكمۇ نارازى ئىدى. شۇڭا، ئۇ مۇمۇت جىسانىڭ ئەمەتنى تۇتۇش پىلانىنى ئەمەتكە ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇ ئىككىسى مۇمۇت جىسانى بىللە تۇتۇشقا مەسلىھەتلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەمەت، مەتسېيىت، تاجى، ئەزىزۋاقىلار مۇمۇت جىسانىڭ قورۇسى ئەتراپىغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ، ئابدۇللانى سۆڭگۈچ ئارقىلىق مۇمۇت جىسانىڭ ئۆيىگە كىرگۈزىدۇ. ئابدۇللا ئۇنىڭغا ئەمەتلەرنى بىر ئۆيگە سولاپ قويغانلىق خەۋىرىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭدىن خۇش بولغان مۇمۇت جىسا دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ كىيىملىرىنى كەيمەكچى بولىدۇ. ئابدۇللا مۇشۇ ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ دەرھال مۇمۇت جىسانى قۇچاقلاپ بېسىۋېلىپ، ۋارقىراپ ئەمەتلەرگە خەۋەر قىلىدۇ. ئەمەتلەر دەرھال ئۆيگە باستۇرۇپ كىرىپ مۇمۇت جىسانى باغلايدۇ ۋە ئۇنى ئېشەككە مىندۇرۇپ سېڭگىم ئېغىزىدىكى قىزىل سىڭىرغا چىقىپ كېتىدۇ.

ئۇچ كۈندىن كېيىن تۇرپان ناھىيىسىنىڭ مەسلىھەتچى ھەربىي ئەمەلدار سۇن شياۋشاڭ بىلەن ئۆلكىدىن ئەۋەتىلگەن فىڭيىڭجاڭ چېرىك باشلاپ قىزىل سىڭىرغا ئەمەت ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن بارىدۇ. پوستا تۇرغان تاجى ئۇلارنى كۆرۈپ ئالدىراپ كېتىپ، مۇمۇت جىسانى ئېتىۋېتىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولىدۇ. چېرىكلەر كۆپ تالاپەتكە ئۇچرايدۇ، ئەمما بىر قېتىملىق ھۇجۇمدا شاكىر بىلەن نەچچە ئونلىغان قوزغىلاڭچى دېھقان دۈشمەنگە ئەسىر چۈشۈپ قالىدۇ. شاكىر ئۇزاق ئۆتمەي تۇرپان شەھىرى ئىچىدە ئۇلتۇرۇلىدۇ.

ئەمەت قوزغىلاڭچىلارنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن قىزىل سىڭىردىن ئايرىلىپ، جىمسار، گۇچۇڭ، پىچان قاتارلىق ناھىيىلەردىكى تاغلاردا يوشۇرۇنۇپ يۈرىدۇ. ئۇلار تاغلاردا بىر قانچە كۈنلەر ئاچ قىلىپ، تۇرمۇشتا قىينىلىپ، ئىنتايىن جاپا چېكىدۇ. ئاقىۋەت ئەمەت ياۋلەن، ئىمىن سېيىتنى ئاممىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ

ئۆزئارا يارەملىشىپ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۇچۇن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. لېكىن، ياۋلەن قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلدا خائىننىڭ سانقۇنلۇقى توپەيلىدىن 1914 - يىلى 5 - ئايدا ئەكسىيەتچىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

1914 - يىلى 8 - ئايدا ئەمەت باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار گۇچۇڭ تەۋەسىدىكى تەڭرىتېغى ئېچىگە يۆتكىلىدۇ. شۇ يىلى يازدا ياڭ زېڭشىن مۇئاۋىن يېڭجاڭ مافۇتەي، لىيەنجاڭ مىڭ گۇسەي، شىزوفەنلەر باشچىلىقىدا چېرىكلەرنى پۈقراچە ياساندۇرۇپ ئەمەتنى ئىزدەشكە ئەۋەتىدۇ. 8 - ئايدا ئۇلار ئەمەتلەر بىلەن تاغنىڭ بىر ئويمان يېرىدە ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. جەڭدە ئەمەتنىڭ سادىق سەبدىشى ئابدۇل بىلەن ئابدۇللا قۇربان بولىدۇ.

قىش يېتىپ كېلىپ، ئەمەت باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تۇرمۇشتا تېخىمۇ قاتتىق قىينىچىلىققا دۇچ كېلىدۇ. يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك جەھەتتىن كۆپ قىينالغان ئەمەت كېسەل بولۇپ قالىدۇ. سەپداشلىرى ئۇنىڭ يېنىدىن كېچە كۈندۈز ئايرىلماي، قولىدىن كېلىشىچە داۋالاپ ياخشى قارايدۇ، لېكىن ئەمەتنىڭ كېسىلى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىشقا باشلايدۇ. ئۇ ئاخىرقى نەپىسى ئۈزۈلەي دەپ قالغاندا سەپداشلىرىنى يېنىغا چاقىرىپ، «مەن بەربىر ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدۇم. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆلگەندىن كېيىن كاللامنى ئېلىپ، ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ كەچۈرۈمىگە ئېرىشىپ، ئۆزۈڭلارنى قوغداڭلار، بالا - چاقاڭلار بىلەن جەم بولۇپ، ۋاقتى كەلگەندە ئىنتىقام ئېلىڭلار» دەيدۇ ۋە 1914 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى گۇچۇڭ ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر تاغ ئېغىزىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۆز سەركەردىسىدىن ئايرىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇن ئەمەت ئۈچۈن قايغۇلۇق ماتەم تۇتىدۇ ۋە نۇرغۇن تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن ئەمەتنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئىش قىلماقچى بولىدۇ. ئەمەتنىڭ يېقىن

سەپداشلىرىدىن تاجى، مەتسىيىت، ئەزنىۋاقىلار ياش تۆكۈپ تۇرۇپ سەپدىشىنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قوزغىلاڭچىلارغا كەڭچىلىك قىلىپ قويۇپ بېرىدۇ. ئەمەتنىڭ كاللىسىنى سىيەنجاڭ (تۇرپان شەھىرىدىكى ھازىرقى يېڭى گاراژ ئورنى) دىكى قاپاق تېرەككە تۆت- بەش كۈنگىچە ئېسىپ سازايى قىلىدۇ.

ئۇچىنچى باب

شوپۇللۇق سالى دورغا

سالى دورغىنىڭ ئاتىسى بوسۇق دورغا دېگەن كىشى بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ شوپۇل دېگەن يۇرتىدىكى چارۋا باشقۇرغۇچى ئىدى. بوسۇق دورغا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ۋاڭلىقتىن ئۇنىڭ 1887 - يىلى شوپۇلدا تۇغۇلغان ئوغلى سالىنى 1926 - يىلى 38 ياش ئەتراپىدا شوپۇلغا دورغا قىلىپ بەلگىلەيدۇ. سالى دورغا كەڭ قورساق، تۇز كۆڭۈل، شۇنداقلا ھەر قانداق ئىشنى ئەتراپلىق ئويلاپ، ئادىل بېجىرىدىغان خەلقچىل كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئائىلە ئىقتىسادى ئوتتۇرا ھال بولۇپ، 20 موداك سۇلۇق يېرى، 50-60 تۇياق قوي، ئۆچكىسى، ئالتە ئات، ئوندىن ئارتۇق كالا، تۆت - بەش تۆگىسى بار ئىدى.

سالى دورغا 1931 - يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى باشچىلىرىدىن بولۇپ، ئارا تۇركتىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا ئۇلارغا باشچى بولىدۇ. كېيىن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلەشكەندە قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ يېتەكچىسى خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەڭ يېقىن يارەمچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ، شىنجاڭغا مۇئاۋىن رەئىس بولغاندا سالى دورغىنى ئاقسۇغا دوتەي (ۋالىي) قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

شېڭ شىسەي 1937 - يىلى تۇنجۇن قىلىشنى باشلىغاندا سالى دورغىنى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غوللۇق باشلىقى دەپ قولغا ئېلىپ، ئۇرۇمچىگە ئالدۇرۇپ كېلىپ تۇرمىگە تاشلايدۇ. ئۇ كۆپ

قېتىم قېيىن - قىستاق ئاستىدا سوراق قىلىنىپ، 1938 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچىدىكى 2 - تۈرمىدە ئارغامچا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلدۇ.

بۇ يەردە ئاراتۈرك دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى توغرىسىدا قىسقىچە توختىتىلىپ ئۆتسەك ئارتۇقچىلىق قىلماس.

جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق لېيۇسجاڭ ۋە بەي ۋېنجاۋ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى يوقىلاڭ باھانە بىلەن دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇاتقان يەرلىرىنى ئۆز ئادەملىرىگە ئېلىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار يەرسىز قېلىپ كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ، تۈرمۇش كەچۈرۈشتە قېيىن ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئارقىدىن بەي ۋېنجاۋ سالى دورغىنى قۇمۇلغا چاقىرتىپ، باج تاپشۇرمىدىڭ دەپ ئون كۈن قاماپ سوراق قىلىدۇ ۋە سالى دورغىغا سەن مەسئۇل بولۇپ، ئون كۈن ئىچىدە بارلىق باجلارنى تاپشۇرۇپ بولىسەن، ئەگەر تاپشۇرمىساڭ كاللاڭنى ئالىمەن، دەيدۇ. سالى دورغا ئامالىنىڭ يوقلۇقىدىن قۇمۇلدىكى ئىناۋەتلىك كىشىلەردىن يولۇاس بىلەن ھەسەن بالا ھاجىنى كېپىل قىلىپ، باجنى ئون كۈندە تاپشۇرۇشقا ۋەدە بېرىپ تۈرمىدىن چىقىدۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان شوپۇل خەلقى قولىدا بارمال - مۇلكىنى سېتىپ، ئون كۈندە بارلىق مەجبۇرىي تېڭىلغان باجلارنى تاپشۇرىدۇ، لېكىن بۇ شوپۇل خەلقىنىڭ كۈچلۈك غەزىپىنى قوزغايدۇ.

1931 - يىلى ئەتىيازدا شوپۇل خەلقى ئادەتتى بويىچە 50 تۆگىگە ئاشلىق ئارتىپ قۇمۇلغا ئاپىرىپ ئون تارتىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا، تاشۇبلىقتىكى جىن شۇرىن ئەسكەرلىرى، سەنلەر بۇ ئوننى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئاپىرىپ سودا قىلماقچى، دەپ ئوننى تارتىۋالىدۇ ۋە ئونىڭ ئۈستىگە جەرىمانە قويىدۇ. جازانخور سودىگەرلەر رەخت، گەزمالىلىرىنى شوپۇل خەلقىگە نېسىگە سېتىپ، كۈزدە بىر پۇللۇق نەرسىنى ئىككى، ئۈچ پۇل دەپ ھېسابلاپ، خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرىنى ھەتتا ئۆي - ماكانلىرىنى ئېلىۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن،

خەلق تېخىمۇ نامراتلىشىدۇ.

يەنە بىر ئەك مۇھىم ئىش، ئاراتۇركنىڭ سۇجىبۇلاق (سىمخۇاچۇەن) دېگەن جايىدا تۇرۇۋاتقان جاڭ گوخۇا (جاڭجىسا) قۇمۇلدىن قايتىشىدا شوپۇلغا كېلىپ سالى دورغىنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالماقچى بولىدۇ ۋە سالى دورغىغا «بۈگۈن ماڭا بىر ئۈيغۇر خوتۇن تېپىپ بەر» دەپ زورلۇق قىلىدۇ، سالى دورغا «بىز ئىسلام دىنىدىكى خەلق، ساڭا تېگىدىغان ئۈيغۇر ئايال يوق» دەيدۇ. جاڭ گوخۇا سالى دورغىنىڭ قىزى ئايىنىساخاننى كۆرسىتىپ «بۇ خوتۇن ئەمەسمۇ؟ مۇشۇنى ماڭا بېرىسەن!» دەيدۇ. سالى دورغا جاڭ گوخۇا بىلەن مۇشۇ ئىش توغرىسىدا تاكاللىشىدۇ، ئاخىر سالى دورغا «ئەگەر سەن بۇنداق تەلەپ قويىدىغان بولساڭ، ئۆلۈم ئىشى چىقىدۇ» دەپ غەزەپلىنىدۇ. بۇ چاغدا جاڭ گوخۇا «ئەگەر بەش كۈن ئىچىدە مۇشۇ قىزنى ماڭا بەرمىسەڭ، كاللاڭنى ئالىمەن، كۆيئوغلۇڭنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بېرىمەن» دەيدۇ. سالى دورغا بۇ ئىشتىن كېيىن شوپۇلدىكى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن كېلىشىپ، يۇرت خەلقىنى باشلاپ، شوپۇلدىن تال تېغىغا كۆچۈپ كېتىدۇ.

ئاراتۇركتىكى ئابدۇنىياز مىراپ توقسۇن قورمال، تۆركۆللۈك باقى نىياز دورغا، نوملۇق سالى دورغا بىلەن مۇشۇ ئىش توغرىسىدا كېڭىشىپ باقماقچى بولىدۇ، دەل شۇ كۈنلەردە قۇمۇلدىكى يولۇاس ئابدۇنىياز مىراپقا قاراتاللىق يارى دورغا ئارقىلىق «شوپۇلدىكى سالى دورغا بۈزۈلدى، ئۇ شوپۇل خەلقىنى تال تېغىغا كۆچۈرۈپ كەتتى، سەن بۇ ئالاقىنى ئالغان ھامان سالى دورغىنى تىرىك تۇتۇپ ماڭا تاپشۇرۇپ بەر» دېگەن مەزمۇندا بىر پارچە ئالاقە ئەۋەتىدۇ. ئابدۇنىياز مىراپ بۇ ئالاقىنى كۆرۈپ بولۇپ ئالاقىنى ئېلىپ چىققان يارى دورغىغا ئاراتۇركلۇك توقسۇن قورمالنى قوشۇپ، تال تېغىغا ماكانلاشقان سالى دورغىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. سالى دورغا ئالاقىنى كۆرگەندىن كېيىن غەزەپلىنىدۇ، دۇشمەننىڭ قولىدا ناھەق ئۆلگۈچە خەلقىنى قوزغاپ ئېلىشماقچى بولىدۇ ۋە دەرھال ئورۇنلاشتۇرۇش

ئېلىپ بارىدۇ. توقسۇن قورمالنى ئاراتۇركتىكى بىر يىگ ئەسكەر ئۇرۇنلاشقان جاينى ئېلىشقا، باقىنىياز دورغىنى تۇر كۆلدىكى چازنى ئېلىشقا، نوملۇق سالى دورغىنى نومدىكى چازنى ئېلىپ جىسالارنى يوقىتىشقا تەكلىپ يېزىپ ئابدۇنىياز مىراپقا ئەۋەتىدۇ. ئۆزى سۇجىبۇلاقتىكى جاڭ جىسانىڭ چازىسىنى ئېلىشقا مەسئۇل بولۇپ، 1931 - يىلى 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شوپۇل خەلقىدىن پالۋان تاللاپ ئاراتۇركىنىڭ باي دېگەن يېرىدە خەلقلەردىن ئون نەچچە نەپەر پالۋاننى قوشۇپ، جەمئىي 50 نەچچە پالۋاننى باشلاپ بېرىپ، سۇجىبۇلاقتىكى چېركىلەر تۇرۇشلۇق چازا ئەتراپىنى بىر كېچىدە مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۆزى ئۇچ نەپەر ئادەم بىلەن جاڭ جىسانىڭ يېنىغا كىرىدۇ. «مەن ساڭا قىزىمنى خوتۇنلۇققا بېرىشكە رازى بولدۇم. بالدۇر ساڭا بىھۆرمەتلىك قىلىپ، سېنى رەنجىتىپ قويغىنىم ئۈچۈن ئەپۇ سوراپ كەلدىم. توي ۋاقتىنى توختام قىلىساق قانداق؟» دەيدۇ. جاڭ گوخۇا خۇشاللىقىدا سالى دورغىلارنى يۇقىرى ھۆرمەت بىلەن ئۆيگە باشلاپ دەرھال زىياپەت ئۈيۈشتۇرۇپ مېھمان قىلىدۇ، ئۆزى شاراپنى مەس بولغۇچە ئىچىدۇ. جاڭ جىسا راسا مەس بولغاندىن كېيىن، سالى دورغىلار قايتماق بولۇپ سىرتقا چىقىپ ئۆزىنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقان پالۋانلىرىغا ئەھۋالنى ئېيتىپ، تۇن يېرىمىدىن ئاشقاندا چېركىلەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. جاڭ گوخۇا سېزىپ قىلىپ ئاتقا مىنىپ قاچىدۇ. ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى كۆرگەن سالى دورغا ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىنى ئېتىپ تاشلايدۇ. جاڭ گوخۇا بولسا ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ قاراڭغۇ تاغقا قاراپ قاچىدۇ.

جاڭ گوخۇا يول ئۈستىدە ئىچكىرىدىن چىققان، قۇم كۆندۇ دېگەن جايغا چۈشكەن سودىگەرلەرگە ئۇچرايدۇ. جاڭ گوخۇا سودىگەرلەرگە يالۋۇرۇپ ئۆز ئەھۋالىنى ئېيتقاندىن كېيىن سودىگەرلەر جاڭ گوخۇانى ياغاچ ساندۇققا يۇشۇرۇپ قويىدۇ. پالۋانلار ئاقتۇرۇپمۇ تاپالماي كېتىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جاڭ

گوخۇا سودىگەرلەرنىڭ ھەمايىسى ئاستىدا بارىكۆلگە قېچىپ بېرىپ ئەھۋالنى جىن شۇرىنغا مەلۇم قىلىدۇ. جىن شۇرىن ئۆزىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق خادىمى لیۇسچاڭغا تېلېگرامما بېرىپ، ئاراتۇركتە يۈز بەرگەن توپىلاڭنى تېزدىن بېسىقتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇرۇقىنىمۇ قويماي يوقىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. لیۇسچاڭ بارىكۆلدىكى خې تۇەنجاڭنى 2 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن قوزغىلاڭچىلارنى يوقىتىشقا ئەۋەتىدۇ. ئەسكەرلەر شىيۇچۇەن (شور بۇلاق) دېگەن يەرگە كەلگەندە ئارا تۇركىنىڭ قوزغىلاڭچى پالۋانلىرى ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلىدۇ. جەڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان شوپۇللۇق سالى دورغا شوپۇلدىن بىر ئاتقا ئوق ئارتىپ نېرىنكىر دېگەن جايدىكى قوزغىلاڭچى پالۋانلارغا ئەۋەتىپ بېرىپ ئۇرۇشقا مەدەت بېرىدۇ. نېرىنكىردىكى ئۇرۇش غەلىبە بىلەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، سالى دورغا ئون ئىككى تاغنىڭ پالۋانلىرىنى تەشكىللەپ، جىن شۇرىننىڭ تاشۇلىقتىكى چېرىكلىرى بىلەن پەم - پاراسەت ۋە قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ دۇشمەنلەرنى پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ.

سالى دورغا يۇقىرىدىكى جەڭلەردىن كېيىن پالۋانلىرىنى باشلاپ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا قوشۇلىدۇ.

ئابدۇنىياز مىراب

ئابدۇنىياز مىراب 1860 - يىلى ئاراتۇرك يېزىسىدا بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنيا كېلىدۇ. ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىسمى تۆمۇر نىياز دېگەن كىشى ئىدى، شۇ مەزگىللەردە ئاراتۇركتە مىراب بولۇپ ئۆتكەن بوسۇق دېگەن كىشى پەرزەنت كۆرمىگەنلىكتىن، دېھقان تۆمۇر نىيازنىڭ ئوغلى ئابدۇنىيازنى بېقىۋېلىپ چوڭ قىلىدۇ ۋە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇتىدۇ. 1900 - يىللارغا كەلگەندە بوسۇق مىراب كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ

ئابدۇنىياز ئۇنىڭ ئورنىدا مىراب بولىدۇ. 1920 - يىللىرى قۇمۇلدىكى شامەخسۇت چىڭۇاڭنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئۇنى ئاراتۇركتە ئۇچ بېگى (دېھقان بېگى، چارۋا بېگى، سۇ بېگى) قىلىپ تەينىلەپ، توققۇز دورغا ئىدارە قىلىپ كېلىۋاتقان توققۇز يۇرتنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. بۇ توققۇز يۇرت قوراي (ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى تېمىسەن رايونى تۇرۇشلۇق جاي)، خوتۇنتام، شوپۇل (ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى تاشۇبلىق رايونىنىڭ خوتۇنتام، شوپۇل يېزىلىرى)، ئاراتۇركنىڭ باي يېزىسى، ئاراتۇرك يېزىسى، ئاداق يېزىسى، نوم يېزىسى، تۇركۆل يېزىسى، نېرىنكىر يېزىسى قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئابدۇنىياز مىراب ئۇچ بېگى بولغاندىن كېيىن ۋاڭلىقتىن ئاراتۇركتە 40 نەچچە نەپەر پۇتۇن تەمىناتلىق قوراللىق ئەسكەر تۇرغۇزۇشنى بەلگىلەپ، ئۇنىڭغا يولۇاسنى يېڭجاڭ، ئابدۇنىياز ئۇچ بېگىنى لىيەنجاڭ قىلىپ بېكىتىدۇ. كېيىن ئابدۇنىياز قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىدۇ ھەم باشچىلىق قىلىدۇ.

ۋاڭلىقنىڭ ئاراتۇركتە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ يېڭجاڭى يولۇاس ئالدىنقى بەتتە دېيىلگەندەك ئابدۇنىياز ئۇچ بېگىگە قۇمۇل قاراتاللىق يارى دورغا دېگەن كىشىدىن شوپۇللۇق سالى دورغىنى تىرىك تۇتۇپ تاپشۇرۇش توغرىسىدا خەت ئەۋەتىدۇ. ئابدۇنىياز يولۇاسنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلماي، سالى دورغىنى ئەھۋالدىن خەۋەرلەندۈرىدۇ ھەم سالى دورغا بىلەن بىرلىكتە دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باشلايدۇ.

ئابدۇنىياز ئۇچ بېگى ئۆزى باشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭچىلارغا جىن شۇرىننىڭ ئابلا دارىن باشچىلىقىدىكى 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرىنى قورشاپ قورال تاپشۇرۇشقا قىستاشنى بۇيرۇيدۇ. ئابلا دارىن قورشاۋدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ، تەسلىم بولۇپ قورال تاپشۇرىدۇ.

ئابدۇنىياز كېيىن خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىدۇ ۋە

قـومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، قوزغىلاڭنىڭ باشچىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ، ئىتتىپاقدىشى ماجۇڭيىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتە بولىدۇ، قۇمۇل يەنىلا شېڭ شىسەينىڭ كونترولىلىقىدا بولىدۇ. بۇ كۈنلەردە شېڭ شىسەي قـۇمـۇل قـوزغـىلاڭچىلىرىنى بىر - بىرلەپ تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە باشلايدۇ. ئابدۇنىياز مىراب قۇمۇلدا تۇرالماي گەنسۇنىڭ ئەنشى دېگەن يەرگە كېتىدۇ. ئۇ يەردىمۇ خاتىرجەم بولالماي ئاراتۇرۇككە قايتىپ كېلىدۇ. ئابدۇنىياز مىراب قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنى شېڭ شىسەي دائىرىلىرى قولغا ئېلىپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىدۇ. ئۇ 1938- يىلى قىشتا ئۇرۇمچى 2 - تۈرمىدە ئارغامچا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

نوملۇق سالى دورغا

سالى دورغا 1870 - يىلى ھازىرقى ئاراتۇرك ناھىيىسىدىكى نـوم يـېـزىـسىنىڭ دورغىسى ئابدىرازاق بەگ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. سالى دورغىغا دورغىلىق ئاتىسىدىن مىراس قالىدۇ. سالى دورغا ئېغىر - بېسىق، كەم سۆز ھەر قانداق ئىشتا كېيىنلىكىنى ئويلاپ ئىش قىلىدىغان تەدبىرلىك كىشى ئىدى.

جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن جۇچۈەندىن 80 ئـائـىـلـىـلـىـك كـىـشـىنى نوم يېزىسىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. دېھقانچىلىقتىن خەۋىرى بولمىغان بۇ كىشىلەرگە يەرلىك دېھقانلارنىڭ يېرىنى بۆلۈپ بېرىپ، سوقا - ساپان قاتارلىق دېـھـقـانچىلىق سايمانلىرىنى ئارىيەت ئېلىپ بېرىدۇ. شىنجاڭنىڭ دېـھـقـانچىلىقىنى بىلمەيدىغان بۇ كۆچمەنلەر يەرنى ھەيدەپ ياكى باستۇرۇپ بولۇپ، كالىنى ساپان بىلەن قويۇۋېتىدۇ. بەزى كالىلار

سۇ ئېچىپ قويۇپ ئاغرىپ ئۆلىدۇ، بەزى كالىلار ساپان، سۆرەمنى قالايمىقان سۆرەپ يۈرۈپ يەرلىك دېھقانلارنىڭ ئېتىزلىرىنى بۇزىۋېتىدۇ. بۇنىڭغا يەرلىك دېھقانلار نارازى بولىدۇ، جۈملىدىن يەرلىك بىلەن كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش پەيدا بولىدۇ. بۇ چاغدا كۆچمەنلەرنىڭ باشلىقى جىسا، شۇي لويى، ۋاڭ خۇيېنگلار دېھقانلارنى ئۇرۇپ، تىللاش بىلەن قالماي نومۇسنىڭ يۈرت باشلىقى سالى دورغا قاتارلىق ئون نەچچە كىشىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرمەك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشىدىن خەۋەر تاپقان سۇي لىيۇۋېي دېگەن يەرلەشكەن خەنزۇ ئەھۋالنى سالى دورغىغا مەلۇم قىلىدۇ. سالى دورغا كۆچمەنلەر بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزەيدۇ. ئاراتۇركتە دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن دۈشمەننىڭ خې فامىلىك تۆەنجاڭى بىر تۈەن ئادەم بىلەن چوڭ جىگدە دېگەن يەرگە كېلىپ، ئارا تۈرك دېھقانلىرىنى قىرغىن قىلماقچى بولىدۇ. سالى دورغا بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، خې تۆەنجاڭغا يۇشۇرۇن خەت يېزىپ، «هازىرقى ئاراتۇركتە ئالتە يۈرتتىن يىغىلغان، ما جۇڭىيىڭ ئەۋەتكەن ھەم تاشقى موڭغۇلىيەدىن يارەمگە كەلگەن 1500 دىن ئارتۇق زامانىۋى قوراللىق ئەسكەر بار. سىز بىر پولك ئەسكەر بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ زىيانغا ئۇچراپ قالماڭ. مەن دوستلۇقىمىزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بۇ مەلۇماتنى بېرىمەن» دەيدۇ. خى تۆەنجاڭ بۇ سۆزگە ئىشىنىپ، ئۆزلۇكىدىن چېكىنىپ كېتىدۇ. سالى دورغا ئاشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق خەلقنى قىرغىندىن ساقلاپ قالىدۇ.

سالى دورغا قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئۆزىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە تەرەپ بىلەن بولغان‌كونا مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن خوجىنىياز ھاجى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە ئوتتۇرىسىدا خىزمەت ئىشلەپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئۆزئارا يارەم بېرىش مۇناسىۋىتىنى تۇرغۇزىدۇ ۋە خوجىنىياز ھاجىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيەدىن كىرگۈزىدىغان قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە باشقا ھەربىي

ئەسلىمەلەرنى ئېلىپ كېلىشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئۇ بىر قېتىم بىر قانچە يەشىك مىلتىق، 20 يەشىك ئوق، مىلتىق دورىسى، ئوق بېشى ۋە ئوق بېشى قويۇش ئۈچۈن نۇرغۇن قوغۇشۇن، 500 قۇر تورلانغان پاختىلىق كىيىم، 600 پارە چىگرىن ئۆتۈك، 1000 دانە يامغۇرلۇق چاپان، 500 دانە جۇۋا قاتارلىق بۇيۇملارنى موڭغۇلىيەدىن ئېلىپ كېلىدۇ. شۇ دەۋرنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا خوجىنىياز ھاجى شىنجاڭغا مۇئاۋىن رەئىس بولغان مەزگىلدە، شېڭ شىسەي سالى دورغىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتقان ۋە سۆھبەت جەريانىدا شېڭ شىسەي «نېمە ئۈچۈن قوزغىلاڭ قىلدىڭ؟» دېگەندە سالى دورغا «ئىنقىلاب بولمىغان بولسا، سەن بۇ ئورۇنغا ئىگە بولالايتىڭمۇ؟» دەپ جاۋاب بەرگەن، شېڭ شىسەي سالى دورغىنىڭ راستچىل، ئوچۇق كۆڭۈل ئادەم ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ كېيىن ئۇنى قولغا ئالمىغان دېگەن سۆزلەر بار.

ئەمەلىيەتتىمۇ سالى دورغا قولغا ئېلىنمايدۇ، 1950 ـ يىلى 80 يېشىدا يۇرتى نومدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

تۇركۆللۈك باقىنىياز دورغا

تۇركۆللۈك باقىنىياز دورغا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا قۇمۇلدا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، پالۋان ئاتالغانلارنىڭ بىرى. 1933 ـ يىلى قىشتا شېڭ شىسەي تەخمىنەن 1000 دەك ئەسكىرىنى باشلاپ ئاراتۇرۇك قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرغىلى دازىلگۇ دېگەن يەرگە كېلىدۇ. ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان تۇركۆللۈك باقىنىياز دورغا تۆلەڭ توختى، بەرەم كوسۇ، شامەمەت پالۋان، كۆنەك غوجى قاتارلىق يەتتە نەپەر پالۋاننى باشلاپ دازىلگوغا كېلىپ ئۇرۇش قىلىشقا ئەپلىك بولغان ئېگىز ئورۇننى ئىگىلەپ، شېڭ شىسەي قوشۇننىنى توسۇپ تۇرىدۇ. شېڭ قوشۇنى يېتىپ كېلىشى ھامان باقىنىياز دورغا دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىپ ئالتە ئادەمنى يەر چىشلىتىدۇ. بۇ چاغدا دۈشمەن چېكىنگەن بولۇپ

تارقىلىپ، باقىنىياز دورغىنىڭ ئىستىكامىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالىدۇ. باقىنىياز دورغا يەتتە پالۋان بىلەن دۇشمەنگە قاراپ ئات سېلىپ ئوق ئېتىپ، دۇشمەن ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە مۇھاسىرىدىن چىقىپ كېتىدۇ. لېكىن، دۇشمەن، باقىنىياز دورغىلارنى ئوڭ- سول ئىككى تەرەپتىن قورشاپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا باقىنىياز دورغا ئوڭ تەرەپتىكى دۇشمەن ئەسكىرىنىڭ باتۇرىنى بىر پاي ئوق بىلەن يېقىتىدۇ، تۆلەڭ توختى سول قانات‌تىكى باتۇرىنى يېقىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەن ئالغا سىلجىيالماي چېكىنىدۇ.

1933 - يىلى شېڭ شىسەي قۇمۇلدىن تۆمۈرتى دېگەن يەرگە چىقىپ، نەنسەن (جەنۇبىي تاغ) خەلقىنى قىرغىن قىلماق بولۇپ، تۆۋەن ئىرغايدا مۆكۈنۈپ ياتقان خەلقنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالىدۇ. دۇشمەننىڭ ئەسكىرى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ ئىككى پولك كېلەتتى. باقىنىياز دورغا دۇشمەن ئەھۋالىنى كۆزەتكەندىن كېيىن يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان يەتتە پالۋاننى باشلاپ تۆۋەن ئىرغاتىدىكى تاغ ئوستىدىن تۇيدۇرماي ئۆتۈپ، دۇشمەنگە يېقىن يەرگە كېلىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەننىڭ ئون نەچچە ئادىمىنى يەر چىشلىتىدۇ، دۇشمەن ئىلاجسىز قېلىپ چېكىنىدۇ.

باقىنىياز دورغا ئۇرۇق، جۇۋەك ھەم پاكار ئادەم بولۇپ، يول يۇرۇش، تاغقا چىقىشتا چاققان، قەدىمى تېز، ئۇرۇشتا جىگەرلىك ئادەم ئىدى. باقىنىياز دورغا ھەر قانداق ئۇرۇشقا قاتناشقاندا، يەر شارائىتى ۋە دۇشمەن ئەھۋالى بىلەن ئۆز كۈچىنى دەڭسەپ كۆرۈپ، ئاز ئادەم بىلەن ھەرىكەتچان ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشقا ماھىر كىشى ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ قىسمىدىن ئۇرۇشتا ئادەم ئۆلمەيدۇ، پەقەتلا توقسۇن قورمال، مەڭە نىياز، موللا سالى، گاسىق ئاسىپ قاتارلىق تۆت كىشى يارىلىنىدۇ، شۇڭا خەلق ئۇنى مەدھىيىلەپ:

دۇشمەن ئاتىدۇ تاشقا،
پالۋان ئاتىدۇ باشقا.
باقىنىياز دورغىنى ياندۇرساق،
يىگىرمە - ئوتتۇز ياشقا.

دېگەن قوشاقنى توقۇغان.

نىياز دېھقان

نىياز دېھقان قۇمۇل قالغايتىدا ئولتۇرۇشلۇق دىنىي ئۆلىما ھېيتاخۇن ئائىلىسىدە 1882 - يىلى دۇنياغا كېلىدۇ. نىياز دېھقان كىچىكىدىنلا زېھنى ئۆتكۈر بالا بولۇپ، ساۋاتىنى چىقىرىپلا ھېسابات ئىشلىرىغا قىزىقىدۇ، ۋە دادىسىنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرىغا يارەملىشىدۇ. كېيىن ئائىلىنىڭ سودا ئىشلىرىنى مۇستەقىل باشقۇرىدۇ. ئۇ سودا بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىلدە كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى بىلگەن، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى قاتلىمىدىكى كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، نەزەر دائىرىسى كېڭەيگەن. ئاخىرقى ھېسابتا ئۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تەڭسىزلىككە نىسبەتەن يېڭى بىر قاراشقا ئىگە بولغان.

1912 - يىلى 1 - ئايدا تۇمۇر خەلىپە باشچىلىقىدا زۇلۇمغا قارشى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. نىياز دېھقان قوزغىلاڭغا قاتنىشىش ئۈچۈن تاراتىدىكى يېقىن دوستى خوجىنىياز پالۋان بىلەن ئالاقىلىشىدۇ ۋە ئىككىسى قوزغىلاڭغا قاتنىشىش ئۈچۈن قىلىچ، مىلتىقىنى ئېلىپ يولغا چىقىپ، ئاقچۇق سېيىغا كەلگەندە، قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا كەلگەن چېرىكلەرگە ئۇچراپ قالىدۇ. دە، ئىككىيلەن چېرىكلەرگە ئات سالىدۇ، بىر مەيدان جەڭدىن كېيىن چېرىكلەر تىرىپىرەن بولۇپ قېچىشىدۇ. ئۆزىنى چوڭ قوشۇن زەربىسىگە يولۇققۇپ قالدۇق، دەپ ھۇركىگەن چېرىكلەر ئېسىنى يىغقىچە بۇ ئىككىلىيلەن كۆزدىن غايىب بولىدۇ.

نىياز دېھقان قوزغىلاڭغا قاتناشقاندىن كېيىن ھەر قايسى جەڭلەردە باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولىدۇ. كېيىنچە ئۇ توپ بېشى بولىدۇ. شۇنىڭدىن

كېيىن ئۇ ئەل ئارىسىدا «نىياز پالۋان» دەپ ئاتىلىدۇ. 1913 - يىلى تۆمۈر خەلىپە ياكى زېكشىنغا ئالدىنىپ ئۇرۇمچىگە ماڭماقچى بولغاندا، نىياز دېھقان «تۆمۈر خەلىپىگە ياكى زېكشىنىكى ۋەدىسى يالغان، بۇ بىزگە قويۇلغان بىر قىلتاق. سىز ئۇرۇمچىگە بارماكى، بارسىڭىز يامان ئاقىۋەتكە قالىسىز» دەيدۇ. تۆمۈر خەلىپە ئۇرۇمچىگە بېرىشتىن يانمايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن نىياز دېھقان ئەمدى مەن كېيىنكى ئىشلارغا ئارىلاشمايمەن، دەپ تاغ ئىچىگە كىرىپ يوشۇرۇنىدۇ. نىياز دېھقان يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئامان قالىدۇ. ئۇ ئاخىر ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ۋە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا شامەخسۇت ۋاكى نىياز دېھقاننىڭ يۈرتىنكى يۇقىرى تەسىرى، ئابرۇيىغا قاراپ، ئۇنى قالغايتىدىكى ۋاكى ئوردىسىغا قاراشلىق يەرلەرنى باشقۇرۇشقا تەينىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نىياز دېھقان دەپ ئاتىلىدۇ. نىياز دېھقان ئۇستا مەرگەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يېتىلگەن ئەل نەغمىچى ئىدى، ئۇ قۇمۇل 12 مۇقامىنى ئوبدان بىلەتتى، غېجەك بىلەن 12 مۇقامنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالاتتى.

1931 - يىلى 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭى شوپۇل يېزىسىدىن باشلىنىدۇ. نىياز دېھقان قوزغىلاكى خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئادەم تەشكىللەپ، قوشۇننىڭ زورىيىشىغا يارەدەم بېرىدۇ. 1931 - يىلى 5 - ئايدا نىياز دېھقاننىڭ ئۇكىسى قاسىم پالۋان 400 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىنى تەشكىللەپ، قارامۇقچا جېڭىغا ئاتلىنىدۇ. نىياز دېھقان پۇقرالارنى بىخەتەر جايغا كۆچۈرۈشكە مەسئۇل بولىدۇ. بۇ چاغدا شەھەردىن نۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلايدۇ - دە، بىر نەچچە ئادەمنى باشلاپ، تاشيول بويىدىكى سەيخۇمىيۇ مەھەللىسىگە پىستىرما قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ ،

چېرىكلەرنىڭ كېلىشىنى كۈتمەي. قاراڭغۇ چۈشكەندە چېرىكلەر بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ. نىياز دېھقان ھەمراھلىرى بىلەن چېرىكلەرنى ئوققا تۇتىدۇ. بىر دەملىك ئېتىشىشتىن كېيىن چېرىكلەر 10 نەچچە ئادىمنىڭ ئۆلۈكىنى تاشلاپ شەھەر تەرەپكە قاچىدۇ. 2 - كۈنى ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن ئۆكسى قاسىم پالۋان جەڭ قىلىۋاتقان قارامۇقچىغا بارىدۇ. ئۇ جەڭ مەيدانىدا چېرىكلەرنىڭ ئۆلۈكىنى كۆرىدۇ ۋە ئۆكسى قاسىم پالۋاننىڭ شېھىت بولغانلىقىنى، چېرىكلەر قاسىم پالۋاننىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئېلىپ كەتكەنلىكىنى ۋە شۇ جەڭدە ئېلى پالۋان ئىسىملىك كىشى قۇمۇلدىن يارەمگە كەلگەن چېرىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى، دۈشمەنلەر ئۇنىڭ قۇلىقىنى كېسىپ، ئۆزىنى قۇمۇل كونا شەھەرگە ئېلىپ بېرىپ، دەرەخكە باغلاپ قويۇپ، تىرىك تۇرغۇزۇپ تېرىسىنى سويۇپ قىمىناپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكىنى تامغا ئارتىپ قويغانلىقىنى ئاڭلايدۇ. غەزەپكە كەلگەن نىياز دېھقان ھەمراھلىرى بىلەن قالغايتىغا قايتىپ، ئاكىسى تاھىر ھاجى، ئابدۇللا ئاخۇن، ئابدۇگۈلى ئاخۇن (مەشھۇر سۇنۇقچى)، ئوغۇللىرى تۇرسۇن ئاخۇن، كىچىك ئاخۇنلار بىلەن قوزغىلاڭچى قوشۇننى زورايتىش ۋە قالغايتىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا كەلگەن چېرىكلەرنى توسۇپ زەربە بېرىدۇ. شۇ بىر قېتىملىق جەڭدە نىياز دېھقان ئازلا ئادەم بىلەن تەدبىرلىك جەڭ قىلىپ، 300 دەك دۈشمەننى ئېغىر تالاپەتكە يولۇقتۇرىدۇ. 100 تالدىن ئارتۇق قورال-ياراغ، ئوق - دورا غەنىيمەت ئالىدۇ.

1932 - يىلى كۈزدە نىياز پالۋان خوجىنىياز ھاجىلار بىلەن بىرلىكتە دۈشمەنگە تاغ ئىچىدە قوغلاپ يۇرۇپ زەربە بېرىپ، كۈشتە ئېغىزىغا كەلگەندە، چېرىكلەرنىڭ ئىككى نەپەر ئوفىتسېرىغا يولۇقىدۇ (بۇ ئىككى كىشىنىڭ بىرى شېڭ شىسەي، بىرى ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىسى ئىدى). نىياز دېھقان ئۇلارنىڭ بىرىنى قارغا ئېلىپ

مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى باسقاندا، مىلتىقىنىڭ چاقمىقى چېقىلمايدۇ. نىياز دېھقان مىلتىقىنى ئوڭشاپ بولغۇچە، ئۇلار قېچىپ كېتىدۇ. كېيىن نىياز دېھقان قولغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچى تۈرمىسىگە قامالغاندا، نىياز دېھقاننى شېكى شىسەي ئۆزى سوراق قىلىپ، «سەن ئەينى ۋاقىتتا مېنى نېمىشقا ئاتمىدىڭ؟» دەپ سورايدۇ. نىياز دېھقان: «سېنىڭ ئەجىلىڭ توشمىغانىكەن، شۇڭا مىلتىقىنىڭ چاقمىقى چىقىلماي قالدى. ئۇنداق بولمىسا سېنى ئاتماي قويامتىممۇ؟» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

1933 — يىلى 3 — ئايدا خوجىنىياز ھاجى تۈرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن قوشۇننى باشلاپ تۈرپانغا چىقىدۇ. نىياز دېھقانمۇ ئىككى ئوغلى بىلەن بىللە چىقىدۇ. قوشۇن لۈكچۈندە قورشاۋدا قالغاندا، قوشۇننىڭ قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىشىنى نىياز دېھقان تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، 12 نەپەر مەرگەن بىلەن سېپىلنىڭ جەنۇبىي دەۋازىسىدىن چىقىپ، ئىككى قولىدىكى ئىككى تاپانچىدىن ئوق ئاتىدۇ، باشقا مەرگەنلەرمۇ نىياز دېھقان بىلەن تەڭلا مىلتىقىدىن ئوق ياغدۇرۇپ، چېرىكلەرنى ئوققا تۇتىدۇ. ئۇ باشلاپ ماڭغان ئوغۇللىرى تۇرسۇن ئاخۇن، كىچىك ئاخۇن ۋە تۇختى، جەرۋللا، بەكرى، تاھىر قاتارلىق 12 نەپەر مەرگەن ساق - سالامەت قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىدۇ. دەرۋازىدىن ئاساسىي قوشۇن چىقىۋاتقاندا، تۈرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى مەخسۇت مۇھىتىغا ئوق تېگىپ شېھىت بولىدۇ.

تۈرپان قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى بىرلەشكەندىن كېيىن نىياز دېھقان شتاب باشلىقى بولىدۇ. ئۇ جىمىسار ئۇرۇشىغا قاتنىشىدۇ. كېيىن خوجىنىياز ھاجى بىلەن شېكى شىسەي بىتىم ئىمزالىغاندا، خوجىنىياز ھاجىنىڭ شېكى شىسەي بىلەن بىتىم ئىمزالىشىغا نىياز دېھقان قوشۇلمايدۇ. نىياز

دېھقان: «بىز تۆمۈر خەلىپە پاجىئەسىدىن ساۋاق ئېلىشىمىز كېرەك، ئىنقىلاب قىلغانكەنمىز، ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك ئىدى. شېئىر شىسەي بىلەن ياش زېكىشىن ئوخشاشلا بىر ئادەم. بىز شېئىر شىسەي بىلەن بىرلەشسەك، ئاقىۋىتىمىزنى تەسەۋۋۇر قىلىپ بولالمايمىز» دەيدۇ. بىراق، كېلىشىم ئىمزالىنىۋېرىدۇ. نىياز دېھقان خوجىنىياز ھاجىغا «مەن ئەمدى سىلەر بىلەن بىرگە بولالمايمەن. سىز تۈيۈق يولغا كىرىپ قالدىڭىز، سىزنىڭ ماڭغان يولىڭىز خەتەرلىك» دەپ ئۈرۈمچىگە بارماي، قۇمۇلغا قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، 20 ـ 30 دەك يىگىتنى باشلاپ قۇمۇلغا كېتىدۇ.

1937 ـ يىلى شېئىر شىسەي ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، خوجىنىياز ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ تۈرمىغا تاشلايدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇلدىمۇ دېھقانلار ئىنقىلابىغا ھېسسىداشلىق قىلغان ۋە قاتناشقانلارنى تۇنتۇن قىلىشقا باشلايدۇ. شېئىر شىسەينىڭ قۇمۇلدىكى گۇماشتىلىرى ھاشىمھاجى قاتارلىقلار (ھاشىمھاجى قۇمۇل ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان) نىڭ باشچىلىقىدا 20 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇنتۇن قىلىپ ئۈرۈمچى تۈرمىسىگە ماڭغۇزىدۇ. نىياز دېھقان ئالدىنئالا يوشۇرۇنغاچقا ئۇنى ئۇزاققىچە تۇتالمايدۇ. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى نىياز دېھقاننى تاشقى موڭغۇلىيىگە چىقىپ كەتتى، دەپ پەرەز قىلىپ ئىزدىمەيدۇ. نىياز دېھقان تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە نەچچە ئايلارنى ئۆتكۈزىدۇ. بالىلىرى يېمەكلىكلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ. بىر كۈنى نىياز دېھقاننىڭ ئوغلى تۇرسۇن ئاخۇن يېمەكلىك ئارتىلغان ئاتنى مىنىپ، تاڭ يورۇشتىن ئىلگىرى تاغقا چىقىپ كېتىۋاتقىنىدا، بىر ياماق نىيەتلىك ئايال كۆرۈپ قالىدۇ ۋە ئۇنى شېئىر شىسەينىڭ ئىشپىيونلىرىغا خەۋەر قىلىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شېئىر شىسەينىڭ قۇمۇلدىكى گۇماشتىلىرى نىياز دېھقاننىڭ بارلىق

قېرىنداشلىرى ۋە پەرزەنتلىرىنى ئالدىغا سېلىپ تاغ ئىچىگە كىرىپ، نىياز دېھقانىنى تۇتماقچى بولىدۇ. ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئۇنىڭ بار يېرىنى ئېيتىپ بەرمەيدۇ. ھاشىمھاجى ھەر قانچە ھىيلە ئىشلىتىپمۇ نىياز دېھقانىنى تۇتالمىغاندىن كېيىن، نىياز دېھقانىنىڭ چوڭ ئاكىسى ئابدۇرېشىت ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى مامۇت بىلەن ئىككىنچى ئاكىسى تاھىر ھاجىمنىڭ ئوغلى ئىبراھىم (بازار) نى تۇتۇپ تۇرۇشقا قۇمۇلغا ئېلىپ كېتىدۇ. نىياز دېھقان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «بالىلىرىم رېپازەت چەكمىسۇن، ھەر ئىش بولسا ماڭا» دەپ چوڭ ئوغلى تۇرسۇن ئاخۇنۇمنىڭ توسۇشىغا قارىماي تۇرمىگە بارىدۇ. نىياز دېھقان تۇرمىگە بارغاندىن كېيىن بالىلارنى قويۇپ بېرىدۇ. كېيىن ئۇنى ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە يۆتكەپ كېلىدۇ. نىياز دېھقان 1938 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچىدە تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

قاسىم پالۋان

قاسىم پالۋان 1885 - يىلى قۇمۇلنىڭ غەربىي تاغ يېزىسى قالغايتى كەنتىدە دىنىي ئۆلىما سىيىت ئاخۇنۇم ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە دادىسىدىن دىنىي بىلىم ئالىدۇ. قاسىم ئون ياشتىن ئاشقاندا ئائىلىسىنىڭ چارۋا بېقىش ئىشلىرىغا يارەملىشىدۇ. ئۇ چارۋىغا قارىغاچ دادىسىنىڭ «توققۇز ئاتار مىلتىقى» نى ئېتىشنى ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن چارۋىلارنى ۋەھشىي ھايۋانلاردىن قوغدىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋچىلىق قىلىدۇ. ئوۋچىلىق قىلىش جەريانىدا كۆپ مەشىق قىلىش ئارقىلىق ئانقان ئوقى زايا كەتمەيدىغان، ئوۋدىن قۇرۇق قول قايتمايدىغان دەرىجىدە كامالەتكە يېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئەل ئارىسىدا «قاسىم پالۋان» (مەرگەن) دەپ ئاتىلىدۇ.

قاسىمنىڭ ئۇزۇن يىللىق يايلاق تۇرمۇشى ۋە ئوۋچىلىق

قىلىشى ئۇنى ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان قەيسەر قىلىپ يېتىلدۇرىدۇ. 1912 - يىلى ئىلىدا يۇز بەرگەن شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ باش ۋالىيسى يۈەن داخۇا ئىلى ئىنقىلابچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئالىدۇ. قاسىم پالۋان ئەسكەرلىككە تۇتىلىدۇ.

ئۇ ئەسكەرلىكتىن قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي قېرىنداشلىرى بىلەن ئارازلىشىپ قىلىپ ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ، گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا ئوڭچىلىق قىلىپ بىر قانچە يىل سەرگەردان ھايات كەچۈرىدۇ. مۇشۇ يىللاردا قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق ئوڭچىلار بىلەن بىرگە يۇرۇپ ئۇلارنىڭ تىلى ۋە خەنزۇچىلىرىنى يېزىقىنى خېلى پۇختا ئۆگىنىۋالىدۇ ئوڭچىلارنىڭ يايلاق تېبابەتچىلىكىنى ئۆگىنىدۇ ۋە سۇنۇق تېڭىشتا كامالەتكە يېتىدۇ. قاسىم پالۋان چىڭخەي تاغلىرىدا ئىپار كىيىكى ئوۋلاپ يۈرگەن مەزگىلدە مابۇ فاڭنىڭ تۇغقىنى ماچىنىڭ كۆزىگە چېلىقىدۇ. ماچى ئۇنى ئوردىدا ئېلىپ قالىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇ ماچى قوشۇنىدا يەن شىسەن بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. ماچى قاسىم پالۋاننىڭ باتۇرلۇقىنى كۆرۈپ ئوردىدا قېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. قاسىم يوشۇرۇن قۇمۇلغا قېچىپ كېلىپ، شاھمەخسۇت ۋاڭغا ئەسكەر بولىدۇ. ئەسكەر بولغان كۈنلەردە مەرگەنلەر مۇسابىقىسىدە ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، بالداقمۇ بالداق ئۆسۈپ، ئوردا مۇھاپىزەتچىلار ئەترىتى باشلىقى بولىدۇ ۋە شامەخسۇت ئوردىسىدا تەرجىمانلىق قىلىدۇ.

قاسىم پالۋان 1931 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغالغان مەزگىلدە ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ۋاڭ ئوردا باغچىسى ۋە پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلماق بولىدۇ. قاسىم پالۋان چېرىكلەرگە زەربە بېرىش ئارقىلىق خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى قوغداپ قالىدۇ. شۇ يىلى 5 - ئايدا جېن شۇرىن قۇمۇل

قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، بىر پولك ئەسكەر چىقىرىدۇ. قاسىم پالۋان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى توساشقا بېشىرۋاڭدىن رۇخسەت سورايدۇ، بېشىر ۋاڭ رۇخسەت قىلمايدۇ. قاسىم پالۋان ئۆزى يالغۇز يوشۇرۇنچە ئوردىدىن چىقىپ قۇمۇلنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى سېڭىر قۇم (توسقا) دېگەن جايغا بېرىپ ھۆكۈمەت ئەسكىرىنى توساپ، بىر كېچە ئورۇن ئالماشتۇرۇپ جەڭ قىلىپ، دۈشمەننى ئېغىر تالاپەتكە سېلىپ تاڭ ئالدىدا شەھەرگە يېنىپ كېلىدۇ. شۇ كۈنلەردە شىڭشىڭشادا چېگرا ساقلىغۇچى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ماجۇڭيىڭنىڭ قىسىملىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى ئېلىپ قۇمۇلغا چېكىنىدۇ. قاسىم پالۋان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ تۆۋەن تۇردىكى ياري دورغا، شوپۇلدىن سالى دورغا، خوتۇنتامدىن سۇبۇر دورغا، ئىدىرىدىن ئابدۇرېھىم دورغا قاتارلىقلارغا دۈربىجىنىڭ غولئېرىق مەھەللىسىگە يىغىلىپ، دۈشمەن ئەسكىرىنى توساشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۇلار ئۆز قىسىملىرىنى ئېلىپ دۈربىجىندىكى جىگدە بۇلاققا كېلىدۇ. قاسىم پالۋان بۇ يەرگە يىغىلغان يۈزدىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىنى باشلاپ ساي بۇلاق مەھەللىسىدىكى ئېگىز قۇم قۇمۇشلىقىغا بېرىپ يوشۇرۇنىدۇ ۋە قوزغىلاڭچىلارغا بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ تاكتىكىسى ئۈستىدە چۈشەنچە بېرىپ، دۈشمەننىڭ رازۋېدكا قىسمىغا تەگمەسلىك، تۈنجى ئوق ئاۋازىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھۇجۇم قىلىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئۇ كېچە تىنچ ئۆتىدۇ، دۈشمەن كەلمەيدۇ. تاڭ سۈزۈلگەندە دۈشمەننىڭ رازۋېدكا قىسمى ئۆتىدۇ. دەل شۇ چاغدا ھودۇقۇپ كەتكەن قوزغىلاڭچىدىن بىرى ئوق چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەن ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. تاكتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان قوزغىلاڭچىلار دۈشمەن ھۇجۇمىنى چېكىندۈرىدۇ. ئىلاجسىز قالغان دۈشمەن تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كاناي چالىدۇ. قوزغىلاڭچىلار بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئوق

چىقىرىۋېرىدۇ.

قاسىم پالۋان يېنىدىكى ھادى پالۋانغا دۇشمەن ھارۋىسىدىكى ئوقنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇيدۇ. ئېلىپ كېلىنگەن ئوق قاسىم پالۋانلارنىڭ قولىدىكى مىلتىققا چۈشمەيدۇ. شۇڭا، دۇشمەننىڭ ھارۋىسىدىن ئوق ئەكىلىش ئۈچۈن قاسىم پالۋان ئۆزى بېرىپ، ئوقنى ئېلىپ قايتىۋاتقاندا ھارۋا ئاستىغا مۆكۈنگەن دۇشمەن قاسىم پالۋانىنى ئېتىۋېتىدۇ. قاسىم پالۋان قايرىلىپ دۇشمەننى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، سەپداشلىرىنىڭ يېنىغا قايتقۇچە قان كۆپ چىقىپ كېتىپ جان ئۈزىدۇ. دەل شۇ چاغدا ھۆكۈمەت ئەسكىرىنىڭ يارەمچى قىسمى يېتىپ كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ، قوزغىلاڭچىلار چېكىنىدۇ. بېسىپ كەلگەن دۇشمەن قاسىم پالۋانىنىڭ بېشىنى كېسىپ قەپەزگە سېلىپ ئېلىپ كېتىپ، قۇمۇل كونا شەھەر دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويىدۇ. قاسىم پالۋانىنىڭ بېشى بىر قانچە كۈن دەرۋازىغا ئېسىلىق تۇرىدۇ. قاسىم پالۋان ئۆلگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى خەلق قاسىم پالۋان باشلىق قۇربان بولغان بەش كىشىنىڭ جەسىتىنى بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىدۇ.

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە دەسلەپكى قەھرىمانى قاسىم پالۋان توغرىسىدا خەلق مۇنداق قوشاق توقۇيدۇ:

بۇلاقنىڭ دادۇرى،
ئىككى يۈز پالۋانغا ئاش بولدى.
قارا مۇقچىدىكى جەڭدە،
قاسىم پالۋان باش بولدى.

يۇنۇس موللام

يۇنۇس موللام 1896 - يىلى قۇمۇل شەھىرى پالۋانتۇر يېزا

غولئېرىق كەنتىدە گالى ئىمام ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە، قۇمۇلدا مەشھۇر ئالىم سەيدەنشاھ ئەلەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇيدۇ، ئىلىم تەھسىل قىلىپ، موللا ئۇنۇزانى بىلەن ئوقۇش تاماملاپ ئەلگە تونۇلىدۇ.

1931 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا يۇنۇس موللام قوزغىلاڭ سەردارلىرىدىن نىياز دېھقان (نىياز پالۋان)، قاسىم پالۋانلار بىلەن ئالاقىلىشىپ بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇ يىلى 5 - ئاي ئەتراپىدا شىڭشىڭسىيار (ئارا يولتۇز) دىن كەلگەن دۇشمەن قىسمى بىلەن ئۇرۇشقىنى كەتكەن ئەڭ يېقىن كىشىسى قاسىم پالۋاننىڭ قارامۇقچىدا دۇشمەن ئوقىدا جېنىدىن ئايرىلىپ، بېشى كېسىپ كېتىلگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ قەلبىدە ئىنتىقام ئوتى يېنىپ ھەر قايسى جەڭلەردە باتۇرلۇق كۆرسىتىدۇ. يۇنۇس موللام شۇنىڭدىن كېيىن نىياز دېھقان بىلەن بىرگە بولىدۇ.

1932 — يىلى 6 — ئاي ئەتراپىدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ تۇنجى يىغىنى قۇمۇلنىڭ تاراتۇ دېگەن يېرىدە ئېچىلىدۇ. خوجىنىياز ھاجى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلىنىدۇ. يۇنۇس موللام خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولىدۇ ۋە ئەسكىرى ئىمام بولۇپ سايلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يۇنۇس موللام ئىزچىل خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا بولىدۇ.

1934 - يىلى 8 - ئايدا خوجىنىياز ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئاپىرسوفنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن، ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ، ئۇرۇمچىگە ماڭغاندا، ھامىتخان لۇيجاڭ، ئالتۇن سوپاخۇن، قوشۇن بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ.

1937 - يىلى 10 - ئايلاردا، شېڭ شىسەي يىغىنغا چاقىرىش بانىسى بىلەن خوجىنىياز ھاجى باشلىق كىشىلەرنى قولغا ئالماقچى بولىدۇ. شۇ كۈنى خوجىنىياز ھاجى يىغىنغا ئالتۇن سوپاخۇن،

مېرولا مەرگەن، يۇنۇس موللام قاتارلىق 30 مۇھاپىزەتچىسىنى بىرگە ئېلىپ، دۇبەن مەھكىمىسىگە بارىدۇ. يېغىن زالىغا خوجىنىياز ھاجى بىر مۇھاپىزەتچىسى بىلەن كىرسۇن، دېگەن ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ. خوجىنىياز ئالتۇن سوپاخۇن دېگەن مۇھاپىزەتچىسىنى ئېلىپ كېرىپ كېتىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي بىر كىشى چىقىپ يۇنۇس موللامنى ھاجى چاقىرىدۇ، دەپ ئېلىپ كىرىپ كېتىدۇ. يۇنۇس موللام كىرگەندە، شېك شىسەينىك ھەربىي ساقچىلىرى خوجىنىياز ھاجىغا قورال تەڭلەپ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ، خوجىنىياز ھاجى يۇنۇس موللامنى كۆرۈپ، «‹بۇلار مېنى قورال تاپشۇر› دەيدۇ. قانداق قىلسام بولىدۇ، سىز بىر نېمە دەڭ» دەيدۇ. يۇنۇس موللام ئەھۋالنى كۇزەتكەندىن كېيىن، «ھاجى ئاكا، بىز مەمۇرىي خادىم تۇرساق، قورالنى نېمە قىلىمىز، تاپشۇرايلى. . . .» دەيدۇ. بۇ چاغدا خوجىنىياز «سىز چىقىپ مۇھاپىزەتچىلەرگە دەڭ، قورال تاپشۇرسۇن. . .» دەيدۇ. مۇھاپىزەتچىلەر يېنىغا چىققاندا ئىككى تەرەپنىڭ ھەربىر دوقمۇش ياكى ئىشكىتە قارىمۇ قارشى تۇرغان مۇھاپىزەتچىلىرى بىر ـ بىرىگە قورال تەڭلەپ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ. يۇنۇس موللام ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، قورال تاپشۇرۇش بۇيرۇقىنى يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجى ۋە بارلىق مۇھاپىزەتچىلەر قولغا ئېلىنىدۇ.

يۇنۇس موللامۇ قولغا ئېلىنىپ، تۆت ئاي قاماقتا ياتقاندىن كېيىن ئۇرۇمچىدىن سىرتقا چىقماسلىق شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلىدۇ. ئۇ بىر مەزگىلدىن كېيىن، قايتا قولغا ئېلىنىپ يېرىم يىلدىن كۆپرەك قامىلىپ، يەنە ئۇرۇمچىدىن سىرتقا چىقماسلىق شەرتى بىلەن قويۇپ بېرىلىدۇ. يۇنۇس موللام 1933 ـ يىلى تۇرپاندىن ئالغان ئايالى بىلەن تېپىشىپ، ئۇرۇمچىدە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن تۇرپانغا بېرىپ تۇرىدۇ. كېيىن تۇرپاندىكى ئائىلىسىنى ئېلىپ ئۆز يۇرتى قۇمۇلغا كېتىدۇ. قۇمۇلدا 1947 ـ

يىلى ئاخىرىغىچە تۈرۈپ، كېيىن تۈرپانغا قايتىپ كېلىدۇ. 1949 - يىلى 5 - 6 - ئايلاردا كېسەل سەۋەبى بىلەن 59 يېشىدا تۈرپان ئاستانىدا ۋاپات بولىدۇ. قوشۇمچە: خوجىنىياز ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئاراتۈركتە دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان 18 پالۋانمۇ قولغا ئېلىنىدۇ، ئابدۇنىياز مىراپ، باقىنىياز مىراپ، ئىمىن قورمال، تۆلەڭباي، سوپاسۇڭجاك، يوغان باش توختى نىياز، گۈڭگۈي ئابدى، شائىر بوۋا قاتارلىق كىشىلەر تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ. قەلەم توقسۇن، سېلىمساق خوجىنىياز دېگەن ئىككى كىشى مۇددەتسىز كېسىلىدۇ.

«12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى قوزغىغان ئۇچ ئەزىمەت

1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ 36 — دىۋىزىيە باشلىقى ماجۇڭيىڭ قول ئاستىدىكى ماشىمىڭغا ئۇرۇمچىنى قورشاۋغا ئېلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. ماشىمىڭ قوشۇنى ئۇرۇمچىنىڭ يامالىق تېغىنى ئىگىلەپ، ئۇرۇمچىنى توپقا تۇتىدۇ، شۇ قېتىمدا گەرچە ماشىمىڭ يېڭىلىپ، چېكىنگەن بولسىمۇ، 3 - ئايىنىڭ 6 - كۈنى ئۇرۇمچىگە قايتا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئۇرۇمچى قورشاۋ ئىچىدە قالىدۇ (بۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ شېڭ شىسەي بىلەن يەتتە قۇدۇق ئەتراپىدا ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى). شەرقىي شىمالىلىق ياپونغا قارشى پىدائىيلاردىن سىبىرىيىگە چېكىنگەن 40 مىڭغا يېقىن پىدائىيلار قوماندان جىن رۇيچىڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق شىنجاڭغا قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. شۇ كۈنلەردە، 1930 — يىللاردا موسكۋادا ئوقۇۋاتقان جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلاردىن بىر قىسمى شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە

بېرىپ، ئىنقىلاب قىلىشقا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇلاردىن چىن جۇڭ، لى شاۋتيەن، تاۋمىڭيۇلار شىنجاڭ چېگرىسىدىن ئۆتەلمەي، ئۇرۇمچىدە قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلىنىڭ نازارىتى ئاستىدا شىنجاڭ رايونىدا ماركسىزم، لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلىپ، ئىنقىلاب ئۈچۈن ئاساس سېلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئۇرۇمچىنىڭ جىددىي ۋەزىيىتىنى كۆزەتكەن «ئۇچ ئەزىمەت»، يەنى چىن جۇڭ، لى شاۋتيەن، تاۋمىڭيۇلار ئاق ئورۇس نامىدىكى رۇس ئارمىيىسى بىلەن شەرقىي شىمال پىدائىيلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى قوزغاپ، چىن شۇرېننى[1] قوغلىۋېتىدۇ. شۇ كۈنى كەچتە رۇس ئارمىيىسىنىڭ پولكوۋنىكى بابىنكورد يېغىن ئېچىپ، شەرقىي شىمال پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ قۇماندانى چىن رۇيچىڭنى ۋاقىتلىق ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ باشلىقلىقىغا كۆرسىتىدۇ. 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شېڭ شىسەي جىددىي يىغىن چاقىرىپ، چىن رۇيچىڭنى ۋاقىتلىق ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە قىستاپ، ئۆزى ھەربىي ھوقۇقنى ئىگە بولىۋالىدۇ. 6 - ئاينىڭ 28 — كۈنى شېڭ شىسەي «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى پىلانلىغۇچى چىن جۇڭ، لى شاۋتيەن، تاۋمىڭيۇلاردىن ئىبارەت ئاتاقلىق ئۇچ ئەزىمەتكە «باشقىلارنى قايمۇقتۇرۇپ، سۈيقەست پىلانلىغان» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلۈم ھۆكۈم قىلىدۇ.

---

① چىن شۇرېن خەلقتىن ماشىنا ئېلىش بانىسى بىلەن قەرز دەپ ئالغان 1274 سەر ئالتۇننى ئېلىپ، سېپىلدىن سىرىلىپ قېچىپ، چۆچەك ئارقىلىق رۇسىيىگە بارىدۇ. سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇنى سىبىرىيە ئارقىلىق نەنجىڭگە يولغا سېلىپ قويىدۇ.

1930 - يىللاردا قەشقەردە تەپرىقىچىلىق قىلغان چەت ئەللىك ئاتامانلار

1933 — يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا، چارروسىيە، ئەنگلىيە ۋە تۈركىيە، ئەرەب دۆلەتلىرىدىن قەشقەرگە سوقۇنۇپ كىرگەن بىر بۆلۈم قوراللىق، قوراللىمىز ئاتامانلار ھەربىكەتكە كېلىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي قۇترانقۇلۇق ۋە بۆلگۈنچىلىك پائالىيىتىنى باشلىۋەتتى. ئۇلار تۆمۈر ئېلى تېخى قەشقەرگە يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا، قەشقەردە ئاتالمىش «ئىستىقلال جەمئىيىتى» تەسىس قىلدى. بۇ جەمئىيەت تەركىبىدىكى ئاساسلىق كىشىلەر تۆۋەندىكىچە:

1. زىيائىدىن مەخسۇم (ئوبۇلقاسىم ئاخۇن دامولا ئوغلى)، 2. مۇھەممەت ھاجىم پالتۇ ئارتۇشى، 3. مەخدۇمزادە ئارتۇشى، 4. قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، 5. تۇرغۇن بايۇەتچى (مەرغىلانلىق)، 6. ئەخمەت پاختا، 7. ئابدۇللاخان (تاشكەنتلىك)، 8. مۇھەممەت ئىمىن سوپىزادە (نەمەنگانلىق)، 9. ستىۋالدىجان (مەرغىلانلىق)، 10. جەرنىل سايىپ (ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت شېرىپخان، بۇ ئادەم ئافغانىستان پادىشاھى ئامانۇللاخان دەۋرىدە ئافغانىستاننىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولغان. ئامانۇللاخاندىن كېيىنكى پادىشاھلار بۇ كىشىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقتىن قەشقەردە تۇرۇپ قالغان). 11. مۇھەممەتجان دامولا (قىرغىزستان ئوش ئوبلاستىدىن)، 12. موللا ئىبراھىم ۋايىز (نەمەنگانلىق)، 13. يۈسۈپ مەزھىرە زادە، 14. تۇرغۇن ھەكىم (مەرغىلانلىق).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا «ئىستىقلال جەمئىيىتىدە يەنە بىر تۈركۈم كۆپلىگەن ھەربىي، مەمۇرىي خادىملارمۇ بار ئىدى. ئۇلار

تۆمۇر ئېلى قەشقەرگە كىرىشى بىلەن ئۇنى مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ پەخرىي رەئىسى قىلىپ سايلىدى (ئەمەلىي ئىشلار يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغانلارنىڭ قولىدا ئىدى). ئۇلار يۇقىرى - تۆۋەن قاتارلىق يۇرۇپ، تۆمۇر ئېلى بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ يېرىكلىشىشى ۋە تۆمۇر ئېلىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە كۈچ چىقاردى ھەمدە ئۇزاق ئۆتمەي ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى» قۇردى. بۇ ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى كىشىلەر تۆۋەندىكىچە:

باش ۋەكىل: سابىت ئابدۇل باقى
داخىلە نازىرى: يۇنۇس بەگ سېيىتىزادە
خارجى ئىشلار نازىرى: قاسىمجان ھاجى
ماۋارىپ نازىرى: ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم
ھەربىي نازىر: ئورازبەگ (سوۋېتلىك قىرغىز)
ئاۋقاپ نازىرى: شەمشىدىن تۇردى ھاجى
ئەدلىيە نازىرى: زىرىپ قارى ھاجى (تاشكەنتلىك)
مالىيە نازىرى: ئېلاخۇن باي
زىرائەت، تىجارەت نازىرى: ئوبۇلھەسەن ھاجى مۇسابايوف
سەھىيە نازىرى: ئابدۇللاخان (تاشكەنتلىك)
ۋەكىل ھەيئەت مۇپەتتىشى: ھاجى ئەلىم ئاخۇن

گەرچە يۇقىرىقى كىشىلەر ھۆكۈمەت خادىملىرى دەپ ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر ئۇچۇم چەت ئەللىكلەر ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نىڭ پەردە ئارقىسىدىكى مەدەتكارلىرى ئىدى. مەسىلەن، دوختۇر مەجىددىن بەگ (تاشكەنتلىك) ماۋارىپقا مەسئۇل ئىدى. تۇرغۇن ھەكىم (مەرغىلانلىق) «ھىلالى ئەھمەر» دە دوختۇرلۇق قىلاتتى. مۇھىددىن مەخسۇم (تاشكەنتلىك) تېۋىپ ئىدى. ستىۋالدىجان (مەرغىلانلىق) ئاۋۋال ھەربىيدە، كېيىن سودا نازىرى بولغان.

سۇلتان بەگ بەختيارزادە (تاشكەنتلىك) ھەربىيدە لاۋازمەت مۇدىرى، ئىستىقلال مەھكىمىسىدە رەئىس ئىدى. غولامجان (تاشكەنتلىك) ئىستىقلال مەھكىمىسىدە باش كاتىپ، تۇرغۇن بايۇەتچى رەھىمى (توغرۇل، كېيىنكى تەخەللۇسى تولۇئى) (مەمەت ئىمىن قارىسوپىزادە (نەمەنگانلىق) «ئىستىقلال جەمئىيىتى» دە ئاكتىپ خىزمەتچى، مەجمۇئەنىڭ باش مۇھەررىرى، ئاۋقاپ نازىرىنىڭ مۇئاۋىنى؛ موسا ئەپەندى (ئەنجانلىق) «ھىلالى ئەھمەر» دوختۇرخانىسىنى قۇرغۇچىلاردىن بولۇپ، باش ۋەكىل سابىت دامۇللىنىڭ مەسلىھەتچىسى، مالىيە نازىرىنىڭ ئورۇن باسارى ئىدى. موسا دامۇللا (شەھرىخانلىق) باش ۋاكالەتتە باش كاتىپ، مۇھەممەت رىزاخان (نەمەنگانلىق) باش ۋاكالەتتە ئىشخانا مۇدىرى، مۇللام مۇھەممەتجان ئاخۇن (قىرغىزستان ئوش ئوبلاستىدىن) ئومۇمىي تەشۋىقاتچى، ئەسكىرى قازى، موللا مۇھەممەت ئىبراھىم (نەمەنگانلىق) ھەربىي تەشۋىقاتچى ئىدى. يۇسۇپجان مىڭبېشى (شەھرىخانلىق) باش قوماندان ئىدى، ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزبېك بولۇپ، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 1500 دىن ئاشاتتى. قۇدرەتتىللاخان تۆرە (كونا ئەنجانلىق) باش قوماندان مۇئاۋىنى ئىدى. موللا ئابدۇراخمان (خانئاباتلىق) پولكوۋنىك، كەرىمجان (پەرغانىلىق) پولكوۋنىك ئىدى، يۇقىرىقى ئۈچ كىشىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزبېك ئىدى. ئەسفەرجان (تاشكەنتلىك) يۇز بېشى بولۇپ، خوتەندە تۇراتتى، ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزبېك ئىدى. ئىسمائىلجان قۇربان (ئەنجانلىق) دوتەي يامۇلىدا مۇشاۋۇر، سوپىبېگى ھاجى (ئەنجانلىق) مۇشاۋۇر ئىدى.

ئاشۇ يىللاردا يەنە بىر قىسىم كىشىلەر ئاسماندىن چۈشكەندەك قەشقەردە تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالدى. مەسىلەن، ھاجى ئەكرەم (داغىستانلىق)، ئۇ قەشقەرگە كېلىپلا «ھىلالى ئەھمەر» ھوجرىلىرىدا تۇردى. ئۇ يىغىنلارغا قاتنىشىپ، نوتۇق سۆزلەيتتى.

ئابدۇقادىر ئەپەندى، ئەسلى گورىستاندىن بولۇپ، ئەسكىرىي تەلىم - تەربىيە ئالغان ئىستىداتلىق ھەربىي ئىدى. ئۇ ئوتتۇرا ياش بولۇپ، قەشقەرگە كېلىپلا قىرغىز ئەسكەرلەرگە ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىشكە كىرىشتى.

ئەخمەت تەۋپىق ئەپەندى، ئۇ ئەسلى ئەرەب بولۇپ، ئىستانبولدا ئوقۇغان، شۇڭا تۈركتىن پەرقى يوق، ئەقىللىق، ھۇشيار، تېتىك ئادەم بولۇپ، ياخشى تورۇق ئېتى بار ئىدى. ئەرەبچە كەمىرگە ئۇچى ئەگمە ئالتۇن خەنجىرنى قىستۇرۇپ، لوندۇن ماركىلىق، 31450 رەقەملىق 35 دانە ئوقى بىلەن ئالتۇن تاپانچىسىنى ئېسىپ، كىشىنى زوقلاندۇرۇغدەك قوراللىنىپ، قەشقەر چىنىباغدىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىغا كىرىپ - چىقىپ يۈرەتتى.

قىرغىز ئەسكەرلەر ئاز - تولا ئۆزىنى ئوڭشاپ تۈرغان مەزگىلدە، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدىن ئىككى مېھمان كېلىپ، ئوسمان ئېلى سجاڭنىڭ قارار گاھىغا چۈشتى. ئابدۇقادىر ئەپەندى بۇ كىشىلەرنىڭ خىزمەتچىسى ھەم تەرجىمانى ئىدى. تۈركىيىدىن كەلگەن بۇ ئىككى مېھمانىڭ بىرى مۇستاپا ئىلمىيەگ، يەنە بىرى مەھمۇد نەدىم ئىدى. مەھمۇد نەدىم قىلچ باھارىتىگە ماھىر كىشى ئىدى.

(بۇ ماتېرىيال «ھىلالى ئەھمەر»نى قۇرغۇچى، باش ۋەكىل سابىت دامۇللىنىڭ مەسلىھەتچىسى ۋە مالىيە مىنىستىرى بولغان موسا ئەپەندىنىڭ ئەسلىمىسىدىن ئېلىندى)

ئابدۇنىياز كامال (سجاڭ)

ئابدۇنىياز كامال تۈرپان قوزغىلاڭچىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان كۈنلەردە تۈرپاندا مەھمۇت سجاڭ قىسمىغا ئەسكەر بولۇپ كىرىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى قىسمى توقسۇن ئەترايىدا

ماجۇڭيىنىڭ قىسىملىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۆچرىغاندا خىزمەت كۆرسىتىپ بەنجاڭ، ئۇششاقلىقتىكى ئۇرۇشتا پەيجاڭ بولىدۇ. مەھمۇت مۇھىتىقوشۇنى قەشقەرگە ئورۇنلىشىپ، ئاتلىق ئالتە دىۋىزىيە قىلىپ قورۇلغاندا، (بۇ دىۋىزىيەدە 31 ـ، 32 ـ، 33 ـ، 34 ـ تۇەن دەپ ئاتالغان تۆت تۇەن بار ئىدى) ئابدۇنىياز كامال 33 ـ تۇەننىڭ 1 ـ لىيەنگە لىيەنجاڭ بولىدۇ. 1937 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2ـ كۈنى مەھمۇت مۇھىتى بىر بۆلۈم ئادەملىرى بىلەن چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن مەھمۇت مۇھىتنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن 33ـ تۇەن يېڭىسارداﻫ، 34 ـ تۇەن يەركەندە تۇرىدۇ. شېڭ شىسەينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق قۇربان نىياز شاھىدى باشچىلىقىدىكى 31 ـ، 32 ـ تۇەنىدىن قېچىپ چىققان بىر قىسىم ئەسكەرلەر ۋە مۇيدىن تۇەنجاڭلار كاچۇڭغا بېرىپ، 33 ـ، 34 ـ تۇەنگە قوشۇلىدۇ، كاچۇڭدا ئوفىتسېرلار يىغىنى ئېچىپ، ئابدۇنىياز كامالنى مەزكۇر قىسىمغا سجاڭ، مۇيدىن تۇەنجاڭنى مۇئاۋىن سجاڭ ۋە شتاب باشلىقى قىلىپ ساقلايدۇ. ئابدۇنىياز كامال سجاڭ بولغاندىن كېيىن پۈتۈن قىسىمنى تۆتكە بۆلۈپ دىۋىزىيە قۇرۇپ، ئۇنى 6 ـ دىۋىزىيە دەپ ئاتايدۇ ۋە 1 ـ تۇەننى يەركەننى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. يەركەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن سجاڭ ئابدۇنىياز كامال يەركەندە باش شتاب قۇرىدۇ. خوتەننى بېسىپ ياتقان 36 ـ دىۋىزىيە قوماندانى ماخوشەن بىلەن بىرلىشىپ، ئەسكەرلەرگە ئاق دوپپا كىيگۈزۈپ، بىلىكىگە «ﭫي سەبىللا» دېگەن خەت يېزىلغان ئاق لاتىنى باغلاپ، 1937 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 9ـ كۈنى شېڭ شىسەينىڭ قەشقەر يۇمىلاق شەھەردە تۇرۇشلۇق قۇربان نىياز سجاڭ باشچىلىقىدىكى قىسىمغا قارشى ئۇرۇش باشلايدۇ. بۇ ئۇرۇش قەشقەر، مەكىت، مارالبېشى، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا كېڭىيىدۇ. ئابدۇنىياز كامالنىڭ قىسمى ئۇرۇش داۋامىدا قەشقەر يېڭىسارنىڭ سېدى دېگەن يېرىدە ۋە كەلپىن

ناھىيىسىنىڭ سايۋاغ دېگەن يېرىدە شېڭ شىسەينىڭ ئىككى ئايروپىلانىنى ئېتىپ چۈشۈرىدۇ. شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىدىن شېڭ شىسەيگە ياردەمگە كەلگەن تانكا، ئايروپىلان، بىرونېۋىكلار بىلەن قوراللانغان سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئابدۇنىياز قىسىملىرىنىڭ ئوق - دورىسى تۈگەپ چېكىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلەنگەن ئەسكەرلەر قېچىشقا باشلايدۇ. قالدۇق قىسمىنى ئابدۇنىياز تارقىتىۋېتىپ يەركەنگە چېكىنىدۇ ۋە 1937 - يىلى 10 - ئايدا بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن چەت ئەلگە چىقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. دەل شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى قىسىملىرى ئابدۇنىياز ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى سېزىپ قالىدۇ. شېڭ شىسەي قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوماندانلىغا ئابدۇنىيازنى قوغلاپ تۇتۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. ئىلگىرى ئۆزى بىلەن بىرگە ئىشلىگەن يۈسۈپ لىيەنجاڭ ئابدۇنىيازنى قوغلىشىۋالىدۇ. ئابدۇنىياز «يۈسۈپ لىيەنجاڭ، بىر - بىرىمىزنى تۇتۇپ بېرىش، بىر - بىرىمىزنى قىرىشتەك يامان پەيلىمىز بىزنى خاراب قىلدى، خالىساڭ بىز بىلەن بىللە چىقىپ كەت، بولمىسا ئىختىيارىڭ» دەيدۇ. بۇ چاغدا يۈسۈپ لىيەنجاڭ «مەن بۇيرۇق بىلەن كەلدىم» دەيدۇ. ئابدۇنىياز ئۆز قىسمىنىڭ قارشىلىقىنى چەكلەپ يان قوراللىنى تاشلاپ بېرىپ «بىزنىڭ بۇگۈنمىز، سىزنىڭ ئەتەڭ» دەيدۇ. يۈسۈپ لىيەنجاڭ ئابدۇنىيازلارنى قولغا ئېلىپ ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ. ئابدۇنىيازنى ئايروپىلاندا ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتىدۇ. (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇرۇمچىدە ئابدۇنىياز شېڭ شىسەي تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەنمىش).

سېيتىۋالدىجان

سېيتىۋالدىجان پەرغانىلىق ئۆزبېك، ئۇنىڭ دادىسى ئەنەس ھاجى

پەرغانە بايلىرىدىن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتىن قىچىپ، 1924 - يىلى ئائىلىسى بىلەن قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ، يەر - زېمىن سېتىۋېلىپ كاتتا ئىمارەت سېلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. سېتىۋالدىجان ئەشۇنداق باي ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە دەسلەپتە پەرغانىدا دىنىي مەكتەپتە كېيىن تاشكەنت، موسكۋالاردا ئوقۇيدۇ. ئۇ قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان «جەدىتچى ئېقىمى» نىڭ تەسىرىدە روسىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە چىقىدىغان گېزىت - ژۇرناللارنى ئالدۇرۇپ ئوقۇپ، يېڭىچە پىكىرده بولۇپ، قەشقەردىكى جەدىتچىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ. قۇمۇل، تۇرپان قوزغىلىڭى قەشقەرگە كېڭەيگەندە، ئۇنى پۈرسەت دەپ بېلىپ، قەشقەردىكى سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلىشىدۇ. شۇ كۈنلەردە قەشقەردە تەسىس قىلىنغان «ھىلالى ئەھمەر» گە ۋە تۇنجى قېتىم قەشقەردە قۇرۇلغان ئەكسىيەتچىل ئىستىقلال جەمئىيىتىگە ئەزا بولىدۇ. قىرغىز قوزغىلاڭچىلىرى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن تۈتۈرگىگە كەلگەندە، تۇتۇرگىگە چىقىپ، ئوسمان ئېلى بىلەن كېلىشىپ، قەشقەر شەھىرىدىكى ئۆزبېكلەردىن ئەسكەر تەشكىللەپ، ئوسمان ئېلىگە قوشۇلىدۇ. ئوسمان ئېلى قەشقەر شەھرىنى ئىشغال قىلغاندا بىر قىسىم قورال - ياراغقا ئىگە بولۇپ، تەشكىللىگەن ئۆزبېكلەردىن چوڭ قوشۇن قۇرۇپ، ئۆزى باشلىق بولىدۇ. تۆمۈر ئېلى قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، «ئىستىقلال جەمئىيىتى» «مىللەتلەر مەجلىسى» گە ئۆزگەرتىلىدۇ. سېتىۋالدىجان «مىللەتلەر مەجلىسى» گە ئەزا بولۇپ، تۆمۈر ئېلىغا ئىتائەت قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى سېزىپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارقىتىۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئۇ تۆمۈر ئېلى سىجاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھىمايىسىدە قىسمىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئۇزاق

ئۆتمەي، تۆمۈر سىجاق ئونىڭ قوشۇننىى ئۆزىڭ تۇنى قىلىپ تەشكىللەيدۇ ۋە سېتىۋالدىجان بۇ تۇنىڭ كوماندىرى بولىدۇ. ئۇ قىسمىنى شۇ كۈنلەردە يۇز بەرگەن توقۇگان، قىرغىز سوۋۇشىغا ئۆزلۈكىدىن قاتناشتۇرۇپ، قىرغىزلارغا ياردەمدە بولۇپ، توقۇگانلارنىڭ بىر قىسىم قوراللىرىنى تارتىۋېلىپ، ئەسكىرىي كۈچىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھېمىتنىڭ سېپىدىكى ئۇرۇشتا ھۆكۈمەتنىڭ يەركەن شەھىرىگە بېكىنىۋالغان قوشۇنلىرىدىن قورال تارتىۋېلىپ، نام- شۆھرەت قازىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇنىڭ قوشۇنىدا ئۆتمۈشتە پەرغانىدا ئۇرۇشقا قاتنىشىپ پىشقان باسمىچىلار ھەتتا قۇر بېشى (مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنىڭ باشلىقى) ئاتالغانلاردىن يۈسۈپجان قۇربېشى، ئابدۇراخمان قۇربېشى، ئارىپجان قۇربېشى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆرۈپ كەلگەن بىر بۆلۈم يارىلىق ئۇيغۇر سەركەردىلەرمۇ بار ئىدى.

1933 - يىلى 8 - ئاۋغۇست تۆمۈر سىلىڭ تۇغانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ چاغدا سېتىۋالدىجان بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى ئېلىپ، خوتەنلىكلەرنى باستۇرۇشقا كەتكەنىدى. سېتىۋالدىجان خوتەندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ناھايىتى شۆھرەتلىك كىشىگە ئايلىنىدۇ. لېكىن، بۇ كۈنلەردە ئۆزلۈكىدىن ئۇرۇشقا ئارىلىشىپ جەڭگىۋارلىق كۆرسەتكەن ئۆزبېك مۇھاجىرلار ئۇرۇشتا بۇلاڭ - تالاڭغا بېرىلىپ، چېرىكلەشكەنلىكتىن، بۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يۈسۈپجان قۇربېشى ئۆكتە قىلىپ، سېتىۋالدىجاندىن ھەربىي ھوقۇق تارتىۋالىدۇ. شۇ كۈنلەردە سېتىۋالدىجان «ئەكسىيەتچىل شەرقىي تۈركىستان» ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى جەھەتتە ھەربىي نازىرى ئىدى. ھەربىي ھوقۇقتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭ سودا نازىرى بولىدۇ. كېيىن ماجۇڭىيىڭ قىسىملىرى قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندا سېتىۋالدىجان قەشقەرنىڭ بىر بۆلۈم بايلىرى بىلەن

بىللە ئاتا - ئانىسىنى ئېلىپ چەت ئەلگە قاچماق بولىدۇ. تاشقورغانغا بارغاندا، پاسپورتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، تاجىك زەمىر تۇەنجاڭ قىسىملىرى تۇتۇپ قەشقەرگە تاپشۇرىدۇ. سېتىۋالدىجان قەشقەر يېڭىشەھەر خانىسىرىقلىق ئەيسا ھاجىم دېگەن كىشى بىلەن بىر مەزگىل تۇرمىدە قامىلىپ ياتىدۇ، بۇ ئىككى كىشى كېيىن قەشقەر يېڭىشەھەر تۇرمىسىدە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

مۇيدىن تۇەنجاڭ

بىلگۈچىلەرنىڭ بايانىدىن قارىغاندا، مۇيدىن تۇەنجاڭ ئەسلىدىلا كۇچارلىق، 1933 - يىللاردا 30 ياشلار چامىسىدا بولۇپ، كۇچاردا تۇماقچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارىقول، ئەنجان، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلىرىدىمۇ تۇماقچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە تاشكەنتكى چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتىنىڭ شەرق مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1931 - يىلى ئەتراپىدا كۇچارغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ بارغانلا سورۇنلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى مەدەنىيەتنى سۆزلەپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى سوۋېت خەلقىنىڭ بایاشات تۇرمۇشىنى خەلققە تونۇشتۇرىدۇ ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭمۇ مۇستەبىت ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرغاندىلا ئازادلىق، ئەركىنلىككە ئېرىشىپ، سوۋېت خەلقىدەك تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى سۆزلەپ يۈرىدۇ.

1933 - يىلى تۆمۈر ئېلى كۇچاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، مۇيدىن ئۇنىڭغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ ۋە تۆمۈر ئېلى قىسمىدا ئاقسۇ، ياقا ئېرىق مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇشقا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسىتىپ يېڭجاڭ بولىدۇ. كېيىن تۆمۈر ئېلى قەشقەرگە بارغاندا، تۆمۈر ئېلىنىڭ يېنىدا بولىدۇ. تۆمۈر ئېلى ئۆلتۈرۈلگەندىن

كېيىن، خوجىنىياز ھاجى ۋە مەمۇت مۇھتىلار قەشقەرگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ قىسمىدا بولىدۇ، قەشقەر يېڭىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسىتىپ، ئاتلىق 6 - دىۋىزىيىنىڭ 33 - تۈەنگە تۈەنجاڭ بولىدۇ. كېيىن قەشقەردە ئۆز تۈەنىنىڭ تۈرمىسىگە قامىلىدۇ، قامىلىش سەۋەبى ئېنىق ئەمەس (بەزىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاخبارات بەرگەن، دېسە، بەزىلەر ئەپيۇن چېكىشنى ئۆگەنگەن، شۇڭا قامالغان دېيىشىدۇ).

1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەمۇت مۇھىتى چەتكە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئاتلىق 6 - دىۋىزىيىنىڭ يېڭىسارىدا تۇرۇشلۇق 33 - تۈەنى، يەركەندىكى 34 - تۈەنى ۋە شېڭ شىسەينىڭ قەشقەردىكى قۇربان نىياز شاھىدى قۇماندانلىقىدىكى 31-، 32 - تۈەنلىرىدىن قىچىپ چىققان بىر قىسىم ئەسكەرلەر كاجۇڭغا يىغىلىدۇ. مۇيدىن تۈەنجاڭمۇ شۇلار بىلەن كاجۇڭغا قېچىپ كېلىدۇ. كاجۇڭدا ئوفىتسېرلار يىغىن ئېچىپ، 33 - تۈەن 1 - لىيەننىڭ لىيەنجاڭى ئابدۇنىياز كامالنى مەزكۇر تۆت تۈەندىن يىغىلغان ئەسكەرلەرگە سىجاڭ، مۇيدىن تۈەنجاڭنى مۇئاۋىن سىجاڭ ھەم شىتات باشلىقى قىلىپ تەينىلەيدۇ. ئابدۇنىيازنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئۇرۇش قىلىپ، كەلپىنگە كەلگەندە، كەلپىن ناھىيىسىنىڭ سايۇاغ دېگەن يېرىدە شېڭ شىسەينىڭ ئىككى ئايروپىلانىنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرايدۇ. بۇ چاغدا تىرەك ئۇستىگە چىقىۋالغان قوزغىلاڭچىلار ئايروپىلاندىن بىرنى ئېتىپ چۈشۈرۈۋېتىدۇ. ئېتىپ چۈشۈرۈلگەن ئايروپىلاندىكى ئىككى رۇس، ئىككى خەنزۇ ئەسكەر ئەسىرگە ئېلىنىدۇ. مۇيدىن سىجاڭ بۇ ئەسىرلەرنى يوشۇرۇن قويۇۋېتىدۇ ۋە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىدىن خەت ئارقىلىق ئاخبارات بېرىدۇ. بۇ ئاخبارات ئابدۇنىياز سىجاڭنىڭ قولىغا چۈشىدۇ. مۇيدىن سىجاڭ بۇ قىلمىشى ئۈچۈن ئاۋات ناھىيىسىنىڭ بەش ئېرىق دېگەن جايىدا بىر ئۆستەڭ

بويدا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

توختى ئېلى لۇيجاڭ

توختى ئېلى 1888 - يىللىرى توقسۇندا دېھقان ئەمەت ھاجىم ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇ مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، ئىپتىدائىي دىنىي بىلىم ئالىدۇ. كېيىن ئائىلىسىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1920 - يىلدىن كېيىن ئاكىسى تۆمۈر ئېلى (سىجاڭ) بىلەن ھارۋىكەشلىك قىلىدۇ. ۋە توقسۇندا دەن ئېچىپ، ھارۋىكەشلەر ئاقساقىلى بولىدۇ.

1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا توقسۇندا «تۈرپان خەلقى قوزغىلىپتۇ» دېگەن يالغان خەۋەر تارقىلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان تۇقسۇندىكى دېھقان، چارۋىچى، ھۈنەرۋەن ۋە بىر قىسىم ھارۋا كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار توپلىشىپ، 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 — كۈنى قولىغا تاياق، توقماق ئېلىپ، توقسۇن بازىرىغا توپلىنىدۇ. قوزغىلاڭغا ھارۋىكەشلەردىن، توختى ئېلى، ھەيىتى، مىللىك ھاجىلار باشچىلىق قىلىدۇ. قوزغىلاڭچىلار توقسۇنغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىدۇ. توقسۇننى ئالغاندىن كېيىن توختى ئېلىنىڭ دېنىدە قوماندانلىق شتابى تەشكىل قىلىپ، توختى ئېلىنى باشلىق قىلىپ سايلايدۇ. بۇ كۈنلەردە تۈرپاندا، مەخسۇت مۇھىتى باشچىلىقىدا توپلانغان پارتىزانلار شتابى توختى ئېلىنى قوللاپ، ئۇنىڭغا تۆھنجاڭلىق ئۇنۋانى بېرىدۇ. دەل شۇ چاغدا ماشىمىن ماچەنلۇ دېگەن خۇيزۇنى توقسۇن قوزغىلاڭچىلىرىغا مۇشاۋىر قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ماچەنلۇ توقسۇنغا كېلىپ، خۇيزۇلاردىن 80 كىشىنى تەشكىللەپ، كۇيونفۇ دېگەن كىشىنى تۆھنجاڭ قىلىپ بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن توقسۇندا توختى ئېلىنىڭ ئۇيغۇر تۆھنى، كۇيونفۇنىڭ خۇيزۇ تۆھنى بارلىققا كېلىدۇ ۋە ئۇلار بىرلىكتە قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلىدۇ.

قارا شەھەردىن ھاپىز زۇڭجاڭ قاتارلىق كىشىلەر توختى ئېلى تۇەنجاڭغا قوشۇلىدۇ. توختى ئېلى ھاپىز زۇڭجاڭغا يېڭجاڭلىق ئەمەل بېرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار كورلىنى ئىشغال قىلىدۇ. بۇ چاغدا توختى ئېلى تۇەنجاڭلىقتىن لۇيجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. توختى لۇيجاڭ بىر قانچە قېتىملىق ئۆزىنى قوغداش ئۇرۇشىدىن باشقا، شېڭ شىسەي قوشۇنىنى توسۇپ زەربە بېرىش جېڭىگە قوماندانلىق قىلىدۇ. كېيىنكى بىر جەڭدە، شېڭ شىسەيگە ياردەمگە كەلگەن قىسمىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىدا قالىدۇ. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوقى ئاز قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ 50 دەك ئەسكىرىنى مەيدانغا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئۇرۇش مەيدانىدىن چېقىپ ئىككى ساندۇق ئوقنى ئۇرۇش مەيدانغا ئېلىپ كەلگەن چاغدا ئۆز قىسمىنى تاپالمايدۇ. ئۇ چاغدا توختى ئېلى يېنىدىكى ئەمەت دېگەن كىشىگە «سەن ھارۇندىكى ئاتنى مىنىپ جېنىڭنى ئال»، دەپ ئۆزى يالغۇز قالىدۇ. شۇ چاغدا ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كېلىدۇ. توختى ئېلى ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ، بىر تاشلاندۇق كارىزغا يوشۇرۇنىدۇ. كېيىن ھەۋزۇل دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنىدۇ. شۇ كۈنلەردە يەرلىك كىشىلەر مەسلىھەت قىلىپ، «فۇچۇەن قوماندانىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن بولغان ھىداي باي، ھەمدۇل شويىلار تۇمۇر ئېلى بىلەن قۇدا - باجا، بىز بۇ ئىككى كىشىگە توختى ئېلىنىڭ ئەھۋالىنى دېسەك ئۇلار فۇچۇەن قوماندانغا دەپ توختى ئېلىنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قىلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ» دېگەن مەسلىھەتكە كېلىپ، توختى ئېلىنىڭ ئەھۋالىنى ھىدايى باي بىلەن ھەمدۇل شويغا جەۋەر قىلىدۇ. ئۇلار ياردەم قىلىشنىڭ ئورنىغا توختى ئېلىنى تۇتۇپ، شېڭ شىسەينىڭ توقسۇندىكى قوماندانى فۇچوەنگە تاپشۇرىدۇ. فۇچوەن توختى ئېلىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ.

هاپىز لۇيجاڭ

هاپىز لۇيجاڭ 1892 - يىلى كۇچاردا تۇغۇلغان بولۇپ، باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغاندىن كېيىن دادىسىغا ئەگىشىپ قاراشەھەرگە بېرىپ، تىجارەت قىلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ سودا ئاقساقىلى بولىدۇ ۋە كېيىن ھۆكۈمەت ئىشىغا ئارىلىشىپ، زۇڭجاڭ (شەھەر بېگى) بولىدۇ.

1933 — يىلى توقسۇن قوزغىلاڭچىلىردىن توختى ئىلى ۋە ماچۇەنلەر قوشۇن باشلاپ قاراشەھەرگە باستۇرۇپ كەلگەندە، هاپىز زۇڭجاڭ قوزغىلاڭچىلارغا قاتنىشىدۇ. قاراشەھەر ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، هاپىز زۇڭجاڭ توختى ئىلى تۇەنجاڭ تەرىپىدىن يېڭجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. توختى ئىلى شېڭ شىسەي بىلەن بولغان توقسۇندىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قولغا چۈشۈپ، قوماندان فۇچوەن قولىدا ئۆلتۈرۇلگەندىن كېيىن، هاپىز يېڭجاڭ كورلىغا يۇرۇش قىلىپ، تۆمۇر ئىلى قوشۇنى بىلەن كۇچارغىچە بىللە بارىدۇ، كۇچار، ئاقسۇ ئۇرۇشلىرىدا خىزمەت كۆرسىتىپ تۇەنجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. تۆمۇر ئىلى قوشۇنى قەشقەرگە بارغاندا، هاپىز تۇەنجاڭ لۇيجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. ئۇ قەشقەردە بولغان مەزگىلدە، يەركەن، خوتەنلەردە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇش ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلىدۇ. تۆمۇر ئىلى ئۆلتۈرۇلگەندىن كېيىن، قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، مەھمۇت مۇھىتى قىسمىدا بولىدۇ، مەھمۇت مۇھىتى چەتكە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردە قولغا ئېلىنىپ، تۇرمىدە ئۆلتۈرۇلىدۇ.

هامۇتخان لۇيجاڭ

هامۇتخان ئەخمەت 1897 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قۇمۇلدا قول هۈنەرۋەن دىنىي زات ئەمەت ئاخۇن (موزدۇز) ئائىلىسىدە

دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇقۇش يېشىغا يەتكەندە دىنىي بىلىم ئالىدۇ، كېيىن كەسىپ ئۈگىنىپ قۇمۇلدا موزدۇزلۇق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇنىڭ كەسپى روناق تېپىپ، شاگىرت ۋە ياللىغان نىمكارلىرى بىلەن ئون نەچچە كىشىگە يېتىپ موزدۇزلۇق كارخانىسى ئاچىدۇ.

1928 - يىلدىن 1930 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر شۇ يىللاردا سودىگەر نامىدا قۇمۇلدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىدىن ھاشىم ھاجى، قاسىم ئەپەندى (قازاق)، مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئالاقىدا بولىدۇ. ئۇ ئۇرۇمچىدە تۇرغان مەزگىلدە، دۆڭكۆۋرۈك تۈڭگان مەسچىتىنىڭ ئۇدۇلىدىن يەر - زېمىن سېتىۋېلىپ تىجارەت قىلىدۇ ۋە بۇرھان شەھىدى بىلەن تونۇشىدۇ. 1932 - يىلىنىڭ بېشىدا تىجارەت بىلەن كۇچارغا كېلىپ، شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ.

1933 - يىلى 1 - ئايدا تۆمۇر ئېلى كۇچارغا ئەسكەر باشلاپ كىرىش ئالدىدا، ھامۇتخان كۇچارلىق ئىلغار كىشىلەردىن ھەمدەمبەگ ھاجى، ئەخمەتخان، ئابدۇللا خوجا (ئابلا تۇەنجاڭ)، ئابدۇقادىر ئاخۇن، ئابدۇرۇسۇل ھاجى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كۇچار خەلق ۋەكىلى بولۇپ، تۆمۇر ئېلىنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىپ چىقىدۇ. 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تۆمۇر ئېلى كۇچارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، تۆمۇر ئېلى ھامۇتخان بىلەن ئەخمەتخاننى لىيەنجاڭ، ھەمدەم بېگى ھاجىنى ئۆزىگە مۇشاۋىر قىلىدۇ. تۆمۇر ئېلى ئاقسۇنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ھامۇتخان تۇەنجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ھامۇتخان تۆمۇر ئېلى ئېلىپ بارغان ھارقايسى جەڭلەرگە قاتنىشىدۇ. 1933 - يىلى 4- ئايدا تۆمۇر ئېلى قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، ھامۇتخان لۇيجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. 1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تۆمۇر ئېلى قەشقەردە ماجەنسائ قىسمى تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن،

هامۇتخان مەھمۇت سجاڭ قوشۇنىدا بولىدۇ. كېيىن خوجىنىياز هاجى ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغاندا، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، خوجىنىياز هاجىنىڭ مۇهاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. خوجىنىياز هاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، هامۇتخان شېڭ شىسەي تەرىپىدىن چۆچەككە هاكىم قىلىپ بەلگىلىنىدۇ، ئۇزاق ئۆتمەي خەلق نارازلىقى بىلەن ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنىدۇ. كېيىن ئۇرۇمچىدە قولغا ئېلىنىدۇ، 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تۇرمىدىن چىقىپ، قۇمۇل، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا موزدۇزلۇق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1949 - يىلى 1 - ئايدا بۇرهان شەهىدى ئۆلكىگە رەئىس بولغاندىن كېيىن، بۇرهان شەهىدىنىڭ مۇهاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. 1950 - يىلى ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئىلغار پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلۇپ، قۇمۇل ۋىلايىتىگە مۇئاۋىن ۋالىي قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. ئۇ قېرىلىق ۋە كېسەل سەۋەبى بىلەن 1979 - يىلى 82 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئەزەمخان تۆرە

ئەزەمخان تۆرە 1897 - يىلى مەرغىلاندا سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ، دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە، كېيىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن موسكۋا دارىلفۇنۇنىنى پۈتكۈزۈپ، ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ.

ئەزەمخان تۆرە 1920 - يىلى سوۋېيە ئىتتىپاقىنىڭ تاتار قىزىلىدىن توي قىلىپ، 1925 - يىلى ئائىلىسى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ، كۇچارنىڭ كوچىبرىق دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ، سودا بىلەن شۇغۇللانغان.

1933 - يىللىرى كۇچاردا يۈز بەرگەن سىياسىي، ئىجتىمائىي

ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە كۆچاردا يېڭى مەكتەپلەر ئېچىلىدۇ. ئەزەمخان تۆرە ئايالى سوفىيە خانىمنى قىزلار مەكتىپى ئېچىپ، ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. كېيىن ئۇ خوجىنىياز ھاجىمغا مەسلىھەتچى بولىدۇ، خوجىنىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىغاندا بىرگە بېرىپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان قورال - ياراغ ۋە باشقا سۆھبەتلىرىدە، كېيىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ، ئۈرۈمچىگە بېرىشىغا دەۋەت قىلىپ كەلگەن گېنېرال مالىكوف (رۇس) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى ئاپرىسوف بىلەن بولغان سۆھبەتلىرىدە رۇسچە تەرجىمانلىق قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۈرۈمچىگە بېرىپ، ئۇنىڭ يېنىدا مەسلىھەتچى بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، ئەزەم خان تۆرىمۇ قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

زاكىر قازاق ۋە شاكىر قازاق

زاكىر قازاق، شاكىر قازاقلارنىڭ ئەسلىي كىملىكى بىزگە نامەلۇم. لېكىن، 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى توقسۇن خەلىقى ھارۇنكەش توختى ئېلى (توختى ئېلى لۇيجاڭ) باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئۇلار بۇگۇر يېڭىسارغا كەلگەندە، ئىمىن پالۋان، ھاپىز چاققان، ئىسمائىل قارىي، زاكىر قازاق، شاكىر قازاق قاتارلىق 100 نەچچە ئادەم پىدائىي بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلىدۇ. ئىستېداتلىق ھەربىيلەردىن بولغان شاكىر قازاق، زاكىر قازاق تۆمۈر ئېلىغا ئالاھىدە مۇھاپىزەتچى بولىدۇ. ئەمما ئۇلار، تۆمۈر ئېلى ئۆلتۈرۈلگەن كۈنى غايىب بولىدۇ. بەزى يازمىشلاردا تۆمۈر ئېلى ئۆلگەن كۈنى بۇ ئىككىسىمۇ بىللە ئۆلگەن

دەپ يازىدۇ. لېكىن، تۆمۈر ئېلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن كىشىلەرنىڭ جەسىتىنى دوتەي يونۇس بەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن دەپنە قىلغان مۇسا ئەپەندى (قەشقەر «ھىلالى ئەھمەر» نىڭ مەسئۇلى) نىڭ يازمىشىدا «تۆمۈر ئېلى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئىبراھىم قارى، سابىت قارى، شوپۇر ئىمىن مەرگەنلەر ئىدى. ئۇلارنى توغراقلىق مازارغا دەپنە قىلدىم» دېيىلىدۇ. مۇسا ئەپەندى يازمىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ «ئاتالمىش «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» بەربات بولغاندىن كېيىن قەشقەردە تۇڭگانلار زامانى بولدى. مەن قەشقەردىن يەركەنگە كېلىپ تىجارەت قىلدىم. شۇ كۈنلەردە ئۇرۇمچىدىن گېنېرال بىكتىيوف ناممدىن يەركەنگە ئىككى ئورۇس كەلدى. ئۇلار ئۇزۇن چاپان، بېشىدا قالپاق، بېلىدە بەلۋاغ، ئايىغىدا چورۇق، دولىسىدا مىلتىق، يېنىدا تاپانچا بار كىشىلەر بۇلارنىڭ ئىسمى زاكىر ئاخۇن، شاكىر ئاخۇن ئىدى. لېكىن، بۇلار رۇسچىدىن باشقا سۆزنى بىلمەيتتى. ئۇلارنىڭ قىياپىتىدىن قىزىل ئەسكەر ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ تۇرار جايى يەركەندە تۇرۇشلۇق پولات تۇەنجاڭنىڭ قىسمىدا ئىدى. ۋەزىپىسى ئۇرۇمچىدىكى گېنېرالغا كېرەكلىك ئېسىل ماللارنى ئېلىش بولۇپ، ئۆزلىرىنى سودىگەر دەيتتى. ئۇلار بىر ھەپتە ئىچىدە نۇرغۇن قىممەتلىك مال سېتىۋالدى. ئۇلارنىڭ ئىشلەتكەن مەبلىغى ناھايىتى كۆپ ئىدى. مەن ئۇلارغا مال ئېلىپ بەرگەنلىكىم ئۈچۈن ئۇلار ماڭا كۆپ پايدا بەردى. شۇ كۈنلەردە گېنېرال بىكتىيوفنىڭ ئامېرىكىلىقلىرى يەركەن ئاسمىنىدا ئايلىنىپ يۈرۈيدىغان بولدى. زاكىر ئاخۇن، شاكىر ئاخۇندىن ئىبارەت مۇتەخەسسىسلەر باشچىلىقىدا يەركەنگە كاتتا مەيدان ياسالدى. شۇنداق قىلىپ، زاكىر ئاخۇن، شاكىر ئاخۇنلار مېلىنى ئېلىپ بولۇپ، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى» دەيدۇ. مۇسا ئەپەندىنىڭ تەسۋىرىدىكى رۇسچىدىن باشقىنى بىلمەيدىغان زاكىر ئاخۇن، شاكىر ئاخۇن تۆمۈر ئېلىنىڭ

مۇھاپىزەتچىسى بولغان زاكىر قازاق، شاكىر قازاقلارنىڭ دەل ئۆزى شۇ بولسا كېرەك.

سادىق ھاجى

سادىق ھاجى 1900 - يىلى ئاتۇش سۇنتاغ يېزىسىدا سودىگەر، ئوقۇمۇشلۇق زات مۇھەممەت ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك دىنىي مەلۇماتقا ئىگە بولىدۇ، ئوقۇش يىلىنى تاماملىغان. 1919 - يىلى دادىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا سودا تىجارەت قىلغىلى چىقىپ، تاشكەنتتە ئېچىلغان بىر مەكتەپنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ، بوغالتىرلىق ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش كەسپىنى ئۆگىنىدۇ.

سادىق ھاجى 1926 - يىلى ئەتراپىدا ئاتۇشقا قايتىپ كېلىپ، شەخسىي تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە ئاتۇشلۇق ئاتاقلىق باي سودىگەر ئەخمەت قۇل ھاجى بىلەن شېرىكلىشىپ، ئۇرۇمچىگە كېلىپ، سەنشىخاڭزىدىكى ئۇن پونكىتى ئورنىدا دۇكان ئېچىپ سانائەت ۋە يەرلىك مال سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ قوشۇمچە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا قىلىدۇ. سودىسى روناق تېپىپ كۆپ پايدىغا ئېرىشىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزگەن سانائەت مالىلىرىنى ئېلىپ، قاراشەھەر، كورلا، كۇچارلارغا بېرىپ تىجارەت قىلىدۇ ۋە كۇچاردا تۇرۇپ قېلىپ، سېلىم باي دېگەن كىشىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىدۇ. كېيىن بۇگۇرگە كۆچۈپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، بۇگۇرنىڭ بازار ئەتراپىدىكى كۆپلىگەن يەر - زېمىنلارنى سېتىۋالىدۇ ۋە بۇگۇرنىڭ سودىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن مونوپول قىلىپ، كۇچار، بۇگۇرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى بايلىرىدىن بىرىگە ئايلىنىدۇ.

1933 - يىلى تۆمۇر ئېلى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، بۇگۇرگە

كەلگەندە سادىق ھاجى تۆمۇر ئېلىنىڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ. كۆچار ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، يېڭجاڭ، ئاقسۇ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن تۇەنجاڭ بولىدۇ. تۆمۇر ئېلى قەشقەرگە كىرگەندە، ئارقا سەپ قوغداش تۇەننىڭ تۇەنجاڭى بولىدۇ. ئاتۇشتا تۇرغان مەزگىلدە ئەسكەر ئالىدۇ. شۇ يىللاردا مەھمۇت مۇھىتى سادىق ھاجىنى لىۇسلىڭغا تونۇشتۇرىدۇ، لىۇسلىڭ ئۇنىڭ خىزمىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ، «سا دارىن» دەپ ئاتايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ سادارىن دەپ ئاتىلىدۇ. خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە بارغاندا، سادىق ھاجىمۇ ئۇنىڭ قوشۇنىدا بىللە بارىدۇ، ئۇلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغان خوجىنىياز ھاجى قىسمىنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە قاراپ كېتىۋېتىپ بۇگۇردىن ئۆتكەندە، بۇ يەرنىڭ خەلقى سادىق ھاجىنى يۇرتتا قېلىپ، يۇرتقا خىزمەت قىلىشنى ئۆتۈنىدۇ. سادىق ھاجى خوجىنىياز ھاجىنىڭ رۇخسىتى بىلەن بۇگۇردە قېلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇ 1949 - يىلى ھەج قىلىپ كېلىدۇ. ئۇلكە ئازات بولغاندىن كېيىن، يەنىلا سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، 1968 - يىلى 68 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولىدۇ.

يۇسۇپجان قۇربېشى

يۇسۇپجان قۇربېشى ئەسلىدە ئۆزبېكىستانىنىڭ شەھرىخان دېگەن يېرىدىن بولۇپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، قورالىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن باسمىچىلاردىن ئىدى. ئۇ 1930 - يىلى ئەتراپىدا، قەشقەرگە ئۆز قىسمى بىلەن قېچىپ كېلىدۇ. 1933- يىلى 12 - نويابىردا قەشقەردە ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرۇلغاندا، كۆرۈنۈشتە گارنىزون قوماندانى، ئىچكى جەھەتتە «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى»نىڭ باش قوماندانى

بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق خىللانغان ئەسكەر بولۇپ، ھەممىسى ئۆزبېك ئىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا، قۇدرىتىللاخان تۆرە (كونا ئەنجانلىق، مۇئاۋىن قوماندان) مولا ئابدۇراخمان (خانئاباتلىق، تۆەنجاڭ) ئارىپ ئىشان (نەمەنگانلىق، تۆەنجاڭ) كېرىمخان (پەرغانلىك، تۆەنجاڭ) ئەسقەرجان (تاشكەنتلىك، لىەنجاڭ) قاتارلىق خىل كىشىلەر ھەمدە قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى بولغاچقا، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» مۇشۇ قوشۇننىڭ ھمايىسىدە بولىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا ماجۇڭيىڭنىڭ قىسمى بېسىپ كىرگەندە، يۇسۇپجان قىسمى جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەر يېڭىشەھەردە مۇھاسىرىدە تۇرغان ماجۇڭيىڭ قىسمىغا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئۇ چەت ئەلگە كېتىش ئۈچۈن تاشقورغانغا چىققاندا، تاجىك زەمىر تۆەنجاڭ قىسمى ئۆتكۈزمەيدۇ. يۇسۇپجان قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندە، يېڭى ھۆكۈمەت ئۇنىڭ قىسمىنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىپ، يۇسۇپجاننى «سەن ئەسكەرلىرىڭنى ئېلىپ، ئابدۇراخمان، ئارىپ قۇر بېشىلار بىلەن بىرگە مارالبېشىدا تۇرۇشلۇق رۇس پولكوۋنىك چىرنىيوفنىڭ ئىختىيارىدا بولىسەن» دېگەن بۇيرۇقنى يەتكۈزىدۇ. يۇسۇپجان يولغا چىقىپ مارالبېشىغا ئاز قالغاندا، مارالبېشىغا بېرىشتىن باش تارتىپ ئابدۇراخمان، مۇمىن قۇربېشى قاتارلىق 22 نەپەر ئادەم بىلەن قېچىپ كېتىدۇ. يۇسۇپجان سېرىقبويىدا تۇرغاندا، رۇس ئەسكەرلىرى قوغلاپ كېلىدۇ. يۇسۇپجان ئوغلى، ئىككى ئەسكىرىنى ئېلىپ، قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىپ، مەكتىنىڭ چوڭقۇرچاق دېگەن يېرىدە، كونا تونۇش بىر ئۆزبېك ئىشانىنىڭ پاناھىدا، ئىككى ئەسكىرىنىڭ مۇھاپىزىتىدە تۇرىدۇ. بىر كۈنلەردە يۇسۇپجان ئېلىپ ماڭغان ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئېلىش ئۈچۈن، ئىشان يۇسۇپجانىنىڭ ئىككى مۇھاپىزەتچىسى ئارقىلىق يۇسۇپجاننى ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنى

ئۆلتۈردىدۇ، ئاندىن ئۆز سوپىسىنى ئىشقا سېلىپ، يۈسۈپجاننىڭ ئىككى مۇھاپىزەتچىسىنى ئۆلتۈردىدۇ. ئىشان بىلەن سوپى ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى بۆلۈشەلمەي، بىر - بىرىنى ساقچىغا چاقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇن - كۈمۈش ساقچىدا قېلىپ، ئىشان بىلەن سوپى قاتىل، بۇلاڭچىلىق جىنايىتى بىلەن ساقچىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

قوشقار باي

قوشقار باي ئۆزبېك، ئۇ 1930 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن ئاتالمىش قوراللىق باسمىچىلارنىڭ ئاتامانلىرىدىن بولغان يۈسۈپجان قۇربېشىنىڭ ئىستېداتلىق ھەربىي، ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان ئالدىنقى سەپ رازۋېد ئوفىتسېرى ۋە ھۇجۇمچى ئەترەت كوماندىرى (ئاشكارىلانمىغان ئۇنۋانى پولكوۋنىك). قوشقار باي 1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - ، 7 — كۈنلىرى قەشقەر خەلقىغە ئۇنتۇلغۇسىز بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى، ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق:

جەنۇبىي شىنجاڭ مۇھاپىزەت باش قوماندانى بىلەن قوشۇن باشلاپ، قەشقەرگە كەلگەن خوجىنىياز ھاجى قەشقەر يېڭىشەھەرنى تۆت تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ماجەنسانىڭ قىسمى بىلەن جەنۇبقا قىلۇاتقاندا خوجىنىياز ھاجىنى ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەن مافۇيەن قىسمى پەيزۇاتتا يولىنى توسقان ھەمدەمبەگ ھاجى، يۈسۈپجان قۇربېشى قىسمىنى بۆسۈپ ئۆتىدۇ. بۇ خەۋەردىن تەمتىرىگەن خوجىنىياز ھاجى 1933 - 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قەشقەر شەھىرىنى تاشلاپ، يەركەنگە، سابىت دامۇللا، مەھمۇت مۇھىتلار يېڭىسارغا، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ھەربىي مىنىستىرى ئورازبەگ ئۇلۇغچانتقا كېتىدۇ، زەيدىن كارۋان بىرىگادىسى ئۈستىن ئاتۇش تاغ ئېغىزىغا، كىچىك ئاخۇن

بىرىگادىسى ئاستىن ئاتۇش تاغ ئېغىزىغا ئورۇنلىشىدۇ. مۇھاپىزەت قوماندانى يۈسۈپجان قۇربېشى ئوپال، تاشمىلىق تەرەپكە ئورۇنلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ھۇجۇمچى قىسمى قوشقار باي ئەترىتىنى قەشقەرلىق چارروسىيەپەرەس كاتتا باي ئىمىن پېتەكنىڭ سەمەندىكى باغ ھويلىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. مافۇيەن قىسمى ئەتىسى، يەنى 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بوش قالغان قەشقەر شەھىرىگە بۆسۈپ كىرىدۇ. مافۇيەن قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە، كىچىك ئاخۇن بىرىگادىسىدىكى رىشتەم[1] 40 - 50 ئەسكىرى بىلەن قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ، مافۇيەنگە قوشۇلىدۇ. مافۇيەن رىشتەمگە «پارتىزان قوماندانى» دەپ نام بېرىدۇ.

ئۇزاق ئۆتمەيلا مافۇيەن شەھەر مۇداپىئە قىسمى بىلەن «پارتىزان قوماندانى» رىشتەمنىڭ قىسمىنى قەشقەردە قالدۇرۇپ، بىر بۆلۈم قىسمى بىلەن ئاتۇشقا قاراپ يولغا چىقىدۇ، دەل شۇ چاغدا ئىمىن پېتەك ئۆز بېغىدا يۇشۇرۇنۇپ يانقان قوشقار بايغا مافۇيەن قىسمىغا ھوجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى ئېلىپ كېلىدۇ. (بۇيرۇقنامىڭ نەدىن بېرىلگەنلىكى نامەلۇم) قوشقار باي ئۆز قىسمىنى باشلاپ، مافۇيەن قىسمىغا ھوجۇم قىلىپ، شەھەرنىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال قىلىدۇ. مافۇيەننىڭ زۇلمىدىن بىزار بولغان خەلق قوشقار باي قىسمىنى قارشى ئالىدۇ. بۇ خەۋەر مافۇيەنگە يەتكەندىن كېيىن، ئۇ قىسمىنى باشلاپ قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ، قوشقار بايىنىڭ ھۇجۇمچى قوشۇنىنى تازىلايدۇ. مافۇيەن قوشقار

---

① رىشتەم ئاستىن ئاتۇشلۇق، ساۋاتسىز ئادەم بولۇپ، 1924 - يىلىدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا باردىغان ئەتكەسچىلەرنىڭ مالىلىرىنى چېگرادىن يوشۇرۇن ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يۈرت كۆرۈش جەريانىدا كۆزى ئېچىلغان. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى تۈرمۇشىغا قىزىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان سىياسىي تەشكىلاتلىرىغا قاتناشقان.

باينىڭ قەشقەر شەھىرىگە بېسىپ كىرىشىگە، ئىمىن پېتەك يەتكۈزگەن بۇيرۇق سەۋەبچى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ ۋە رىشتەمگە ئىمىن پېتەكنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇيدۇ، مافۇيەنىڭ ئادەملىرى پېتەكنى قىيىن - قىستاقلار بىلەن ئۆلتۈرۈپتىدۇ. ھەم 1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6-، 7- كۈنلىرى قەشقەر شەھىرىدە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش، ئوت قويۇش، باسقۇنچىلىق قىلىشتىن باشقا ئالتە مىڭدىن ئارتۇق بىگۇناھ پۇقرانى قىرىپ تاشلايدۇ، بۇ كۈنلەردە قوشقار باي غايىب بولىدۇ.

1934 - يىلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون شتابىدىكى سوۋېت ئوفىتسېرلىرى «پارتىزان قوماندانى» رىشتەمنى تۇتۇپ، گارنىزون شتابىغا قامايدۇ، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يۇرت خەلقى گارنىزون قوماندانى مەھمۇت مۇھىتنىڭ ئىلتىماس قىلىپ، رىشتەمنى تۇرمىدىن ئېلىپ چىقىدۇ. لېكىن، شۇ كۈنى تۈن يېرىمىدا نامەلۇم ئادەملەر رىشتەمنى ئۆيىدىن چاقىرىپ چىقىپ، ئېتىز بېشىدا ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ.

قەشقەر «ھىلالى ئەھمەر» نىڭ مەسئۇلى مۇسا ئەپەندىنىڭ يازمىشىدا، قەشقەردىن غايىب بولغان قوشقار باي ئاشۇ كۈنلەردە يەركەنگە كېلىپ، ساقچى ئەمەلدارى بولۇپ ئىشلىگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.

كىچىك ئاخۇن تۆرەنجاڭ

كىچىك ئاخۇن ئاستىن ئاتۇشلۇق بولۇپ، تەخمىنەن 1892 - يىللاردا تۇغۇلىدۇ. يۇرتىدا دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقىرىدۇ ۋە تۇماقچىلىق كەسپىنى ئۆگىنىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ

ئوتتۇرا مەلۇماتلىق بولىدۇ، ئاز - تولا رۇسچىمۇ ئۆگىنىدۇ.

كىچىك ئاخۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان مەزگىلدە تۇرپانلىق مۇسۇل ھاجى، مەخسۇت مۇھىتىلار بىلەن تونۇشىدۇ. 1931 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە كىچىك ئاخۇن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بەختى چېگراسى ئارقىلىق چۆچەككە كېلىدۇ ۋە تۇرپانغا بېرىپ تۇماقچىلىق قىلىدۇ. 1932 - يىلى تۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندە قوزغىلاڭغا قاتنىشىدۇ. 1933 - يىلى 1- ئايدا ماشىمىڭ، مەھمۇت مۇھىتىلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قارا شەھەرگە يۈرۈش قىلغاندا يۇنۇسبەگ، باي ئەزىزى، كىچىك ئاخۇننى جەنۇبىي شىنجاڭغا تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئۇچ كىشى ئاقسۇغىچە بىللە بارىدۇ. ئاقسۇدا تۆمۇر لۇيجاڭ (تۆمۇر ئېلى) باي ئەزىزنى ھەربىي مۇلازىمەتچى قىلىپ ئېلىپ قالىدۇ. كىچىك ئاخۇن يۇنۇسبەگ بىلەن بىللە قاقشال ئارقىلىق قەشقەرگە بارىدۇ. (كىچىك ئاخۇننىڭ يۇقىرىقى ئەھۋالىنى باي ئەزىزى سۆزلەپ بەرگەن ۋە «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى» نىڭ 5 - سان 151، 152 - بەتلىرىدە بۇ ھەقتە قىسقىچە مەلۇمات بېرىلگەن.)

كىچىك ئاخۇن، يۇنۇسبەگلەر قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئالاھىدە خادىم ئابدۇراخمان ئەپەندى، (ئابدۇراخمان تىڭجاڭ) بىلەن بىرگە قەشقەر ۋالىيسى ماشاۋۇ بىلەن سۆزلىشىپ، ياڭ جېڭمىن بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان تۆمۇر ئېلىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئېلىش توغرىسىدا مۇزاكىرىلىشىدۇ. نەزەربەند قىلىنغان ئوسمان ئېلىنى نەزەربەندلىكتىن بوشىتىپ، قوشۇن تەشكىللەپ، تۆمۇر ئېلىگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا بۇيرۇيدۇ، ئوسمان ئېلى ھۇجۇمنى مادوتەيگە قارىتىدۇ. ئوسمان ئېلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغاندا كىچىك ئاخۇن ئاتۇشتىن، سېتىۋالدىجان قەشقەردىكى ئۆزبېكلەردىن ئەسكەر ئالىدۇ. تۆمۇر ئېلى قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن تونۇشى يۇنۇسبەگنى قەشقەرگە ۋالىي، كىچىك ئاخۇن سېتىۋالدىجان،

ئابدۇقادىر ھاجىلارنى تۆەنجاڭ قىلىپ ئۆستۈرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ كىچىك ئاخۇن كۆزگە كۆرۈنىدۇ (بۇ ۋەقەنى ئابدۇقادىر ھاجى ئۆز ئەسلىمىسىدە بايان قىلغان).

شۇنىڭدىن كېيىن كىچىك ئاخۇن تۆمۈر ئېلىنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇش قاتارلىق ھەربىكەتلەرگە قاتنىشىدۇ. سابىت دامۇللا قاتارلىقلار ئەكسىيەتچىل «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نى قۇرغاندا كىچىك ئاخۇن ئاتۇش تىجەنلىك يۈسۈپ تۆەنجاڭنىڭ قىسمىنى ئۆز قىسمىغا قوشۇپ ئاتۇش بىرىگادىسى قۇرۇپ، ئاتالمىش «جۇمھۇرىيەتنىڭ شەھەر قوغدىغۇچىسى» بولىدۇ. ما فۇيەن قىسمى خوجىنىيازنى قوغلاپ قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلگەندە ئاتالمىش شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ باشقا قىسمىغا ئوخشاش كىچىك ئاخۇن شەھەرنى تاشلاپ، ئاستىن ئاتۇش تاغ ئېغىزىغا چېقىۋالىدۇ. لېكىن، قول ئاستىدىكى رىشتەم ئۆز قىسمىنى باشلاپ مافۇيەنگە تەسلىم بولىدۇ. بۇ چاغدا كىچىك ئاخۇن قىسمىنى باشلاپ تاغقا چېقىۋالىدۇ. ما فۇيەن قىسمى توسالغۇسىز ئاتۇشقا كىرىپ ئاتۇشنى قىرغىن قىلىدۇ، سابىت دامۇللا، يۈسۈپ تۆەنجاڭلارنىڭ ئۆيىنى بۇلاپ ئوت قويىدۇ. كېيىن كىچىك ئاخۇن مەھمۇت مۇھىتنىڭ قىسمىدا بولىدۇ ۋە مەھمۇت مۇھىتنىڭ قارشى تەرەپتە تۇرۇپ، قەشقەردىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بىلەن ئالاقىدا بولىدۇ. 1937-يىلى 5-ئايدا ئابدۇنىياز توپىلىڭىغا قاتنىشىدۇ. ۋە ئابدۇقادىر ھاجىغا (بۇ كىشى توغرىسىدىكى ماتېرىيالنى كېيىنكى بەتتىن كۆرۈڭ) رۇسلارغا ئەل بولايلى دەپ، ئۆزىنىڭ سوۋېت كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئېيتىدۇ. ئابدۇقادىر ھاجى قوشۇلمىغاندا كىچىك ئاخۇن ئۆزى قېچىپ شېڭ شىسەي تەرەپكە ئۆتىدۇ، شېڭ شىسەي ئۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. («شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 17 - سان 109 -، 110-بەتلەردىن ئېلىندى.)

ئوراز بەگ

ئوراز بەگ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باسمىچى قىرغىزلاردىن بولۇپ، 1933 - يىلى قەشقەرگە قېچىپ كېلىدۇ. ئوسمان ئېلى ماشاۋۇ (مادوتەيگە) قارشى ئىسيان قىلغاندا، ئوسمان ئېلى قولىدا ئەسكەر، لىيەنجاڭ، كېيىن تۇەنجاڭ بولىدۇ. ئىسھاقبەك شۇ چاغلاردا ئوراز بەگنىڭ قولىدا ئەسكەر، بەنجاڭ بولىدۇ. ئىسھاقبەگ يۇرتىدا ئىشلەشنى تەلەپ قىلغاندا، ئوراز بەگ ئىسھاق بەگنى پەيجاڭلىققا كۆتۈرۈپ، سىمخانىنى ساقلاشقا چىقىرىدۇ.

ئوراز بەگ قەشقەردە ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرۇلغاندا، دۆلەت مۇداپىئە نازىرى بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇلۇغچاتتا تۇرغان 4 - ئارمىيىسىدىكىلەر بىلەن ئۇنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق بولغانىكەن.

ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» ئاغدۇرۇلغاندا ئۇ ئۇلۇغچات تاغلىرىغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ ۋە شۇ يەردە غايىب بولىدۇ.

ئابدۇقادىر ھاجى

ئابدۇقادىر ھاجى ئاتۇش تىجەندە 1904 - يىلى تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى ھاللىق سودىگەر بولۇپ، قىرغىزستانىدىكى ھازىرقى بىشكەككە بېرىپ سودا قىلغان، قاراقولدا يەر - زېمىن ئېلىپ سودا سارايلىرى قۇرغان. ئابدۇقادىر ھاجى مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، دىنىي مەكتەپنى تىجەندە، پەننىي مەكتەپنى قاراقولدا ئوقۇيدۇ. قاراقولدا ئوقۇش مەزگىلىدە، قارا قول شەھەرلىك «لېنىنچىل كومسومۇنستىك ياشلار سايوز» غا ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. كېيىن

مەخسۇس مەكتەپتە ئوقۇيدۇ ۋە كۆپ قېتىم يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، خەلق ئارىسىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا يۇز بەرگەن يېڭىلىقلارنى تەشۋىق قىلىدۇ، قاراقولدىن ئېلىپ كەلگەن پاتېفون پلاستىنكىلىرىنى قويۇپ ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ، يېڭىچە سەنئەتنى تەشۋىق قىلىدۇ. 1930 - يىللاردا ۋەتەنگە قايتىپ، ئابدۇراخمان رەھىمى (كېيىن ئابدۇراخمان ئەپەندى دەپ ئاتالغان، ئۇ كىشىنى بىلمەك بولسىڭىز مۇشۇ كىتابنىڭ 3 - بابىدىكى تەرجىمھالىغا قاراڭ) نىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاتۇش دېياردا ئىنقىلاب ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ.

ئابدۇراخمان رەھىمى مادوتەينى ئەۋەشكە كەلتۈرۈپ، قاماقدىكى ئوسمان ئېلىنى ئازاد قىلىپ تۆمۈر ئېلىگە قارشى قوراللاندۇرىدۇ. ئوسمان ئېلى قوراللىنىپ بولغاندىن كېيىن ئىسىيان كۆتۈرۈپ، تۆمۈر ئېلى بىلەن بىرلىشىدۇ. ئوسمان ئېلى قوشۇنىنى قايتۇرۇپ ئاتۇشقا كەلگەندە، ئابدۇقادىر ھاجى ئۆزى تەييارلىغان نەچچە يۈز ئادەم ۋە خەلقنى باشلاپ ئوسمان ئېلىنى قارشى ئالىدۇ. دەل شۇ مەيداندا، ئىنقىلابقا تەشنا كىشىلەرنى ئەسكەرلىككە تىزىملاپ، نەچچە يۈز پىدائىينىڭ باشلىقى بولىدۇ.

ئوسمان ئېلى قىسمى قەشقەرگە كىرگەندە، ئابدۇقادىر ھاجى نەچچە يۈز ئەسكەر بىلەن (خەلق ئاغزىدا تۆەنجاڭ ئاتلىپ) قەشقەرگە كىرىدۇ ۋە ئوسمان ئېلىنىڭ قارمىقىدا بولىدۇ. كېيىن ئوسمان ئېلى بىلەن تۆمۈر ئېلى ئوتتۇرىسىدا ياراشتۇرغۇچى، بەزىدە خەۋەر يەتكۈزگۈچى بولىدۇ، 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەھمۇت مۇھىتى چەت ئەلگە چىقىپ كەتكۈچە، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەممە قوشۇن ئىچىدە باردى - كەلدى ھەرىكەتتە بولىدۇ. ئاخىر ئابدۇنىياز قوشۇنىدا بولىدۇ. ئابدۇنىياز ۋە ماخوسەنلەر قوشۇنى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئايروپىلان، تانكا ۋە ئاتلىق قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندا، ئابدۇقادىر ھاجى ئامان قېلىپ ھىندىستانغا چىقىپ كېتىدۇ. 1947 - يىلى قەشقەرگە قايتىپ

كېيىن ئائىلىسىده بولىدۇ.

كېيىپ، قەشقەر باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. ئازادلىقتىن

1987 - يىلى 83 يېشىدا قېرىلىق ۋە كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

غوپۇر تۆەنجاڭ

غوپۇر تۆەنجاڭ توقسۇننىڭ قاراسۇ دېگەن يېرىده دىنىي زات ئارىز ھاجى ئائىلىسىده 1901 - يىلى تۇغۇلىدۇ. ئۇ دىنىي مەكتەپته ئوقۇپ، يېتىلگەن ئوقۇمۇشلۇق كىشى. 1931 - يىلى ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى توقسۇندا چوڭ قىرغىنچىلىق قىلغاندا ،غوپۇر تۆەنجاڭ خەلق قوزغىلاڭچىلىرىغا قوشۇلۇپ، ما جۇڭيىڭغا قارشى ھەربىكەت قىلىدۇ. ئۇ مەھمۇت مۇھىتى ، ماشىمىڭلار تۇرپاندىن قارا شەھەرگە چېكىنىش ئۇچۇن، توقسۇندىن ئۆتكەندە، ئەمەت مەسۇم (ئەمەت تۆەنجاڭ) لار بىلەن بىرگە مەھمۇت سىجاڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ ۋە مەھمۇت سىجاڭ ئۇششاقتال، قارا شەھەر، كورلىلاردا ما جۇڭيىڭ قىسمى بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، لىيەنجاڭ، كېيىن يېڭجاڭ، قەشقەر يېڭىشەھەردە، تۆەنجاڭ بولىدۇ (شۇ ئۇرۇشتا بىرگە خىزمەت كۆرسەتكەن قەشقەرلىق ئابدۇشۇكۇر ئاخۇنمۇ ئۆستۇرۇلۇپ، تەنقۇ، مۇئاۋىن تۆەنجاڭ بولىدۇ) . كېيىن 6 - دىۋىزىيە قىسىملىرىنى رەتلەش ئېلىپ بېرىلغاندا غوپۇر تۆەنجاڭ تاشكەنتتىكى ھەربىي مەكتەپكە ئوقۇشقا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ ئوقۇشتىن قايتىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ مەھمۇت سىجاڭنى قەستلەش توغرۇسىدىكى تاپشۇرۇقلىرىغا ئېنىق پوزىتسىيە بىلدۇرمەيدۇ، بەلكى ئۇ ئىشنى باشقىلارغا قىلىق مەھمۇت مۇھىتىغا يەتكۈزىدۇ.

1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەھمۇت سىجاڭ چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، غوپۇر تۆەنجاڭ بىلەن ئابدۇشۇكۇر

تەنفۇلار قۇربانىنياز شاھىدى (ۋاقىتلىق سجاك)، ئەمەت تۇەنجاڭلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، تۇرمىدە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

مەھمۇت مۇھىتى ۋە 6 - دىۋىزىيە

خوجىنىياز ھاجى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغاندىن كېيىن ئۇ ئۇرۇمچىگە مېڭىش ئالدىدا، ئۆز قىسىملىرىدىن ھامۇتخان لۇيجاڭنى 500 ئەسكەر بىلەن ئۆزىنى قوغداشقا ئېلىپ قالدۇ، شېڭ شىسەي خوجىنىياز ھاجىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى بىر دىۋىزىيە قىلىپ تەشكىللەپ، ئۇنى 6 - دىۋىزىيە دەپ ئاتايدۇ (ئۇ دىۋىزىيەنىڭ تولۇق ئىسمى «شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە قۇرۇقلۇق ئەسكىرى ئاتاقلىق قوشۇن ۋاقىتلىق 6 - دىۋىزىيىسى). بۇ دىۋىزىيىگە مەھمۇت مۇھىتىنى قوماندانلىققا تەيىنلەيدۇ. دىۋىزىيە بىر بىرگادا، 4 پولك (تۇەن)، بىر مۇھاپىزەتچى ئىسكادرۇندىن تەركىب تاپىدۇ. بىرگادا كوماندىرلىقىغا قۇمۇللۇق سالى دورغا، مۇئاۋىنى قىلىپ تۇرپانلىق توختىبەگ تەيىنلىنىدۇ. 1- پولك تۇەن كوماندىرى تۇرپانلىق سەمەت ھاجى، 2 — پولك كوماندىرى تۇرپانلىق قۇربانىنياز گاجىدى (شاھىدى دەپمۇ ئاتىلاتتى) 3- پولك كوماندىرى توقسۇنلۇق غوپۇر، 4 - پولك كوماندىرى تۇرپانلىق پولاتبەگلەر بولىدۇ. 36 - ماخوسەن قىسمى مارالبېشىدىن چىكىنگەن كېيىن قوماندان مەھمۇت مۇھىتى گېنېرال لېيتىنانت ئۇنۋانى بىلەن 6 - دىۋىزىيىنى باشلاپ، 1934 — يىلى 20 - ئىيۇل قەشقەر شەھىرىگە يېتىپ بېرىپ، دىۋىزىيە باش شتابىنى قەشقەر شەھىرىدىكى سابىق شتەي يامۇلىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. بۇلاردىن بىر تۇەن باش شتاب ئورۇنلاشقان جايدىكى يۇمىلاق شەھەرگە، بىرتۇەن شەھەر ئىچىدىكى سودا سارايلارغا بىر تۇەن يېڭىسار قەلئەسىگە، بىر تۇەن يەركەن كونا شەھەرگە ئورۇنلىشىدۇ. 1933 - يىلى تەشكىللەنگەن يەرلىك

قوشۇنلاردىن «قەشقەر ئۇستىن ئاتۇش بىرىگادىسى» دەپ ئاتالغان زەيدىن كارۋانىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى، «ئاستىن ئاتۇش بىرىگادىسى» دەپ ئاتالغان كىچىك ئاخۇننىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى ۋە كىچىك ئاخۇن قوشۇنىدىكى «پارتىزان ئەترەت قوماندانى» دەپ ئاتالغان رىشتەم (بۇ نامنى تەسلىمچىلىكى ئۇچۇن مافۇيەن بەرگەن) نىڭ بىر پەي ئەسكىرى مەھمۇت مۇھىتغا قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 6 - دىۋىزىيە ئەسكىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 4000 ئەتراپىدا بولىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇرۇمچىدىن گومىنداڭ جەنىنەن دېگەن كىشى باشچىلىقىدا بىر تۇەن ئەسكەر قەشقەرگە كېلىپ، يېڭىشەھەرگە، لىۇسىڭچۇڭ باشچىلىقىدا بىر تۇەن ئەسكەر يەركەنگە ئورۇنلىشىدۇ. بۇ ماجۇڭىيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى قوشۇن ماخوسەنگە تاپشۇرۇلۇپ، ماخوسەن خوتەنگە ئورۇنلاشقان ۋاقىت ئىدى. شۇ كۇنلەردە شېڭ شىسەي 6 - دىۋىزىيىنى تەرتىپكە سېلىش باھانىسى بىلەن، رۇس گېنېرالىلىرىدىن بىرىنچى قېتىم رابالكىن (ساقاللىق گېنېرال)، ئىككىنچى قېتىم ئوبخوپ، ئۇچىنچى قېتىم دوتكىن قاتارلىقلارنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، ئەسلىدىكى ھەربىي تەلىم كۆرسىگەن مىللىي قىسىمغا بىرىنچى قەدەمدە ئىنتىزام تەربىيىسى، ئىككىنچى قەدەمدە زامانىۋى ھەربىي تەلىم - تەربىيە دەرسى ئۆتىدۇ. دوتكىن كېلىشى بىلەن ھەربىي ئۆزگىرىش بولۇپ، باشقا ئىشلار ئېلىپ بېرىلمايدۇ.

شۇ كۇنلەردە شېڭ شىسەي 6 - دىۋىزىيەدىن قۇربانىنىياز سەئىدى (مەھمۇت مۇھىتنىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى)، دىۋىزىيە قوراڭ - ياراغ مەسئۇلى ئابدۇللا ئەپەندى (ئابدۇللا تۇەنجاڭ)، مۇئاۋىنى ئەخمەت تۇەنجاڭ، تۇەنجاڭ قۇربانىنىياز شاھىدى ۋە شتاب باشلىقى سايىمئاخۇنلارنى ئوقۇشقا دەپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇلار 1934 - يىلىدىن 1935 - يىلغىچە تاشكەنتتە ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇپ ئىدىيە ئۆزگەرتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن 6 - دىۋىزىيە ئىچىدىكى ۋەزىيەت ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ. مەسىلەن، شەرقىي شىمال پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ سابىق گېنېرالى لۇبىن گارنىزون

قوماندانى بولۇپ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەھمۇت مۇھتى مۇئاۋىن سىجاڭ بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قوراللارنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن «6 - دىۋىزىيىنىڭ قوراللىرى كونا، بۇ قوراللىنى تاپشۇرۇڭلار، بىز سىلەرگە يېڭى قورال بېرىمىز» دەيدۇ. مەھمۇت مۇھتى «ئالدى بىلەن يېڭى قوراللىنى بېرىڭلار، ئاندىن كونا قوراللىنى بېرىمىز» دەپ قورال تاپشۇرغىلى ئۇنىمايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەي توقسۇنلۇق غوپۇر تۆمۈرجاڭ، مۇئاۋىنى ئابدۇشۇكۇر تۆمۈرجاڭ، مۇھاپىزەتچى ئەترەت باشلىقى ھۈسەيىن ئاخۇن، قۇمۇللۇق سالى لۇيجاڭ، پازىل لۇيجاڭ، شايارلىق ھەمدەم بەگ ھاجى، پولات تۆمۈرجاڭ، مەسلىھەتچىلەر باشلىقى نىزامىدىن ئەمەندى، قورال - ياراغ باشلىقى ئابدۇمۇمىن ھاجى، مەمەت خەلىپەت، ئەيىۋۇپ بەگ قاتارلىق پىشقەدەملەرنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا باشقا ئادەملەرنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 6 - دىۋىزىيىنىڭ سۇپىتى ئۆزگىرىپ، مەھمۇت مۇھتىنىڭ بەزى يېقىن ئادەملىرىمۇ ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ. سەمەت ھاجى شېڭ شىسەي ئالدىدا مەھمۇت مۇھتىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن قەسەم بېرىدۇ. توقسۇنلۇق غوپۇر تۆمۈرجاڭ، قەشقەرلىق مۇئاۋىن تۆمۈرجاڭ ئابدۇشۇكۇر ئاخۇنلار ئەھۋالنى مەھمۇت مۇھتىغا ئېيتىپ قويىدۇ. مەھمۇت مۇھتى سەمەت ھاجىنى قولغا ئالىدۇ. يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ھەرىكەتلەر مەھمۇت مۇھتىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇئاينىڭ 2 - كۈنى بىر قانچە يېقىن ئادەملىرىنى ئېلىپ، ھىندىستانغا چېقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

نۇر بەگ

نۇر بەگ (بويۇقچى) قەشقەر شەھرىدە 4 - ئەۋلاد بەگ بولۇپ ئۆتكەن سېلىم بەگ ئائىلىسىدە 1861 - يىلى تۇغۇلىدۇ، ئۇ مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، موللا خەلىپەتكە ئوقۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ

ئىپتىدائىي بىلىملىرىنى ئۆگىنىدۇ. 1876 - يىلى نۇر بەگ 15 ياشقا قەدەم قويغاندا، زوزۇڭتاڭ قوشۇنى بىلەن ياقۇپ بەگ قۇشۇنى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولغاندا قەشقەر خەلقى مەغلۇب بولغۇچىلار بىلەن غەلىبە قىلغۇچىلارنىڭ قىرغىنچىلىقىغا ئۇچرايدۇ، ئەسكەرلىككە تۇنۇلىدۇ. قىرغىندىن، ئەسكەرلىكتىن قاچقان كىشىلەر ۋەتەننى تاشلاپ، پاكىستان، ئافغانىستان، بولۇپمۇ پەرغانە ۋادىسى - ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى ئۆلكە ۋىلايەتلىرىگە قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ چاغدا نۇربەگ تاغىسى بوياقچى تۇراخۇنۇمنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇپ، بوياقچىلىقنى ئۆگىنىدۇ. جاھان تىنجىپ، 1878 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودا - سېتىق ئىشلىرى ئەسلىگە كېلىدۇ شۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ قول - سانائەت كەسپىمۇ ئەسلىگە كېلىدۇ. شۇ يىللاردا نۇربەگ ئون نەچچە نىمكار (ئىشچى) ئىشلەيدىغان بوياقچىلىق كارخانىسى قۇرىدۇ، كېيىن ئۇ ئۆزلىرى بويىغان ماتا - چەكمەن قاتارلىقلارنى ئاقسۇ، كۇچار، ئۈرۈمچى، ئىلى قاتارلىق جايلارغا، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ چىقىپ سودا قىلىدۇ. نۇربەگ بىر قانچە يىللىق سودا - تىجارەت جەريانىدا جاي - جايلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي شارائىتى، خەلقلەرنىڭ پسىخىك ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ يولىنى بىلىۋالىدۇ.

نۇربەگ ساددا، ئاقكۆڭۈل، چىقىشقاق، كۆڭلى يۇمشاق، جامائەت ۋە خەلق ئىشلىرىغا كۆيۈنىدىغان، مۇرەسسە ئىشلىرىغا كامىل، كىشىنىڭ كۆڭلىنى رەنجىتمەيدىغان ئادەم بولۇپ يېتىلىدۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، 1891 - يىلىدىن باشلاپ، دادىسىنىڭ بەگلىكىگە يادەملىشىپ، چوڭراق دەۋا سورۇنلىرىدا بىللە بولىدۇ ۋە مۇرەككەپ مەسىلىنى ھەل قىلىشتا دادىسىغا يارەملىشىدۇ. 1898- يىلى نۇربەگ قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى مۇجا، سۇللۇغ، لەڭگەر قاتارلىق يېزىغا، 1907 - يىلى ئوپال، بۇلاقسۇ يېزىلىرىغا بەگ بولىدۇ. 1911 - يىلى دادىسى ۋاپات

بولغاندىن كېيىن، دادىسىنىڭ ئورنىغا قوغان، بەشكىرەم ۋە ئاۋات يېزىلىرىغا 1932- يىللىرىغىچە بەگ بولىدۇ. بويىاقچىلىق كەسپى ۋە تىجارەت بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ 1939 - يىلى قەشقەر شەھىرىگە نائىب بەگ، نائىب جىنجاڭ، مۇئاۋىن بەگ، 1943 - يىلىدىن 1950 - يىلىغىچە قەشقەر شەھىرىنىڭ باش بېگى، يەنى مەمۇرىي باشلىقى بولىدۇ. 1949 - يىلى قەشقەر دوتىيى نۇرىبەگنى يېڭىسار ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ بەلگىلەيدۇ، نۇرىبەگ ھاكىملىقنى رەت قىلىدۇ. شۇ يىللاردا قەشقەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىدىكى ساقچىخانىلار ئىلغار ياشلارنى تۇنقۇن قېلىش، يۇشۇرۇن ۋە ئاشكارە ئۆلتۈرۈشتەك ئىشلار كۆپەيىپ كېتىدۇ. نۇرىبەگ ساقچى تەرىپىدىن قامالغان ئادەملەرنى بىلىپلا قالسا ھوقۇق ۋە ئابرۇيىغا تايىنىپ، «شەھەرنىڭ ئىگىسى مەن، مېنىڭدىن سورىماي ئادەم تۇتۇشقا بولمايدۇ» دەپ قايتۇرۇپ چىقىدۇ. بەزىلەرنى ساقچىدىكى خادىملار ئارقىلىق قاچتى قىلىپ، ئۆزى پاناھ بولۇپ، قوغداپ قالىدۇ. گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ئەشەددىيلىشىپ، سوۋېت كونسۇلخانىسىغا كىرىدىغان سۈنى توسۇپ، كونسۇلخانىدىكىلەرنىڭ نورمالنى تۇرمۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. بۇ چاغدا نۇرىبەگ ئوتتۇرىغا چىقىپ، دۆلەتلەر ئارا بولىدىغان دىپلوماتىيە سىياسىتىنى سۆزلەپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ توسالغۇسىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. بۇنىڭدىن رەنجىگەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى ھەربىي باشلىقلىرى نۇرىبەگنى تۇنقۇن قىلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. نۇرىبەگ بۇنى سېزىپ قېلىپ، تاغلىق رايونغا يوشۇرۇنۇپ ئامان قالىدۇ.

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قەشقەرگە كىرگەندە نۇرىبەگ 45 مىڭ كىشىنى تەشكىللەپ، ئايرودرومغا ئېلىپ چىقىپ، ئۇلارنى قارشى ئالىدۇ. 1951 - يىلى ئۆلكە رەئىسى بۇرھان سەئىدى، مۇئاۋىن رەئىس سەيپىدىن ئەزىزىلەر ھېيتگاھدا چوڭ يىغىن ئېچىپ، خەلق ئالدىدا نۇرىبەگنىڭ يۇقىرىدىكى تۆھپىسىنى قۇتلۇقلاپ تۇن كىيگۈزىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسى نۇرىبەگكە تەنچلىق ئوردىنى تەقدىم قىلىدۇ، ھۆكۈمەتمىز قىزىل بايراق

ئوردىنى تەقدىم قىلىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن نۇرىبەگ سەمەت رايونلۇق ھۆكۈمەت باشلىقى (ئۇ چاغدا باشقارما دەپ ئاتىلاتتى)، 1952- يىلىدىن 1953 - يىلغىچە ۋالىي مەھكىمە خوجىلىق باشقارما باشلىقى، 1954 - يىلىدىن 1956 - يىلغىچە ۋىلايەتلىك سۇ ئىشلار ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەپ، 95 يېشىدا خىزمىتىدىن چېكىنىپ، 1972 - يىلى 111 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولىدۇ.

نۇرىبەگ دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، لېكىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇمىغان، خەت ساۋاتى يوق كىشى بولسىمۇ، 1911 - يىلىدىن 1956 - يىلغىچە توپتوغرا قىرىق يىل بەگ بولغان ياكى ئازادلىقتىن كېيىن خىزمەت قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى خەلققە ۋە ھۆكۈمەت ئەربابلىرىغىمۇ بىلدۈرمەيدۇ. ئۇنىڭغا يېزىلغان دەۋا - دەستۇرلارنى ئۇ قولىغا ئېلىپ، خەتكە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن، «خوش، خەتتىنغۇ ئەھۋالنى بىلدىم، ئۆز ئاغزىڭدا بىر سۆزلەپ باققىن» دەيدۇ - دە، دەۋاگەرنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، ئۇنىڭ سۆزىنىڭ راست - يالغانلىقىنى سۆزى بىلەن چىراي ئۆزگىرىشىگە قاراپ بېكىتىدۇ ۋە دەۋانى ھەل قىلىش چارىسىنى تاپىدۇ.

ياقۇپ ئامبال

ياقۇپ ئامبال (ياقۇپ بەگ) 1884 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدىكى تۇگمەن ئېرىق مەھەللىسىدە تۇغۇلىدۇ، خەنزۇچە ئىسمى يوۋىيخۇ. ئاتىسى يۇنۇس ھاجى ھەجگە بېرىپ، ھەرەمدە ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ياقۇپ ئامبال يەتتە يېشىدىن تارتىپ بىرمەھەل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغاندىن كېيىن، شۇ چاغلاردا مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇپ، ئىمتىھاندىن ياخشى ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، شىۋىسەي (تالىپ) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزىدىكى ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ ئۆتىدۇ ۋە ئۇچ يىل ئوقۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان چاغدا ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئەلا دەرىجىدە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن «جۇيىرىن» (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنى شۇنداق ئاتايتتى) دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئىگە بولىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تەقسىم قىلىنىپ، بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ياڭ زىڭشىن بىر كۈنى ياقۇپ ئامبالنى ئەگەشتۈرۈپ چېقىپ سەيلە قىلىدۇ. يولدىن ئۆتۈۋاتقان بىر ئۇيغۇر ئېيتقان «تەپسەم ساندۇق ئاچىلۇر، گۈل باشمغا ساچىلۇر...» دېگەن «تاھىر ـ زۆھرە») ناخشىسىنى ئاڭلىغان ياڭ زىڭشىن «يوۋېيخۇ، ئاۋۇ لاۋچەنتۇ نېمە دەۋاتىدۇ؟» دەپ سورايدۇ. ياقۇپ بەگ ھېچ ئىككىلەنمەستىن، «تىشىياڭزا شىياڭزا كەيلى، تۇشىياڭدىخۇار سەنكەيلى... دەۋاتىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ياڭ زىڭشىن قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ «باركاللا، ئىلىمدە كامالەتكە يېتىپسەن، ناھىيىگە ئامبال بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بوپسەن...» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ كەلپىن، قاغىلىق قاتارلىق بىر قانچە ناھىيىدە ئامبال بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1932 ـ يىلى چۈشىمە تامدا يىغىلىق بولغاندا، ئۇ قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، ئاكىسى سىدىقبەگنىڭ قورۇسىدا تۇرىدۇ. 1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، خوتەندە زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ بولىدۇ. شۇ چاغدىكى قاغىلىقنىڭ ئامبىلى لېۋشياۋلى يۇقىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن خوتەنگە ئەسكەر باشلاپ ماڭغاندا ياقۇپ ئامبالنىمۇ بىللە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار گۇما بىلەن قارىقاش ئارىلىقىدىكى قۇماتېپاشاھىم، زاۋا دېگەن جايلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ. لېۋشياۋلى قوزغىلاڭچىلارنى قىرغىن قىلىشقا بۇيرۇق قىلغاندا، ياقۇپ ئامبال پۇقرالارنى قىرغىن قىلىشنى

توسىدۇ. 1933 - يىلى 3 - ئايدا، يەنە قاغىلىق بىلەن گۈما ناھىيىسىدە بىر كۈندىلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ. لیۇشیاۋلی قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش بىلەن بىرگە پۇقرالارنىمۇ قىرغىن قىلىدۇ، ياقۇپ ئامبال ئەسكەر باشلىقىنى تېپىپ «پۇقرانى ئۆلتۈرۈۋەتسەك، بىزگە پۇقرا لازىم بولمامدۇ؟ يەرنى كىم تېرىيدۇ، تىجارەتنى كىم قىلىدۇ؟ قىرغىنچىلىقنى توختىتىش لازىم!» دەيدۇ. تېخىمۇ كۆپ ئادەمنى قىرىلىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالىدۇ ... كېيىن ماخوسەننىڭ 36 - دۆنزىيىسى قاغىلىق ۋە خوتەنگە تەرەپكە بېرىپ ئورۇنلاشقاندا ياقۇپ ئامبال قاغىلىقتا ئۆزىنى ئامبال دەپ جاكارلايدۇ ھەم ھاكىمىيەتنى قايتىدىن تىكلەپ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاپ، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم ياشىشى ۋە نورمال ئىشلەپچىقىرىش ئىلىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ماخوسەن ياقۇپ ئامبالنى خوتەنگە ئىلىپ كېتىپ، دۆنزىيە شتابىدا مەسلىھەتچىلىك خىزمىتىگە قويىدۇ. 1937 — يىلى شېڭ شىسەي 36 - دۆنزىيىنى يوقىتىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندە، شېڭ شىسەينىڭ خوتەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ياقۇپ ئامبالنى قولغا ئالىدۇ ۋە 1942 - يىلى 4 - ئايدا ئۇنى ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن قىيىن - قىستاققا ئىلىپ ئۆلتۈرىدۇ.

ھاشىم ھاجى

ھاشىم ھاجى ئۇيغۇر، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى دۆلەت خەۋپسىزلىكى كومىتېتىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك ئەمەلدارى (ھاشىم ھاجىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىسمى ھەسەن). 1935 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەيگە

يارده‌مگه ئەۋەتكەن يۇي شيۇسۇك (ئەسلى ئىسمى ۋاك شۇچىك) باشچىلىقىدىكى 25 نەپەر خەنزۇ، ئۇيغۇر بولشېۋىكلار پارتىيىسى ئەزالىرى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ، شېك شىسەينىك ساقچى باشقارمىسىدا ئىشلەيدۇ. 1935 - يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى باشقارمىسىنىك مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1937 - يىلى ئەتىيازدا خىزمەتتىدىن دوكلات بېرىش ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىگە قايتىدۇ. شۇ يىلى سىمنوف (رۇس) بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ، شېك شىسەي تەسىس قىلغان مەخپىي سوت ھەيئىتىنىك ئەزاسى بولىدۇ. 1938 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن سىمنوف، ياقوپ (قازاق) لار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مەھبۇسلارنىك ئىقرارنامىسىنى ئېلىپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي شۇ يىلى قىشتا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىك جاك شىك، يىك لياك، خوجىنىياز ھاجىم، خۇاك خەنجاك، شېرىپخان تۆرە، ماشاۋۇ، مەپۇز ۋاك، ئابدۇللا دامۇللا، سوپا شەنجاك قاتارلىق 108 نەپەر كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بەرسە بولىدۇ، دېگەن تەستىقنى ئېلىپ كېلىپ شېك شىسەيگە يەتكۈزىدۇ. شېك شىسەي تەكشۈرۈپ تەستىقلىغاندىن كېيىن شۇ يىلى 12 - ئايدا مەخپىي سوت ھەيئىتى ھاشىم ھاجىنىك نازارەت قىلىشى ئاستىدا ئىككىنچى تۈرمە (ھازىرقى ئۇتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى ئورۇنلاشقان ئورۇن) دە بۇلارنىك ھەممىسىنى ئارغامچا بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ھاشىم ھاجى ئۆز دۆلىتىگە قايتىدۇ.

ھاشىم ھاجى 1939 - يىلى ئەتىيازدا موسكۋادىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شىنجاك ئۆلكىلىك سابىق ساقچى باشقارمىسىدا 6 - بۆلۈم دېگەن ئاخبارات بۆلۈمىگە باشلىق بولىدۇ ۋە مەخپىي سوت ھەيئىتىنىك خىزمەتىنىمۇ ئىشلەيدۇ.

1939 — يىلى شېك شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى

ھەربىر ئات باشلايدۇ. سوۋېتپەرەس خادىملارنى قولغا ئالىدۇ. مەسىلەن، ساقچى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قۇربان نىياز (سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيە ئۈنۈۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن)، مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى قۇربان سەئىدى، تەمىنات نازىرى ئابدۇللا داموللا ۋە مىللىيلاردىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەنلەرنىڭ زور كۆپچىلىكىنى قولغا ئالىدۇ، ئۇلارغا «تۈرپان، پىچان، توقسۇندىكى دېھقانلار توپىلىڭىنى پىلانلىغان» دېگەن گۇناھنى ئارتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىگە بۇ توپىلاڭنىڭ پىلانلىغۇچىلىرى ئۇرۇمچىدە تۈرۈشلۇق سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن ساقچى باشقارمىسىدىكى سوۋېتلىك ئاخبارات مۇتەخەسسىسى ھاشىم ھاجىلار، دەپ مەلۇم قىلىدۇ، نەتىجىدە سوۋېت ئىتتىپاقى سوۋېت كونسۇلخانا خادىملىرى بىلەن ھاشىم ھاجىنى قايتۇرۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھاشىم ھاجى شىنجاڭغا قايتا كەلمەيدۇ.

يېقىندا ئۇقۇشمىزچە، ھاشىم ھاجى (ھەسەن) ئالمۇتادا 1972 - يىلى ئۆلگەن.

(ھاشىم ھاجىنىڭ تەرجىمىھالى «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 - سان 111 - بەتتىكى «شىنجاڭ مەخپىي سوت ھەيئىتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىدىن ۋە قۇمۇل ساقچىدا ھاشىم ھاجى بىلەن بىرگە ئىشلىگەن ھوشۇر مۇسا قاتارلىقلارنىڭ سۆزىدىن ئېلىندى.)

مەنسۇر ئەپەندى

مەنسۇر ئەپەندى (ئۇيغۇر) ئەسلى ئىسمى مەشى ئالمۇتا چىلەك رايونىدا روزى باقىيوف چوڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ

ئائىلىسىدىكىلەر 1905- يىلىدىكى رۇسىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى مەزگىلىدە رۇسىيەدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار 1905- يىلى تەسىس قىلغان «كالتە چاپان»- لار، 1906 - يىلى ئۆزگەرتىپ قۇرغان «تەرەققىپەرۋەر» لەر تەشكىلاتىنى قۇرغۇچىلاردىن ئىدى.

مەنسۇر ئەپەندى لېنىن باشچىلىقىدىكى بولشېۋىكلار نىڭ 1917- 1918 — يىللىرىدا چارروسىيەگە قارشى ئېلىپ بارغان قوراللىق كۈرىشىگە، يەنى ئاكىسى ئابدۇللا روزى باقىيوف باشچىلىقىدا تەشكىل قىلىنغان «تارانچىلار پولكى» دا، چارروسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتامانى دۇتوفقا قارشى كۈرىشىگە قاتناشقان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە ئەزا بولغان.

1933 - يىلى شىنجاڭدا يۈز بەرگەن «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنى ئۆزىگە يۆلەنچۈك قىلىدۇ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يارەمگە كادىر تەلەپ قىلىدۇ. 1935 - يىلى 5 - ئاي ئاخىرلىرىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا يۈي شىيۈسۈڭ، چاۋشى (ۋاڭ باۋچەن) قاتارلىق 25 بولشېۋىكنى شىنجاڭغا ئەۋەتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە، مەنسۇر ئەپەندى، قاسىم ئەپەندى، ئاباۋ، ياسىن، ھاشىم ھاجى، سەيىت ھاجى، ھەمزە بايوف نۇر ھاجى، تۇڭباۋ قاتارلىق 8 ئۇيغۇر، قازاق، شىبە كادىرمۇ بار ئىدى.

مەنسۇر شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغاندا ئۇنىڭغا مەسلىھەتچى بولىدۇ. شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتى مەنسۇر ئەپەندىنى قايتۇرۇپ كېتىدۇ. 1945 - يىلى چۆچەك ئازاد بولغاندا، مەنسۇر ئەپەندى چۆچەككە كېلىپ، چۆچەكتە ۋالىي بولۇپ ئىشلەيدۇ.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىغاندىن كېيىن، دۆلىتىگە قايتىپ كېتىدۇ.

مەنسۇر ئەپەندى دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن «شەرق ھەقىقىتى»، «يېڭى ھايات» قاتارلىق ئۇيغۇرچە گېزىت-ژۇرناللاردا نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىدۇ ۋە قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەدەنىيەت مىنىستىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ، 1980 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

(بۇ ماقالە مەنسۇر ئەپەندىنىڭ يېقىن سەپدىشى، قازاقىستانىنىڭ گېنېرال مايورى ئىبراھىموف ئاتىخانىنىڭ ماتېرىيالىغا ئاساسەن رەتلەندى.)

پاسار بەگ

پاسار بەگ قەيەرلىك، قاچان تۇغۇلغان؟.... دېگەندەك مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش ئىمكانىيىتى بولمىدى، لېكىن 1936 - يىلدىن 1950 - يىلىغىچە يەركەندە ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى، 1950-يىلى يەركەنگە ھاكىم بولغان ھاجى ئابدۇرېشىت يۈسۈپنىڭ پاسار بەگ ھەققىدە ئەسىتە قالدۇرغانلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى بىلدۇق:

1945 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى يەركەن ساقچى ئىدارىسىدا پاسار بەگ دېگەن ئادەم پەيدا بولىدۇ. ساقچى خىزمەتچىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ كىشى ئۇرۇمچىدىن گۇناھكار ھېسابىدا ئەۋەتىلگەنىكەن. ئۇ كېلىپ يېرىم يىلدىن كېيىن يەركەن ساقچى ئىدارىسىغا جاڭ فامىلىك بىر كىشى باشلىق بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پاسار بەگ بازارلارغا چىقىدىغان بولىدۇ. ئىككى ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ساقچىدا بۆلۈم باشلىقى، كېيىن ۋالىي مەھكىمە خەلق ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پاسار بەگ دەپ نامى چىقىدۇ.

1947 - يىل ئاخىرلىرى ئۇرۇمچىدىن يەركەنگە ۋالىي سايلاش ھەيئىتى كېلىدۇ. ۋە سايلام ئارقىلىق ۋالىي جۇفاڭگاك قالدۇرۇلۇپ، پاسار بەگ ۋالىي قىلىپ تەينىلىنىدۇ.

پاسار بەگ 1950 - يىلى قولغا ئېلىنىپ يەركەندە تۇرمىگە قامالغان مەزگىلدە، ئۆزى توغرىسىدا تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ.

پاسار بەگ، ئۇيغۇر، بالا ۋاقتىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان كىيىن خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇپ، 1 - دەرىجىلىك ئوقۇش پۈتتۈرۈش گۇۋاھنامىسىغا ئېرىشىپ، خوتەندە ساقچى ئىدارىسىغا باشلىق بولىدۇ. كىيىن ياك زېكشىن دەۋرىدە ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان سىياسىي قانۇن مەكتىپى پۈتتۈرىدۇ ۋە ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتىنىك يەركەندە تۇرۇشلۇق مەسئۇلى بولىدۇ. جىك شۇرىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كىيىن شىنجاڭنىك ھەرقايسى جايلىرىدىن خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇغان نۇرىبەگ، قەشقەر كونا شەھەردىن ياقۇپ لوشى، پەيزۇاتتىن ئابدۇراخمان بەگ قاتارلىق 50 دەك كىشىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىدۇ. بۇ 50 كىشى جاڭجۇن يامۇلى ئىچىدە ئولتۇراقلىشىدۇ ۋە ئۇلارنى دوما دەپ ئاتايدۇ. جاڭجۇن يامۇلى ئۇلارغا يۇقىرى مۇئاش بېرىدۇ. بۇ بەگلەر ئالغان ئايلىقىغا ئەپيۇن چېكىپ بىكار يۈرىدۇ. ئۇلارنىك ھەممىسىگە تامغا ئويدۇرۇپ بەرگەن بولۇپ، ئۆزلىرى مەجلىسگە قاتناشمايدۇ يۇ، مەجلىسدە قىلىنغان قارارلارغا تامغىلىرىنى باسىدۇ. غەللە - پاراق يىغىدىغان ۋاقىتتا بۇ بەگلەر ھەر قايسى ناھىيە، ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتىلىدۇ. بىر يىلى پاسار بەگنى يەركەنگە ئەۋەتىدۇ. پاسار بەگ يەركەن مانجۇ كۆل بېشىدىكى ئىمىن بەگنىك ئۆيىگە چۈشىدۇ. ئامبال ئۇنىڭغا ھەر كۈنى بەش سەر كۆموش ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشتا ياشايدۇ. ھەپتىدە بىر قېتىم غەللە - پاراق ئالغان جايغا بېرىپ، ئايلىنىپ كېلىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇ ئامبالنىك قىلمىشلىرىغا نارازى بولۇپ يۇقىرىغا خەت يازىدۇ، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنى ئۇرۇمچىگە

قايتۇرۇپ كېتىدۇ. ئۇ ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇلۇپ كېتىپ 3 - يىلى ھۆكۈمەت ئۇنى يەنە يەركەنگە ئەۋەتىدۇ. بۇ قېتىم ئۇ قايتىش ۋاقتىدا ئامبال بىر خاڭدەن تاۋاردا تىكىلگەن تەكىيىنى تۆت كىشىگە زەمبىلدە كۆتەرتىپ، پاسار بەگ تۇرغان جايغا ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئولتۇرمايلا «بۇ مېنىڭ ئايالىمنىڭ سىزگە ئاتاپ تىكىپ قويغان تەكىيى ئىكەن قوبۇل قىلغايسىز» دەپ چىقىپ كېتىدۇ. پاسار بەگ قارىسا تەكىيىگە 20 مىڭ سەر كۈمۈش نوكچىلاپ سېلىپ قويۇلغانىكەن. ئۇ ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، ئون مىڭ سەر كۈمۈشنى ھەر قايسى ئەمەلدارلارغا سوۋغاقىلىدۇ، بەگلەرنى مېھمان قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمەت ئۇنى ھەر يىلى يەركەنگە ئەۋەتىدىغان بولىدۇ. جىن شۇرېن ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان دەسلەپكى يىللاردا پاسار بەگ تەرجىمانلىق قىلىدۇ. كېيىن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. بىر يىل بولغاندا، ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ قولغا ئېلىنىدۇ. كېيىن گۇناھكار تەرىقىسىدە يەركەنگە ئەۋەتىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇرۇمچى تۇرمىسىدە بىللە بولغان جاڭ فامىلىك كىشى يەركەن ساقچى ئىدارىسىغا باشلىق بولىدۇ ۋە پاسار بەگنى ساقچى ئىدارىسىغا بۆلۈم باشلىقى قىلىدۇ. كېيىن ئاستا - ئاستا ۋالىي بولىدۇ.

پاسار بەگكە 1951 - يىلى 3 - 18 - كۈنى ئىشپىيونلۇق جىنايىتى بىلەن ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

نۇربەگ (خودىخباك)

نۇربەگ قاسىم مىرزا ئوغلى (خەنزۇچە ئىسمى خودىخباك) خوتەن ئىلچى يېڭىئاۋاتتا تەخمىنەن 1890 - يىللاردا تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە يېڭى ئاۋاتتا دىنىي مەكتەپتە، كېيىن قەشقەردە خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن،

خوتەننىڭ مۇۋەققەت ۋالىيسى چىڭ دارېنغا تەرجىمان بولىدۇ. كېيىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ، دۇبەن مەھكىمىسىدە تەرجىمان بولىدۇ. 1933 - يىللاردا شېڭ شىسەينىڭ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بولغان سۆھبىتىدە تەرجىمان بولىدۇ. قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا، نۇربەگ ئۆلۈغچانقا ھاكىم بولىدۇ. كېيىن ھەيئەت دېگەن نام بىلەن شېڭ شىسەينىڭ دۇبەن مەھكىمىسىدە ئىشلەيدۇ. 1936 - يىلى يەركەنگە ھاكىم بولىدۇ. خوجنىياز ھاجى ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولغاندا ئۈرۈمچىگە چاقىرتىلىپ خوجنىياز ھاجىغا كاتىپ بولىدۇ. خوجنىياز ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن خودىڭباڭمۇ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. 1944 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ، ئۈرۈمچىدە خەنزۇ قىزلار گىمنازىيىسىگە مۇئەللىم بولىدۇ. 1945- يىلى ئۆلكىلىك ئىجتىمائىي پاراۋانلىق باشقارمىسىغا مەسئۇل بولىدۇ. 1946 - يىلى 5 - ئايدا خوتەنگە ۋالىي بولىدۇ. 1951- يىلى قان قەرزى بار ئىشپىيون دېيىلىپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

(نۇر بەگ توغرىسىدىكى بۇ ماتېرىيال ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرېھىم نۇرنىڭ 1989 - يىلى بەرگەن ماتېرىيالىغا ئاساسەن رەتلەندى.)

سېيىت ھاجى

سېيىت ھاجى قەشقەر يېڭىسارلىق بولۇپ، 1890 - يىللاردا ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. كېيىن ئۇ ئاتا - ئانىسىنى رەنجىتكەنلىكى ئۈچۈن ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ، تەخمىنەن 1924 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چىقىپ ئىشلەمچىلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە كىشىلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن موسكۋا شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تاشكەنتتىكى شۆبىسى بولغان ئىشچىلار تېز

يېتىشتۇرۇش سىنىپىدە ئوقۇيدۇ، مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن تاشكەنتتە ساقچى ئىدارىسىدا خىزمەت قىلىدۇ. 1935 - يىلى 5 - ئايدا 3 - ئىنتېرناتسىئونالنىڭ شېڭ شىسەيگە ياردەمگە ئەۋەتكەن ئەزالىرى تەركىبىدە شىنجاڭغا كېلىپ، شېڭ شىسەينىڭ ساقچى باشقارمىسىدا پولكوۋنىك دەرىجىسى بىلەن مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ يىللاردا ئۇرۇمچىدە ئۆيلىنىپ، ھازىرقى غالىبىيەت يولى (ھازىرقى ئوپېرا ئۆمىكىنىڭ ئۈدۈلى) دا ئولتۇرىدۇ. ئۇ يەنە ساقچى گارنىزون قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئىشلەيدۇ ۋە شۇ كۈنلەردە جايلاردا قولغا ئېلىشقا ھۆكۈم قىلىنغانلار ۋە مۇسادىرە قىلىنغان مال - مۈلۈكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋەزىپىسىنى ئىشلەيدۇ. 1939 - يىل ئاخىرىدا سوۋېت خادىملىرى بىلەن بىرگە سوۋېتكە چېقىپ(چېقىپ كېتىش ۋاقتىدا ئائىلىسىنى سوۋېتكە ئېلىپ كېتىش ۋەدىسى بىلەن ئائىلىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىنى ئېلىپ) كېتىپ ئالمۇتادا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن ئىز- دېرەكسىز يوقايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېلىپ بېرىلغان چوڭ تازىلاشتا ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن ئىكەن.

ئابدۇقادىر ھاجى

ئابدۇقادىر ھاجى ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەشقەر قازىرىق كەنتىدىكى ھاشىم ھاجى ئىسىملىك، ئاۋۋال قەشقەر خانلىق «مەدرىسە» دە، كېيىن بۇخارادا ئوقۇغان موللا ئائىلىسىدە 1900 - يىللار ئەتراپىدا تۇغۇلىدۇ. 1920 - يىللىرى ھاشىم ھاجى قادىر، زاھىر ئىسىملىك ئىككى ئوغلىنى ئېلىپ ھەجگە بارىدۇ. ھەج تاۋابتىن قايتىشىدا كىچىك ئوغلى زاھىر ھاجىنى تۇركىيىدە، چوڭ ئوغلى قادىر ھاجىنى موسكۋادا ئوقۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ. قادىر ھاجى موسكۋا شەرق

ئىنستىتۇتنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلىرىدە ساقچى ئىدارىلىرىدە ئىشلەيدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ يىللاردا ئۇ ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، باي، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كۆپ قېتىم كېلىپ، كۆزگە كۆرۈنگەن ھەر ساھە مۇتەخەسسىسلىرى ئۈستىدە ئاخبارات توپلايدۇ. كېيىن ئۇ سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيەسىگە ئەزا بولىدۇ. زەينەپ ئىسمىلىك سوۋېت ئىتتىپاقلىق، تەربىيە كۆرگەن ئۆزبېك ئايالغا ئۆيلىنىدۇ.

1935 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى شېك شىسەي ھۆكۈمىتىگە يارەمگە ئەۋەتكەن يۇي شيۇسۇڭ (ئەسلىي ئىسمى ۋاڭ شۇچىڭ)، مەنسۇر ئەپەندى (ئەسلىي ئىسمى مەشۇر، تەخەللۇسى ۋەتەن ئوغلى) قاتارلىق 25 كىشىنىڭ تەركىبىدە شىنجاڭغا كېلىپ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ساقچى باشلىقى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قىرغىزىستان ئەۋەتكەن ساقچى مۇتەخەسسىسى داتقباي دېگەن قىرغىز، مەسلىھەتچى ۋە يارەمچى بولىدۇ.

قادىر ھاجى ساقچى باشلىقى بولغان 1935 - يىلى 7 - ئايدىن 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر ساقچى باشقارمىسى ئىچى، ئاخۇنۇمنىڭ يالىقى، دۆڭباغ، قۇمدە رۇزا، تۆشۈك دەرۋازا، ساقچا قۇرۇقى، قۇم دەرۋازا ئىچىدىكى گۈڭگاڭ دېگەن تۇرمە قاتارلىق جايلارغا يۈزدىن ئارتۇق ئون مېتىردىن چوڭقۇر ئۆرەك كولىتىدۇ. بۇ يەرگە ئۆزى ئىشلەتكەن ۋە رولى قالمىغان ئاخباراتچىلارنى تۈنۈپ تاشلاپ، ئۈستىگە ھاك تۆكۈپ ئۆلتۈرىدۇ.

ئابدۇقادىر ھاجى خەلقنى ئۆزىگە ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن «دولىسىغا ئۇرۇپ، يۇرىكىنى مۇجۇش» سىياستىنى قوللىنىدۇ. ئۇ قاماقتا ئالغان بىگۇناھ خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ بايلىق توپلايدۇ، لېكىن كۆرۈنۈشتە يۇرتىغا ياخشى ئىش قىلغان بولۇپ، «قارىخان پادىشاھىم» (قاراخانىيلار پادىشاھلىقى

قەبرستانلىقى)، «ئوسمان بۇغراخان» قاتارلىق مازارلارنى چۈۋۈپ، مازارلارنىڭ خىشلىرىنى ئېلىپ، بۇلاپ - تالىغان پۇللىرىدىن ئازـ تولا سەرپ قىلىپ مەكتەپ سالىدۇ.

قادىر ھاجى، داتقىبايلار ماخوسەن قىسىلىرى تۈيۈقسىز قەشقەر شەھىرىگە بېسىپ كىرگەندە ئالمان - تالمان قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى قاماقخانىسىدا قامالغان مەمتىلى تەۋپىق قاتارلىق مەھبۇسلار ياتقان كامىرلارغا بىنزىن چېچىپ، ئوت قويۇۋېتىپ، ئاتۇش ئارقىلىق سوۋېتكە چىقىپ كېتىدۇ.

ھەمزابايوف نۇراجى

ھەمزابايوف نۇراجى ئۆزبېك، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان دۆلەت خەۋپسىزلىك كومىتېتىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك ئاخباراتچىسى، ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، 1924 - يىللاردا شىنجاڭغا كېلىپ خوتەن، قاغىلىق، يەركەن قاتارلىق جايلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كەلگەن «خەتەرلىك كىشىلەر» نى ئىنقىلاش خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ. كېيىن قاسىم ئەپەندى (قاسىم قازاق)، ھاشىم ھاجى ۋە ھوشۇر مۇسا قاتارلىقلار بىلەن قۇمۇلدا تۇرىدۇ. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن بىر مەزگىل غايىپ بولىدۇ.

ھەمزابايوف نۇراجى 1934 - يىللاردا، قەشقەر ساقچى ئىدارىسىدا ئىش باشقۇرغۇچى، كېيىن بىر مەزگىل ۋەكىل نامىدا ساقچى ئىدارىسىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلەپ، 1935 - يىلىغىچە سوۋېتنىن قېچىپ كەلگەنلەر ۋە يەرلىك كىشىلەرنى تۇنقۇن قىلىدۇ. ئابدۇقادىر ھاجى قەشقەر ساقچى ئىدارىسىغا باشلىق بولغاندىن كېيىن غايىپ بولىدۇ.

1944 - يىلى تاشقورغان تاغلىرىدا پەيدا بولۇپ پارتىزانلارغا مەسئۇل بولىدۇ.

1954 - يىلى 8 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقورغانغا ئەۋەتكەن غولامخان تۆرە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قىسىم بىلەن بىللە يەركەن، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردا يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىپ يۈرىدۇ. 1945 — يىلىنىڭ ئاخىرىدا باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرى بىلەن بىرگە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىدۇ.

ئوبۇلقاسىم ياقۇپ

ئوبۇلقاسىم ياقۇپ قەشقەر شەھەر بەشئېرىق مەھەللىسىدە 1902 - يىلى تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. 1910 - يىلىغچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولۇپ 1911 - يىلىدىن 1917 - يىلىغچە قەشقەردە دىنىي مەكتەپ ئوقۇيدۇ. 1918 - يىلىدىن 1923 - يىلىغچە دادىسىغا ئەگىشىپ، ئىچكىرى ئۆلكە (ئاساسەن لەنجۇ، شىئەن) لەردە ۋە كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قانچە جۇمھۇرىيەتلىرىدە تىجارەت قىلىدۇ. شۇ يىللاردا بىر مەزگىل قازان دارىلفۇنۇنىنىڭ سودا بوغالتىرلىق سىنىپىدا ئوقۇيدۇ. كېيىن 1924 - يىلىدىن 1927 - يىلىغچە پىتىربۇرگتا بىر ئالىي مەكتەپتە رۇس تىلى، رۇس ئەدەبىياتى ئۆگىنىدۇ. شۇ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەر قايسى ئىلغار تەشكىلاتلارغا قاتنىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىدۇ. كېيىن ئۇ لەنجۇغا بېرىپ، 1928 - ۋە 1929 - يىللىرى ئىككى يىل مەخسۇس خەنزۇچىلى ئۆگىنىدۇ. 1929 - يىلىدىن 1931 - يىلىغچە قەشقەردىكى چەت ئەل پېرېۋوت ئىدارىسىغا بوغالتىر بولىدۇ. 1934 - يىلى قەشقەردە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندا ئۇنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلەپ، قەشقەر ئۇيغۇر سانايىنەپىسە (تىياتىر ئۆمىكى) قۇرۇلۇشىغا كۈچ سەرپ قىلىدۇ، سەھنە ئويۇنلىرىدا باشلامچى بولۇپ يېڭىلىقنى تەرغىب قىلىدۇ.

1935 - يىلىدىن 1936 - يىلىغچە قەشقەر ژالىيسى شۇي لەنگە

(جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيسى ئەزاسى) تەرجىمان بولىدۇ. شۇي لەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىدىن بەرگەن ئالاھىدە دەرسىنى تەرجىمە قىلىدۇ ۋە ۋالىينىڭ شەخسىي كاتىپى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1937 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىغا مەسئۇل بولىدۇ. كېيىن شېڭ شىسەي ساقچى ئىدارىسى 2 - رازۋېدكا بۆلۈمىگە بۆلۈم باشلىقى بولىدۇ. 1937- يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىغا باشلىق بولىدۇ. 1939 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

نەبىجان

نەبىجان ئۆزبېك، دادىسى تاشكەنتلىك بولۇپ، 1850 - يىللىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قانداقتۇر سەۋەبلەر بىلەن ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ نارىن شەھرىگە كېلىپ، شۇ يەردە تىجارەت قىلىۋاتقان ئاتۇش مەشھۇر ھەممەت ئىمىن (ئۇيغۇر، ئۆزبېكىستاندا كۆپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن تىل - ئادەتلىرى ئۆزبېكلەشكەن) دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ. مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئوغلى شاھاجىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئېلىلار بىلەن بىرگە مۇھەممەت ئىمىننىڭ چارروسىيە سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىدۇ. كېيىن ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىدۇ. نەبىجان نارىندا 1910 - يىلى تۇغۇلىدۇ. ئۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى نارىندا، ئوتتۇرا مەكتەپنى موسكۋادا پۈتتۈرىدۇ، كېيىن تاشكەنتتىكى شەرق ئىنستىتۇتىدا ئوقۇيدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1935 - يىلى نارىندىن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ، ئۇچتۇرپاندىكى كاتتا باي شاھاجىم (مەرھۇم مۇئاۋىن رەئىس مۇھەممەت ئىمىن - ئىمىنوفنىڭ چوڭ دادىسى) نىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەي شاھاجىمنىڭ قىزى خالىبۇۋىگە ئۆيلىنىدۇ. 1936 - يىلىدىن باشلاپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ شېڭ

شىسەينىڭ ساقچى باشقارمىسىدا ئىشلەيدۇ. 1939 - يىلىنىڭ بېشىدا سىبىيەت ھاجى قاتارلىق موسكۇا ئەۋەتكەن كىشىلەر سوۋېتكە قايتىقاندىن كېيىن نەبجان قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر ساقچى ئىدارىسىدا ئىشلەيدۇ. (ئېيتىشلارغا قارىغاندا يەركەن، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىمۇ ۋەزىپە ئۆتىگەنلىكى مەلۇم) 1943 - يىلى ئۇرۇمچىدىكى كادىرلار يېتىشتۇرۇش مەكتىپى (ئورنى ھازىرقى سەنئەت ئىنستىتوتى) دە ئوقۇيدۇ. 1944 - يىلى غۇلجىغا كېتىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە ئىلى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ مەزگىلدە 1946 - يىلى غۇلجىدىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزىدىغان ۋەكىللەر ئۆمىكى تەركىبىدە ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. 1947 - يىلى بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتقاندا نەبجان ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ھەدىسى لەتىپە خانىم (ئالدىنقى بەتلەردە توختاپ ئۆتۈلگەن سېيىت ھاجىنىڭ ئايالى) ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنى ئۇرۇش بولۇپ قىلىش ئېتىمالى بار دەپ غۇلجىغا ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇلكە ئازاد بولغاندىن كېيىن نەبجان 1950 - يىلىدىن 1953 - يىلىغىچە خوتەندە باش ۋالىي، 1953 - يىلىدىن 1955 - يىلىغىچە ئۇلكىلىك تەپتىش باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1955 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ فۇرۇنزىدا ماگىزىن باشلىقى بولۇپ ئىشلەپ، 1978 - يىلى ۋاپات بولىدۇ.

قۇربان نىياز شاھىدى

قۇربان نىياز شاھىدى 1892 - يىلى تۇرپاندا دېھقان - سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە تۇرپان ئاستانىدە مۇللا خەلىپەتتە، كېيىن ئاستانىدە ئېچىلغان يېڭىچە مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا قۇربان نىياز، ئەمەت ۋاجىدىنىڭ دادىسى توختى ھاجىم بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقى ئاساسىدا، توختى

هاجمنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودىسىغا قاتنىشىپ، جۇچۇەن، لەنجۇ قاتارلىق جايلاردا سودا قىلىدۇ.

قۇمۇل دېھقانلىرى قوزغىلىڭى باشلىنىپ، تۇرپان، توقسۇن، پىچانلارغا كېڭەيگەندە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قوشۇلىدۇ. 1932-يىلى 6 - ئايدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا مەھمۇت مۇھىتى قىسمىدا 2-تۇەننىڭ باشلىقى بولىدۇ.

1934 - يىلى مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى قۇربان سەئىدى، سايىم ئاخۇن، ئابدۇللا ئەپەندى، مۇئاۋىن تۇەنجاڭ ئەمەت مەسۇملار بىلەن بىرلىكتە 1 - قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقىپ، 1935 - يىلى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە 4 - تۇەننىڭ باشلىقى بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ شېڭ شىسەيگە بەرگەن ۋەدىسى بويىچە مەھمۇت مۇھىتىغا قارشى ھەرىكەت قىلىپ خىزمەت كۆرسىتىدۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ بىر پۇتى ناكا بولىدۇ.

كېيىن قۇربانىنىياز شاھىدى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ، شېڭ شىسەي ساقچى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا رەئىس بولىدۇ. 1939 - يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ سوۋېتپەرەسلەرنى قولغا ئېلىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغدا قۇربان نىياز شاھىدى، قۇربان سەئىدى، ئابدۇللا دامۇللا قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە تۇرپان، پىچان، توقسۇندا دېھقانلار توپىلىڭىنى پىلانلىغۇچىلار دېگەن نام بىلەن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

قۇربان سەئىدى

قۇربان سەئىدى تۇرپان ئاستانىلىق، ئۇ دېھقان - سودىگەر ئائىلىسىدە 1896 - يىلى تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە تۇرپان ئاستانىدە دىنىي مەكتەپ ئوقۇيدۇ. 1914 - يىلى تۇرپان ئاستانىدە تاغىسى مەخسۇت مۇھىتى ئاچقان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

1925 — يىللاردىن باشلاپ تاغىسى مەغسۇت مۇھىتى قۇرغان «مۇھىتىلار شىركىتى» دە خام ئەشيا سېتىۋالغۇچى ۋە سانائەت مالىلىرىنى توپ، پارچە سانقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1931 — يىلى 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، 1932 - يىلى ئىنقىلاب تۇرپان، پىچان، توقسۇنغا كېڭەيگەندە قۇربان سەئىدى تاغلىرى موسۇلباي، مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتلارغا قوشۇلۇپ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى سېپىدە بولىدۇ. 1933 - يىلى 6 - ئايدا تاغىسى مەھمۇت مۇھىتى بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا قوشۇن بىلەن قەشقەرگە بارىدۇ.

1934 — يىلى مەھمۇت مۇھىتى تەرىپىدىن قۇربان نىياز شاھىدى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقىرىلىدۇ، 1935 - يىلى تاشكەنت ھەربىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ، 6 - دۈنيىدە شىتاب باشلىقى بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە تاغىسى مەھمۇت مۇھىتىغا قارشى ھەرىكەت قىلىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن 6 - دۈنيىگە ۋاقىتلىق باشلىق بولىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ مالىيە نازىرى بولىدۇ. 1939 — يىلى شېڭ شىسەي قۇربان سەئىدى، ئابدۇللا داموللا قاتارلىق بىر تۈركۈم كىشىلەرنى تۇرپان، پىچان، توقسۇندا دېھقانلار توپىلىڭىنى پىلانلىغان دېگەن نام بىلەن قولغا ئېلىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئابدۇرېھىم ئىمىنوف

ئابدۇرېھىم 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ چارروسىيە بىلەن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن سودا ئالاقە قىلغان قەشقەرنىڭ كاتتا بايلىرىنىڭ بىرى بولغان ئىمىن باي (پېتەك) ئائىلىسىدە 1913 - يىلى تۇغۇلىدۇ. ئوقۇش پىشىغا

يەتكەندە، دەسلەپ موللا خەلپەتتە، 1921 - يىلىدىن باشلاپ ئابدۇرېھىم بايۇەتچە ئاچقان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭ ئۆز بايانىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ دادىسىغا ئالاقىچى بولۇپ، سوۋېت كونسۇلى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچرىشىدۇ، ۋە كۆپ قېتىم ئۇلۇغچات، ئوش، ئەنجان، تاشكەنتتىكى سوۋېت خادىملىرىگە ماتېرىيال يەتكۈزىدۇ 3- ئىنتېرناتسىئونالغا ئەزا بولىدۇ.

1934 — يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ماجۇڭيىڭ قوشۇنى قەشقەردە چوڭ قىرغىن قىلغاندا، ئابدۇرېھىمنىڭ دادىسى ئىمىن ئاخۇن باي ماجۇڭيىڭ تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلىدۇ. دادىسىنىڭ ئۆچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئابدۇرېھىم سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ، سوۋېت ئارمىيىسىنى باشلاپ كېلىدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى مارالبېشى ئەتراپىدا ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىدۇ. ئابدۇرېھىم قەشقەر تىنچىغاندىن كېيىن، يەنى 1934 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدە رازۋېدچىك ۋە جىنايى جازا بۆلۈمىدە سوراقچى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1937 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى 6 - دۇنزىيىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن ماخوسەن قىسىملىرى بىرلىشىپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئاتالمىش سىجاڭ ئابدۇنىياز كامال باشچىلىقىدىكى قوشۇن قەشقەر كونا شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، قەشقەردە تۇرۇۋاتقان قۇربان نىياز شاھىدى باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمەت قوشۇنىغا ئوت ئاچىدۇ. بۇ چاغدا ئابدۇرېھىم ئىمىن بۇيرۇق بىلەن ئۇلۇغچاتقا بېرىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئارقىلىق ئوشتا تۇرۇۋاتقان مەۋلانوف پولكىنى قەشقەرگە باشلاپ كېلىدۇ. بۇ قوشۇن ئىسيانچىلارنى سۈرۈ توقاي قىلىپ، قەشقەرنى تىنچىتىدۇ.

ئابدۇرېھىم ئىمىن 1938 - يىلدىن 1940 - يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدا خارجى ئىشلار بۆلۈم باشلىقى ۋە قىزىلبويى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەپ، چېگرا

ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ. 1940 - يىلى شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ، 1942 - يىلىغىچە ئۇرۇمچى ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇتىدۇ. 1942 - يىلى شېكى شىسەي سوۋېت ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەندىن كېيىن، ئابدۇرېھىم ئىمىننى ئۇرۇمچىدە قولغا ئېلىپ، 1945 - يىلى قويۇپ بېرىدۇ. ئۇ تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، قەشقەرگە كېلىپ، بىتىم مەزگىلىدە يەنىلا قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىغا مەسئۇل بولىدۇ. بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قولغا ئېلىنىپ، 1949 — يىلىنىڭ باشلىرىدا تۇرمىدىن چىقىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارە باشلىقى، ساقچى قوراللىق ئەترەت باشلىقى، قەشقەر پارتكومىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، 1956 - يىلدىن 1958 - يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. ئۇزاق مەزگىل خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى بولۇپ سايلىنىدۇ. 1994 - يىلى ۋاپات بولىدۇ.

ئابدۇللا تۇەنجاڭ

ئابدۇللا تۇەنجاڭ ئەسلىي كۇچارلىق، ئۇ سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە، كۇچاردا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ئابدۇللا دامۇللا دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا قاتناپ سودا قىلىۋاتقان دادىسى (ئىسمى ئۇنتۇلغان) ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئابدۇللانى تاشكەنتتكە ئېلىپ چىقىپ يېڭىچە مەكتەپتە ئوقۇتىدۇ، ئۇ قوشۇمچە رۇسچە ئۆگىنىدۇ. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى باشلانغان 1931 - يىللىرى كۇچارغا قايتىپ كېلىدۇ. ئابدۇللا دامۇللام كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىپ يۇرگەنلىكى ئۈچۈن

كىشىلەر «ئابدۇللا ئەپەندىم» دەپ ئاتىشىدۇ. شۇ يىللاردا دادىسىنىڭ سودىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئاز مەزگىل تۇرىدۇ. رۇسچە بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىكى قاچاق ئاق ئورۇسلار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى تۇرپان، توقسۇنغا كېڭەيگەندە، ئۇ كۈچارغا قايتىپ كېلىپ، بەزى ئاق ئورۇسلار بىلەن بىللە تۆمۈر ئېلى قوزغىلىڭىغا قاتنىشىدۇ. قوزغىلاڭ غەلبە قىلغاندىن كېيىن، تۆمۈر ئېلى ئۆزىنى سىلىڭ دەپ ئاتاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا ئابدۇللا ئەپەندى تۆمۈر ئېلىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى قاتارىدا قەشقەرگە بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە تۆمۈر ئېلىنىڭ مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

تۆمۈر ئېلى ئۆلتۈرۈلۈپ، خوجىنىياز ھاجى ۋە مەمۇت مۇھىتى قىسىملىرى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن تۆمۈر ئېلىنىڭ قىسىملىرى مەمۇت مۇھىتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. مەمۇت مۇھىتى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن 6 - دىۋىزىيە قىلىپ تەشكىللىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئابدۇللا ئەپەندى 1934 - يىلى مەمۇت مۇھىتى تەرىپىدىن بىر بۆلۈك كىشىلەر بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقىرىلىدۇ. ئوقۇشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر مەزگىل باش مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىدا ئىشلەپ، 1936 - يىلى يىل بېشىدا 2 - تۈەنگە تۈەنجاڭ قىلىپ بەلگىلىنىدۇ ۋە ئۆز تۈەنى بىلەن يەركەندە تۇرىدۇ. ئۇ يەركەندىكى ۋاقتىدا مەخپىي تەشكىلات قۇرۇپ سۇيىقەست پىلانلاپ، مەمۇت مۇھىتىنى ئاغدۇرماق بولىدۇ. بۇنى بىلگەن مەمۇت مۇھىتى ئابدۇللا تۈەنجاڭنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقى چۈشۈرىدۇ. ئابدۇللا تۈەنجاڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ شايكىلىرى بىلەن باندىت ماخوسەندىن پاناھلىق تىلەيدۇ. شېڭ شىسەي ئابدۇللا تۈەنجاڭنى ماخوسەندىن قايتۇرۇپ كېتىپ، تۈەنجاڭ دەرىجىسى بىلەن ئاقسۇ، كۈچارىدا تۇرغۇزىدۇ. ئابدۇللا تۈەنجاڭ ئاقسۇدا بولغان مەزگىلدە، ئايبۇۋى ئىسىملىك بىر ئايالغا ئۆيلىنىدۇ.

1936 ــ يىلى قىرغىزستاندىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىتىگە نارازى بولغان دىندار مەنسۇرمۇ دەپ ئاتىلىدۇ) دېگەن قىرغىز كىشى ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان ۋە قەبىلىسىدىن بولۇپ 150 دەك ئادەم، بىر قانچە ئون تال توققۇز ئاتار مىلتىق بىلەن قاراقول چېگرا سىدىن يوشۇرۇن ئۆتۈپ ئۇچتۇرپانغا كېلىدۇ، بۇ يەرنى ئەپسىز بىلىپ ئاقسۇ كونا شەھەرنىڭ بوزدۆڭ تەۋەسىدىكى چوڭ تېرەككە، كېيىن باي ناھىيىسىنىڭ تېرەك دېگەن چارۋىچىلىق رايونىغا، كېيىن ئاقتاش دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. 1937 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ تىنچىغاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مەنسۇرنى تۇتۇش ئۈچۈن كورولوف دېگەن رۇس باشچىلىقىدا بىر ئىزۇۋوت قىرغىز ئەسكەر ئەۋەتتىدۇ. شېك شىسەي ئابدۇللا تۆەنجاڭ باشچىلىقىدا بىر تۆەن چىقىرىدۇ. بۇ كۈنلەردە ماخوسەننىڭ قاچاق ئەسكەرلىرىدىن خۇيزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ بىر لىيەنچە ئەسكەر مەنسۇرغا كېلىپ قوشۇلىدۇ.

ئابدۇللا تۆەنجاڭ مەنسۇرنى تەسلىم بولۇشقا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن ئابلىز خان قاتارلىق 15 كىشىنى خەلقە ۋەكىل قىلىپ، مەنسۇرنى تەسلىم بولۇشقا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتىدۇ. مەنسۇر: «ئون كۈندە بېرىپ سۆھبەتلىشىمەن» دەپ خەت يازىدۇ، خەتچى «ئون كۈندە كەلمەيمەن» دەپ يېزىپ قويىدۇ. ئابدۇللا تۆەنجاڭ ئون كۈن بولغاندا، ئابلىزخان، مۇسا خەلىپە، ئابدۇكېرىم ئەلەم، زىياۋىدىن شەنجاڭ قاتارلىق 15 ۋەكىلنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا 16 پۇقرانىمۇ ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئارقىدىن مەنسۇرغا ھۇجۇم قىلىدۇ. مەنسۇر 16 يېرىگە ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. مەنسۇرنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى، ھەتتا كىچىك بالىلارنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. مەنسۇرنىڭ گۆرىنى ئېچىپ كاللىسىنى كەتمەن بىلەن كېسىپ ئېلىپ، تېنىنى پارچىلاپ تاشلايدۇ. بىر خۇيزۇ لىيەنجاڭنىڭمۇ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ، ئىككى

باشنى ئۇچ كۈن باي ناھيىسىده سازايى قىلىدۇ. بۇ ئىش ئاقسۇ ژىلايىتى، بولۇپمۇ باي ناھيىسى دائىرىسىده «ئاقتاش ژەقەسى» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شېكى شىسەي ئابدۇللا تۇەنجاڭنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ تۇرمىده ئۆلتۇرىدۇ.

مۇختەر

مۇختەر ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ئوغلى. ئۇ 1917 - يىلى قەشقەرده تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەنده بىر مەزگىل دىنىي تەلىم ئالىدۇ. كېيىن مەخسۇس تەربىيىچى قولىدا ئۇيغۇر ژە رۇس يىزىقلىرىنى ئۆگىنىدۇ. 1935 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئوقۇشقا چىقىپ، تاشكەنتته سىياسىي قانۇن مەكتىپىده ئوقۇيدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر مەزگىل قەشقەر ساقچى ئىدارىسىدا، 1940- يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە ئۆلكىلىك ساقچى ئىدارىسىدا پولكوۋنىك دەرىجىلىك خادىم بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1940 - يىلىدىن باشلاپ قولغا ئېلىنغان مەھبۇسلارنى سوراق قىلىش، جازالاش، ھۆكۈم ئېلان قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ. 1944 - يىلى كۈزده قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ، 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە قەشقەر شەھەر نوبۇشى ساقچى ئىدارىسىدا ساقچى باشلىقى بولىدۇ. شۇ يىللاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن نەزەربەند قىلىنىدۇ. 1946 - يىلى ئۇچ ژىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىغاندىن كېيىن قەشقەر شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1947 - يىلى 7- ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىتىمنى بۇزۇپ، ئۆزى ئۇچۇن خەتەرلىك دەپ قارىغان كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلغان ژاقىتتا مۇناسىۋەتلىك سوۋېت خادىملىرىنىڭ يارىدىمىده ئاتۇش ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ ئۆتىدۇ. 1948 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىده ئۇچ ژىلايەتكە ئۆتۈپ، مىللىي ئارمىيىده پودپولكوۋنىك

دەرجىلىك ئوفىتسىر بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1950 - يىلىدىن 1954- يىلىغىچە قەشقەردىكى 13 - دۇنزىيەدە سەنموجاڭ بولىدۇ. 1954- يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە دېھقانچىلىق نازارىتىدە باشقارما باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1945 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەر شەھەر گۇڭگاڭدىكى تۇرمىدە يانقان 280 دىن ئارتۇق سىياسىي مەھبۇسنى ئۆلتۈرۈش بۇيرۇقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ دەرھال دادىسى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئارقىلىق سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇللىرىدىن بولغان باتىروفقا مەلۇم قىلىپ، سوۋېت كونسۇلىنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن مەزكۇر ئادەملەرنىڭ ئۆلتۈرۈلىشىنى توسۇپ قالىدۇ. بۇ ئۇنىڭ چوڭ تۆھپىسى ھېسابلىنىدۇ.

مۇختەر 1959 - يىلى 7 - ئايدا قەشقەردە كېسەل بولۇپ ساقىيالماي ئۆلىدۇ.

موللا باقى بوتى ھاجىيوف

موللا باقى بوتى ھاجىيوف 1897 - يىلى ئاتۇش قايراقتا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. 1920 - يىللارغىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولىدۇ ۋە دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇش بىلەن بىرگە ئائىلىنىڭ دېھقانچىلىقىغا قارىشىدۇ. 1920 - يىلى دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن توي قىلىپ مۇستەقىل تىرىكچىلىك قىلىدۇ. 1921 - يىلىدىن 1930 - يىللارغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېگىپ تىجارەت ۋە ئاتا كەسپى موزدۇزلۇق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، تاشكەنتتىكى چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتى قارىمىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا قاتنىشىدۇ. شۇ مەزگىلدە بىر تەرەپتىن تىجارەت قىلىپ، بىر تەرەپتىن ساگو ئىنستىتۇتىدا ئىشتىن سىرت ئوقۇيدۇ. 1930 - يىللىنىڭ ئاخىرى قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەر شەھىرىدە دۇكان ئاچىدۇ. 1931 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى قوزغالغاندا

ئەسكەر بولىدۇ. 1934 — يىلى قەشقەر ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا خىزمەتكە كىرىدۇ. شۇ مەزگىلدە دوغىبەك كۆلبېشى ۋە قوناق بازىرىدىكى مەدرىسەلەرنى يېڭى مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىشكە قاتنىشىدۇ. 1936 - 1937 - يىللىرى قەشقەر ساقچى ئىدارىسىدا بۆلۈم باشلىقى، 1937 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە مەكتەپ ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىغا ئىدارە باشلىقى بولىدۇ. 1939 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى مەكتىتىن قولغا ئېلىپ قەشقەرگە قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، تاشقورغانغا پالىنىدۇ. 1940 - يىلى يەنە قولغا ئېلىنىدۇ. 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرى تۇرمىدىن بوشىنىپ چىقىدۇ. 1947 - يىلى قەشقەر ساقچى ئىدارىسىغا ئىدارە باشلىقى بولىدۇ. 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ئىلغار كىشىلەرنى تۇنقۇن قىلغاندا ئاتۇش ئارقىلىق بىر بۆلۈم كىشىلەر بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىدۇ. 1955 - يىلى تاشكەنتتە ۋاپات بولىدۇ.

ئۆمەر داموللا

ئۆمەر داموللا 1896 - يىلى قەشقەر ئوپالدا دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئىپتىدائىي دىنىي بىلىمنى قەشقەر ۋە ئوپالدا ئالىدۇ. 1913 - يىلى دادىسىغا قېيىداپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ ئۆتۈپ، بۇخارادىكى دىنىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئون يىل ئوقۇيدۇ. شۇ جەريانداا 1919 - يىلى تاشكەنتتە تەسىس قىلىنغان چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتى قارمىقىدىكى ئۇيغۇرلا رئىتتىپاقىغاقاتنىشىدۇ ۋە پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىنىدۇ. كۆپ قېتىم قەشقەر شەھىرى ۋە ئوپال يېزىلىرىغا يوشۇرۇن كېلىپ مەخپىي خىزمەت ئىشلەيدۇ.

1931 - يىلى قۇمۇلدا دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن يۇرتى ئوپالغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە 1933 - يىلى يۇرتىنىڭ ئامانلىقىنى

ساقلاش ئۇچۇن 300 دەك كىشىنى قوراللاندۇرىدۇ. ئۇ ئوپالدىكى دىنىي مەكتەپلەردە تۇنجى بولۇپ پەننىي بىلىملەرنى قوشۇپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويىدۇ. كېيىن يەرلىك تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا مەخسۇس پەننىي مەكتەپ سېلىش، كۇلۇب سېلىشقا ئوخشاش ئىشلارنى ئىشلەيدۇ. بۇ جەريانداا مەكتەپ مۇدىرى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ باش يېتەكچىسى بولىدۇ. 1937 - يىلىنىڭ ئالدى - ئاخىرىدا گۇما ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ. بۇ جەريانداا گۇما ناھىيىسىنىڭ مائارىپ، مەدەنىيەت، ساقلىق ساقلاش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۇچ چىقىرىدۇ. كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ.

1944 - يىلى تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە باش قازى، كېيىن ئۇلكىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋە ئۇلكىلىك ساقچى نازارىتىدە سىياسىي باشقارما باشلىقى بولىدۇ. بۇ يىللاردا ئۇ مەخپىي خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇللىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ. 1947 - يىلى 7- ئايدا قەشقەرگە ۋالىي بولىدۇ. ئازادلىق ھارپىسىدا ۋالىيلىقتىن قېلىپ ئۇلكىلىك ھۆكۇمەت ئەزاسى بولىدۇ. ئۇ ئۇرۇمچىگە قايتىپ ئۇزاق ئۇتمەي، ئۇلكە ئازاد بولىدۇ ۋە ئازادلىقتىن كېيىن ئۇرۇمچىدە قولغا ئېلىنىپ بىر قانچە ئاي تۇرمىدە تۇرغاندىن كېيىن، كېسەل سەۋەبى بىلەن كېپىللىككە قويۇپ بېرىلىدۇ. ئىگىسىز - ھىمايىسىز قېلىپ، دەسلەپ ياڭخاك مەسچىتتە، كېيىن نەنمېن مەسچىت (ھازىرقى «خانتەڭرى جامەسى») دە يېتىپ، جامائەتنىڭ ياردىمى بىلەن جان بېقىپ، 56 يېشىدا قازا قىلىدۇ.

گېنېرال لېيتىنانت جاۋ جيەنفېڭ

گېنېرال لېيتىنانت جاۋ جيەنفېڭ 1898 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 24 - يىلى) خېبېي ئۇلكىسىنىڭ ۋۇچاۋ ناھىيىسىدە تۇغۇلىدۇ.

كېيىن دادىسى بىلەن خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىنىڭ خۇلەن ناھىيىسىگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. جاۋ جيەنفېڭ مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە يېزىلىق مەكتەپتە، 12 يېشىدىن باشلاپ خۇلەن ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك مەكتىپىدە، كېيىن خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىلىك يېزا ئىگىلىك مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1918 - يىلى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىلىك ئوفىتسېرلار يېتىشتۇرۇش مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىپ، 1920 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، خېيلۇڭجياڭ 1 - بىرلەشمە بىرىگادا قوغداش ئەترىتىنىڭ لېيتىنانت دەرىجىلىك پەيجاڭى بولىدۇ. شۇ يىلى لېيەنجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا ئاتلىق قىسىم زاپاس ئەسكەرلەر يىغىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1921 - يىلى قىشتا جاۋ جيەنفېڭ شىنياڭدىكى بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىنى، 1922 - يىلى شەرقىي شىمالدىكى بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ياپونىيە قورۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپى ئاتلىق قىسمىغا ئەۋەتىلىدۇ. 1923 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ خاربىن دۇڭشىڭ تۆمۇر يول ئاسراش ھەربىي باش شتابىدا كاپىتان دەرىجىلىك سەنمو ۋە يېڭى ئەسكەرلەرنى مەشىق قىلدۇرۇش ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي پىيادىلەر زاپاس تۈەنگە مايور دەرىجىلىك مۇئاۋىن تۈەنجاڭلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ. كېيىن خېيلۇڭجياڭ ئاتلىق قىسىم 38 - تۈەنگە مايور دەرىجىلىك مۇئاۋىن تۈەنجاڭ بولىدۇ. 1927 - يىلى خېيلۇڭجياڭ يۈەنخې بازىرىنى ساقلاش ئەترىتىنىڭ سەنمولىقىغا تەينىلىنىدۇ. كېيىن مودەنجاڭ پىيادىلەر زاپاس تۈەنى 2 - يىغىنىڭ باشلىقى، 1928 - يىلى خاربىن مانجۇرىيە ئالدىنقى سەپ پىيادىلەر 1 - بىرىگادا قوغداش ئەترىتىدە پودپولكوۋنىك دەرىجىلىك لېيەنجاڭ بولىدۇ. «18 - سېنتەبىر» ۋەقەسىدە جاۋجيەنفېڭ مانجۇرىيە تۆمۇر يول ئاسراش ئارمىيىسى قارىمىقىدىكى سۇبىغىنىڭ دۆلەت قۇنتۇزۇش ئارمىيىسىدە بولىدۇ. 1931 - يىلى جاۋ جيەنفېڭ سۇبىغىنىڭ ئاتلىق قىسمىدا پولكوۋنىك دەرىجىلىك ئەترەت باشلىقلىقىغا تەينىلىنىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇ

چىچىخاردىن مانجۇرىيەگىچە بولغان تۆمۈر يولنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولىدۇ.

1932 - يىلى 8 - ئايدا سۇبىڭنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، 12 - ئايدا مانجۇرىيەدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىبىرىيە رايونىغا چېكىنىدۇ. 1933 - يىلى 2 - ئايدا جۇڭگو - سوۋېت ئىككى دۆلەت كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، شەرقىي شىمالدىن روسىيەگە چېكىنگەن شەرقىي شىمال پىدائىيلار ئارمىيىسىنى شىنجاڭغا چىقىرىشنى بېكىتىدۇ. شەرقىي شىمالدىن روسىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا چېكىنگەن 40 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇننىڭ بىر قىسمى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىش» گە قاتنىشىدۇ. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن جاۋ جيەنفېڭنى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى مەمۇرىي باشقارمىسىنىڭ گېنېرال دەرىجىلىك مۇئاۋىن باشقارما باشلىقلىقىغا تەيىنلەيدۇ. 1935 - يىلى جاۋ جيەنفېڭ شىنجاڭ ئوفىتسېرلار مەكتىپىگە تەلىم - تەربىيە باشلىقى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. 1936 — يىلى گېنېرال لېيتىنانت بولۇپ ئۆستۇرۇلىدۇ. 1937 - يىلى ئۆلكىلىك ساقچى ئىدارىسىدا باشقارما باشلىقى بولىدۇ. شۇ يىلى 11 - ئايدا تارباغاتاي مەمۇرىي مەھكىمە ۋالىيسى، قوشۇمچە گارنىزون قوماندانى، چېگرا قوغداش چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. 1942 - يىلى 4 - ئايدا شېڭ شىسەيىنىڭ تېلېگراممىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، «12 - ئاپرېل» نى تەبرىكلەش يىغىنىغا قاتنىشىدۇ. شۇ كۈنلەردە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭغا رەئىس بولغاندا، يەنى 1944 - يىلى 10 - ئايدا قويۇپ بېرىلىدۇ. ۋۇجۇڭشىن جاۋ جيەنفېڭنى ئۆلكىلىك تەشۋىقات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. 1946 - يىلى 7 - ئايدا جاڭ جىجۇڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلىدۇ. جاۋ جيەنفېڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ

ھەيئىتى، قوشۇمچە ئىجتىمائىي ئىشلار باشقارما باشلىقى بولىدۇ. 1946 - يىلى 11 - ئايدا نەنجىڭدا گومىنداڭ قۇرۇلتىيى ئېچىلغاندا جاۋجيەنفېڭ شىنجاڭ ۋەكىلى بولۇپ قۇرۇلتايغا قاتنىشىدۇ. قۇرۇلتاي ئاياغلاشقاندىن كېيىن جاۋ جيەنفېڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىكى ئىجتىمائىي ئىشلار باشقارما باشلىقلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، گېنېرال لېيتىنانت دەرىجىسىدە يۇقىرى دەرىجىلىك سەنمو بولىدۇ. 1949 - يىلى بۇرھان شەھىدى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە رەئىس بولغاندا جاۋ جيەنفېڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. 1949 - يىلى 8 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بۇرھان شەھىدى ۋە تاۋسيۇغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق يولىدىن ئازاد بولۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن جاۋ جيەنفېڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۈتتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولىدۇ.

ئابدۇراخمان ئەپەندى

ئابدۇراخمان ئەپەندى (تولۇق ئىسمى ئابدۇراخمان مۇھەممەت رەھىمى) 1880 - يىللار ئەتراپىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۆستەڭ بويى تۇماقچى مەھەللىسىدە تۇغۇلىدۇ. سەككىز ئايلىق ۋاقتىدىلا ئانىسى ئەزىزخان ئۇنى ئاتۇشقا ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇ ئاتۇش سۇنتاغدا دىنىي مەكتەپتە 12 ياشقىچە، كېيىن ئىككى يىل قارىيلىقتا ئوقۇيدۇ. شۇكۇنلەردە قەشقەردە تۇرغۇچى شېرىپبەگ دېگەن تاغىسى تەرىپىدىن قەشقەرگە ئېلىپ كېتىلىپ، قەشقەردە خەنزۇ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيدۇ. بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىغا بەگ بولىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئائىلە ماجىراسى بىلەن تاغىسى شېرىپبەگ ئۇنى قاتتىق ئۇرىدۇ ۋە ئۇ ئاتۇشقا قايتىپ كېتىدۇ.

كېيىن ئاتۇشتىكى ئاتىسى رەھىم چوڭنىڭ ئاكىسى موللانىياز

هاجىم ئۇنى قاراقولغا (هازىرقى قىرغىزستاننىڭ ئىسسىقكۆل ۋىلايىتى) گە يولغا سېلىپ قويىدۇ. ئۇ داۋالىنىپ سالامەتلىكى بىر ئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن 1919 - يىلى تاشكەنتتىكى ئىشچىلار تېز يېتىشتۇرۇش مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. كېيىن تاشكەنتتىكى چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتى قارمىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا ئەزا بولىدۇ. 1931 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى باشلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭەيگەندە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇزبېكىستان ھۆكۈمىتى ئابدۇراخمان ئەپەندىنى يۇنۇس بەگ (يۇۋىنلىن) بىلەن بىللە قەشقەرگە بېرىپ قەشقەر ۋالىيسى ماشاۋۇ (مادوتەي) نى ئۇرۇشسىز قورال تاپشۇرۇشقا ماقۇل كەلتۈرۈشكە ئەۋەتىدۇ. بۇ كىشى مادوتەينىڭ ھمايىسىگە ئېرىشىدۇ ۋە ئاتۇشلۇق رىشتەم مادوتەينىڭ قول ئاستىدىكى قىرغىز ئوسمان ئەلنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ئۇچ تۈەن ئەسكەر تەشكىل قىلىپ، ئوسمان ئەلنىڭ قولى بىلەن ماشاۋۇنى تەسلىم قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئابدۇراخمان ئەپەندى كەلگەن يېرىدىن خوجىنىياز ھاجىغا مەسلىھەتچى بولۇش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇالىدۇ ۋە ئۇچتۇرپاندىكى نۇرھاجىم، مىرزىجان ئاقساقاللارنىڭ باشچىلىقىدا ئىككى تۈەن ئەسكەر تەشكىل قىلىپ، خوجىنىياز ھاجىمغا قوشۇلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ.

1934 - يىلى قەشقەرگە بېرىپ بىر مەزگىل ماموت مۇھىتىنىڭ يېنىدا ئىشلەپ، قەشقەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇش ئىشىنى باشقۇرىدۇ. كېيىن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىدۇ ۋە قەشقەردىن بىللە كەلگەن كېرەمخان ئەيسازادە ۋە لۇكچۇنلۇك تاھىر بەگ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇرۇمچىدە مەركىزىي مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرىدۇ. ئابدۇراخمان ئەپەندى شۇ مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى چىقىرىش ئىشىنى ئىشلەيدۇ. مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى تەشكىللەشكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. كېيىن ئابدۇراخمان

ئەپەندى مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇراخمان ئەپەندى ئۇرۇمچىدە ئابدۇراخمان تىڭجاڭ دەپ ئاتىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش خىزمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم مۇئاۋىن رەئىس بولغاندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجىمغا مەسلىھەتچى بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم قولغا ئېلىنىپ ئۈزاق ئۆتمەي بۇ ئادەممۇ غايىب بولىدۇ.

شى يەنفۇ

شى يەنفۇ (شىبە) 1937 - يىلى 7 - ئايدا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان بولۇپ، «ئىشچى مەھبۇس» دېيىلىپ، 1937 - يىلى كۈزدە قۇرۇلغان مەخپىي سوت ھەيئىتى قارىمىقىدا، مەزكۇر ھەيئەتنىڭ تەرجىمانى ۋە خاتىرە يازغۇچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1938 - يىلى 12 - ئايدا تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ساقچى باشقارمىسىنىڭ 6 - بۆلۈمىدە پۈتۈكچى بولىدۇ. 1940 - يىلى 10 - ئايدىن 1944 - يىلى 11- ئايغىچە سوت قىلىش، خاتىرە يېزىش خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ. شۇ يىللاردا ئۇ يەنە مەخپىي سوت ھەيئىتى 6 - بۆلۈم (مەخپىي ئىشلار بۆلۈم) نىڭ ۋە قورچاق ساقچى باشقارمىسىنىڭ مەخپىي ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ. 1950 — يىلى ھۆكۈمىتىمىز تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. تۇرمىدە بولغان مەزگىلدە، شېڭ شىسەينىڭ «مەخپىي سوت ھەيئىتى» ۋە ساقچى باشقارمىسىدا كۆرگەن، ئاڭلىغان ۋە قىلغان ئىشلىرىنىڭ شاھىدى بولۇپ ماتېرىيال يېزىپ تاپشۇرىدۇ. شى يەنفۇ 1961 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى تۇرمىدىن چىقىپ، 1962 - يىلى ئۆلىدۇ.

(شى يەنفۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ماتېرىيالى «شىنجاڭ مەخپىي سوت ھەيئىتى توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا ماقالە قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق

سياسي كېڭەش «تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1980 - يىلى 9 - ئايدا نەشر قىلىنغان 1 - سانىغا بېسىلدى. بۇ تەرجىمھال شۇ كىتابچىنىڭ 111 - ، 112- بەتلىرىدىن ئېلىندى.)

قۇربان قودای

قۇربان كېرىيە ناھىيە موغاللا مەھەللىسىدىكى قودای جەمەتىدىن بولغان داڭدار يىپەك، قاشتېشى سودىگىرى شېرىپ ھاجىم قودايىنىڭ ئوغلى، ئۇ 1920 - يىلى كېرىيە ناھىيىسىدە تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە كېرىيىدىكى بىر دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1932 - يىلى شېرىپ ھاجى ئوغلى قۇربانىنى ئېلىپ ھازىرقى پاكىستانىنىڭ راۋالپىندى شەھىرىگە بارىدۇ. كېيىن ئوغلىنى تۇركىيىدىكى بىر مەكتەپكە ئوقۇشقا بېرىدۇ. ياش قۇربان تۇركىيىدە ئوقۇش مەزگىلىدە، تۇركچىلىك پائالىيىتىغا پائالىدۇ ۋە قودای جەمەتىدىكىلەر قوللىنىپ كېلىۋاتقان جەمەت نامى «قودای» نى ئىسىم ئاخىرىغا قوشۇپ ئۆزىنى قۇربان قودای دەپ ئاتايدۇ.

1944 - يىلى شىنجاڭغا گومىنداڭ بايرىقى ئېسىلغاندىن كېيىن شېڭ شىسەي زۇلمىدىن قېچىپ چەت ئەللەرگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان خېلى كۆپ ئۇيغۇرلار ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ. قۇربان قودايمۇ ۋەتەنگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە گومىنداڭ پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ، داڭبۇدا بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. كېيىن «ئالتاي گېزىتى» ۋە ژۇرنىلىدا ئىشلەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ماقالىلار ئېلان قىلىپ پانتۇركىزم ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلىدۇ شۇ يىللاردا «ئۇلۇسمىز (مىللىتىمىز) نىڭ ئانا خەتلىرى» دېگەن بۆلۈگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى كىتاب (براشۇرا) ئېلان قىلىدۇ. كېيىن بىر گېزىت چىقىرىپ، تېخىمۇ ئەدەپ سوۋېت ئىتتىپاقى «شەرق ھەقىقىتى» ژۇرنىلىدا ماقالە ئېلان قىلغان تارىخشۇناسلار بىلەن ئېلىشىپ، ئاخىر «پانتۇركىزمنىڭ

ياقلىغۇچىسى» دېگەن نام بىلەن سېسىق نامى پۈر كېتىدۇ. 1949 — يىلى مەسلەكداشلىرى بىلەن چەت ئەلگە قاچماقچى بولغاندا چېگرادىن ئۆتەلمەي قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ. 1952 - يىلى 32 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

قالىبەگ

قالىبەگ رايىمبەگ ئوغلى قازاقلارنىڭ ئورتا يۈزكېرەي قەبىلىسىنىڭ جەنتىكەي بارقى قەبىلىسىدىن. ئۇ 1908 - يىلى چۆچەكتىكى بارلىق تېغىدا تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە ساۋەن ناھىيىسىدە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ. مەكتەپ پۈتتۈرۈپ ساۋەندە ئوقۇتقۇچى بولىدۇ.

1945 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىدۇ ۋە ساۋەنگە ھاكىم بولىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى گومىنداڭ بىلەن 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالىغاندىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆز قەبىلىسىنى يېتەكلەپ باشباشتاق ھەربىكەت قىلىدۇ. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن ۋەتەندىن يۈز ئۆرۈپ، 1951- يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن چەت ئەلگە قېچىپ كېتىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى سەرگەردانلىقتا ئۆتكۈزىدۇ. 1985 - يىلى 77 يېشىدا تۇركىيىدە ۋاپات بولىدۇ.

زەمىر تۇەنجاڭ

زەمىر (تاجىك) 1898 - يىلى 1 - ئايدا ھازىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ (ئەينى ۋاقتىدىكى زەيباك ئەمىرلىكىنىڭ) نىستىم دېگەن يېرىدە قازى ھېكىم ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قازى ھېكمىنىڭ دادىسى ئامىر بەگ ئەينى يىللاردا زەيباكنىڭ ئەمرى ئىكەن. ئۇنىڭ ئەمرلىكى شۇ زامانداۋ يەرلىك پادىشاھ - كىنەز دەرىجىسىدە ئىكەن.

ئەسلىدە زەيباك ئەمرلىكى بىلەن ۋاخان ئەمرلىكى قوشنا بولۇپ، بۇ ئىككى ئەمرلىكنىڭ پاسىلى بىرلا دەريا ئىكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا چارروسىيە بىلەن بۈيۈك بىرىتانىيە ئىمپېرىيىسى پامىر رايونىدا تەسىر دائىرىسىنى ئايرىغاندا، دەريانىڭ ۋاخان تەرىپى ئافغانىستانغا، دەريانىڭ زەيباك تەرىپى چارروسىيىگە تەۋە قىلىنىدۇ. زەيباك بىلەن ۋاخانلىقلارنىڭ تىلى ئىدان تىل سىستېمىسىدا بولسىمۇ، ۋاخانلار ئۆز تىلىدا، زەيباكلىقلار پارس تىلىدا سۆزلىشىدىكەن، ئەمما ئۇلار قويۇق مۇناسىۋەت قىلىدىكەن. قىز ئېلىپ قىز بېرىشىدىكەن. مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن زەيباك ئەمىرى ئامىر بەگ ئوغلى قازى ھېكمىگە ۋاخان ئەمرىنىڭ ھاياتىبېگىم ئىسىملىك قىزىنى ئېلىپ بېرىپ قۇدىلىشىدۇ. بۇنىڭدىن زەمىر تۇغۇلىدۇ. زەمىر ئون ياشقا كىرگەن چاغدا، ئافغانىستان ئەنگلىيىنىڭ كۇشكۇرتىشى بىلەن زەيباكغا بېسىپ كىرىپ تالان - تاراج قىلىدۇ. چارروسىيە دەرھال ئىنكاس قايتۇرۇپ، زەيباكنى قايتۇرۇپ ئالىدۇ. ئەمما جەڭگى - جېدەل بېسىقمايدۇ. بۇ چاغدا زەمىرنىڭ دادىسى قازى ھېكىم دادىسى ئامىر بەگنىڭ توسۇشىغا قارىماي ئىنىسى فەرمانبەگنى ئېلىپ، جۇڭگو چېگرا سىدىكى سەرىكۆل (سىرىققۇلغا) كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

زەمىر شۇنىڭدىن كېيىن (1908 - يىلدىن باشلاپ) ئاچىسى (بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئايالى) گۈلنىزبانىڭ يېنىدا تۇرۇپ ئوقۇيدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن زەمىر بىر قانچە رەت ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەيدۇ. كېيىن ھەربىي ئوفىتسېرلار مەكتىپىدە ئوقۇپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن تاجىكىستاندا ھەربىي خىزمەت

ئىشلەيدۇ. شۇ چاغدا زەمىر بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ.

شېڭ شىسەي 1933 - يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ يار - يۆلىكى بىلەن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ سوۋېتكە يۆلەنگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ تەلىپى بويىچە شىنجاڭدا ئىشلەشكە ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملارنى ئەۋەتىدۇ. زەمىرمۇ شۇ چاغدا دادىسى قازى ھېكىم سەرىكۆلدە بولغانلىقى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن خادىملار تەركىبىدە تاشقورغانغا كېلىپ، تاشقۇرغاندا چېگرا قوغداش خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ. 1938- يىلى جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى خوجىەن تاشقورغانغا چېگرا مۇداپىئە ئەترىت باشلىقى بولۇپ چىققاندا، زەمىر مۇئاۋىن ئەترىت باشلىقى بولىدۇ. شۇ كۈنلەردە زەمىر ئەسلىي يۇرتى تاجىكىستاندىكى زەيباكقا بېرىپ، ئايالى بىلەن تاجىكىستاندا ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان ئوغلى شېرىنبەگ ۋە مادايوفلارنى تاشقورغانغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇلار تاشقورغانغا كەلگەندىن كېيىن زەمىر ئوغۇللىرىغا قاتتىق تەلەپ قويۇپ تەربىيىلەيدۇ.

زەمىر 1939 - يىلى 9 - ئايدا قەشقەر يېڭىشەھەردىكى 31- تۈەنگە تۈەنجاڭ بولغاندىن كېيىن، ئوغلى مادايوف، شېرىنبەگ ۋە ئايالىنى تاجىكىستانغا ئەۋەتىۋېتىدۇ. 1942 - يىلى چېرىيە ناھىيىسىگە باش ھاكىم بولىدۇ. كېيىن ئايالىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قايتا ئۆيلىنىدۇ. 43 - يىلى قىزى ئاتكەم زەمىرە تۇغۇلىدۇ. شۇ يىلى زەمىر قەشقەرگە چاقىرتىلىپ، ئۇرۇمچىگە يېغىنغا بېرىش ئۈقتۇرۇلىدۇ. بۇ چاغدا زەمىر قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلىدىن سوۋېتكە قايتۇرۇپ كېتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. كونسۇلنىڭ ياردىمىدە ماشىنا بىلەن تورغاتقا بارغاندا، زەمىر قولغا ئېلىنىپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنىدۇ ۋە تۇرمىدە كۆيدۇرگە كېسىلى بىلەن ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى

شىرىنبەگ، مادايوفلار 1945 - يىلى تاشقورغانغا كېلىپ خەلق قوزغىلىڭغا قاتنىشىدۇ.

سوفىبەگ ھاجى

1924 — يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەرگە ئېگىز بويلۇق، تومبال، گەۋدىلىك، سېمىز، يوغان قورساق، سېرىق ساقال، چېقىر كۆز بىر ئادەم پەيدا بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئادەم جامائەت ئوتتۇرىسىدا ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ «مەن ئۆزبېك، يۇرتۇم ئەنجان مەن بۇ يەرگە سوۋېت كومۇنىستلىرىنىڭ زۇلمىغا چىدىماي قېچىپ كەلدىم» دەپ يۇرىدۇ. بۇ ئادەم تولىمۇ سۆزمەن، قىلغان سۆزلىرى كىشىنى جەلپ قىلارلىق بولۇپ، بۇ كىشى بىلەن ھەمسۆھبەت بولغانلار ئۇنىڭغا بېرىلىپ، ئۇنىڭ سۆزلىرىگە قاتتىق ئىشەنچ باغلايدۇ.

سوفىبەگ ھاجىغا شەرەم تۇغقان بولىدىغان زەينابىدىن خوجانىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا كولخوزلاشتۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغاندا بىر بۆلۈم ئۇششاق تىجارەتچىلەر كونا مال يىغۇۋېلىش كوپېراتسىيىسى قۇرىدۇ. سوفىبەگ ھاجى شۇنداق كوپېراتسىيىلەردىن بىرىگە كىرىپ مال سېتىۋالغۇچى بولىدۇ. 1924 - يىلىنىڭ ئاخىرقى ئايلىرىدا ئۇ كوپېراتسىيەنىڭ يېڭىدىن پاختا زاۋۇتى قۇرۇشقا تەييارلىغان پۇللىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە قېچىپ كېلىدۇ. ئۇ قەشقەرگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى قەشقەر مەمۇرلىرىدىن روسىيەدىن شىنجاڭغا، جۈملىدىن قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن ئادەملەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان سوفىبەگ ھاجى خوتەنگە

قېچىپ بېرىۋالىدۇ. 1931- يىلغىچە ئۇ خوتەن ئەتراپىدا ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. چارروسىيە دەۋرىدە ئۆزبېكىستاندىن كېلىپ خوتەندە توختاپ قالغان ئۆزبېكلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئۆتىدۇ. قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىي قوزغىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي خوتەندىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ. بۇ چاغدا سوۋېبەگ ھاجى تاشكەنتلىك ئەسقەرجان دېگەن كىشى بىلەن بىللە بىر لېگەن ئەسكەر تەييارلاپ، خوتەن قوزغىلىڭىغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ چاغدا قوزغىلاڭ قوماندانى مەمتىمىن بۇغرا بۇ كىشىنى «سىز چەت ئەللىك، بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلاشماڭ، ئەگەر سىز ئارىلاشسىڭىز، بىزنىڭ بۇ ئىشىمىز چەت ئەلنىڭ قول بار دېيىلىپ زىيانغا ئۇچرايدۇ» دەپ يېقىن كەلتۈرمەيدۇ. لېكىن، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى خوتەن، قارىقاش، گۇما قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ قەشقەرگە قاراپ ماڭغاندا سوۋېبەگ ھاجى قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان ئاتالمىش قوماندان شاماڭسۇر (ئابدۇللابەگ) نىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سودا مالىيە مەسلىھەتچىسى بولۇۋالىدۇ. شۇ كۈنلەردە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئىقتىسادىتىن قىسىلغاندا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن نەچچە ئون مىڭ تاي يۈك، يىپەك، جەينەماز، گىلەم، كىگىز، تاغار، خورجۇن، ماتا قاتارلىق مالالارنى ئېلىپ قەشقەرگە ئەكلىپ ساتماق بولىدۇ. سوۋېبەگە ھاجى مالىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىپ بولغۇچە شاماڭسۇر يېڭىسار ئۇرۇشىدا ۋاپات بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سوۋېبەگ ھاجى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى ئۆزى ئىگىلىۋالىدۇ. «12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن، ئۇ شېڭ شىسەينىڭ ساقچى ئىدارىسى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مەزگىللىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن كىشىلەر ئۇستىدە ماتېرىيال توپلاپ بېرىش ئارقىلىق شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ

ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ. ئۇ قەشقەردە بولغان مەزگىلدە پەرغانىدىن قېچىپ كەلگەن بىر بۆلۈم ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ، قەشقەردە ئەكسىيەتچىل «ئىستىقلال جەمئىيىتى» نى قۇرۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ ۋە پەرغانىلىق قاچاقلارنىڭ قەشقەردىكى ئاساسىي تۈۋرۈكى بولۇۋېلىپ، ئەكسىيەتچىل «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» نىڭ پەرغانىلىق غوللۇق كىشىلىرىنىڭ چەت ئەلگە قېچىپ كېتىشىگە ياردەم بېرىدۇ. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مۇقىملاشقاندىن كېيىن سوۋېتنىڭ شېڭ شىسەينىڭ قەشقەردىكى ئۆزى ئۈچۈن خەتەرلىك دەپ قارىغان كىشىلەرنى تۈنۈن قىلىشىدا ئاكتىپ رول ئوينايدۇ.

1936 ــ يىللاردا ئۇ قەشقەردە توققۇز ئۆزبېك (بۇلارنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كەلگەن پۇلدار كىشىلەر) بىر ئۇيغۇر، جەمئىي ئون كىشى بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مەخسۇس پاختا سودىسى قىلىدىغان شىركەت قۇرىدۇ. 1938-يىلى شىركەت ئەزالىرى بىر - بىرلەپ قولغا ئېلىنىپ، يالغۇز سوۋېتچى ھاجى قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ شىركەت ۋەيران بولىدۇ.

شىنجاڭ تارىخىدا 1940 - يىللاردا تۇنجى ئاشلىق نورمىسى بېكىتىلىدۇ. سوۋېتچى ھاجى قەشقەردىكى ئاشلىق نورما ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. شۇ كۈنلەردە قەشقەر شەھىرىدە تۆت ناۋايخانا بولۇپ، ھەر كۈنى نان ئالغۇچىلار ئەتىگەن سائەت تۆتتە تۇرۇپ 200ــ 300 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۆچىرەتتە تۇرۇپ نان ئالاتتى. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن سوۋېتچى ھاجى قەشقەردە مال باھاسى (تەكسە) ئىدارىسى قۇرۇپ، مۇقىم باھالىق مال دېگەن نامدا كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى نورمىلاشتۇرىدۇ. دېمەك، بىر ئادەم بىر نان ئالغاندەك، بىر ئادەممۇ مىلىچ مال دۇكىنىغا كەلسە ئۆچىرەتتە تۇرۇپ بىر سوپون ياكى بىر كىلو شەكەر دېگەنگە

ئوخشاش نەرسىلەرنى ئالىدۇ.

شۇ يىللاردا قەشقەر سودىگەرلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئىقتىسادى سوۋېەگ ھاجىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالىدۇ. (سودىگەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى قولغا ئېلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇنى سۈرۈشتۈرگىلى ئادەم چىقمايدۇ.) 1944 — يىلى شېڭ شىسەينىڭ ئورنىغا ۋۇجۇڭشىن ئولتۇرۇپ ئۆلكىگە رەئىس بولغاندا سوۋېەگ ھاجى گومىنداڭ پارتىيىسىگە كىرىدۇ ۋە گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى بىلەن ياخشى ئۆتىدۇ. 1946- يىلى گومىنداڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالاش ئالدىدا سوۋېەگ ھاجى قەشقەردە بىر بۆلۈم ئەكسىيەتچىلەرنى تەشكىللەپ، ئۈچ ۋىلايەتكە قارشى نامايىش ئۇيۇشتۇرىدۇ. بىتىم تۈزۈلگەندە سوۋېەگ ھاجى قەشقەردە تۇرالماي يەركەنگە كېتىپ، گومىنداڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بولىدۇ. 1948 - يىلى گومىنداڭنىڭ قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىل بولۇپ نەنجىڭگە بارىدۇ ۋە شۇ قۇرۇلتايدا «شىنجاڭنى ئۈچ ئۆلكە، يەنى شىمالىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ» قىلىپ ئىدارە قىلىش تەكلىپىنى قويىدۇ. بۇ تەكلىپ قارشىلىققا ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ پولكوۋنىك دەرىجىسى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەمىنلىنىدۇ ۋە بىر پەي ئەسكەر بىلەن قوغدىلىدۇ. 1949 - يىلى ئۆلكە ئازاد بولۇش ئالدىدا چېگرانىچە كىچىك ماشىنا بىلەن بېرىپ چەت ئەلگە قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئادەمنىڭ ئىز - دېرىكى بولمايدۇ.

(سوۋېەگ ھاجىنىڭ تۇغۇلغان، ئۆلگەن ۋاقتى بىزگە نامەلۇم، شۇنداقلا بۇ كىشىنىڭ كىمگە تەۋە ئىكەنلىكىنمۇ ھېچ كىشى بىلمەيدۇ.)

مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم

مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم ئاتۇش مەشھۇر تەرەققىيپەرۋەر زىيالىي ئىبراھىم ھاجىمنىڭ ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن ھاجىمنىڭ نەۋرىسى. ئۇ 1907 - يىلى تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە قىرغىزستاندىكى قارا قولغا بېرىپ، پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم 1959 - يىلى ئۆز قەلىمى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان تەرجىمھالىدا ئۆزى توغرۇلۇق مۇنداق يازىدۇ.

ئۇ 1923 — يىلى قاراقول شەھەرلىك كومسومولا كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى مەدەنىيىتىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن «لېنىنچىل» كومسومولىستىك ياشلار سايوزىغا قاتنىشىپ، باسمىچىلارغا قارشى كومسومول پولكى شتابىدا، شۇنىڭدىن كېيىن پرىزىۋىئالسكى ئوبلاستلىق پارتكومدا ئىشچىلار خىزمىتى، كېيىن تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ. پرىز ۋىئالسكى (قاراقول) ئوبلاستى ئوتتۇرا ئاسىيا (ئۇ چاغدا تۈركىستان دېيىلەيتتى) بويىچە ئۇيغۇرلار ئىڭ كۆپ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار ھېسابلىناتتى. مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم دەل شۇ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقى بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە كىرىدۇ. 1927 - يىلى ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ ئېتىبار بېرىشى بىلەن تۈركىستانىنىڭ مەمۇرى مەركىزى تاشكەنتتىكى پارتىيە مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇشنى يولغا قويغاندا، مۇنەۋۋەر كومسومولىستلار قاتاردا سەمەر قەنتتىكى كوپېراتسىيە مەكتىپىگە ئەۋەتىلىدۇ. مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، ئەنجان ئوبلاستىدا كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتىگە قاتنىشىدۇ. كېيىن زاۋۇت پارتكوم سېكرېتارى بولىدۇ.

مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم تۇرمۇش قۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەي

1933 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە يۇرتى ئاتۇشقا كېلىپ كېتىپ تۇرىدۇ. بۇ يىللار قەشقەردىكى ھەرخىل ھەربىي كۇچلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇۋاتقان ۋاقىتلار ئىدى. ئۇ جاھان بىر ئاز تىنچىغاندىن كېيىن، قەشقەر خەلقىنى ئويغىتىش ئۈچۈن سانايىنەپسە قۇرۇشقا كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى ئىگروف 3 - ئىنتېرناتسىئونال نامىدىن ئۇنى مەدھىيىلەيدۇ. ئىگروپ، قاتارلىقلار مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىمنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىغا مەسئۇل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ يىللاردا ئاساسىي خەۋپ ئافغانىستان، ھىندىستان چېگرالىرىدا يۈز بېرىدىغان بولغاچقا مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم، ئىككى يىل ئىچىدە بىر قانچە قېتىم تاشقورغاندىكى چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا بىرىپ ئىش بېجىرىدۇ. باسمىچى ئىبراھىم (ئۇرايىم) بەگنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇپ چېگرا قاراۋۇلخانا مەسئۇلى زەمىر تۇەنجاڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. يەنە ياڭ دارىن (ياڭ چۈن) ھەم خوتەن ۋالىيسى ئېلىپ ماڭغان ئالتۇن، ھېلىخان باي، نەسىردىن ھاجىلارنىڭ ئەنگلىيەگە ئېلىپ ماڭغان ئالتۇنلىرىنى قاتتىق ئېلىشىش ئارقىلىق تارتىۋالىدۇ.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرى شىنجاڭغا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يەنئەن ئوتتۇرىسىدا خەلقئارا قاتناش لىنىيەسى ئېچىش خىزمىتىنى باشلىغاندا، مۇھەممەتئىمىن ئىبراھىم 1935- يىلى ئۇرۇمچىگە رەپىقىسى بىلەن بىر ياشقا تولغان ئوغلىنى بىرگە ئېلىپ يۆتكىلىپ كېلىپ، جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما تەركىبىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مالىيە مۇدىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1935 - يىلى 9 - ئايدىن 1938 - 9 - ئايغىچە تارباغايغا يۆتكىلىپ بېرىپ باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. بۇ يىللاردا سوۋېت كونسۇلى مالىنىن ئۇنى 3- ئىنتېرناتسىئونال نامىدىن

تەقدىرلەيدۇ. ئۇ 1938 - يىلى 9 - ئايدا ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، 1940 - يىلى 4 - ئايغىچە ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىدە تەپتىش بولىدۇ. 1940 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۇرمىگە ئېلىنىدۇ. 1945 - يىلى ۋۇجىڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا تۇرمىدە قويۇپ بېرىلىدۇ. ئۇ قەشقەرگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، يەنە قولغا ئېلىنىپ، 1945- يىلى 5 - ئايدا قەشقەر تۇرمىسىگە قامىلىدۇ. 1946 - يىلى گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق بىتىم تۈزگەندە تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، 1955 - يىلغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە مالىيە ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ، 1961 - يىلى 11 - ئايدا كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ. (مەرھۇم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى يازمىسىدىن ئېلىندى.)

تۆتىنچى باب

چىن تىەنچيۇ

چىن تىەنچيۇ خۇبەي ئۆلكىسىنىڭ خوڭگاڭ ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1896 — يىلى تۇغۇلغان . ئۇ خۇبەي كومموۇنستىك گۇرۇپپىسىنىڭ تەشەببۇسچىلىرى ۋە جۇڭگو كومموۇنستىك پارتىيىسىنى قۇرغۇچىلاردىن بىرى، ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جۇڭگو كومموۇنستىك پارتىيىسى ۋۇخەن يەرلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، خۇبەي ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، جياڭشى ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، جىياڭسۇ ئۆلكىلىك كومىتېتىنىڭ باش كاتىپى، مەركىزىي كومىتېت تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ كاتىپى، مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شۇنجۇ ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتىدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى، مانجۇرىيە ئۆلكىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، فۇجيەن ئۆلكىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشلىق خەلق كومىسسارى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1939 - يىلى جۇڭگو كومموۇنستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بولىدۇ. 1942 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. 1943 - يىل 27 - سېنتەبىردە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن شىنجاڭ تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

(بۇ ماتېرىيال 1983 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىنقىلابىي قۇربانلار

تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى.)

دېڭ فا

دېڭ فا گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ يۈنفۇ ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1906 — يىلى تۇغۇلىدۇ. 1925 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىدۇ. 6 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 5- ئومۇمىي يىغىنىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ كاندىدات ئەزالىقىغا سايلىنىدۇ. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى گۇاڭجۇ شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، شياڭگاڭ شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، گۇاڭدوڭ ئۆلكىلىك كومىتېتى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، فۇجيەن - گۇاڭدۇڭ - جياڭشى چېگرا رايونلۇق ئۆلكىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى، جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى دۆلەت سىياسىي قوغداش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. ئۇزۇن سەپەر ۋاقتىدا ھەربىي ئىشلار كومىتېتى 2 - زۇڭدۇينىڭ قوماندانى، شىمالىي شەنشىگە بارغاندىن كېيىن مەركىزىي ھۆكۈمەت غەربىي شىمال ئىش بېجىرىش ئورنى ئاشلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. 1937 — يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى، 1939 - يىلى يەنئەنگە يۆتكىلىپ، مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، مەركىزىي خەلق ترانسپورت ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولىدۇ. 1946 - يىلى 4 - ئايدا چۇڭچىڭدىن يەنئەنگە قايتىۋېتىپ، ئايروپىلان ۋەقەسى بىلەن 40 يېشىدا قۇربان بولىدۇ.

ماۋ زېمىن

ماۋزېمىن (تەخەللۇسى رۇك لىيەن) 1896 - يىلى 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى خۇنەن ئۆلكىسى شياڭتەن ناھىيىسىنىڭ شاۋ شەن دېگەن يېرىدە تۇغۇلىدۇ. 1922 - يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىدۇ. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى نەشرىيات بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى دۆلەت بانكىسىنىڭ باشلىقى، خەلق ئىگىلىكى مىنىستىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە ئۆتەيدۇ. ئۇزۇن سەپەر مەزگىلىدە جۇڭگو ئىشچى - دېھقانلا قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 1 - يۆنىلىش ئارمىيىسى 3 - زۇڭدۇينىڭ دادۇيجاڭى بولىدۇ. 1938 - يىلى شىنجاڭغا كېلىپ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى، ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1942 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1943 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 46 يېشىدا شىنجاڭ تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

يۇي شيۇسۇك

يۇي شيۇسۇك (ئىسمىنى ۋاڭ شۇچېك دەپ ئۆزگەرتكەن) 1899 - يىلى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ جۇجى ناھىيىسىدە تۇغۇلىدۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1916 - يىلى جېجياڭ ئۆلكىلىك 1 - سەپەنگە ئىمتىھان بېرىپ كىرىدۇ. 1919 - يىلى «4 - ماي» ياشلار ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلىدۇ ھەمدە خاڭجۇدىكى ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. «4 - ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىن، «جېجياڭ يېڭى دولقۇنى» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ، جاھانگىرلىككە قارشى

ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلغانلىقتىن شىمالىي مىللىتارىستلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بېيجىڭغا بېرىپ، بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇيدۇ. كېيىن يەنە شاڭخەيگە بېرىپ ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەمدە چەتئەل تىلى ئىلمىي جەمئىيىتىدە كاتىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ رۇس تىلىنى ئۆگىنىدۇ. 1920 - يىلى چېن ۋاڭداۋ قاتارلىق يولداشلار بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى تەشەببۇس قىلىش شاڭخەي گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىپ، شۇ يىلى 8 - ئايدا شاڭخەي سوتسىيالىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىنىدۇ 1921 - يىلى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ياشلار كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالىنىڭ موسكۋادا چاقىرىلغان 2 - قېتىملىق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، 1- نۆۋەتلىك ئىتتىپاق مەركىزى كومىتېتىنىڭ ئىجرائىيە ھەيئەتلىكىگە سايلىنىدۇ. 1922 - يىلى 5 — ئايدا گۇاڭجۇدا ئېچىلغان جۇڭگو سوتسىيالىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مەملىكەتلىك 1 - قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدۇ. شۇ يىلى 10 - ئايدا سۇڭ جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، شەرقىي يول قاراقچىلىرىغا جازا يۈرۈش قىلىش ئارمىيىسى باش قوماندانلىق شتاب مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك شۇجىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. 1925 - يىلى 11 - ئايدا موسكۋا جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا بارىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا ۋاڭ مىڭ جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال شەرقىي بۆلۈمىدىكى بىر كاتىپنىڭ تەرجىمانى ئىدى. ۋاڭ مىڭ مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىن بەك كۆرەڭلەپ، ئەمەلىيەتتىن ئايرىپ قالغانلىقتىن ساۋاقداشلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. يۇي شيۇسۇڭ ۋاڭ مىڭغا سەۋرچانلىق

بىلەن ياردەم بېرىدۇ. بىراق، ۋاڭ مىڭ ئۇنىڭغا نىسبەتەن كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلايدۇ، 1927ـ يىلى يۇي شيۇسۈڭ لېنىن ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئىمتىھان بېرىپ ئوقۇشقا كىرگەندىن كېيىن، ۋاڭ مىڭ يۇي شيۇسۈڭغا جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا «جەجياڭلىق يۇرتداشلار جەمئىيىتى» نى تەشكىللەپ، پارتىيە، ئىنقىلابقا قارشى ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى، دېگەن تۆھمەتنى چاپلايدۇ. 1928 ـ يىلى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ تەپتىش كومىتېتى، سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەپتىش كومىتېتى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بولۇپ ئۈچ تەرەپتىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش ھەيئىتى تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ ئىشنىڭ مەۋجۇت ئەھۋالىنى ئىسپاتلاپ چىقىدۇ. 1931 ـ يىلى 1 ـ ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 6 ـ نۆۋەتلىك 4 ـ ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلغاندا يۇي شيۇسۈڭ ۋاڭ مىڭنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئەھمىيىتىدىن ئايرىلغان سولچىل ئاغمچىلىق لۇشيەنىگە قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ. ۋاڭ مىڭ مەزھەپچىلىك گۇرۇھى «مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرىگە قارشى تۇردى» دېگەن جىنايەت بىلەن شيۇسۈڭغا «تروتسكىچى» دېگەن قالپاقنى كىيگۈزۈپ، 1933 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىراق شەرقتىكى خاباروۋسكىيغا خىزمەتكە ئەۋەتىدۇ. 1935 ـ يىلى 6 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يۇي شيۇسۈڭ قاتارلىق 25 نەپەر يولداشنى شىنجاڭغا ئەۋەتىدۇ. شېڭ شىسەي «سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە بولغان دوستلۇق» نى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، يۇي شيۇسۈڭنى شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ يۆنىلىشى، قوشۇمچە ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مۇدىرى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ئۈيۈشمىسىنىڭ باش كاتىپى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەينىلەيدۇ، يۇي شيۇسۈڭ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەندىن كېيىن، نۇتۇق سۆزلەش ۋە گېزىت ـ ژۇرناللار

ئارقىلىق ماركسىزم ئىدىيىسىنى تارقىتىدۇ پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نىڭ شەكىللىنىشىدە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ ھەمدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا شېڭ شىسەينىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن بىرلىك سەپ تۈزۈشى ئۈچۈن دەسلەپكى قەدەمدە ئاساس يارىتىدۇ. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي، سىڭلىسى شېڭ شىتۇڭ بىلەن يۇي شيۇسۇڭنىڭ توي ئىشىنى ئەملگە ئاشۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، ئۇ يۇي شيۇسۇڭنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسىنى بوشاشتۇرۇپ، ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش غەرىزىدە بولىدۇ. بىراق، يۇي شيۇسۇڭنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى مۇستەھكەم بولغاچقا، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن شېڭ شىتۇڭ ئىنقىلاب داۋالىرىنى تەدرىجي چۈشىنىپ، يۇي شيۇسۇڭنىڭ خىزمەتلىرىگە پائال ياردەم بېرىدۇ ۋە قوللايدۇ. بۇ ھال شېڭ شىسەينى تەشۋىشكە سالىدۇ ۋە ئۇنىڭ ھەسەتخورلۇقى، ئۆچمەنلىكىنى قوزغايدۇ. شۇ يىلى 12 - ئايدا ۋاڭ مىڭ بىلەن كاڭ شىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يەنئەنگە قايتىش يولىدا ئۇرۇمچىدىن ئۆتكەندە، 2- قېتىم ئۇنىڭغا «تروتسكىچى» دەپ تۆھمەت چاپلايدۇ ھەمدە شۇئان شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. يۇي شيۇسۇڭ قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن شېڭ شىتۇڭ ئۇنى يوقلاپ تۇرمىگە بارغاندا يۇي شيۇسۇڭ ئۇنىڭغا «ئىنقىلابچىلار ئۆز بېشىنىڭ كېتىشىدىن قورقمايدۇ، ئىنقىلابچىلارنى قىرىپ تۈگىتىش مۇمكىن ئەمەس، ئىنقىلاپ يولىدا قۇربان بولۇش شەرەپلىك» دەيدۇ.

1938 - يىلى 6 - ئايدا يۇي شيۇسۇڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا يالاپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. كېيىن، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتى كېڭەيتىۋېتىلگەنلىك تۈپەيلىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرايدۇ. شۇ يىلى ئۇ 39 ياشلاردا ئىدى. 1959 - يىل سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىراق

شەرقتىكى ھەربىي ئىشلار سوتى ئۇنىڭ نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ.

لىن جىلۇ

ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇنىڭ ئەسلى ئىسمى لىن ۋېيلياڭ بولۇپ، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ تەيشەن ناھىيىسىدىن، 1916 - يىلى تۇغۇلىدۇ. 1935 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىدۇ ۋە پارتىيە مەركىزى كومىتېتى تەرىپىدىن ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن ياپونىيىگە ئەۋەتىلىدۇ. 1937 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. 1938 - يىلى پارتىيە مەركىزي كومىتېتى تەرىپىدىن شىنجاڭدا ئىشلەشكە ئەۋەتىلىدۇ. شىنجاڭغا كېلىپ شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى، ئاقسۇ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، كۇچارنىڭ ھاكىمى، ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1942 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلىنىدۇ ۋە 1943 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچى تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا 27 ياشقا كىرگەنىدى.

لوبىن

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى لوبىن شەرقىي شىمال پىدائىيلىرىنىڭ گېنېرال لېيتىنانت دەرىجىلىك ئەمەلدارى، ئۇ «18 - سېنتەبىر ۋەقەسى» دىن كېيىن قوماندان جېڭ رۇيچېڭ باشچىلىقىدا سىبىرىيە ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىنىدۇ 1931 — يىلىنىڭ ئاخىرغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا پاناھلىنىدۇ.

كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قوماندان جىڭ رۇيچىڭ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ ئەتراپىدىكى شەرقىي شىمال پىدائىيلىرى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. ئۇلار چۆچەك، غۇلجا چېگرا سىزىقى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىپ، ئاساسەن شىمالىي شىنجاڭغا ئورۇنلىشىدۇ. ئۇلار شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن جىن شۇرېننىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ياردەم بېرىدۇ. 1930-يىلى 3 - ئىنتېرناتسىئونال موسكۋادا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن چېن جۇڭ قاتارلىق ئالتە نەپەر كىشىنى شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرى ئۆلكىگە خىزمەتكە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار شىنجاڭ چېگرا سىزىقىدىن ئۆتەلمەي ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ قالىدۇ. 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12-كۈنى ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ قالغان ئاشۇ كىشىلەردىن چېن جۇڭ، لى شاۋتېيەن، تاۋمىڭلار «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» نى قوزغىغاندا، جىن رۇيچېن باشچىلىقىدىكى شەرقىي شىمال پىدائىيلىرى ئاق ئورۇس قىسىملىرى بىلەن بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشكە ياردەم بېرىدۇ. گېنېرال لوبىن شەھەر ئامانلىقىنى قوغداشقا مەسئۇل بولىدۇ. سىياسىي ئۆزگىرىش غەلىبە قىلىپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، گېنېرال لوبىن شېڭ شىسەينىڭ مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىدا ئىشلەيدۇ. خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت مۇھىتى قىسىملىرى قەشقەرگە ئورۇنلىشىپ، مەھمۇت مۇھىتى باشچىلىقىدا ئاتلىق 6 - دىۋىزىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي لوبىننى قەشقەردىكى بۇ دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى قىلىپ تەينىلەيدۇ.

يېزا ئىگىلىك ئالىمى تۇجى

دۆلىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق ھازىرقى زامان يېزا ئىگىلىك ئالىمى، سادىق پرولېتارىيات ئىنقىلابچىسى، پۇتۇن ھاياتى ۋە كۈچ -

قۇۋۇتىنى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا بېغىشلىغان پروفېسسور تۇجى 1903 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى خوبېي ئۆلكىسى خۇاڭبېي ناھىيىسى دۇڭشياڭ يېزىسىنىڭ تۇخاۋەن دېگەن يېرىدە ئوقۇمۇشلۇق بىر ئائىلىدە دۇنياغا كېلىدۇ.

ئۇنىڭ بوۋىسى تۇداۋېيۈك چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى زىيالىيلاردىن بولۇپ، خۇسۇسىي مەكتەپ ئېچىشنى كەسىپ قىلغان، غەرب ئىلمىنى ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلغان، ئۆز ناھىيىسىدىكى «مۇلەن» قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان. دادىسى تۇخېڭفۇ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، بىر سودا فېرمىسىنىڭ ھېسابات‌چىنى باشقۇرغان. ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكا - ئۈكىلىرىنىڭ ھەممىسى ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدىن ئىدى. تۇجى 1916 - يىلى 8 - ئايدا 13 ياشقا تولغاندا، ئۆز ناھىيىسىدىكى تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بېيجىڭ چىڭخۇا مەكتىپىگە ئىمتىھان بېرىپ ئەلا نەتىجە بىلەن ئۆتىدۇ. چىڭخۇا مەكتىپى ئەينى ۋاقىتتا، ئامېرىكىغا چىقىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەييارلىق مەكتىپى بولغاچقا، ئامېرىكا بۇرژۇئازىيە مائارىپىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانىدى. تۇجى 1924 - يىلى 6- ئايدا چىڭخۇا مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ، ساۋاقدىشى جۇپېيۈەن قاتارلىقلار بىلەن بىللە، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئامېرىكىغا بېرىپ ئوقۇيدۇ. ئۇ مىننېسوتا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى بىلەن ئىلمىي تەتقىقات مەھكىمىسىدە ئۆسۈملۈك كېسەللىكلىرى ئىلمى ۋە ئۆسۈملۈك ئۇرۇقچىلىقى ئىلمىنى ئۆگىنىپ، دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ. 1929 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، گۇاڭجۇنىڭ لىڭنەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، قوشۇمچە ئۆسۈملۈك كېسەللىكلىرى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇ 1931 — يىلى يازلىق تەتىلدە، تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن

ئائىلىسىگە قايتقاندا، چاڭجياڭ ئېقىنىدىكى چوڭ كەلكۈننىڭ ئەھۋالىنى، كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ باش - پاناھسىز قالغان خەلقىنىڭ ھەرىيەردە سەرگەردان بولۇپ تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرگەنلىكىنى، يېزا ئىقتىسادىنىڭ خاراباشقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ ياپون باسقۇنچىلىرى «18 - سېنتەبىر» ۋەقەسىنى قوزغىغاندىن كېيىن، مىللىي مۇنقەرزلىكىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، «ئامېرىكىچە مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، ئىشكىنى تاقىۋېلىپ مەكتەپ ئاچقانلىقىڭ، تەجرىبىخانىغا بېكىنىۋېلىپ تەتقىقات قىلغانلىقىڭ دېھقانلارغا ھېچقانداق يارىدىمى، دۆلەتكە ھېچقانداق پايدىسى يوق ئىكەن» دەپ ئويلايدۇ ۋە لىڭنەن ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىپ، تەكلىپ بىلەن كەيفېڭدىكى خېنەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدا پروفېسسور، قوشۇمچە يۆنجاڭ بولىدۇ.

1934 — يىلىنىڭ باشلىرىدا، ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا يارەملىشىدۇ ۋە قوشۇمچە پاختىكارلىق بويىچە تەجرىبە مەيدانى ئاچىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئېلان قىلغان «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ھەققىدە پۈتۈن مەملىكەتتىكى قېرىنداشلارغا مۇراجىئەتنامە» نى كۆرۈپ چوڭقۇر تەسىرلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىشقا قەتئىي ئىرادە باغلاپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ غەربىي شىمالىغا كېلىپ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋۇگۇڭ دېگەن يېرىدىكى غەربىي شىمال دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تېخنىكومىنىڭ پروفېسسورى ۋە ئىلمىي مۇدىرى بولىدۇ. ئۇ يەر بىلەن يەنئەننىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا، ئۇ يەردە بىر قىسىم ماركسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرى ۋە ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئوقۇش پۈرسىتىگە ئىگە بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كوممۇنىزمنى ۋە كوممۇنىستىك

پارتىيىنى، جۇڭگونى پەقەت سوتسىيالىزملا قۇتقۇزالايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، ئەمەلىي كۆرەشكە ئاتلىنىدۇ ۋە بارلىقىنى ئىنقىلابىي ئىشلارغا بېغىشلايدۇ. پروفېسسور تۇجى غەربىي شىمال دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تېخنىكومىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلده، خېنەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدىكى خىزمەتدىشى، كومپارتىيە ئەزاسى يولداش لى تەييۇنى يولۇقتۇرىدۇ. لى تەييۇ شەنشىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەكتەپلىرىدە كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ يەر ئاستى خىزمىتىنى ئىشلەيتتى. ئۇنىڭ بىلەن قويۇق ئالاقىده بولۇپ، دائىم ئۇچرىشىپ ۋە سۆھبەتلىشىپ تۇرىدۇ. تۇجى بۇنىڭدىن چوڭقۇر ئىلھاملىنىدۇ. ئۇلار يەنە يەنئەنگە بىللە بېرىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. «7 - ئىيۇل» ۋەقەسى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ تېخنىكومىدىكى ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا پائال تەشكىللەيدۇ. ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنى يەنئەنگە بېرىپ كوممۇنىستىك پارتىيىنى تېپىشقا رىغبەتلەندۇرىدۇ. مەكتەپنىڭ ئەكسىيەتچى دائىرىلىرى ئۇنىڭ بۇ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىگە قورقۇش ھەم ئۆچمەنلىك بىلەن قارىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىلمىي مۇدىرلىق ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

1938 - يىلى 1 - ئايدا، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى بىلەن غەربىي شىمال دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تېخنىكومى بىرلەشتۈرۈلۈپ، غەربىي شىمال يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىغا ئۆزگەرتىلىدۇ. گومىنداڭنىڭ بىر ئوچۇم ئەكسىيەتچىلىرى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەكتەپكە خىزمەتكە كىرىۋالىدۇ. مەكتەپنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئامالسىزلىققا چۈشۈپ قالىدۇ. پروفېسسور تۇجى بۇ ئەكسىيەتچىلەر بىلەن

چىقىشالمىغانلىقتىن، غەزەپلەنگەن ھالدا يېزا ئىگىلىك فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىقىدىن ئىستېپا بېرىپ، دېھقانچىلىق تەجرىبە مەيدانىنىڭ مۇدىرلىقىنىلا ئۆتەيدۇ ۋە مەيدانغا كۆچۈپ بېرىپ، پۈتۈن زېھنى بىلەن ماركسىزم - لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدۇ، رۇس تىلىدىن بىلىم ئاشۇرىدۇ. دەل شۇ مەزگىلدە ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن مۇدىرى دۇجۇڭيۇەن ئەپەندى مۇتەخەسسىس ۋە ئالىملارنى شىنجاڭغا بېرىپ ئىشلەشكە تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن شەنشىگە بارىدۇ ۋە تۇنجىنى شىنجاڭغا بېرىپ، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنى كەلگۈسىدە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قىلىپ قۇرۇش ئىشىغا ياردەملىشىشكە ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇ دۇجۇڭيۇەننىڭ تەكلىپىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، 1938- يىلى 10 - ئايدا غەربىي شىمال يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدىن ئايرىلىدۇ ۋە 1939 - يىلى ئەتىيازدا، ئامېرىكىدا بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى، چارۋىچىلىق مۇتەخەسسىسى جۇيۇنشاۋ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى بىلەن بىللە لەنجۇدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ئەشيالارنى توشۇۋاتقان ئاپتوموبىلى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، دۇجۇڭيۇەننىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. كېيىن شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قىلىپ كېڭەيتىپ قۇرۇش پىلانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. شىنجاڭ تەمىنات نازارىتى تولۇق يېزا ئىگىلىك تېخنىكومى قۇرغانلىقتىن، تۇجى ئۇنىڭغا ئىلمىي مۇدىر بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. 1941- يىلى 1- ئايغا كەلگەندە، تولۇق يېزا ئىگىلىك تېخنىكومى شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىغا قوشۇۋېتىلىپ، يېزا ئىگىلىك فاكۇلتېتىغا ئۆزگەرتىلىدۇ. تۇجى ئۇنىڭ ئىلمىي مۇدىرى، قوشۇمچە فاكۇلتېت مۇدىرلىقىغا تەيىنلىنىدۇ.

1943 - يىلى جاللات شېڭ شىسەي «ئىلغار» لىق نىقابىنى

يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئېتىپ، شىنجاڭدا ئىشلەۋاتقان كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ۋەتەنپەرۋەر ياشلارغا رەھىمسىزلەرچە زىيانكەشلىك قىلىدۇ؛ ئاتالمىش «توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلەش دېلوسى» نى ئويدۇرۇپ چىقىپ، «تۇجى (شىنجاڭ گېزىتى)، ده قۇتراتقۇلۇق مەزمۇندا ماقاله ئېلان قىلغان، ئۇنىڭ «بوك»، «克波» دېگەن تەخەللۇسى (بولشېۋىك) دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى» دېگەن باھانە بىلەن ئۇنى 1944- يىلى 4 - ئايدا تۇرمىگە تاشلايدۇ. شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كىشىلەر قەلبىنى ئۆزىگە مايىل قىلىش ئۈچۈن بىر نەچچە ئالىم ۋە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ھۆددىگە ئېلىشى بىلەن تۇجىنى تۇرمىدىن بوشىتىدۇ. پروفېسسور تۇجى تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، شىنجاڭ تەمىنات نازارىتىنىڭ تېخنىكا مەسلىھەتچىسى، قوشۇمچە قان زەردابى ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەينىلىنىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى 1945 - يىلى 12 - ئايدا ئۇنى تاشكەنتكە بېرىپ ئونتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 25 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىغا قاتنىشىش ۋە يىغىندا ئىلمىي دوكلات بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. تۇجى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1946 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەينىلىنىدۇ. ماركسىزم - لېنىنىزمنى ئۆگەنگەن ۋە تۇرمىده ئېغىر سىناقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن تۇجىنىڭ كومۇنىزمغا بولغان ئېتىقادى تېخىمۇ ئاشقاندى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ مەخپىي ئىلغار تەشكىلات «كۈرەش تەشكىلاتى» نىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ يىغىنى مەزگىلىده، ماۋجۇشى، لېۋشاۋچى، جۇئېنلەي، جۇدې قاتارلىق مەركىزي كومىتېت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ.

شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى»

قۇرۇلۇپ، تۇجى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەينىلىنىدۇ؛ 1950 - يىل 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يولداش تۇجى پارتىيە رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە پەن - تېخنىكا، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. شىنجاڭدا «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى قۇرۇلغاندا يولداش ماۋزېدۇڭ تۇجىنى مۇدىرلىققا تەينىلەيدۇ. 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، شىنجاڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق پەن تەتقىقاتى ئورنىمۇ قۇرۇلۇپ، تۇجى تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەشكە مەسئۇل بولىدۇ. 1965 - يىلى 10 - ئايدا ئىلگىرىكى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق پەن تەتقىقاتى ئورنى ئاساسىدا شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلىرى ئاكادېمىيىسى قۇرۇلۇپ، تۇجى ئاكادېمىيىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. شۇ مەزگىللەردە تۇجى يەنە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى، مەملىكەتلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك پەنلىرى ئاكادېمىيىسى ئىلمىي مۇھاكىمە ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاپتونوم رايونلۇق پەن- تېخنىكا كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق 20 نەچچە ۋەزىپىنى

ئۇستىگە ئالىدۇ. تۇجى 1976 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ۋاپات بولىدۇ.

ئەخمەت ۋاجىدى

ئەخمەت ۋاجىدى 1906 - يىلى 6 - ئايدا تۇرپاندا دېھقان، سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن 1931 - يىلىغىچە تۇرپاندىكى مۇھەممەتنىياز مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ماۋارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» غا ئەزا بولىدۇ. كېيىن تۇرپان، ئۈرۈمچى، قۇمۇل، لەنجۇ قاتارلىق جايلاردا سودىگەرچىلىك قىلىدۇ. شۇ مەزگىلدىن باشلاپ خەلقئارا فاشىزمغا قارشى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1941 - يىلى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ، يەر ئاستى خىزمەت ئىشلەيدۇ. 1950 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. ئۇ تىجارەتتە بېيىغاندىن كېيىن، شاڭخەيدىكى «تۇڭجې ئاۋىئاتسىيە ترانسپورت شىركىتى» گە پاي قوشۇپ، مەزكۇر شىركەتنىڭ باش مۇدىرى، قوشۇمچە لەنجۇدىكى باش شىركەتنىڭ دېرىكتورى بولىدۇ.

1949 - يىلى لەنجۇ ئازاد بولغاندىن كېيىن پىك دېخوەي، ۋاك جىنلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شىنجاڭ خىزمەت ئۆمىكىگە قاتنىشىپ ئۆمەك باشلىقى بولىدۇ. 1951 - يىلى شىنجاڭ شۆبە بيۇروكادىرلار كۇرسىدا ئوقۇيدۇ. گەنسۇ ئۆلكىلىك مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ، لەنجۇ شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭنىڭ لەنجۇدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، 1955- يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خەلقئارا ئالاقە باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، سودا - سانائەتچىلەر

بىرلەشمەسلىك مۇئاۋىن مۇدىرى، 1981 - يىلى ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ.

ئەخمەت ۋاجىدى پارتىيە تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرى. ئۇ لەنجۇدا يەر ئاستى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغاندا گومىنداڭ تەرىپىدىن ئۇچ قېتىم تۇرمىگە ئېلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلار ئىچىدە ئۇنۇملۇك خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، كومپارتىيىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا غەلىبىلىك كىرىشى ۋە خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشىدۇ.

مەرھۇم ئەخمەت ۋاجىدى ئاممىۋى مۇناسىۋەتكە كامىل بولۇپ، ھەر ساھەدىكى كىشىلەر بىلەن ئاسانلا ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ كېتىدىغان چىقىشقاق كىشى ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئىچكى ئۆلكىلەردە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىلدە سودىدا ئاسانلا بېيىپ، «ئىدىقۇت سودا شىركىتى» ۋە ماي زاۋۇتى قۇرىدۇ. كېيىن تىجارەت دائىرىسىنى تېخنىكا، نەنجىن، ۋە شاڭخەيلەرگە كېڭەيتىپ، ئىچكى ئۆلكىدىكى سودىگەرلەرگە تونۇلىدۇ.

ئەخمەت ۋاجىدىنىڭ ئۇزاقتىن بېرى پارتىيە رەھبەرلىكىدە پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە خەلقە قىلىپ بەرگەن ياخشى ئىشلىرى بەدىلىگە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئۇنىڭغا مۇئاۋىن مىنىستىر دەرىجىلىك تەمىناتتىن بەھرىمەن بولۇش ئىمتىيازىنى بەرگەن. ئۇ ھايات ۋاقتىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشىنىڭ، مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشىنىڭ 3-، 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، 6 - ، 7 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولىدۇ. ئۇ 1999 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئۇرۇمچىدە 93 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

بەشىنچى باب

غېنى باتۇر

غېنى باتۇرنىڭ دادىسى مەھەممەت باقىر ئاكىنىڭ ئاتا- بوۋىسى ئەسلىدە خوتەن قارىقاشلىق، ئۇنىڭ ئىككىنچى بوۋىسى ئىمىننىياز مىراب چىڭ سۇلالىسى 1760 - يىلىدىن 1767 - يىلىغىچە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئۇچتۇرپان، خوتەن، يەركەن قاتارلىق جايلىرىدىن ئىلىغا ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك ئادەم كۆچۈرگەندە كۆچۈپ كەلگەنلەردىن بولۇپ، ھازىرقى غۇلجا ناھىيە قاش يېزىسىنىڭ تۇردىيۇزى مەھەللىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. غېنى ئەشۇ تۇردىيۇزى مەھەللىسىدە، كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ.

غېنى مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە دادىسى ئۇنى مەكتەپكە بېرىدۇ. لېكىن، ئۇ ئوقۇيالماي مەكتەپتىن چىقىپ كېتىدۇ ۋە ئون ياشلارغا كىرگەندە، مەھەللىسىنىڭ قويلىرىنى باقىدۇ. 15 ياشقا كىرگەندە دادىسى بىلەن دېھقانچىلىق قىلىدۇ. غېنى كىچىكىدىنلا ئىشچان ۋە كۆچلۈك، غەيرەتلىك بالا بولۇپ، بالا ۋاقتىدا چېلىشىشتا داڭ چىقىرىدۇ. غېنى ئېگىز بوي، گەۋدىلىك، يوغان باش، كەڭ ۋە سوزۇق يۈزى قىپقىزىل، قوي كۆز، كەم سۆز ئادەم بولۇپ يېتىلىدۇ.

1918 - يىلى كەچ كۈزدە مەھەممەت باقىر ئاكا ئەتىگەنلىك چايىدىن كېيىن خامانغا ماڭاي دەپ تۇرغاندا، ھويلىدا ۋاراڭ- چۇرۇڭ بولىدۇ. مەھەممەت ئاكا ھويلىغا چىقىش بىلەن «غېنى قايسىڭ؟» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. غېنى مەن دەپ ئالدىغا چىقىدۇ.

غېنىنى چاقىرغان بىر چېرىك بولۇپ، چېرىك غېنىنى باغلىماقچى بولىدۇ. غېنى باغلاتماي «ئېلىپ بارىدىغا يېرىڭگە ئېلىپ بار، ئەمما باغلىمايسەن» دەيدۇ. غېنىنىڭ ئاتا - ئانىسى چېرىكلەرگە يالۇۋرىدۇ. غېنى «مەن گۇناھسىز، بۇلارغا يالۇۋرماڭلار، مەن قايتىپ كېلىمەن» دەيدۇ. غېنى ئون ئاي توققۇز تارا يامۇلىغا قامىلىدۇ. بۇ 10 ئايلىق تۇرمىدە غېنى كۆرمىگەننى كۆرىدۇ، بىلمىگەننى بىلىپ، ياشاش يولىنى ئۆگىنىدۇ ھەم كۆپ كىشىلەر بىلەن تونۇشىدۇ.

غېنى تۇرمىدىن چىقىپ كۆپ ئۆتمەي بىر كۈنى توققۇز تارادا باتۇرلۇق ھەققىدە سۆز قىلىۋاتقان ئاتلىق بىر قازاق يىگىتكە «مۇشۇ ئالا ئېتىڭنى ئاشۇ قارا ياغاچ تۇرىگە كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ كەلسەم نېمە دەيسەن؟» دەپ 150 مېتىر ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ. قازاق يىگىت «ئەگەر دېگىنىڭدەك قىلساڭ، ئاتنى ساڭا بەردىم، قىلالمىساڭ، تورۇق ئېتىڭنى ماڭا بېرىسەن» دەپ غېنىغا قول ئۇزىتىدۇ. غېنى بارغان پېتى ئاتنى يەلكىسىگە ئېلىپ ماڭىدۇ. قىيقاس كۆتۈرۈلىدۇ. غېنى ئاتنى كۆتۈرۈپ قارايا‌غاچتىن 100 مېتىر نېرى يەرگە ئېلىپ بېرىپ، قايتۇرۇپ كېلىدۇ. خەلق ھەيران قالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن غېنىنىڭ گاڭگۇڭ (نوچى) دېگەن نامى ئىلى رايونىغا تارىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن زۇلۇمغا، جازانىخورغا قارشى ھەرىكەت قىلىدىغان نوچىلار غېنىنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىدۇ. ئۇلار زالىم بەگلەر، جازانىخور بايلار، ئەمەلدارلارنى تىللايدۇ، مەسخىرە‌قىلىدۇ، ئېپى كەلسە ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى ئوغرىلاپ، يېتىم - يېسىرلارغا بېرىدۇ. شۇڭا، غېنى 1944 - يىلىغىچە كۆپ قېتىم تۇرمىگە قامىلىدۇ. ھەر قېتىم قامالغاندا كىشەننى ئۈزۈپ تاشلاپ قاچىدۇ. ساقچى باشلىقى غېنىنى بىر قېتىم ئالتە ئادەمگە باستۇرۇپ ئۇردۇرىدۇ، بىرقانچە قېتىم 100 - 200، ھەتتا 300 دىن تاياق ئۇرىدۇ.

غېنى 1941 - يىلى توققۇز تارا يامۇلىدىن نۇراخۇن دېگەن

دوستی بىلەن قېچىپ چىقىدۇ. ئۇلار شۇ قاچقان پېتى شىخۇنىڭ جۇجىيەنلۇ دېگەن يېرىگە بېرىپ، داۋۇر، ھاشىم توكۇر دېگەن كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ بىر ئۆيگە كىرىپ، تۆت يامبۇ، بەش سەر ئالتۇن ئوغرىلاپ چىقىدۇ ۋە ئۇرۇمچىگە بېرىپ بۆلۈشىمىز، دەپ ماڭىدۇ. زاڭ مالنى ھاشىم توكۇر، داۋۇرلار ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇ ئىككىسى ئالتۇنلارنى ئېلىپ ساقچى ئىدارىسىغا بېرىپ، نۇراخۇن بىللەن غەيرىنى تۇتۇپ بېرىدۇ. ھاشىم توكۇر بىلەن داۋۇرلار كۆرسەتكەن بۇ خىزمىتى ئۈچۈن توققۇز تارادا لوزۇڭ مەنسىپىگە ئېرىشىدۇ.

نۇراخۇن بىلەن غەيرى 12 كۈندىن كېيىن تۇرمىدىن قېچىپ ئاتلىق يەنسىخەيگە كېلىپ، بىر قازاق ئۆيىدە تۇرغاندا، قوغلاپ كەلگەن چېرىكلەرگە ئۇچرايدۇ. غەيرى ئۇلارنى ئۇرۇپ يىقىتىۋېتىپ قاچىدۇ. شۇ چاغدا چېرىكلەرنىڭ ئاتقان بىر ئوقى غەيرىنىڭ يانپىشىغا تېگىپ، ماڭالماي قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەيرى تۇتۇلۇپ، ساۋەنگە ئەۋەتىلىدۇ. ساۋەندە توققۇز كۈن قاماقتا ياتقاندىن كېيىن چېرىكلەرنىڭ ئىككى ئېتىنى ئېلىپ قېچىپ، نۇراخۇن بىلەن تېپىشىپ، بىر موڭغۇل تونۇشنىڭ ئۆيىدە قونىدۇ. كېيىن، ئۇلار ھاشىم توكۇر بىلەن داۋۇردىن ئۆچ ئالماق ئۈچۈن توققۇزتاراغا بارىدۇ. غەيرى توققۇزتارادا تۇتۇلۇپ، ناھىيە تۇرمىسىگە قامىلىدۇ. غەيرىنى غۇلجا ساقچى ئىدارىسىغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا دەريا‌غا ئۆزىنى تاشلاپ قاچىدۇ. ئەتىسى غۇلجىغا كېرىپ، سوت مەھكىمىسىگە بېرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىدۇ. غەيرىنى غۇلجىدا 32 كۈن سوراقسىز قاماپ، « سەن بەش يىلدىن بۇيان ئون سەر ئالتۇن، 20 يامبۇ ئوغرىلاپسەن» دەپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىدۇ، ئۇرۇمچىدە شېڭ شىسەينىڭ ساقچى باشقارمىسىنىڭ 4 - تۇرمىسىگە قاماپ قويىدۇ، كېيىن 2 - تۇرمىگە يۆتكەيدۇ. غەيرى 1944 - يىلى 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، يەنى دۈشەنبە كۈنى 2 - تۇرمە(ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئورنىدا ئىدى) دىن قېچىپ،

غۇلجىغا بېرىپ ھاشىم توكۇر، داۋۇرلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى ئىزدەيدۇ. ئۇلار يوشۇرۇنۇپ قېچىپ يۈرىدۇ. غېنى ئىز بېسىپ ئۇلارنى قوغلايدۇ.

شۇ كۈنلەردە، نىلقا ئولاستايدا ھەربىكەت قىلىۋاتقان، گومىنداڭ ئالتە ئوغرى دەپ ئاتىغان پاتىخ مۇسلۇمۇپ، ئەكبەر باتۇر، قۇربان بۇرھاندوف، ئوسما ئىبرايىموف، سېيىت ئاۋان (ئەكبەرنىڭ ئىنىسى)، نۇرئوبۇلۇپ، ھوشۇر مامىتوف، مۇساقان قۇربان، خەمىت مۇسلىموف، رەپىق بايچۇرىن قاتارلىق پارتىزانلار گۇرۇپپىسى غېنى باتۇر ئۇرۇمچىدە تۇرمىدىن قاچقاندىن كېيىن نىلقا ئەتراپىدا يۇرگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئىزدەپ تاپىدۇ - دە، غېنى پارتىزانلارغا قوشۇلىدۇ. پارتىزانلىق شتابى قۇرۇلغاندا، پارتىزانلارنى ئۈچكە بۆلۈپ، 1 - بۆلۈمگە ئەكبەر، 2 - بۆلۈمگە غېنى، 3 - بۆلۈمگە تۇغمەنچى رۇس ئىۋان مەسئۇل بولىدۇ. ھەر بىر بىنىڭ قىسمىدا 200 دىن پارتىزان بولۇپ، نىلقىغا يۇرۇش قىلىدۇ ۋە پارتىزانلار نىلقىغا باستۇرۇپ كېلىپ نىلقىنى ئازاد قىلىدۇ.

غېنى شۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر قايسى ئۇرۇشلاردا باتۇرلۇق كۆرسىتىدۇ ۋە كىشىلەر تەرىپىدىن غېنى باتۇر دەپ ئاتىلىدۇ. پارتىزانلار گومىنداڭنىڭ غۇلجا تەرەپتىن ئون ماشىنىدا كەلگەن ئەسكەرلىرىنى توسۇپ زەربە بېرىپ، مازار رايونىغا كىرگۈزمەي بوقىتىپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراغلىرىنى غەنىيمەت ئالىدۇ. سۇلتان ئوۋەيس مازىرىغا يوشۇرۇن كىرىپ، ساقچى ئىدارىسىنى پاچاقلاپ تاشلايدۇ. ھەر مىللەت خەلقىدىن قامالغان 30 نەچچە كىشىنى قوتۇلدۇرىدۇ. قورال - ياراغ غەنىيمەت ئالىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ گومىنداڭ كېچىسى ئوخلىيالمايدۇ.

غېنى قاراسۇ، سوپىتاي، مازار رايونىدىكى ئۇرۇشتا ئاتلىق ئىككى قولىدا ئىككى ماۋزور بىلەن يامغۇرەدەك يېغىۋاتقان ئوققا قارىماي دۇشمەن سېپىنى يېرىپ ئۆتىدۇ. دۇشمەن توپىغا ئاتلىق

بەسەپ كەرەپ، دۇشمەن قولىدىكى قورالنى تارتىپ ئېلىپ چىقىدۇ. غەيرىتلىك مۇنداق باتۇرلىقى خەلق ئىچىدە ھەر خىل ئەپسانىلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. غەيرى ئارىشاڭدىكى ئۇرۇشتا ئېغىر يارىلىنىپ ئالمۇتادا داۋالىنىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن پولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن ھەربىي سوت باشلىقى بولىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش يىغىنىغا قاتنىشىدۇ. كېيىن پاتىخ باتۇر بىللە لەنجۇدا 1953 - يىلىغچە دەم ئالىدۇ. 1953 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى قايتىپ كېلىپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش ئەزاسى بولىدۇ. 1954 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا غۇلجىغا كېتىدۇ ۋە 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىدۇ. ئۇ 1990 - يىللاردا ئالمۇتادا ۋاپات بولىدۇ.

ئەكبەر باتۇر

ئەكبەر قازاق، 1917 - يىلى 1 - ئايدا نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئولاستاي دېگەن يېرىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى قابانباي يۈرت ئىچىدە نامدار كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ كۆزى چۈشۈپ، 1928 - يىلى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئەكبەرنىڭ تاغىسى قاسىم ئاكىسى قابانباي ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش كويىدا بولغاندا، سېزىلىپ قىلىپ بەختكە قارشى قولغا ئېلىنىپ، تۈرمىدە قىيىن - قىستاق ئاستىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئېچىنىشلىق ۋەقەدىن يۈرىكى ئازابلانغان ئەكبەرنىڭ قەلبىدە قىساس ئېلىش ئوتى يانىدۇ.

1943 - يىلى شېڭ شىسەي پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىگە ئون مىڭ ھەربىي ئات تاپشۇرۇش سېلىقى سالىدۇ. بۇ ئىش ئەكبەرنىڭ كاللىسىدىن ئۆتمەي، نىلقا ناھىيىلىك سودا شىركەت باشلىقى فاتىق بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ، پارتىزان تەشكىللەپ، شېڭ

شىسسەي ۋە گومىنداڭغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ قىلىشنى پىلانلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1944 - يىلى باھاردا، ئەكبەر، سادىق، جاھانباي، ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئوزارخان، ئەكبەرنىڭ ئىنىسى سەيىت قاتارلىقلار بىرلىكتە يېغىن ئېچىپ، پارتىزان ئەترىتى تەشكىللەش توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئىشنى سېزىپ قالغان قاناتبەك دېگەن ئادەم بۇلارنىڭ ھەربكتىنى پاش قىلىدۇ. نەتىجىدە ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى قولغا ئالىدۇ. ئەكبەر ئىنىسى سەيىت بىلەن قېچىپ، ناۋان دېگەن كىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇۋاتقان، فاتىق، خەمىت، رەھمەتلار بىلەن سۆزلىشىپ، سوۋېت چېگرا مۇداپىئە 40 - پولكىنىڭ پولكوۋنىكى چۇماكىندىن قورال يارىدەم بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۇماكىن: « بىز ئوچۇق - ئاشكارا قوللىمايمىز. سىلەر ئات ئۆتكۈزۈپ، قورال ئالساڭلار بولىدۇ» دەيدۇ. ئەكبەر سەيىت، ناۋانلار بىلەن بىللە قايتىپ كېلىپ، ھۆكۈمەت مۇسادىرە قىلغان ئون ئاتنى يوشۇرۇن ئېلىپ كېلىپ، سوۋېتنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى كېلىلىنكا ئارقىلىق ئۈچ دانە تاپانچا، 600 تال ئوققا تېگىشىپ، ئولاستايغا قايتىپ كېلىپ، پارتىزانلار قوماندانلىق شتابى قۇرىدۇ. شتابقا فاتىق بىلەن ئەكبەر باشلىق بولىدۇ. ئاردىن يېرىم ئاي ئۆتمەي، پارتىزانلار سانى 34 كە يېتىدۇ. بۇلار گومىنداڭنى ئاغدۇرۇپ، ئېزىلگەن خەلقنى ئازاد قىلىش شوئارى ئاستىدا ھەربكەت باشلاپ، تەشۋىقات ۋاربقى تەييارلاپ، ئۇنى ھەر قايسى ئائىلە، مەكتەپ، مەسچىت، ۋە كوچىلارغا تارقىتىدۇ. نەتىجىدە 300 دىن ئارتۇق ئادەم پارتىزانلارغا قوشۇلىدۇ. قورال - ياراغمۇ كۆپەيىدۇ. شۇ كۈنلەردە پارتىزانلاردىن سەيىت بىلەن خەمىت چارلاش ئېلىپ بېرىۋېتىپ، گومىنداڭنىڭ ئىككى نەپەر ئاخباراتچىسىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇلار گومىنداڭنىڭ 9 - ئايىنىڭ 7 - كۈنى 50 نەپەردەك ئەسكەر چىقىرىپ، ئەكبەر قاتارلىق ئالتە

«ئوغرى» نى تۇتماقچى بولغانلىقىنى پاش قىلىدۇ. پارتىزانلار بۇلارغا قارشى تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ پىلانىنى بۇزۇپ تاشلاپ، تەرجىمان رىندۇسەينى تۇتىدۇ ۋە ئات، قورال ئولجا ئالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئەكبەر 25 پارتىزانغا قورالغا تېگىشىپ كېلىش ئۈچۈن 100 ئات بېرىدۇ. ئۇلار ئاتنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسمىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، 25 دانە قورال، 7500 تال ئوق، 60 دانە گرانانت ۋە بىر قىسىم تۇرمۇش بۇيۇملىرى تېگىشىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پارتىزانلار سۇبۇتاي، شاسۇر دېگەن جايغا كېلىپ، بۇ يەردىكى ئىشەنچلىك ئادەملەرنى توپلاپ، 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مازاردىكى گومىنداڭنىڭ قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىدۇ. 15 ئات ۋە قورال - ياراغ، ئوق - دورا ئولجا ئېلىپ، مازارنىڭ داۋان دېگەن يېرىگە كەلگەندە، ئىلىدىن كېلىۋاتقان 3 ماشىنىدىكى گومىنداڭ دۇچ كېلىپ قالىدۇ، بۇ قېتىمقى جەڭدە پارتىزانلار ئۈچ ماشىنا نۇرغۇن قورال - ياراغ ئولجا ئالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، توققۇز تارا ئۇرۇشى، تاشداۋان ئۇرۇشى قاتارلىق ئورۇشلاردا ئەكبەر فاتىق، سېيىت، غېنى، خەمىت، رەفىق، ئىۋان قاتارلىق دوستلىرى بىلەن بىللە دۇشمەنگە قارشى جان تېكىپ كۈرەش قىلىدۇ. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قارا سۇدىكى 7 - قېتىملىق ئورۇشتا دۇشمەننىڭ ئىككى ئايروپىلانىنىڭ ئوققا تۇتۇشىدا، كۆكسىگە ئوق تەگكەن ئەكبەر داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي، 11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەتجان مەخسۇم

مۇھەممەتجان مەخسۇم 1902 - يىلى ياركەنتتە تۇغۇلىدۇ. 1916 - يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن بىللە غۇلجىغا كۆچۈپ كېلىدۇ. ئىلىدا بولغان مەزگىلدە نوقۇل ھالدا سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن بۇرۇن

«ئىلى ئازادلىق تەشكىلاتى» غا قاتنىشىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ھۆكۈمەت ئەزاسى، ئالىي سوت باشلىقى بولىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1962 - يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولىدۇ.

شومۇتۇن

شومۇتۇن (ئۇجالا) شىبە، 1915 - يىلى 10 - ئايدا غۇلجا شەھىرىنىڭ ناغرچى دېگەن يېرىدە تۇغۇلىدۇ. 1922 - يىلىدىن 1926 - يىلىغىچە سۇيدۇڭ كۇرەدىكى خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1926 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە ئىپتىدائىي مەكتەپتە، 1931 - يىلىدىن 1933 - يىلىغىچە غۇلجا خەنزۇ — رۇس مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1934 - يىلىدىن 1937- يىلىغىچە تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا گىئولوگىيە ئىنستىتۇتىدا ئوقۇيدۇ. 1937 - يىلى مەكتەپ پۈتتۈرمەي قايتىپ كېلىپ، 1938 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە غۇلجا بىلىم يۇرتىدا رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىسى ۋە تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، مىللىي ئارمىيە باش شتاب رازۋېدكا بۆلۈمىدە رۇس تىلى تەرجىمانى، رازۋېدكا بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1946 - يىلى 11 - ئايدا چاپچال ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ، ھەربىي ئۇنۋانى ساقلىنىپ قالىدۇ، 1949 - يىلى 5 - ئايدا غۇلجىغا قايتۇرۇپ كېلىنىپ، مىللىي ئارمىيە باش شتاب رازۋېدكا بۆلۈم باشلىقلىقىغا تەينىلىنىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە كۆپ قېتىم ئالتۇن، كۈمۈش، مىس مىدالىلار بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ.

شومۇتۇنگە 1949 - يىلىدىن كېيىن، غەربىي شىمال ھەربىي

مەھكمە تەرىپىدىن غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش مىدالى بېرىلىدۇ. ئۇ 1949 - يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى، قوشۇمچە ساقچى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، 1960 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، 1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولىدۇ. 1984 — يىلى دەم ئېلىشقا چىقىدۇ. دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىن، شىبە تىلىدا جىڭ ئۇرۇشىنى مەزمۇن قىلغان «جىڭ دەرياسى»، «خان يايلاق ئۇرۇشى»، «لىيەنخۇا»، «جاھانگىر خوجىنى تۇتۇش»، «چاڭغارنىڭ ئۇزۇكى» «سولۇنلارنىڭ ئۇرۇش تارىخي»، «جۇڭگودىكى رۇسلارنىڭ تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازىدۇ.

ئەنۋەر مۇسابايوف

ئەنۋەر مۇسابايوف مۇسا ھاجىمنىڭ ئالتىنچى ئوغلى ئابدۇللا ھاجىمنىڭ ئوغلى، ئۇ 1916 - يىلى ئاتۇش ئىكساقتا تۇغۇلۇپ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ. 1928 - يىلى تۈركىيىگە بېرىپ، ئىستامبول شەھىرىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «گالاتا ساراي» دا ئىقتىسادشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇيدۇ. مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن تۈركىيىنىڭ كارخانا ۋە بانكا ئورۇنلىرىدا ئۇچ يىل ئىشلەپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش كاسسىرلىق كەسپى بويىچە چېنىقىدۇ. ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن بىر مەزگىل ئىلى تېرە زاۋۇتىدا تېرە بوياش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سېخلاردا ئىشلەيدۇ. كېيىن ئىلى تېرە زاۋۇتىدا كاسسىر، يارەمچى بوغالتىر ۋە بوغالتىر بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىدۇ. 1945- يىلى 1 - ئايدىن 1946 - يىلى 6 - ئايغىچە ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى، 1947 - يىلى 11 - ئايغىچە

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، 1949 - يىلى 10 - ئايغىچە ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئالتاي ۋىلايىتىدىكى مالىيە ۋەكىلى، ۋىلايەتلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. 1949 - يىلى 12 - ئايدىن 1950 - يىلى 9 - ئايغىچە، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن (مۇۋەققەت) نازىرى بولىدۇ. 1950 - يىلى 9 - ئايدىن 1955 - يىلى 4 - ئايغىچە، شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمىتى مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولىدۇ. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا بەلگىلىك تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئالتۇن مېدال بىلەن، ئازادلىقتىن كېيىن غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش خاتىرە ئىزنىكى بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ.

ئەنۋەر مۇسابايوف سوۋېت ئىتتىپاقى پۈقراسى بولغاچقا 1955- يىلى ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىدۇ ۋە 1955 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە تاشكەنتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تېرە زاۋۇتىدا ماستىر ۋە يېمەك مىللار شىركىتىدە كاسسىر، تاشكەنت بانكىسىدا كاسسىر مۇدىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1977 - يىلى پېنسىيەگە چىقىدۇ. 1995 - يىلى تاشكەنتتە 79 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئوبۇلخەيرى تۆرە

ئوبۇلخەيرى تۆرە (قازاق) تۆرە ئەۋلادى. ئۇ 1890 - يىلى نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئولاستايىدىكى چونجى كەنتىدە رابات ئىسىملىك تۆرە ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، 1910 - يىلىغىچە غۇلجا شەھىرىدە موللا خەلپەتتە ئوقۇپ، ئىسلام دىنى بىلىمىدە ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە بولىدۇ. 1932 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن بايجان، بەكمۇرات قاتارلىق مۇئەللىملەرنى

يۇرتىغا ئېلىپ چىقىپ يېڭىچە مەكتەپ تەسىس قىلىپ، ئۆزى باشلامچى بولۇپ ئوقۇيدۇ. كېيىن نىلقىنىڭ چونجى دېگەن يېرىگە رايون باشلىقى بولىدۇ. شۇ كۈنلەردە چونجىغا مەھەللە بىنا قىلىپ، قازاقلارنى يېرىم ئولتۇراقلاشتۇرىدۇ. كېيىن باي چارۋىچىلاردىن ئىئانە توپلاپ مەكتەپ سالدۇرۇپ، پەننىي مەكتەپ ئاچىدۇ ھەم چونجىدىكى قازاق خەلقىگە يەر بۆلۈپ بېرىپ، دېھقانچىلىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم قازاق خەلقى يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق قىلىدىغان بولىدۇ. 1944 - يىلى كۈزدە نىلقا پارتىزانلىرى تەشكىللەنگەندە، ئوبۇلخەيرى تۆرە ئۇلارغا قۇلايلىق شەرت يارىتىپ بېرىدۇ، پارتىزانلار قوماندانلىق شتابى قۇرۇلغاندا باش شتاب مەسئۇلىتچىسى بولىدۇ. 1944 - يىلى 11- ئايدا ئىلىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا ھۆكۈمەت ئەزاسى بولىدۇ. 1946 — يىلى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق بىتىمى تۈزگەندە ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە ۋەكىل بولۇپ قاتنىشىدۇ. 1946- يىلىدىن 1950 - يىلىغىچە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ دائىمىي ئەزاسى، مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ دائىمىي ئەزاسى بولىدۇ. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، 1970 - يىلى ۋاپات بولىدۇ.

نۇسۇپقان كۈنباي

جامائەت ئەربابى نۇسۇپقان كۈنباي 1897 - يىلى نىلقا ناھىيىسىنىڭ قاراتۆبىگە قاراشلىق ئوتۇ كەنتىدە تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، يېزا موللىسىدا دىنىي بىلىم ئالىدۇ. 1912 - يىلى كۈنەس ناھىيىسىدىكى شوربۇلاقتا ئېچىلغان، ئېلى قازاق مەدەنىيەت

تارىخىدا تۇنجى پەننىي مەكتەپ بولغان 30 كىگىز ئۆيلۈك مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1916 — 1917 — يىللىرى نۇسۇپقان ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن سۈيدۈڭدىكى «قازاق - خەنزۇ مەكتەپ» گە كىرىپ ئوقۇيدۇ. ئاز ئۆتمەي 21 ياشلىق نۇسۇپقان سۈيدۈڭدىكى قازاق ئۇيۇشمىسىغا سەر كاتىپلىققا ئورۇنلىشىدۇ. كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ ئالۋان - سىلىق يېغىش خىزمىتىگە ئالماشتۇرۇلىدۇ. بۇ يىللاردا ئۇ خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئېغىر ئالۋان - ياساق، سىنپىي زۇلۇملارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، خەلقنىڭ ھالىغا ئېچىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان چۈشەنچىسى چوڭقۇرلىشىدۇ.

1933 - يىل جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي «ئالتە سىياسەت» نى يولغا قويغان ۋاقىتتا نۇسۇپقان يېزا باشلىقى بولىدۇ. ئۇ مۇڭلانغان قازاق دالاسىنى ئۆزگەرتىشنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى - خەلقنى ئىلىم - پەن بىلەن ئويغىتىش دېگەن تونۇشقا كېلىپ، پەننىي مەكتەپ ئېچىشقا كۈچ چىقىرىدۇ. 1939 - يىلى «جاھانگىرلىككە قارشى ئىتتىپاق» قا قاتنىشىدۇ. 1940 - 1941 - يىللىرى ئۇ «ئالتە سىياسەت» نى تەشۋىق قىلىش، جەمئىيەتنى تەكشۈرۈش خىزمىتى بىلەن جايلارغا ماڭغان خىزمەت ئەترىتىگە قاتنىشىپ، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىگە بارىدۇ.

نۇسۇپقان 1941 - يىلى ئۈرۈمچىدىن نىلقىغا قايتىپ كېلىپ، ئارال رايونىغا باشلىقى بولىدۇ. شۇ يىللاردا ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەپ، باشلامچىلىق بىلەن ھەر بىر قەبىلىدىن ئادەم كۆچۈرۈپ، تارىختىن بېرى شۇاقلىق بولۇپ كەلگەن قارا تۆپىنى 1943 - يىلى 400 ئائىلىلىك چارۋىچى ئولتۇراقلاشقان ئاۋات يېزىغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ يەردە 12 سىنىپلىق، 300 ئوقۇغۇچىسى بار مەكتەپ قۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئەينى يىللاردا بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان ئوقۇغۇچىلار كېيىنكى قازاق كادىرلار قوشۇنىنىڭ ئاساسىي بولۇپ قالىدۇ. شۇ چاغلاردا بۇ مەكتەپتە ئاتاقلىق دومبىرىچى ئەدىلجانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەنئەت ئۆمىكى

تەشكىللىنىپ، «قالماق مال»، «شۇغا» دراملىرى تۇنجى قېتىم ئويۇنلىنىدۇ، شۇ يىللاردا يەنە قاش دەريانىدىن ۋادىلارغا سۇ چىقىرىلىپ، قازاقلارنىڭ سۇلۇق دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كېلىدۇ. كۆچەت تېكىش، يول ياساش ھەربىكەتلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، ئىنجاردىن قاراتۆپىگىچە باردىغان تۇنجى تاش يول ياسىلىدۇ. نىلقىدىن چونجىغا ئۆتىدىغان كۆۋرۈك سېلىنىدۇ. «ئوتۇ»، «تۇتە»، «چەلدى» مەكتەپلىرى كېڭەيتىلىپ، «زېكتى»، «تۇرگىن»، «تۆمۈرلۈك»، «چوڭ بۇلاق»، «كىچىك بۇلاق»، «چونجى» مەكتەپلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلىدۇ ۋە مەكتەپ بار جايدا مەھەللە بەرپا بولىدۇ. بۇ ئىشلارغا نۇسۇپقان تېگىشلىك تۆھپە قوشىدۇ.

1944 - يىلى نۇسۇپقان ئۇلاستاي پارتىزانلىرىغا ئاكتىپ يارەدەم بېرىدۇ. لېكىن، نىلقىدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇنى ناھىيىگە يىغىنغا چاقىرتىش ھېيلىسىنى ئىشلىتىپ قولغا ئالىدۇ. نىلقا ئازاد قىلىنغاندا نۇسۇپقان تۇرمىدىن چىقىپ، ئىنقىلابچىلارغا ئات-ئۇلاق، ئوزۇق - تۇلۇك يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئوتۇ، تۇتە داۋۇنىدىن ئېشىپ كېلىۋاتقان گومىنداڭنىڭ يارەمچى قوشۇنلىرىغا توسۇپ زەربە بېرىش جېڭىگە قاتنىشىدۇ. 1944 - يىلى 11 - ئايدا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى قۇرۇلىدۇ. 2 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ئىسھاقبەك گېنېرال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، نۇسۇپقانىنى مايور ئۇنۇۋانى بىلەن توققۇز تارا 1 - قازاق ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرلىقىغا بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ 1200 كىشىلىك پولكى 1946 - يىلى فېۋرالدا ئالدىنقى سەپ ماناسقا بېرىپ قانلىق جەڭگە قاتنىشىدۇ. ئون بىر بىتىمدىن كېيىن 1 - قازاق ئاتلىق پولكى «قوبۇق 2 - ئاتلىق پولكى» بولۇپ قۇرۇلغاندا نۇسۇپقان يەنە پولك كوماندىرى بولىدۇ. ئۇ يەنە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولىدۇ. ئوسمان ئالتايدا ئەكسىلئىنقىلابىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا

قىلغاندا، نۇسۇپقان ئۆز پولكىدىكى كوماندىر - جەڭچىلەر ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىغا تايىنىپ، باندىتلارنى قەدەممۇ قەدەم چېكىنىدۇرۇپ، كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىدۇ. 1947 - يىلى نۇسۇپقانىنىڭ پولكى بىر قانچە كىچىك ئەترەتلەرگە بۆلۈنۈپ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقاندا، ئوسمان باندىتلىرى گومىندالڭ يارەمچى قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، نۇسۇپقانىنىڭ پولكىغا ئاچ بۆرىدەك تاشلىنىپ، ئۇنى خېلى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىتىدۇ. بۇ ئىشتىن كېيىن نۇسۇپقان تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، كۈچنى توپلاپ ئۇرۇش قىلىپ، 1948 - يىلى باندىتلارنى تارمار قىلىدۇ ۋە شۇ يىلى مىللىي ئارمىيە باش شتاب كادىرلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى (ھەربىي ئۇنۋانى پولكوۋنىك) بولۇپ غۇلجىغا قايتىپ كېلىدۇ.

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا، نۇسۇپقان شىنجاڭغا غەلىبە بىلەن كىرگەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قارشى ئېلىش ۋەكىللەر ئۆمىكى تەركىبىدە بولىدۇ. 1950 - يىلى شىنجاڭدىكى خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى قايتا رەتلىنىپ، ئۇچ چوڭ ھەربىي رايونغا بۆلۈنگەندە، نۇسۇپقان ئۇرۇمچى ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولىدۇ. شۇ يىلى دۆلەت بايرىمىدا ئۇ بېيجىڭغا بېرىپ، ماۋجۇشى، جۇدې قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىمىزنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. 1952 - يىلى ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى 6 - كورپۇسقا ئۆزگەرتىلگەندە، نۇسۇپقان مۇئاۋىن كورپۇس باشلىقى بولىدۇ. شۇ يىللاردا ئۇ باندىتلارنىڭ تەسىرىنى تۇگىتىش، بۇلاڭ - تالاڭغا ئۇچرىغان خەلقتىن ھال سوراش، پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن قۇمۇل، بارىكۆل، موري، جىمسار، چونچى، فۇكاڭ قاتارلىق جايلاردا بولىدۇ. مورىنىڭ بوستان دېگەن يېرىدە نۇپۇسقان ئۆز قىسمى بىلەن باندىتلارنىڭ قورشاۋىدا قالغان ئەھۋالىدىمۇ دۇشمەن بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشىپ، 100 دىن ئارتۇق ئاھالىنى قۇتقۇزىدۇ.

نۇسۇپقان شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۇەنىنىڭ

مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ تۇرغاندا، شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشىغا تۆھپە قوشۇپ، 1954 - يىلى غەربىي شىمال ھەربىي مەمۇرىي رايونىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ، ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىككى ئالتۇن مىدالى ۋە غەربىي - شىمالنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا ئېرىشىدۇ. 1958 - يىلى جۇڭگو ۋەكىللەر ئۆمىكى تەركىبىدە، موسكۋا، ۋارشاۋالارنى بېسىپ ئۆتۈپ، مەككە مەدىنىنى زىيارەت قىلىدۇ.

1954 - يىلىدىن 1966 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا نۇسۇپقان ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئوبلاست ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ. يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلەيدۇ.

ئالىمجان ھاكىمبايوف

ئالىمجان ھاكىمبايوف (ئۇزبېك) 1937 - يىلى سودىگەرچىلىك قىلىپ موسكۋادىن چۆچەككە كېلىدۇ ۋە بىر مەزگىل چۆچەكتە تۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا قىلىدۇ، كېيىن قولغا ئېلىنىپ ئۇرۇمچىدە تۇرمىگە قامىلىدۇ. 1938 - يىلى ئۇنى كېرەمجان دېگەن كىشى كېپىل بولۇپ تۇرمىدىن ئېلىپ چىقىدۇ ۋە ئۇرۇمچى نەنگۇەندىكى سارايغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. 1942 - يىلدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىغا چەك قويۇلغاندىن كېيىن سودىدىن توختاپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، يەنى 1945 - يىلى چۆچەككە مۇئاۋىن ۋالىي بولىدۇ. 1949 - يىلى سەيپىدىن ئەزىزىلەر بىلەن بىرلىكتە تۇنجى نۆۋەتلىك جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە

قاتنىشىدۇ. 1951 - يىلى 5 - ئايدىن 1953 - يىلى 3 - ئايغىچە شىنجاڭ ئۇلكىلىك سىياسى مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1954 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىدۇ. كېيىنكى ئۆمرى موسكۋادا ئۆتىدۇ. 1991 - يىلى ئۇ پالەچ بولۇپ قالىدۇ ۋە موسكۋادا ۋاپات بولىدۇ.

سوپاخۇن

سوپاخۇن سوپۇر ئوغلى 1915 - يىلى قۇمۇل ناھىيە ئاستانە يېزىسىدا تۇغۇلىدۇ. ئۇ ياش ۋاقتىدا دادىسىدىن يېتىم قالىپ، ئانىسىنىڭ قولىدا تەربىيىلىنىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. كېيىن بالا ئىشچى بولۇپ باشقىلارغا يالىنىپ ئىشلەيدۇ. 1936 - يىلى 5 - ئايدا ئاستانە يېزىسىدا تۇنجى ئېچىلغان پەننىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقاندا ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان خۇاڭپۇ شۆبە ھەربىي مەكتىپىگە قوبۇل قىلىنىدۇ. 1939 - يىلى مەكتەپ پۈتتۈرۈپ قەشقەردىكى 6 - ئاتلىق دىۋىزىيە 31 - تۇەنگە تەقسىم قىلىنىدۇ. ئۇ مەزگىلدە سوپاخۇن قىسمىدا پەيجاڭ، لىيەنجاڭ قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. كېيىن 31 - تۇەن تۇرپانغا يۆتكىلىدۇ ۋە 1942 - يىلى 31 - تۇەن تۇرپاندا تەرتىپكە سېلىنىپ قىسىم قىسقارتىلىپ، 6 - پىيادە ئەسكەرلەر يېڭىغا ئۆزگەرتىلىدۇ، سوپاخۇنمۇ قىسقارتىۋېتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سوپاخۇن ئۇرۇمچىگە چىقىپ ئوفىتسېرلەر يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا ئوقۇيدۇ. ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە شېڭ شىچى (شېڭ شىسەينىڭ ئىنىسى) بىلەن تونۇشىدۇ. سوپاخۇن ئۇنىڭغا تۇرپاندىكى ئىككى ئۇيغۇر لىيەننى شېڭ شىچىنىڭ پەۋقۇلئاددە تۇەنگە قوشۇۋېلىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ، شېڭ شىچى تەكلىپنى قوبۇل قىلىدۇ. نەتىجىدە سوپاخۇن ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن پەۋقۇلئاددە تۇەننىڭ 9 — لىيەنگە لىيەنجاڭ بولىدۇ. تۇرپاندىن ئېلىپ چىقىلغان

هېسابلىدىن 8 - ليەنگە ليەنجاڭ، ھاكى قۇربان مۇئاۋىن ليەنجاڭ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1930- يىللاردا دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان بىر قىسىم پىشقەدەم ئوفىتسېر، جەڭچىلەر قايتا جەم بولىدۇ. 1944 - يىلى ئوسمان ئالتاي، موري، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا گومىنداڭغا تەھدىت سالىدۇ. گومىنداڭ ھەربىي، مەمۇرلىرى 8-، 9- ليەندىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى ئوسمان بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇ قىسىم گۇچۇڭ، موريلاردا ئوسماننى مەغلۇپ قىلىدۇ. خەلق سوپاخۇننى ماختىشىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھېسابلىدىن بىلەن ھاكى سوپاخۇنغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، گومىنداڭ قوماندانلىق شتابىغا «سوپاخۇن خەلق بىلەن ئەسكەرلەرنى قۇتراتىپ گومىنداڭغا قارشى قويمۇاتىدۇ» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ مەلۇمات بىلەن سوپاخۇننى تۇرمىگە قامايدۇ، بىر قىسىم خەلق ۋە ئەسكەرلەر سوپاخۇننى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوپاخۇن تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ 9 - ليەنىدە گومىنداڭنىڭ قىلمىشلىرى توغرىسىدا گومىنداڭغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ. 1944 - يىلى 4 - ئايدا گومىنداڭ ھەربىي دائىرىلىرى 8 -، 9 - ليەننى مايتاغقا ئايروپىلان ئىستانسىنى قوغداشقا يوللايدۇ.

سوپاخۇن مايتاغدا بولغان كۈنلەردە ئۇچ ۋىلايەتتە ئىنقىلاب بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، بىر قىسىم جەڭچى - ئوفىتسېرلەر بىلەن مەسلىھەت قىلىپ قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قوشۇلۇشنى قارار قىلىدۇ. 8-، 9- ليەندىكى ئىلغار جەڭچى، ئوفىتسېرلەر سوپاخۇننى قوللايدۇ. ھاكى قۇربان، ھەسەمدىنلار قارشى تۇرۇپ گومىنداڭغا سوپاخۇننىڭ قوزغىلاڭ قىلماقچى بولغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ ۋە ئۇلار بۇيرۇقنى بىنائەن سوپاخۇننى ئېتىپ تاشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولغانلارنى يوقاتماقچى بولىدۇ. سوپاخۇن ئۇلارنىڭ سۇيىقەستىگە تاقابىل تۇرۇپ، 1945- يىلى 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 1930 - يىللاردىكى

دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ قاتناشقۇچىلىرى بولغان 125 نەپەر جەڭچى، كوماندىرنى باشلاپ، شىخو، مايتاغ، جىڭ ئەتراپىدىكى دۇشمەن بىلەن كۆپ قېتىم جەڭ قىلىپ، گومىنداڭ قىسمىنىڭ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، بورتالاغا بېرىپ ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن غەلىبىلىك ئۇچرىشىپ، مىللىي ئارمىيە سېپىغا قوشۇلىدۇ. سوپاخۇن 1945 - يىلى 7 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن 120 نەپەر جەڭچىنى ئاساس قىلغان ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭ پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىل قىلىپ ئاقسۇغا باردۇ. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەربىي كۈچىگە تاكتىكىلىق ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەننى چۆچۈتۈپ ئالاقزادە قىلىپ، دۇشمەننىڭ ئۇچ ۋىلايەتكە ھۇجۇم قىلىشىنى تىزگىنلەپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ شىخۇغا ھۇجۇم قىلىشىغا شارائىت يارىتىش ئىدى. سوپاخۇن بۇ ۋەزىپىنى غەلىبىلىك ئورۇنلايدۇ. ئۇ ئۇچ ۋىلايەتتە بولغان مەزگىلدە پودپولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن تېكەس ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، كۆرسەتكەن خىزمەتكە مۇناسىپ ھالدا ئوردىن بىلەن تارتۇقلىنىدۇ.

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن مىللىي ئارمىيە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قوشۇۋېتىلىدۇ. پولكوۋنىك سوپاخۇن شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كوماندىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1951 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەسىس قىلغان كوماندىرلار ئىدىيە ئۆزگەرتىش سىياسى كۇرسىغا قاتنىشىپ ئىدىيە ئۆزگەرتىدۇ. كېيىن، ئۇچكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە سوپاخۇنغا مۇھاپىزەتچى بولغان ئەمەت ئەيسانىڭ «سوپاخۇن بىزنىڭ رېئاكسىئون تەشكىلاتىمىزنىڭ غوللۇق ئەزاسى» دېگەن تۆھمىتىگە ئۇچرايدۇ. نەتىجىدە سوپاخۇن يەتتە ئاي قاماپ قويۇلىدۇ ۋە بۇ مەسىلىدىن خۇلاسە چىقرىلماي تۇرۇپلا ئۇنىڭ

تۇەنجاڭ دەرىجىسى يېڭجاڭ دەرىجىسىگە تۆۋەنلىتىلىپ، 1955 - يىلى ھەربىيدىن كەسىپ ئالماشتۇرۇلۇپ، قاتناش نازارىتى تاشيول ئىدارىسىغا تەقسىم قىلىنىدۇ.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن سوپاخۇن ئۇستىدىكى ناھەق دىلو تەكشۈرۈلۈپ، (79) 270 - نومۇرلۇق ھۆججەت چىقىرىلىپ سوپاخۇن گۇناھسىز، دەپ ئېلان قىلىنىدۇ. 1980 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى 45 - نومۇرلۇق ھۆججەت چىقىرىپ، سوپاخۇننىڭ نامىنى، مۇئاش ۋە دەرىجىسىنى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. 1981 - يىلى 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 158 - نومۇرلۇق ھۆججەت بىلەن سوپاخۇننى قاتناش نازارىتىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە تەينىلەيدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان سوپاخۇن تىنچ تۇرمۇش شارائىتىدا 1930 -، 1940 - يىللاردا شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن، ئۆزى قاتناشقان، ياكى كۆرگەن ھەم ئاڭلىغان ھەربىي، سىياسىي ئىشلارغا دائىر ھەرقايسى مەسىلىلەر ئۈستىدە نۇقتىلىق ئەسلىمە يېزىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

1946 - يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى

1907 — يىلى مولا راجى، 1912 - يىلى تۆمۇر خەلىپە، 1931- يىلى خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا زۇلۇمغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتىلىغان قۇمۇلنىڭ غەربىي تاغ رايونىدا، 1946 - يىلى 8 — ئايدا، سىيىت باتۇر، ئونانباي باتۇر، دۆلەتخان باتۇرلار باشچىلىقىدا دېھقانلار گومىنداڭنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى ۋە باستۇرۇشىغا قارشى يەنە بىر قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. بۇ قوزغىلاڭنىڭ ۋاقتى ئاز، دائىرىسى ئانچە كەڭ بولمىسىمۇ ئۇنىڭ قالدۇرغان تەسىرى ناھايىتى زور بولىدۇ.

گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ئىمزالاپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئوسمان ئىسلام ئۇچ ۋىلايەتتىن يۈز ئۆرۈپ گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتىدۇ ـ دە، كونا ئادىتىنى ئىشقا سېلىپ، باربكۆلگە كېلىپ خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدۇ. قۇمۇل ۋالىيسى لى لاڭشىڭ، ناھىيە ھاكىمى چىن شۇپىڭلار تاغ رايونىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش مەقسىتىدە غەربىي تاغ رايونىدا ئۆزىنى قوغداش مەقسىتىدە مىلتىق، ئوق، دورا قاتارلىقلارنى تەييارلاپ ئىككى ئەترەت تۇزۇپ، سىدىق دېگەن كىشى بىلەن نۇرغاللىلارنى بۇ ئىككى ئەترەتكە باشلىق قىلىدۇ، لېكىن قوشۇن يۆتكەش، ئۇرۇش بۇيرۇق چۈشۈرۈش قاتارلىق ئىشلارغا يىزا باشلىقلىرىدىن سېيىت باتۇر بىلەن ئونانباي باتۇرلارنى مەسئۇل قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە بۇلاڭچىلار قۇمۇلنىڭ غەربىي تاغ رايونىغا كېلىپ 800 دىن ئارتۇق قوي، 50 تۆگە، 40 ئات، 80 كالىنى بۇلاپ كېتىدۇ. ئونانباي باتۇر قىسىملىرىنى يىغىپ، بۇلاڭچىلاردىن بۇلانغان مالىلارنى قايتۇرۇپ كەلسە گومىنداڭ ھەربىيلىرى مالىلارنى تارتىۋالىدۇ.

1946 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇمۇلدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ساڭ فامىلىلىك ئۇيغۇر، قازاق تىلى بىلىدىغان بىر پەيجاڭنى يېزىغا ئەۋەتىدۇ، ئۇ «كۆشۈتىدا يىغىن بار، ئونانباي باتۇرنى يىغىنغا چاقىرىپ كەلدىم. باتۇر سەكسەن تۆگە ئوتۇن ئېلىپ كېلىشى كېرەك» دەيدۇ. ئونانباي بۇ پەيجاڭنى كۆرۈپ گۇمانلىنىپ، ئۇنى سوراق قىلغاندا ئۇ ئەسلىدە، ئونانباي كەلسە ئېلىپ كېلىش، كەلمىسە ئۆلتۈرۈۋېتىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئەتىسى ئونانباي يۇرت خەلقىنى تەڭرىتاغنىڭ تۆمۈرتى دېگەن كەنتىگە كۆچۈشنى ئۇقتۇرىدۇ. ساڭ پەيجاڭنىمۇ بىرگە ئېلىپ ماڭىدۇ. دەل شۇ چاغدا دۆلەتخان سېيىت باتۇرغا گومىنداڭنىڭ بىر لىيەن ئادىمى ئونانبايىنى يولدا توسۇپ ياتقانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقان ئونانباي ساڭ پەيجاڭنى ئېيتىۋېتىدۇ. سېيىت باتۇر ئۆزىنىڭ بىر قىسىم ئەسكىرىنى

ئونانبايغا يارده‌مگه ئه‌ۋه‌تىپ، ئۆزى 40 ئه‌سكه‌ر بىلەن دۇشمەننىڭ يۇرتقا كىرىش ئېغىزىنى توسۇپ تۇرىدۇ. كەچ كىرگەندە كۆشۈتمەكى دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دۇشمەن چېكىنىدۇ. كېيىن قوزغىلاڭچىلارمۇ چېكىنىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭنىڭ قۇمۇلغا ئورۇنلاشقان 178 - لۇيى كۆپ قېتىم قوزغىلاڭچىلارنى قورشاپ يوقىتىش جېڭى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئاتلىق تۇەننى ئىشقا سالىدۇ. ھەر قېتىملىق جەڭدە قوزغىلاڭچىلار دۇشمەنگە بوي بەرمەيدۇ. 1946 - يىلى 8- ئاينىڭ 9 - كۈنى دۆلەتخان 20 ئاتارلىق بىر ماۋزۇر، بىر دانە تاپانچە، يېتەرلىك ئوق ئېلىپ، سىيىت ۋە ئونانباي باتۇرلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ دۇشمەنگە ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى گومىنداڭنىڭ بىر ئوفىتسېرى بىر قانچە ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ كېتىۋاتقاندا قوزغىلاڭچىلار ئوفىتسېرىنى ئېتىپ تاشلايدۇ. يەنە 178 - لۇينىڭ 30 دىن ئارتۇق ئەسكىرى ئولتۇرغان ماشىنىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئادەملىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇ كۈنلەردە گومىنداڭنىڭ قۇمۇلدىكى ساقچى باشلىقى خالىق ۋە يۈسۈپ مۆمىنلەرنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ۋە نەسىھەت قىلىشقا چىقىرىدۇ. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ گومىنداڭغا قارشى ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە قوزغىلاڭچىلار 300 دىن ئاشقان بولۇپ، 150 كىشىنى سېيىت باتۇر، 150 كىشىنى ئونانباي باتۇر ئېلىپ تاغنىڭ ئىككى تەرىپىگە، ئۆتۈپ دۇشمەندىن مۇداپىئەلىنىدۇ. يۈسۈپ مۆمىن قوراينى ساقلاشقا قالىدۇ. بۇ ئەھۋال قۇمۇل ۋىلايىتىنى زىلزىلگە سالىدۇ. شۇ چاغدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، بۇرھان شەھىدى، ئابدۇكېرىم ئاببباس، زاكىشىن باشچىلىقىدا ۋەكىل ئەۋەتىپ، گومىنداڭ بىلەن قوزغىلاڭچىلار ئوتتۇرىسىدا ئالتە ماددىلىق سۇلھى تۈزۈپ ۋەقەنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سېيىت باتۇر، ئونانباي باتۇر ۋە دۆلەتخان باتۇرلار ئىلىغا كېتىدۇ.

سېيىت باتۇر

سېيىت باتۇر قۇمۇل كۆشۈتىلىك بولۇپ، 1915 - يىلى تۇغۇلىدۇ. 1931 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشىپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر لىيەندە مۇھاپىزەتچى بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئائىلىسىگە قايتۇرۇلىدۇ. كېيىن كۆشۈتىگە يېزا باشلىقى بولىدۇ. 1946- يىلى 8 - ئايدا كۆشۈتە خەلقىنىڭ گومىنداڭغا قارشى كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. 1947 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا غۇلجىغا بارىدۇ. ئۇ يەردە قۇمۇل باتۇرلىرى نامىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. 1950- يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم، كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. تۆت كىشىلىك گۈرۇھنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراپ قامىلىدۇ. سىياسىتى ئەمەلىيلىشىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن 1980 - يىللاردا كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

ئونانباي باتۇر

ئونانباي باتۇر قازاق، قۇمۇل غەربىي تاغدا 1919 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1930 - يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1939 - يىلىدىن 1943 - يىلىغىچە غەربىي تاغ رايونىدا مۇئاۋىن رايون باشلىقى بولىدۇ. 1944 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە يەرلىك قوراللىق قوغدىنىش ئەترىتىنىڭ دۇيجىڭى بولىدۇ. 1946 - يىلى 8 - ئايدا يۈرت خەلقىنىڭ گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە 1946 - يىلى 12 - ئايدا غۇلجىغا بېرىپ، قۇمۇل باتۇرلىرى نامىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. 1950- يىلى 1 - ئايدا بارىكۆل ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم، 1952- يىلى 12 - ئايدا ئۈرۈمچى پاختا توقۇلما مالىلار شىركىتىنىڭ جىڭلىسى، 1954 - يىلىدىن

1984 - يىلىغىچە قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسى خەلق ئىشلار بۆلۈم باشلىقى ۋە ۋىلايەتلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1955 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىدۇ. 1990 - يىللاردا قازا قىلىدۇ.

دۆلەتخان باتۇر

دۆلەتخان باتۇر 1910 - يىلى چۆچەكتە تۇغۇلۇپ، چۆچەكتە خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ. 1936 - يىلى شېڭ شىسەينىڭ ھەربى مەكتىپىنىڭ مال دوختۇرلۇق بۆلۈمىدە ئوقۇپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قۇمۇلدا 178 - لۇي ئاتلىق تۇمەن ھەربىي دوختۇرخانىدا باشقارما باشلىقى بولىدۇ. 1946 - يىلى كۆشۇتە قوزغىلىڭغا قاتنىشىپ، 1947 - يىلى 12 - ئايدا غۇلجىغا بارىدۇ ۋە غۇلجىدا قۇمۇل باتۇرلىرى دېگەن نام بىلەن ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. 1950 - يىلىنىڭ بېشىدا شىنجاڭ ھەربىي رايون سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 1953 - يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1990 - يىللاردا كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

مەرغۇپ ئىسھاقوف

مەرغۇپ ئىسھاقوف سوۋېت گىراژدانى بولۇپ، 1923 - يىلى تۇغۇلىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە پولك كوماندىرى، پېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - كورپۇسنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى، قوشۇمچە باش شتاب ناچالنىكى بولىدۇ. 1955 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن گېنېرال مايورلۇق ئۇنۋانى بېرىلىدۇ. 1960- يىلى تەشكىلىنىڭ رۇخسىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ

كېتىپ، 1991 - يىلى ئالمۇتادا ۋاپات بولىدۇ.

فادىي ئىۋانوۋىچ لىسكىن

فادىي ئىۋانوۋىچ لىسكىن 1913 - يىلى روسىيىدە تۇغۇلىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىلىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان بولۇپ، كەڭسىي ئەرتەي قاتناش بېكىتىنىڭ ئىنژېنېرى بولىدۇ. ئۇ چ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە كەڭسىي پارتىزانلار ئەترىتىنى تەشكىللەپ، تەلكە ئېغىزىدا دۇشمەننى توسۇپ زەربە بېرىش ئۇرۇشىغا قوماندانلىق قىلىدۇ. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مىللىي ئارمىيە كەڭسىي ئاتلىق پولك كوماندىرى، بىرىگادا كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1949 - يىلى 8 - ئايدا مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى ئىسھاقبېك مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا ماڭغاندا ئۇ چ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ پەرمانى بىلەن مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت باش قوماندانى بولىدۇ. ئازادلىققىن كېيىن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - كورپۇسنىڭ كوماندىرى، ئىلى ھەربىي رايونىنىڭ باش قوماندانى بولىدۇ. 1953 — يىلى 7 - ئايدا تەشكىلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ، 1970- يىلى ئالمۇتىدا كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

مۇگونتوف

مۇگۇنتوف 1899 - يىلى روسىيىدە تۇغۇلۇپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىلىغا كۆچۈپ كېلىدۇ. ئۇ چ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، لوسگۇڭ پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ كوماندىرى بولۇپ، چىلىپەڭزە، سۇيدۇڭ ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا

قوماندانلىق قىلىدۇ. بىرىگادا كوماندىرى، پولك كوماندىرى بولىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن غۇلجا شەھىرىنىڭ مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى بولىدۇ. 1955 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىدۇ.

ۋارشانوف مىخايلوۋىچ ماژارۇف

ۋارشانوف مىخايلوۋىچ ماژارۇف 1887 - يىلى روسىيىدە تۇغۇلۇپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىلىغا كېلىپ ماكانلىشىدۇ. ئۇنىڭ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە مىللىي ئارمىيىنىڭ باش شتاب ناچالنىكى بولىدۇ. 1951 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىدۇ.

فالىنوف

ئۇزاق ياكوۋلېۋىچ فالىنوف ئەسلىدە ئاق گۋاردىيىچىلەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرى بولۇپ، شەرق ئىشلىرىنى پىششىق بىلىدىغان ھەربىي مۇتەخەسسىس. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى «12 ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» گە قاتناشقان. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، فالىنوف ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ گېنېرال مايور دەرىجىلىك ھەربىي مەسلىھەتچىسى، شىنجاڭ ھەربىي مەكتەپنىڭ ھەربىي تەلىم - تەربىيە مەسئۇلى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1938- يىلى تەكلىپ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارىدۇ ۋە 1942 -، 1943- يىللىرى ئەنجان، ئوش ئەتراپىدا شىنجاڭلىق مۇھاجىر ئۇيغۇر ياشلار ۋە بىر قىسىم يەرلىك ئۆزبېك ياشلىرىدىن 200 دەك ئەسكەر ئېلىپ، ھەربىي مەشىق قىلدۇرىدۇ. شۇ يىللاردا تاشقورغان تاغلىرىدا ھەربىي رازۋېدكا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1943- يىلى ئىسھاقبېك سوۋېتكە قېچىپ بارغاندىن

كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ، ئىككى چوڭ ئەترەت قۇرۇپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزىدۇ. شۇ كۈنلەردە فالىنوف موسكۋاغا چاقىرتىلىدۇ. كېيىن سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىلىغا كېلىپ، ئىلىدا كۆتۈرۈلگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىدۇ ۋە مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. شۇ كۈنلەردە ھەرەمباغ، شىخۇ، چۆچەكلەرنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلىدۇ. 1945 - يىلى 7 - ئايدا قاراخان نامى بىلەن تاشقورغانغا كېلىپ، 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15— 16 — كۈنلىرى قوزغالغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ تاشقورغانىنى بازا قىلغان گومىنداڭغا قارشى قوزغىلىڭغا قوماندانلىق قىلىدۇ. فالىنوف - قاراخان ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز تىللىرىنى راۋان سۆزلەيتتى.

ئوسمانجان ناسىروف

ئوسمانجان ناسىروف 1930 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۇچ دەرۋازا مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ، 1938 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە ئىلى ۋىلايەتلىك 5 - مەكتەپ (ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 2- ئوتتۇرا مەكتەپ) تە ئوقۇيدۇ. 1946 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىدۇ. 1949 - يىلى 8 - ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلىدۇ.

غەنى كېرىموف

غەنى كېرىموف 1922 - يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۇچ دەرۋازا مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ، 1931 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە ئۇمىد مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1941 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە بۇ مەكتەپتە

ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. 1944 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىدۇ. 1949 - يىلى 8 - ئايدا ئابدۇكېرىم ئابباسوفنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىكتە بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ ئايروپىلان هادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلىدۇ.

ئابدۇرېشىت ئىمىنوف

ئابدۇرېشىت ئىمىنوف 1922 - يىلى 9 - ئايدا چاپچال ناهىيىسىنىڭ خۇنۇقاي يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، 1930 - يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە ئۆز يېزىسىدا، 1935 - يىلىدىن 1938- يىلىغىچە خەنزۇچە تەييارلىق سىنىپتا، 1939 - يىلىدىن 1941- يىلىغىچە ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىنىڭ خەنزۇ تىل سىنىپىدا ئوقۇيدۇ. ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت مەتبۇئاتلىرىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ مۇخبىر، تەھرىر، تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1949 - يىلى 8 - ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىرى بىلەن بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ ئايروپىلان هادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلىدۇ.

ئابدۇرېشىت ئىمىنوف هايات ۋاقتىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قىسىم شېئىر، هېكايىلەرنى يېزىپ ئىلان قىلغانىدى.

رىزۋانگۇل

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەهرىمان قىزى، شەپقەت هەمشىرىسى رىزۋانگۇل، 1925 - يىلى قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا ئوبلاستى چىلەك رايونىدا تېرە - يۇڭ تىجارىتى ۋە پريۇمچىلىك قىلىدىغان هاشىم ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. 1932 - يىلى رىزۋانگۇل يەتتە ياش ۋاقتىدا ئائىلىسى بىلەن غۇلجا شەهىرىگە كۆچۈپ كېلىپ، پۇشايمان

مەھەللىسىگە ئورۇنلىشىدۇ. 1934 - يىلىدىن باشلاپ غۇلجا شەھىرىدىكى شەرق مەكتەپ ۋە ئۇمىد مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ. 1940 - يىلى ئۈرۈمچى قىزلار ئوتتۇرا مەكتەپ بوغالتىرلىق كەسپى سىنىپىغا كىرىپ ئوقۇيدۇ. 1943 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ غۇلجىغا قايتىپ بېرىپ، ۋىلايەتلىك پوچتا ئىدارىسىغا ئىشقا ئورۇنلىشىدۇ.

رىزۋانگۈل مەرىپەتپەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئائىلىدە چوڭ بولغاچقا، ئائىلىسىنىڭ، بولۇپمۇ ئوقۇتقۇچى - ئۇستازلىرىنىڭ تەربىيىسىدە كىچىكىدىن تارتىپلا تىرىشچان، ئۆتكۈر پىكىرلىك، كەم سۆز، لېكىن دېگىنىنى قىلىدىغان، خورلۇق ۋە ئادالەتسىزلىككە چىداپ تۇرالمايدىغان قەيسەر قىز بولۇپ يېتىلىدۇ. رىزۋانگۈل پوچتا ئىدارىسىدە ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلەردە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى باشلىنىدۇ. ئىنقىلاب باشلىنىپ ئالتىنچى كۈنىلا رىزۋانگۈل بىر قانچە دوستلىرى بىلەن بىللە پىدائىي بولۇپ جەڭگە قاتنىشىدۇ، قىسمىنىڭ شەپقەت ھەمشىرى بولۇپ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي، مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان دۈشمەن ئوقلىرى ئارىسىدا قەھرىمانلارچە يۈگۈرۈپ يۈرۈپ يارىدار جەڭچىلەرگە شەپقەت يەتكۈزىدۇ. نۇرغۇن يارىدار بولغان كوماندىر - جەڭچىلەرنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزىدۇ. ئۇ جەڭلەردىكى ئاجايىپ جاسارىتى ۋە يارىدار جەڭچىلەرگە بولغان كۈيۈمچانلىقى بىلەن كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ قەلبىدىكى ئەڭ شەپقەتلىك، ئەڭ مېھرىبان ھەمشىرىگە ئايلىنىدۇ.

رىزۋانگۈل 1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بولغان ھەرەمباغ — لەڭشاڭ ئەتراپىدىكى شىددەتلىك جەڭدە ۋاژىلداپ ئۇچۇۋاتقان ئوقلار ئارىسىدا يارىدار جەڭچىلىرىمىزنى قۇتقۇزۇۋاتقاندا بېشىغا ئوق تېگىپ قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ئۇ قۇربان بولغان چاغدا ئەمدىلا 20 ياشقا قەدەم قويغان ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى كىشىلەرنى بەكمۇ ئېچىندۇردى. نۇرغۇن كىشىلەر قېرىنداشلىق مېھرىدىن ئىسسىق ياشلىرىنى ئاققۇزدى. ئۇنىڭ قەھرىمانلىق

ئىش - ئىزلىرى ۋەتەن، خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جەڭگە ئاتلانغان ھەر مىللەت ئوغۇل - قىزلىرى ئۈچۈن ئۈلگە يارانتى. جەڭ مەيدانلىرىدا «رىزۋانگۈل ئۈچۈن ئالغا»، «ۋەتەن ئۈچۈن ئالغا» دېگەن شوئار ياڭرىدى.

ئۇنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان شېئىر - داستانلار، ھېكايە، ئوچېركلار، ناخشا، سىمفونىيىلەر ئىشلەندى. ئاتاقلىق يازغۇچى زۇنۇن قادىرنىڭ ئۇنى ئۈلۈغلاپ يازغان «شەپقەت ھەمشىرىسى» دېگەن ئوچېركى ئوقۇش كىتابلىرىغا كىرگۈزۈلۈپ مىليونلىغان ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان دەرسلىكىگە ئايلاندى. قازاقىستاندىكى مەشھۇر كومپوزىتور قۇددۇس غوجامىياروف بىلەن ئاتاقلىق شائىر قادىر ھەسەنوف بىرلىكتە ئىشلىگەن «ئۇيغۇر قىزى رىزۋانگۈل» دېگەن ناخشا كىشىلەر سۆيۈپ ئېيتىدىغان ناخشىغا ئايلاندى. قۇددۇس غوجامىياروف يەنە «رىزۋانگۈل» ناملىق سىمفونىيىمۇ ئىشلىدى.

قەشقەردىكى بەش ئەزىمەت

شېئىر شىسەي ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىئونال بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن كېيىن، ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىئونال تەشكىلىي شىنجاڭ خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كۆپلىگەن يارامليق خادىملارنى شىنجاڭغا ئەۋەتىدۇ ۋە يەرلىك كادىرلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرىدۇ. بىز مەزكۇر ماقالىدە ئېغىزغا ئالغان مۇمىن ھەمرايوف (ئالىم ئابدۇللا)، بارات مۇھەممىدى، ئابدۇشۈكۈر روزى باقىيۇف، نىزامىدىن سالىيوف، ئىلگىرىك كەلگەن قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق كىشىلەر 1930- يىللاردا شىنجاڭغا كىرىپ، ئىلى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا خىزمەت ئىشلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالىم ئابدۇللا (ئەسلىي ئىسمى مۇمىن ھەمرايوف) 1937 - يىلى كۆپلىگەن ساۋاقداشلىرى بىلەن بىرگە

شىنجاڭغا كىرىپ، خىزمەت ئىشلىگەنلەرنىڭ بىرى.

مۇمىن ھەمرايوف 1908 - يىلى ئالمۇتا ئوبلاستى ئۈيغۇر رايونىنىڭ نارىن يېزىسىدا ھۇنەرۋەن ئائىلىدە تۇغۇلۇپ، ئوقۇش پىشىغا يەتكەندە باشلانغۇچ مەكتەپنى ئالمۇتادا ئوقۇيدۇ. 1927 - يىلى تاشكەنتتىكى ئوقۇتقۇچىلار پېتىشتۇرۇش تېخنىكومىنى ياخشى نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، سۇرخەن دەريا ئوبلاستىدا ئوتتۇرا مەكتەپتە ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى، كېيىن تاشكەنتتە ئۇيغۇرچە گېزىتتىكە مۇخبىر بولىدۇ. شۇ يىللاردا «ئېغىر كۈنلەردە»، «مەيداندىن ئاۋاز» قاتارلىق پوۋېستلار ۋە بىر قاتار ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىدۇ. 1934 - يىلى ئېلان قىلغان «دولقۇنلار ئارىسىدا» ناملىق رومانى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلىدۇ. 1936 - يىلى ئۆزبېكىستاندا يۈز بەرگەن چوڭ تۇتقۇندا قولغا ئېلىنىدۇ. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن، شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ. 1937 - يىلى تاشكەنتتە قۇرۇلغان چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتى مۇمىن ھەمرايوفنى ئالىم ئابدۇللا نامى بىلەن تاشقورغان ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزىدۇ. ئۇ سەپداشلىرى بىلەن يەركەنگە كېلىپ ئورۇنلاشقان ئۇزاق ئۆتمەي سېزىلىپ قالىپ يەركەندە قولغا ئېلىنىدۇ. بىر يىلدەك تۇرمىدە ياتقاندىن كېيىن قويۇپ بېرىلىدۇ. 1939 - يىلىدىن باشلاپ ئالىم ئابدۇللا قەشقەردە ئەسلىدىكى «يېڭى ھايات گېزىتى» (كېيىن «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى» گە ئۆزگەرتىلگەن) دە تەھرىر بولۇپ، ئىشلەيدۇ. بۇ يىللاردا ئالىم ئابدۇللا «ئۇستا ئالىم»، «دولانى»، دېگەن تەخەللۇسلاردا شېئىر، ماقالىلار ئېلان قىلىدۇ. 1942 - يىلى ئالىم ئابدۇللا تاشكەنتتە بىللە ئوقۇغان، شىنجاڭ خىزمىتىدە بىرگە بولغان 140 نەچچە ساۋاقداش، بۇرادەرلىرى بىلەن بىر ۋاقىتتا قولغا ئېلىنىپ، يەركەندە تۇرمىگە قامىلىدۇ. 1945 - يىلى 5 - ئايدا 140 نەچچە كىشىدىن ھايات قالغان ئالىم ئابدۇللا، نىزامىدىن سالىيوف، بارات مۇھەممىدى، ئەكرەش ھاجى (ئۆزبېك)، تىلەۋباي (قىرغىز)،

مەرزا مەخمۇت قاتارلىق 14 كىشى يەركەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كېپىللىك قىلىشى بىلەن قويۇپ بېرىلىدۇ. كېيىن ئۇلار يوشۇرۇن ھالدا قەشقەرگە كېتىپ، تاشقورغاننى بازا قىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوراللىق كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ تەركىبىدە يەر ئاستى خىزمەت ئىشلەيدۇ. تىلەۋباي ئوپال تاشمىلىق تەرەپلەردە پارتىزان تەشكىللەش ۋە قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىق قىلىش ئىشىنى ئىشلەيدۇ. نىزامىدىن سالىيوف دائىملۇئەللىمىندە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا تەشكىللەش، نامايىش ئۇيۇشتۇرۇش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. بارات مۇھەممەدى ئاشخانىلاردا تاماق توشۇغۇچى، نان سانتۇچى بولۇپ تۇرۇپ، يەر ئاستى خىزمەت ئىشلەيدۇ. ئالىم ئابدۇللا ئىلگىرى ئىشلىگەن «قەشقەر شىنجاڭ» گېزىتىگە تەھرىر بولۇپ ئورۇنلىشىدۇ. بىتىم مەزگىلىدە «قەشقەر شىنجاڭ» گېزىتىنى «ئاڭ» گېزىتىگە ئۆزگەرتىپ، ئالىم ئابدۇللا گېزىتخانا باشلىقى ۋە باش مۇھەررىر بولىدۇ. 1946 - يىلى 10 - ئايدا خەلقچىل سايلام باشلىنىپ، جاڭ جىجۇڭ ۋە قەشقەرگە كەلگەن مەزگىلدە، بىز بەش ئەزىمەت دەپ ئاتىغان نىزامىدىن سالىيوف، ئالىم ئابدۇللا، بارات مۇھەممەدى، قاسىمجان قەمبىرى، ئابلىز مۇھەممەدىلار جاي - جايلاردىكى ئىلغار كىشىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، گومىنداڭغا قارشى نامايىش ئۇيۇشتۇرۇپ، گومىنداڭنى 11 بىتىمنى ئىجرا قىلىشقا قىستاشقا تەلەپ قويۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. شۇ كۈنلەردە بۇ بەش كىشى قەشقەردە «خىتىپ» (خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى) نى قۇرىدۇ. ھەر قايسى مەكتەپ ۋە ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىدا شاپىگراف بىلەن گېزىت، تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى بېسىپ تارقىتىپ، گومىنداڭغا قارشى پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قەشقەردە 11 مادداىلىق تىنچلىق بىتىمىنى بۇزۇپ، ئىلغارلارنى

تۇنقۇن قىلىدۇ. بۇ تۇنقۇن قىلىشنىڭ نىشانى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بەش ئەزىمەت بولۇپ، ئۇلار قولغا ئېلىنىپ، قەشقەر يېڭىشەھەر تۇرمىسىگە قامىلىدۇ. 1949- يىلى 4- ئاينىڭ 8- كۈنى تۇرمىدىن بوشايدۇ. شۇ يىلى 6- ئاينىڭ 5- كۈنى ئۇلكە رەئىسى بۇرھان شەھىدى قاسىمجان قەمبىرى، ئالىم ئابدۇللا، بارات مۇھەممىدى، نىزامىدىن سالىيوف، ئابلىز مۇھەممىدلەرگە تېلېگراما يوللاپ، ئۇرۇمچىگە كېلىپ خىزمەت ئىشلەشكە چاقىرىدۇ. 6- ئاينىڭ 22- كۈنى بۇلار ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئالىم ئابدۇللا ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت تەپتىشى، بارات مۇھەممىدى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، ئابلىز مۇھەممىدى ئۇلكىلىك بانكا باشلىقى، قاسىمجان قەمبىرى ئۇلكىلىك مەركىزىي ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما رەئىسى، نىزامىدىن سالىيوف شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇلار ئۇرۇمچىگە كېلىپلا ئۇرۇمچىدە «ھەقىقەت گېزىتى» تەسىس قىلىپ، گېزىت ئارقىلىق گومىنداڭنىڭ مەغلۇبىيىتى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىلىرىنى تەشۋىق قىلىدۇ. 1950 — يىلى ئالىم ئابدۇللا قاراماي نېفىت باش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. 1951 - يىلى ئۇلكىلىك كادىرلار مەكتىپىنىڭ ئۇلكە دەرىجىلىك كادىرلار كۇرىسىدا ئوقۇيدۇ. كېيىن مەدەنىيەت نازارىتىگە مۇئاۋىن نازىر بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي، 1955 - يىلى 5 - ئايداقۇربان ھېيىتىنىڭ ھارپا كۇنى ئاخشامدا تۇرپانغا كېتىۋېتىپ، سەيئوپودا ماشىنا ئاغدۇرۇلۇپ ۋاپات بولىدۇ. نىزامدىن سالىيوف، بارات مۇھەممىدلار ئۆز ۋەتىنىگە قايتىدۇ. قالغان ئىككى كىشى شىنجاڭدا ۋاپات بولىدۇ.

ھاشىم خۇيجاڭ

ھاشىم خۇيجاڭ سودا - تىجارەتكە پىششىق، خۇش چاقچاق، قولى ئوچۇق كىشى بولۇپ، 1907 - يىلى قاغىلىقنىڭ سايباغ

يېزىسىدا تۇغۇلىدۇ. ئۇ 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاشقورغان ئىنقىلابىغا قاتنىشىدۇ. قاغىلىق ناھىيىسىدىكى قاسىم بەگ ئىسمىلىك تەشكىلاتچى كىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تۇردى قاري بەگ، ئىسھاقجان ۋە بىر بۆلۈم دىنىي زاتلارنى يىغىپ، تەشكىلاتنى كۈچەيتىدۇ. قوزغىلاڭچىلار بىلەن مەخپىي ئالاقە قىلىپ تۇرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قاغىلىقنى ئىشغال قىلغاندا، ھاشىم خۇجاڭ ئۆز ئەزالىرى بىلەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ قاغىلىقنى ئىلىشىغا زور ياردەمدە بولىدۇ. كېيىن قاغىلىقتا قۇرۇلغان ئۇيغۇر پولكىغا باشلىق (پولكوۋنىك) بولىدۇ. بىتىم مەزگىلىدە سايلام خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ. كېيىن بۇرھان شەھىدى ھاشىم خۇجاڭنى ئىلىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ، قەشقەردە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم بېنىدا پاناھلىنىشقا قالدۇرۇپ قويىدۇ. گومىنداڭ تۇتماقچى بولغاندا، قەلەندەرچە ياسىنىپ، قاغىلىق سايباغدىكى ئۆيىدە ئۇچ ئايدەك يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ. 1947- يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بۇرۇن ھاشىم خۇجاڭغا كاتىپ بولغان ھېزىم ئىسلام دېگەن كىشى ئۇنى ئۇچرىتىپ قىلىپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە مەلۇمات بەرگەچكە قولغا ئېلىنىدۇ. تۇرمىدە تۇردى قاري بەگ بىلەن بىرگە زەھەرلىك ئوكۇل بىلەن ئۆلتۇرۇلىدۇ.

ھاشىم خۇجاڭ 45 يىلدىن ئارتۇق سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ، سودا سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىگە رەئىس بولغاچقا، ھاشىم خۇجاڭ دەپ ئاتالغان.

ئەنجانباي

ئەنجانباي 1906 - يىلى ئەنجاندا تۇغۇلۇپ، يەتتە ياشقا كىرگەندە، تاشكەنت 10 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1918- يىلى 5 - سىنىپنى پۈتتۈرۈپ، 1919 - يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن يۇرتى ئوپالغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە 1920 - يىلىدىن 1923-

يىلىغچە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. شۇ مەزگىلدە تاھىر، زاھىر دېگەن ئىككى ئاكا - ئۇكا قىرغىز بىلەن دوست بولۇپ، ئۇلاردىن قازاقچا ئېتىش، ئات ئۈستى ماھارەتلىرىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئۈستا مەرگەن بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۈچىيىشى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىشى نەتىجىسىدە، ئۆمەر دامۇللا ئەسكەر ئالىدۇ. ئەنجانباي ئۆمەر دامۇللىغا فۇگۈەن بولۇپ ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، ئوپال، بۇلاقسۇ، تاشمىلىق، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا ھەربىكەت ئېلىپ بارىدۇ. بىراق، ئۇزاققا قالماي ئەسكەرلەر تارقىتىۋېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەنجانباي ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1939 - يىلى ئەنجانباي ئەمەت بۆرى دېگەن بەگنىڭ ئوغلى خەلىپەت بىلەن بولغان جەڭگى - جېدەلدە قولغا ئېلىنىپ، 1945- يىلى 8 - ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى جىنايەتچىلەرگە چوڭ كەچۈرۈم قىلغاندا، قويۇپ بېرىلىدۇ. 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 24- كۈنى (دۈشەنبە) تاشقورغان قوزغىلاڭچىلىرى ئوپالغا كېلىدۇ. يۈسۈپجان، ئەينىدىن، جامالىدىن قاتارلىقلارنىڭ ئەسكەرلىككە كىشى قوبۇل قىلىش تەشۋىقاتى نەتىجىسىدە، ئەنجانباي ئەسكەرلىككە يېزىلىدۇ. شۇ كۈنى ئەنجانبايىنىڭ ئىنىسى قادىرخان، سىڭلىسىنىڭ ئوغلى ئېزىز، شۇنداقلا ئۇنىڭ دوست - بۇرادەرلىرى بولۇپ يەتمىش نەچچە ئادەمنۇ ئەسكەرلىككە يېزىلىدۇ.

1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئەنجانباي گومىنداڭغا قارشى تۇنجى جەڭنى باشلايدۇ ۋە ئوپال يېزىلىرىنى ئىگىلەپ تۇرىدۇ. گومىنداڭ تەرەپ 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چەش تاغقا يو تۆەنجاڭ باشچىلىقىدا 700 ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئەنجانباي ئون ئەسكىرى بىلەن كېچىدە چەش تاغقا ھۇجۇم قىلىپ، چەش تاغدىكى گومىنداڭنى پاراكەندە قىلىۋېتىدۇ، ھەتتا ئوپال تاشمىلىق بېگى ئەمەت بەگ بېقىۋالغان 70 مەرگەنمۇ تۇگىشىدۇ. شۇ چاغدا قوماندانلىق ئەنجانبايغا پولك قۇرۇش ئىجازىتى بىلەن

پودپولکوۋنىڭ ئۇنۇڭى بېرىدۇ.

بۇ كۇنلەردە تاشقورغان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قوماندانلىق باش شتابى قىسىملارغا «تاغ رايونىنى ساقلاش، شەھەرگە ھۇجۇم قىلماسلىق بۇيرۇقى كۇتۇش» توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. جۇملىدىن ئويتاغ لىنىيىسىدىكى قىسىملارمۇ بۇيرۇق كۇتۇپ تۇرىدۇ. بۇ يىللاردا ئەنجانباينىڭ قول ئاستىدا 70 دىن ئارتۇق قوراللىق، 40 دەك قورالسىز كىشىلەر بار ئىدى.

زەيدىن ئەسلىدە ئەمەت بەگنىڭ ئادىمى بولۇپ، ئەنجانباينىڭ قىسىمىغا سۇقۇنۇپ كىرىش ئۇچۇن ئىزدەپ كېلىدۇ ۋە يالغان خەۋەر بېرىپ، ئوپال لەڭزىدە گومىنداڭ قىسمىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتىدۇ. بۇنىڭغا ئىشەنگەن ئەنجانباي ياراملىق دېگەن 30 ئادەم بىلەن ئوپال لەڭزىگە (گومىنداڭ شتابىغا) قاراپ ماڭىدۇ. يولدا بۆكتۇرمە قىلىنغان گومىنداڭ ئەسكىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قىسمەندىن ئايرىلىدۇ، ئۆزىمۇ قۇربان بولىدۇ. گومىنداڭ جاللاتلىرى ئەنجانباينىڭ بېشىنى كېسىپ سازايى قىلىدۇ. كېيىن ئەنجانباينىڭ سىڭلىسى ئوتتۇرىغا چىقىپ، بېشىنى ئېلىپ كېلىپ دەپنە قىلىدۇ. ئەنجان باي ۋاپات بولغاندىن كېيىن گومىنداڭچىلار ئۇنىڭ قالغان ئەسكەرلىرىنى قىرىپ تاشلايدۇ.

ھەسەنبەگ

ھەسەنبەگ قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بەشكەنت تاغ يېزىسىنىڭ چۆپ كەنتىدە نامرات چارۋىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، كىچىكىدىلا ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كېتىپ يېتىم قالىدۇ. بالىلىق دەۋرىنى چۆپتىكى تاغىسىنىڭ ئائىلىسىدە ئۆتكۇزىدۇ. 15 ياشقا كىرگەندە كۇن ئېلىش ئۇچۇن يەركەن دەرياسىدىن ئۆتۇپ، بۇرۇمسال ئارقىلىق تاشقورغانغا بېرىپ، شۇ جايدىكى ئەمەلدار ۋە چارۋىدارلارنىڭ ئات، كالىلىرىنى بېقىپ جان باقىدۇ. ئۇ

تاشقورغاندا يۈرگەن چاغلىردا تاشقورغان ھاكىمىنىڭ ئاتلىرىنى باققاچ باللىرىغا قاراپ خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىدۇ. كېيىنچە شۇ جايدىكى يەرلىك چېگرا ساقلاش ئەترىتىدە چېگرا ساقلىغۇچى ئەسكەر بولىدۇ. ئۇ ياشلىق دەۋرىدە تاشقورغان ئارقىلىق چېگرادىن ئۆتۈپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە، ئوش، ئەنجان ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلىردا 15 يىلدىن ئارتۇق مۇساپىر بولۇپ يۈرىدۇ. شۇ مەزگىللەردە ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە 1940 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، شېكى شىسەي ۋە گومىنداڭغا قارشى يەر ئاستى خىزمەت ئىشلەيدۇ.

ئۇ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەينى يىللىرى تاشقورغان چېگرا قوغداش ئەترىتىدە بىللە ئىشلىگەن تاجىك دوستى، 40- يىللاردىكى گومىنداڭ قاغىلىق ساقچى ئەترىتىنىڭ باشلىقى بوز بېگىت (بوز توختى) نىڭ تونۇشتۇرۇشى ۋە ياردىمى بىلەن بەشكەنت تاغ بەگلىكىنىڭ بېگى بولىدۇ. بۇ ئۇنىڭغا ياخشى پۇرسەت بولۇپ، مەخپىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا تېخىمۇ ياخشى شارائىت يارىتىلىدۇ. 1945 - يىلى 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قاغىلىقتا قۇددۇسخان غوجا، ئابلەت خېلىلوف قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىش يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ كونكرېتنى پىلانلىرىنى تۈزۈشكە قاتنىشىدۇ ھەم بەشكەنت تاغدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاشقورغاندا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن ھەسەنبەگ ئۆز يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى تېخىمۇ تېزلىتىدۇ. لېكىن، ھەسەن بەگنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭغا تەييارلىق قىلمىۋاتقان ئىش — ھەرىكەتلىرى يەرلىك

ئەكسىيەتچىلەرنىڭ مەلۇم قىلىشى بىلەن ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىغا يېتىدۇ، ئۇلار ھەسەنبەگ قاتارلىقلارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھەسەنبەگ قاتارلىقلار دەسلەپتە تەشكىللەنگەن 60 تىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ يەركەن دەريا سىدىن ئۆتۈپ تاشقورغانغا كېتىدۇ. ھەسەنبەگ تاشقورغاندا تۇرغان بىر ئاي جەريانىدا ئۆزى ئېلىپ بارغان ياشلارغا مىلتىق ئېتىش، قول بومبىسى تاشلاش، پارتلىتىش قاتارلىق ئاددىي ھەربىي ساۋاتلارنى ئۆگىتىدۇ. كېيىن (1945 - يىلى 11 - ئايدا) تاشقورغان‌قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىسكادرون كوماندىرلىرىدىن بايىك، گۆھەر قاتارلىقلار بىلەن 60 تىن ئارتۇق پارتىزاننى باشلاپ چۆپكە كېلىپ، بىر پەي گومىنداڭ ئەسكىرىنى تولۇق يوقىتىپ، قورال - ياراغلىرىنى غەنىيمەت ئالىدۇ ۋە گومىنداڭنىڭ مازادار، كۆدە دېگەن جايدىكى چېگرا ساقلىغۇچى قوشۇنلىرىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا 2 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسى بار بەشكەنت تاغ تەۋەسىدىن 300 دىن ئارتۇق كىشى قوشۇنغا قاتنىشىدۇ. ھەسەنبەگ ئەينى ۋاقىتلاردا تاشقورغاندىكى قوماندانلىق شتابىغا 300 تۈياق كالا - قوتاز، 100 تۈياق خىللانغان ئات ۋە 200 تۈياقتىن ئارتۇق قوي يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

1946 - يىلى 3 - ئايدا ھەسەنبەگ مىللىي قىسىم قوماندانلىق شتابىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، بەشكەنت تاغدىكى 300 جەڭچىدىن 150 نى كوماندىر گۆھەر، تۇرسۇنبەگ، پازىل موللا باشچىلىقىدا بەشكەنت تاغدىكى ئىستراتېگىيىلىك جايلارنى قوغداشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى 150 جەڭچىنى باشلاپ يەركەننىڭ قوشراپ، كاچۇك دېگەن يېرىدىكى چوڭ قوشۇنغا قاتنىشىدۇ. كاچۇك، قوشراپلارنى قوغداش ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسىتىپ، «باتۇر تاغ ئەسكەرلىرى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە بولىدۇ. 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالىنىپ قوشۇن تارقىتىلغانغا قەدەر بەشكەنت تاغنى بىر يىل ئىشغال قىلىپ تۇرىدۇ. 1946 - يىلى 7- ئايدا بىتىمنىڭ روھى بويىچە قوشۇنلارنى

تارقىتىش پەرمانى يېتىپ كەلگەندە، بۇيرۇق بويىچە بەشكەنت تاغقا قايتىپ كېلىپ، ئۇ جايدىكى 150 جەڭچىنى قولۇئاغۇنىڭ زات دېگەن يېرىگە يېغىپ قورالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋېتىدۇ. قوراللارنى تاشقورغان ئارقىلىق چېگرادىن ئۆتكۈزۈپ تاپشۇرۇپ بېرىپ قايتىپ كېلىدۇ.

ھەسەنبەگ خەنزۇچە، رۇسچە، تاجىكچە تىللارنى ياخشى بىلىدىغان، تەشكىللەش قابىلىيىتى يۇقىرى، ئۇرۇشتا باتۇر ئادەم بولۇپ، تاشقورغان ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى سەركەردىلىرىدىن بىرى ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى تاشقورغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئۇنى چېگرا ساقلاش ۋاقىلىقىغا تەينىلىگەنىدى.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ بەشكەنت تاغقا 300 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئىنقىلابقا قاتناشقانلارنى بىر - بىرلەپ تۇتقۇن قىلىدۇ. ھەسەنبەگمۇ تۇيۇقسىز قولغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئۇنىڭ سادىق يارەمچىسى ياقۇپ دېگەن ياشنى كۆز ئالدىدا ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، 12 ياشلىق ئوغلى قادىرنى كۆزىگە كۆرسىتىپ قىينىاپ ئۆلتۈرىدۇ. ھەسەنبەگنىڭ پۇتۇن ئۈي - جاي، چارۋا، مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلىدۇ. ۋەھشىي گومىنداڭ ئارمىيىسى ھەسەنبەگ، تۇرسۇنبەگ، ھېكىم روزى قاتارلىق 40 تىن ئارتۇق ياشلارنى باغلاپ بىر - بىرىگە چېتىپ ئۇرۇپ قىينىاپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ناھىيە بازىرىدىكى تۇرمىگە قامايدۇ، ھەسەنبەگ قاتارلىقلار گومىنداڭنىڭ 4 - بىرىگادا 2 - پولك 7 - باتالىيونىنىڭ تۇرمىسىگە تاشلىنىدۇ، 1949 - يىلى 2 - ئايدا ناھىيىلىك قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ تۇرمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. ھەسەنبەگ شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ تۇرمىسىدە ئۇچ يىل يېتىپ، ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشنى باشتىن كەچۈرىدۇ. دۆلەت ئازاد بولۇپ، ئازادلىق ئارمىيە قاغىلىققا يېتىپ بارغاندىلا قۇياش نۇرىنى كۆرىدۇ.

تۇردى قارىي بەگ

تۇردى قارىي بەگ 1910 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ تاتا يېزىسى (يەركەن ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى قاراسۇ يېزىسى) دا تۇغۇلىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە قارىيلىقتا ئوقۇپ، دىنىي ئىلىمدە يېتىلىپ، ئەل - يۇرتقا تونۇلىدۇ. كېيىن يۇرت ئاقساقىلى ئىمەت بەگكە كاتىپ بولىدۇ. 1936 - يىلى ئەمەت بەگ بىلەن قاغىلىق ناھىيە بازىرىغا كۆچۈپ كېلىدۇ ۋە شۇ يەردە توي قىلىدۇ. 1936- يىلىدىن 1938 - يىلىغىچە كۆكيارلىق قۇربان قارىي ئاخۇنۇمنىڭ ھۇزۇرىدا داۋاملىق ئىلىم تەھسىل قىلىدۇ. شۇ دەۋرلەردە قاغىلىق ناھىيىسى شا قومۇش، شاڭ قومۇش دەپ ئىككى چوڭ بەگلىككە بۆلۈنەتتى. تۇردى قارىي بەگ شا قومۇش دېگەن يەرگە بەگ بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تۇردى قارىي بەگ دەپ ئاتىلىدۇ.

تۇردى قارىي بەگ ھاشىم ئاخۇن خوجاڭ، ئىسھاقجان مۇھەممەدى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە 1945 - يىلى 8 - ئايدا تاشقورغاننى بازا قىلىپ قوزغالغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭغا قارشى تەشكىلاتىنىكىلەر بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىدۇ. قوزغىلاڭچىلار يېڭىساردىن ئېشىپ قاغىلىققا كەلگەندە، قاغىلىقنىڭ يەر شارائىتى، گومىنداڭ ھەربىيلىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئۇلارغا ماتېرىيال بېرىپ، قاغىلىقنىڭ ئىشغال قىلىنىشىغا ياردەم بېرىدۇ. نەتىجىدە 1945 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كېچىدىن 1946- يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئون سائەت ئەتراپىدا جەڭ قىلىپ، قوزغىلاڭچىلار قاغىلىقنى ئازاد قىلىدۇ. قاغىلىق ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن قاغىلىقتىن ئەسكەر ئېلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئېلىنغان ئەسكەرلەرگە ھاشىم ئاخۇن خوجاڭ باشلىق،

تۇردى قارىي بەگ مۇئاۋىن باشلىق، ئىسھاقجان قىسىم دوختۇرى بولۇپ تەينىلىنىدۇ. كېيىن ئۇزاق ۋاقىت ھەربىي سەپتە بولغان ناسىر ئاخۇن دېگەن كىشى ھاشىم ئاخۇن پولكىدا مۇئاۋىن پولك نامىدا ئۇرۇش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. 1946 - يىلى 1- ئاينىڭ 3 - كۈنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسمى پوسكامغا ھوجۇم قىلىپ كېتىدۇ. تۇردى قارىي بەگ ھاشىم ئاخۇن خۇيجاڭلار قاغىلىقتا قېلىپ، تەشۋىقات، تەشكىلات ئىشلىرىنى ئىشلەيدۇ. شۇ قېتىم قاغىلىقتىن 4000 گە يېقىن ئەسكەر قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، بۇلارنىڭ 200 گە قورال تارقىتىپ بېرىلىدۇ. قالغانلىرىغا قورال يېتىشمەي، چوماق ياساپ، چوماق بىلەن جىددىي ھازىرلىق ئۇستىدە تۇرىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي خوتەن گۇمىنداڭچىلار قاغىلىققا ھۇجۇم قىلغاندا قاغىلىقتىكى قوشۇن چېكىنىدۇ. بۇ كۈنلەردە تۇردى قارىي بەگ، ئىسھاقجان قاتارلىقلار يوشۇرۇنۇپ يۈرىدۇ، بەزىلىرى قوشۇنغا ئارىلىشىدۇ. 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تۇزگەن 11 بەتلىم بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىلغارلار دەپ قارىغان 500 دىن ئارتۇق كىشىنى تۇنقۇن قىلىدۇ. (گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىپتارغا دېگەن باھانە بىلەن ياشلارنى چاقىرىپ، يۇقىرىقىلارنى قولغا ئالىدۇ.) ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھاشىم ئاخۇن خۇيجاڭ، تۇردى قارىي بەگ، ئىسھاقجان مۇھەممىدى، دوختۇر ئابدۇغوپۇر قاتارلىقلارنى ئايرىم ئۆيگە قامايدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا ئىسھاقجان، ئابدۇغوپۇرلار دوختۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى باشقا يەرگە يۆتكەيدۇ. 1948- يىلى 9 - ئايلار مۇلچىرىدە تۇردى قارىي بەگ، ھاشىم خۇيجاڭلارنى زەھەرلىك ئوكۇل بىلەن ئۆلتۈرۈپتىدۇ. ئۇلار ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جەسىتىنى ناھىيە بازىرىدىكى قەبرىستانلىققا قويۇشقىمۇ رۇخسەت قىلماي، ھازىرقى چارباغ يېزىسىغا دەپنە قىلىدۇ.

ئەنۋەر خانبابا

ئەنۋەر خانبابا (ئۆزبېك) 1918 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۆزبېكىستاننىڭ تاشكەنت شەھىرىدە تۇغۇلىدۇ. بالا ۋاقتىدا دادىسى رەخمىسى بابا ۋاپات بولىدۇ. 1927 - يىلى بوۋىسى بىلەن بىرگە ئۇرۇمچىگە كېلىپ، تۇرسۇن بابانىڭ تەربىيىسىدە بولىدۇ. ئۇ ئۇرۇمچى گىمنازىيىسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1935 - يىلى ئەسئەت ئىسھاقوۋ، ئۇيغۇر سايرانى، نۇسرەت شەھىدى قاتارلىق ساۋاقداشلىرى بىلەن موسكۋاغا ئوقۇشقا بارىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە قايتىپ، 1944 - يىلى 12 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىدۇ. 1949 - يىلى 12 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. ئۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى مائارىپ نازارىتىدە بۆلۈم باشلىقى، ئىلى ۋىلايىتى مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە مەدەنىيەت - مائارىپ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى ۋە پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت - مائارىپ كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ۋە پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق 1 - ، 2 - ، 3 - ، 4 - ، 5 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مەملىكەتلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، 6 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى

بولىدۇ. ئۇ 1988 - يىلى پېنسىيىگە چىقىدۇ.

سىدىق مۇسايوف

سىدىق مۇسايوف 1914 - يىلى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدە تۇغۇلىدۇ، ئوقۇش پىشىغا يەتكەندە، موللا خەلپەتتە ئوقۇيدۇ، كېيىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ 30 - يىللاردىكى پېڭى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تۆھپە قوشىدۇ. 1946 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تىنچلىق بىتىمى تۈزگەندە، بىتىمغا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەكىلى بولۇپ قاتنىشىدۇ. شۇ يىلى ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسى بولىدۇ. بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن غۇلجىغا كېتىپ، توققۇزتاراغا ھاكىم بولىدۇ. 1950- يىلى 2 - ئايدا كومپارتىيىگە ئەزا بولغاندىن كېيىن قەشقەر پېڭىشەھەر، توققۇزاق ناھىيىلىرىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى، قەشقەر ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى، يەركەن ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، ئاپتونوم رايونلۇق كادىرلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، ئەدلىيە ۋە خەلق ئىشلار نازىرى، مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق 2 - ، 3 - ، 4 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ دائىمىي ئەزاسى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. 2000 - يىلى 86 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولىدۇ.

داشجاپ

داشجاپ (موڭغۇل) دۆربىلجىن ناھىيىسىدە چارۋىچى ئائىلىسىدە 1912 - يىلى 3 - ئايدا تۇغۇلىدۇ. 1924 - يىلى

دۆربىلجىن باشلانغۇچ مۇئەللىم مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1942 — يىلىغىچە دۆربىلجىن مۇئەللىم باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولىدۇ. 1945 - يىلى 2 - ئايدا دۆربىلجىن مىللىي ئارمىيە تەرىپىدىن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، تارباغاتاي (چۆچەك) گېزىت ئىدارىسىنىڭ مۇئەللىم تەھرىر بۆلۈم مەسئۇلى بولىدۇ. 1946 - يىلى چۆچەكتىن ئىلىغا يۆتكىلىپ، «ئىلى گېزىتى» نىڭ مۇئەللىم تەھرىرى، قوشۇمچە مۇئەللىم ئۇيۇشما باش كاتىپى بولىدۇ. 1947 - يىلى 12 - ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى بولىدۇ. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى تەركىبىدە ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ. 1949 — يىلى 12- ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى، چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى، 1954 - يىلى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 2 - 3 - قېتىملىق مۇئاۋىن رەئىسى بولىدۇ.

1965 - يىلى 9 - ئايدا خىزمەت بىلەن قەشقەرگە بېرىپ، ماشىنا ۋەقەسىدە ۋاپات بولىدۇ.

ئابدۇرېھىم ئۆمەر

ئابدۇرېھىم ئۆمەر 1925 - يىلى 5 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدە كىچىك تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئوقۇش پىشىغا يەتكەندە دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە، 1934 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە قەشقەر شەھىرى ۋە يېڭىسار ناھىيىسىدە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، 1940 - يىلىدىن 1942 - يىلى 8 - ئايغىچە ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىن ۋە ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. ئۈرۈمچىدىكى

مەزگىلدە ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان ئىلغار ياشلارنىڭ يەر ئاستى تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ، تەشكىلاتنىڭ تەشۋىقاتچىسى بولىدۇ. 1943 - يىلى تەشكىلاتنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى بىلەن بىللە قولغا ئېلىنىپ، 1946- يىلى گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىغاندا قويۇپ بېرىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇچ ۋىلايەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار تۇرمىدىن بوشانغان تەشكىلات ئەزالىرىنى قوبۇل قىلىپ، بىتىم شەرتلىرىگە ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا مىللىي ئارمىيە قۇرۇلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ ۋە ئابدۇرېھىم ئۆمەر قاتارلىق بىر بۆلۈم كىشىلەرنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيىسى بولغان قاسىمجان قەمبىرى بىلەن بىرگە قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ. ئابدۇرېھىم ئۆمەر قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن قاسىمجان قەمبىرىنىڭ قوغدىغۇچىسى بولىدۇ ھەمدە قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىلغار ياشلارنىڭ پائالىيەت ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا ئەھۋالنى قاسىمجان قەمبىرى ئارقىلىق يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ، يۇقىرىدىن بېرىلگەن يولىيورۇقلارنى جايلارغا يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21- كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قەشقەردە بىتىمنى بۇزۇپ، ئىلغار ياشلارنى تۇنقۇن قىلغاندا، ئابدۇرېھىم ئۆمەرمۇ قولغا ئېلىنىدۇ. 1949 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىدۇ ۋە 6 - ئاي ئاخىرىدا سابىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئورۇمچىگە تەكلىپ قىلغان قەشقەر ئىلغارلىرى قاتارىدا ئورۇمچىگە كېلىپ، مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مالىيە بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ. 1950- يىلى 8 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ ۋە 1950 - يىلى 6 - ئايدىن 1954 - يىلىغىچە يەركەن ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، 1956 - يىلى 9 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ماي شىركىتىنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق

مالىيە سودا كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 1956 - يىلى 9 - ئايدىن 1982 — يىلى 5 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق بانكىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1982 - يىلى 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن 57 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئابدۇرېھىم لېتىپ

ئابدۇرېھىم لېتىپ 1921 - يىلى قەشقەردە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇئوقۇش يېشىغا يەتكەندە، دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە، كېيىن قەشقەر نۇرېشى مەھەللىسىدىكى يېڭىچە مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، خوتەن، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىلىرىدا ئىشلەيدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم تۈزگەندىن كېيىن، كېڭەش ئەزاسى بولۇپ سايلىنىپ، ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن غۇلجىغا بېرىپ، ئىلى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدە بۆلۈم باشلىقى، نىلقىدا مۇئاۋىن ھاكىم بولىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىدۇ ۋە مارالبېشىنىڭ ھاكىمى، قەشقەر شەھەر باشلىقى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى ۋە پارتكوم شۇجىسى، يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ.

ئۇ كېسەل سەۋەبى بىلەن 2000 - يىلى 6 - ئايدا ئۇرۇمچىدە 78 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

نۇسرەت شەھىدى

نۇسرەت شەھىدى 1921 - يىلى 3 - ئايدا ئۇرۇمچى شەھىرىدە

تۇغۇلۇپ، 1929 - يىلى 9 - ئايدىن 1935 - يىلى 1 - ئايغىچە ئۇرۇمچىدە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، 1935 - يىلى 1 - ئايدىن 1938 - يىلى 7 - ئايغىچە موسكۋادا ئوقۇيدۇ. 1938 - يىلى 9 - ئايدىن 1939 - يىلى 1 - ئايغىچە ئۇرۇمچى تاتار باشلانغۇچ مەكتىپىدە، 1939 - يىلى 3 - ئايدىن 1943 - يىلى 11 - ئايغىچە، ئالتاي قاباناھىيسىدە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. 1943 - يىلى 11 - ئايدىن 1944 - يىلى 5 - ئايغىچە ئۇرۇمچىدە خىزمەت كۆتۈپ تۇرىدۇ. 1944 - يىلى 5 - ئايدىن 1944 - يىلى 11 - ئايغىچە قارا شەھەر ناھىيىلىك ماۋارىپ بۆلۈمىدە بۆلۈم ئەزاسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1944 - يىلى 12 - ئايدىن 1945 - يىلى 8 - ئايغىچە ئۇرۇمچى قىزلار شۆبە ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى، 1945 - يىلى 9 - ئايدىن 1946 - يىلى 10 - ئايغىچە ئۇرۇمچى تەمىنات ئىدارىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسىدا كاتىپ بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1946 - يىلى 11 - ئايدىن 1958 - يىلى 8 - ئايغىچە جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ كاتىپى، مەسئۇلى بولىدۇ. ۋە «جۇڭگو — سوۋېت دوستلۇقى» ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. جۇڭگو خەلقىنىڭ دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش كومىتېتى شىنجاڭ شۆبىسى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش شۆبە جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى، 1951 - يىلى 7 - ئايدىن 1955 - يىلى 6 - ئايغىچە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1955- يىلى 6 - ئايدىن 1960 - يىلى 9 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پىلان كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 1960- يىلىدىن 1964 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 1964 - يىلى 1979 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پارتكومىنىڭ ئەزاسى ۋە مۇئاۋىن مەكتەپ مۇدىرى، 1979- يىلى 9 — ئايدىن 1983 - يىلى 11 - ئايغىچە شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى پارتكومىنىڭ ئەزاسى ۋە مۇئاۋىن مەكتەپ مۇدىرى بولىدۇ. بۇ ئارىلىقتا، مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ شىنجاڭ

سىنىپىدا ئوقۇيدۇ. كېيىن شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى بولىدۇ. 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەۋلادلارغا كۆڭۈل بۆلۈش ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ۋە مۇدىرى بولىدۇ.

نۇسرەت شەھىدى، 1950 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن بولۇپ، ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق 1 - ، 2 - ، 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىلى، سىياسىي كېڭەش ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، سىياسىي كېڭەش ئاپتونوم رايونلۇق 5 - ، 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتلىرى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ ئۇ 1997 - يىلى 5 - ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن 76 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەت ئىسمائىل

مۇھەممەت ئىسمائىل 1922 - يىلى 1 - ئايدا كورلىدا تۇغۇلىدۇ. 1949 - يىلى 9 - ئايدا ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتنىشىپ، 1950 - يىلى 12 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن كورلا ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، كورلا ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ھاكىم، قارا شەھەر مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، قوشۇمچە بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بايىنغۇلىن يەرلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، بايىنغۇلىن ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى، ئاپتونوم رايونلۇق تەپتىش نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئىشلەيدۇ. 1954 — يىلى 9 - ئايدىن تارتىپ مەركىزىي كومىتېت پارتىيە مەكتىپىدە ئىككى يىل ئوقۇيدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق 2 - ، 3- قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق 1 - ،

2 ــ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. 1988 - يىلى 1 - ئايدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ، 1993 - يىلى 12 - ئايدا پېنسىيىگە چىقىدۇ. 1998 - يىلى 6 - ئايدا ئۇرۇمچىدە 77 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغانھەربىي كۈرس ۋە مەكتەپلەر

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشىپ، غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلار ئالدىدا، ئۇچ ۋىلايەتنى، جۈملىدىن پۈتۈن شىنجاڭنى ئازاد قىلىشتەك مۇقەددەس ۋەزىپە تۇراتتى. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، ئۆزىدىن سان جەھەتتە كۆپ، زامانىۋى قوراللىغا ئىگە كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرالايدىغان، مۇنتىزىم ھەربىي - سىياسىي تەلىم - تەربىيە ئالغان، ھەر دەرىجىلىك قابىل ئوفىتسېرلارنىڭ بولۇشى زۆرۈر ئىدى. مۇشۇنداق نۇقتىلىق پەيتتە، ئۇچ ۋىلايەت ھەربىي كومىتېتى (ئۇ چاغدا قوماندانلىق شتاب قۇرۇلمىغان) مۇنتىزىم ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن، ئاددىي قوراللار بىلەن قوراللانغان قوزغىلاڭچى قوشۇننى تەربىيىلەش، ھەر دەرىجىلىك ھەربىي ئوفىتسېرلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن كۇرس ۋە مەكتەپلەر تەسىس قىلىش قارارىغا كېلىپ، 1945 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى چىلپەڭزە ھەربىي كۇرسىنى ئاچىدۇ. بۇ بىر باشلىنىش بولۇپ، شۇنىڭدىن باشلاپ، چىلپەڭزە، موڭغۇلكۈرە، بايانداي، شىخۇ قاتارلىق جايلاردا ئوفىتسېرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى ۋە مەكتەپلەر تەسىس قىلىنىپ، بىر قانچە قارادىن ئوفىتسېرلار يېتىشتۈرۈلىدۇ.

چىلپەڭزە ھەربىي كۇرسى

ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ھەربىي، سىياسىي تەلىم ـ تەربىيە تارىخىدا تۇنجى قارارلىق ھەربىي مەكتەپ ھېسابلىنىدىغان بۇ قېتىمقى ھەربىي كۇرس 1945 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە چىلپەڭزە (كونا قورغاس ناھىيىسى) دە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۇرستا قىسىملاردىكى جەڭدە خىزمەت كۇرسەتكەن ياش، ساۋاتلىق، قەيسەر، ئىقتىدارلىق ۋە ئىنتىزامچان جەڭچىلەر نۇقتا قىلىنىپ، سالاھىدىن سىدىق، نىزاموۋ تۇرسۇن، مەرغۇپ ئىسھاقوف، ھاپىزوف رۇستەم، ئابدۇقادىر ئابدۇكېرىم، داۋۇتوف ئابدۇرېشىت، خۇسەي (خۇيزۇ)، پالتىيوف قاتارلىق 160 جەڭچى تۆت ئىزۇوتقا (پەيگە) بۆلۈنۈپ تەربىيىلىنىدۇ. بۇ كۇرستا رۇس ھەربىي ئوفۇتقۇچىلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي تەلىم ـ تەربىيىسى بويىچە دەرس ئۆتىدۇ. كۇرسانتلار كۇرسنى تامامىلىغاندىن كېيىن ئۆز قىسمىغا ياكى ئېھتىياجلىق قىسىم ئەترەتلەرگە تەقسىم قىلىنىدۇ.

1 ـ قارارلىق بۇ كۇرسنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولغاندىن كېيىن، چىلپەڭزە ھاكىم ئىدارە قۇرۇلىدا 2 ـ قارارلىق ھەربىي كۇرس ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۇرسقا ئابدۇللايوف مۇزەپپەر قاتارلىق 160 چە كۇرسانت قاتنىشىدۇ. كۇرس ئىككى ئاي داۋام قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى كۇرسقا كۇرسانت قوبۇل قىلىش، كۇرس تاماملانغاندىن كېيىن خىزمەتكە تەقسىم قىلىشنى مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى بەلگىلەيدۇ.

موڭغۇلكۇرە ھەربىي كۇرسى

1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1946 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ

ئاخىرىغىچە موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدە جەنۇبىي يۆنىلىش بويىچە ئالتە ئايلىق ھەربىي كۇرس ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۇرسنى جەنۇبىي يۆنىلىش قوماندانلىق شتابى باشقۇرىدۇ. كۇرستا پراپورشىك (جۇڭۈپي) دەرىجىلىك ئوفىتسېر يېتەكچىلىك قىلىدۇ. كۇرسقا شوتىدا تۇرۇشلۇق پولكوۋنىك (شاڭشياۋ) مەۋلانوف پولكى (تۇەنى)، قۇشتايدا تۇرۇشلۇق كاپىتان (داۋپي) ناسروف مىرزىگۇل ئاتلىق دۇنزىئونى (يىڭى)، يۈلتۇزدا تۇرۇشلۇق پولكوۋنىك نوغايبايوف بىرىگادىسى (لۈيى)، كاپىتان سوپاخۇن دۇنزىئوندىن بولۇپ بەختىيوف تاشمەھەممەت، ئەخمەت نۇرھاجى بولۇش، غوجامبەدىيوۋ ئايسا (قىرغىز)، لوزۇك دۇلا (موڭغۇل)، قانايوف (قازاق)، سادىقوۋ مەھەممەت، مۇمىن تالىپ قاتارلىق 80 ئەترايىدا مۇئاۋىن ئەدىلىيە (بەن)، ئىزۇوت (پەي) كوماندىرلىرى قاتنىشىدۇ. ئۇلار ئىككى ئىزۇوتقا بۆلۈنۈپ تەربىيىلىنىدۇ. بۇ كۇرسقا دۇنزىيە شتاب باشلىقى پودپولكوۋنىك (جۇڭشياۋ) يۈنۇس غوجايوف ئىمىر باقى يېتەكچىلىك قىلىدۇ. مەكتەپ ئورنى موڭغۇلكۇرە ئۇيغۇر مەكتەپ ئىچىدە بولۇپ، بۇ قېتىمقى كۇرس مىللىي ئارمىيىگە ياراملىق كوماندىرلارنى تەربىيىلەپ بېرىدۇ.

بايانداي ھەربىي مەكتەپ

1946 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئەسكىرىي كۇچى 40 مىڭدىن ئېشىپ، مىللىي ئارمىيە پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىشتىن مۇنتىزىم ئۇرۇش قىلىشقا ئۆتىدۇ. قىسىملاردا پولك، دۇنزىئون، بىرىگادا، دۇنزىيە قاتارلىق تۇزۇلمىلەر بارلىققا كېلىپ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئوفىتسېر، كوماندىرلارغا بولغان ئېھتىياج ئاشىدۇ. ئەنە شۇ ئېھتىياج بىلەن مىللىي ئارمىيە 1 - نۆۋەتلىك ئوتتۇرا دەرىجىلىك

ئوفىتسىر، كوماندىرلارنى تەربىيىلەيدىغان ھەربىي مەكتەپ - بايانداي ھەربىي مەكتىپىنى تەسىس قىلدۇ. بۇ ھەربىي مەكتەپ بايانداي سىپىلىنىك غەربىدكى ئايروپىلان ئىستانسىسى قورۇسىغا جايلاشقان بولۇپ، 1946 - يىلى 11 - ئايدا دەرس باشلايدۇ. مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا، 1-، 2- قارارلىق كۆرسلارغا قارىغاندا يۇقىرى تەلەپ قويۇلىدۇ. كۆرسقا تارباغاتاي پولكىدىن ماخمۇتوف ئابدۇكېرىم، مەۋلانوف پولكىدىن نۇرىيوف ئەنۋەر، ھاشىموف قاسىمجان، باشقا پولكلاردىن مەھەممەتربھىم ئىمىن، روزىيوف ھادى، غوجەخمەتوف ياقۇپ، ئىمىنوف ھامۇت، كېرىموف ئوبۇلقاسىم قاتارلىق جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەن قابىلىيەتلىك، بىلىملىك ياش كوماندىرلار، ساقچىلىقتىن ھەربىي سەپكە ئېلىنغان بولۇس، ئابلىمىت پازىل قاتارلىق كىشىلەر ھەم بىر قىسىم جەمئىيەت ياشلىرى قاتنىشىدۇ.

ھەربىي مەكتەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئالىي ھەربىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسى ئاساس قىلىنىپ، ئوقۇش مۇددىتى ئۇچ يىل قىلىپ بېكىتىلىدۇ، ئەمما شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئۇچ يىللىق پروگرامما بىر يىلدا تاماملىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئاتلىق قىسىم، پىيادىلەر قىسىم دەپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ. مايور تۇردىيوف سىدىقھاجى قىسىم مەسئۇلى بولغان ئاتلىق قىسمىدا 60 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئۇلار ئىككى ئىزۇتقا بۆلۈنىدۇ. 1- ئىزۇت كوماندىرى پورۇچىك (جۇڭۇي) قادىروف يۇنۇس، 2- ئىزۇت كوماندىرى پودپورۇچىك سەيدەخمەتوف تۇرسۇن، كېيىن پودپورۇچىك ناسىروف ئابابەكرى بولىدۇ. مايۇر سۇلايوف (قازاق)، كېيىن ئەخمەت قىسىم مەسئۇلى بولغان پىيادىلەر قىسمىدا 70 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئۇلارمۇ ئىككى ئىزۇتقا بۆلۈنىدۇ. 1- ئىزۇت كوماندىرى پودپورۇچىك قۇربان ياقۇپ بولىدۇ.

ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈش ۋاقتىدا نەزەرىيە ئەمەلىيەتكە

تەتبىقلانغان ھالدا ئەمەلىي مەشىق ئاساسلىرى ئۆلچەم قىلىنىپ ئىمتىھان ئېلىنىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرگە پراپورشىكتىن كاپىتانغىچە ھەربىي ئۇنۋان، ئىزۇوت كومانداىرىدىن روتا، باتالیون كومانداىرلىقىغچە ۋەزىپە بېرىلىدۇ. ئۇلار ئۆز قىسمىغا ياكى ئېھتىياجلىق قىسمىلارغا تەقسىم قىلىنىدۇ. خىزمەتكە قويۇش، تەقسىم قىلىش مىللىي ئارمىيە ھەربىي تەييارلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن بىر تۈتاش بەلگىلىنىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن گېنېرال لېيتىنات ئىسھاقبېك مونۇنۇف مەكتەپنىڭ پەخرىي مۇدىرى، مىللىي ئارمىيە ھەربىي تەييارلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى پودپولكوۋنىك تۇردىيوف ئابدۇرېشىت مەكتەپ مۇدىرى، مايور ۋالىلنوف مۇئاۋىن مۇدىرى، ئارىپوۋا ئەمىر مەكتەپ ئىش باشقۇرغۇچىسى، پورۇچىك باقى كامال (كېيىن توختى ئىبراھىم) سىياسىي بۆلۈم باشلىقى، پورۇچىك ئەسپەروف غوپۇر، پودپورۇچىك نۇرسادىروف بۆلۈم ئەزاسى، پورۇچىك باستوف ئابدۇقادىر خوجىلىق بۆلۈم باشلىقى بولىدۇ. مەكتەپتە گېنېرال ماژاروف، پولكوۋنىك ئىمىنوف مەھەممەتئىمىن، پودپولكوۋنىك تۇردىيوف ئابدۇرېشىت، كاپىتان پورخوۋ، نۇرسادىروف قاتارلىق كىشىلەر دەرس ئۆتىدۇ. بۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 1947 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئوقۇشنى تاماملايدۇ.

شىخو ھەربىي كۇرسى

1948 — يىلى 10 - ئايدا شىخودىكى ئوتتۇرا - شىمالىي يۇنىلىش قوماندانلىق شتابى ئوفىتسېرلارنىڭ ئۈچ يىللىق پروگراممىا ئاساسىدىكى سىياسىي نەزەرىيە كۇرسىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. كۇرستا ھەر قايسى قىسىملاردىكى روتىدىن تۆۋەن سىياسىي رەھبەرلەردىن 80 ئەتراپىدا ئادەم تاللىنىپ، ئىككى ئىزۇوتقا بۆلۈنۈپ تەربىيىلىنىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى كۇرسنىڭ پەخرىي باشلىقى، پولكوۋنىك لېسكىن (رۇس) كۇرس باشلىقى بولىدۇ. كۇرستا

شتاب، تەلىم - تەربىيە بۆلۇمى، سىياسىي نەزەرىيە بۆلۇمى، كادىرلار بۆلۇمى، تەشكىلات بۆلۇمى تەسىس قىلىنىدۇ. مايور ساۋدانوف زاھىر، نۇرسادىروف، جاغدا بابالىكوف قاتارلىق ئوفىتسېرلار دەرس ئۆتىدۇ.

شۇنىڭ ھەربىي كۇرسىدا جۇغراپىيە، تارىخ، ماتېماتىكا، تاكتىكا، ئىستراتېگىيە، پىيادە تۈزۈش، ھەربىي ئىنتىزام، ھەربىي تەلىم - تەربىيە، سىياسەت، ئېچكى خىزمەت نىزامى، ئېتىش ھازىرلىقى، ئاخباراتچىلىق، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر ۋە ساۋاتلار ئۆتۈلىدۇ. ئېغىر - يېنىك تىپتىكى زەمبىرەك، مىنامیوت، ستانكىۋوي پىلىموت، ئاپتومات، ھەر خىل يان قوراللارنى ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى، دۇشمەن بازلىرىنى توك ياكى باتارىيە ئارقىلىق پارتلىتىش، خىمىيۋى قائىدە بويىچە پارتلىتىش، مېخانىكىلىق قائىدە ئارقىلىق پارتلىتىش ئۇسۇللىرى ئۆگىتىلىدۇ. تىلغا ئېرىشىش (دۇشمەن ئادىمىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈش)، دۇشمەننىڭ جايلىشىشى، يۇرۇش قىلىش يوللىرىنى بىلىش، دۇشمەننى توساش، ئىسكەنجىگە ئېلىش، قورشاپ يوقىتىش قائىدىلىرى سۆزلىنىدۇ. ئاخىردا ئەملىي مەشىق ئېلىپ بېرىلىدۇ.

2 - نۆۋەتلىك بايانداي ھەربىي مەكتىپى

1 — نۆۋەتلىك بايانداي ھەربىي مەكتىپىنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى 2 - نۆۋەتلىك بايانداي ھەربىي مەكتىپى ئېچىلىدۇ. مەكتەپ ئورنى سېپىل تەرەپتىن بايانداي ئىچىگە (ئىسھاقبېك مونۇنۇف قورۇسىغا) يۆتكىلىدۇ. 2 - نۆۋەتلىك مەكتەپكە پودپولكوۋنىك تۇردىيوف ئابدۇرېشىت مەكتەپ مۇدىرى (قوشۇمچە شتاب باشلىقى) بولىدۇ. 200 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، تۆت ئىزۇونقا بۆلۈنىدۇ. كاپىتان قادىروف يۇنۇس ئاتلىق

ئىزۇۋت كوماندىرى، پودپورۇچىك بادىشغازى (قازاق) پىيادىلەر ئىزۇۋت كوماندىرى، پودپورۇچىك پەخرىدىن زەمبىرەكچىلەر ئىزۇۋت كوماندىرى، يەنە بىرەيلەن سىياسىي نەزەرىيە ئىزۇۋت كوماندىرى بولىدۇ. مەكتەپنىڭ كەسپىي نەزەرىيە دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش، ئوقۇتۇش ئىشىغا مىللىي ئارمىيە ھەربىي تەييارلىق بۆلۈمى مەسئۇل بولىدۇ.

1950 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بۇ مەكتەپ زاپاس پولك ئىختىيارىدىكى ئوقۇش روتىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، غۇلجا شەھەر ھەرەمباغ گازارمىسىغا يۆتكىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ھەربىي كۇرس، مەكتەپ باشقۇرۇشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئۈيۇشتۇرغان ھەربىي كۇرس، مەكتەپلەردىن سىياسىي نەزەرىيە، ھەربىي ئىنتىزام، ھەربىي بىلىمنى ئۆزلەشتۇرگەن، يىراقنى كۆزەر قابىل كوماندىرلار يېتىشىپ چىقتى. ئۇلار ئۇچ ۋىلايەتنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن ئازاد قىلىش، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىش داۋامىدا ئاجايىپ زور تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇلاردىن بەزىلىرى مۇشۇ يولدىكى قانلىق جەڭلەردە خىزمەت كۆرسىتىپ قۇربان بولدى. سالاھىدىن سىدىق، نىزاموف تۇرسۇن، سەيدەخمەتوف تۇرسۇن، ئابدۇللايوف مۇزەپپەر، ھاپىزوف رۇستەم، لوزۇك دۇلا، نۇرىيوف ئەنۋەرلەر ئەنە شۇ قابىل كوماندىرلاردىن بىر قىسمى. ئۇلارغا مىللىي ئارمىيىنىڭ «پىدائىي»، «باتۇرلۇق»، 1 — 2 - دەرجىلىك «ئىستىقلالىيەت ئۇچۇن» مېدالىلىرى، ئازادلىقتىن كېيىن 2 - دەرجىلىك «ئازادلىق» ئوردىنى بېرىلدى. نۇرىيوف ئەنۋەر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئىمىنوف ھامۇت شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئابدۇللا مۇزەپپەر شەرقىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، سەيدەخمەتوف تۇرسۇن سانجى ئوبلاستلىق شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، سالاھىدىن سىدىق بورتالا ئوبلاستىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، نىزاموف تۇرسۇن ئىلى ئوبلاستلىق تاشيول باش ئۇچاستىكسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئابدۇللايوف ئۆمەر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، زۇلال ياقۇپ (تاجىك) قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، ھارۇن (قىرغىز) قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى.

بۇ يەردە بايانداي ھەربىي مەكتىپىنىڭ مۇدىرى پودپولكوۋنىك تۇردىيوف ئابدۇرېشتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بايانداي ھەربىي مەكتىپىنىڭ ھازىر ھايات ئوقۇغۇچىلىرى بۇ ھەربىي تالانت ئىگىسى، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى ھەربىي تەييارلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقىنى «ھەربىي تالانت، ھەربىي بىلىمگە باي ھەربىي رەھبەر ۋە قابىل ئوفىتسېر ئىدى» دەپ پەخىرلىنىپ تىلغا ئېلىشىدۇ. تۇردىيوف ئابدۇرېشت ئىنتىزامچان، تەشكىلاتچان، جەڭگىۋار قوراللارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى پىششىق بىلىدىغان، ھەربىي تاكتىكا، ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئالاھىدە قابىلىيەتكە ئىگە ئوقۇتقۇچى ئىدى. ئۇنىڭ ئۆتكەن نەزەرىيە دەرسلىرىنى ئاڭلىغان ۋە قىلغان ئەمەلىي مەشقلىرىنى كۆرگەن ئوفىتسېرلار ئۇنىڭ ئىقتىدارىغا چىن دىلىدىن قايىل بولاتتى. ئازادلىقتىن كېيىن تۇردىيوف ئابدۇرېشت ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە كومىتېتى، سودا نازارىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى.

قوشۇمچە:

مىللىي ئارمىيە ماناس دەريا بويىدا تۇرغاندا، مۇنتىزىم ئەسكەر

سانى 19000 ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا سوۋېتنىڭ قولى بار» دېگەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يارەمگە كەلگەن قىسىملار چېقىپ كەتكەن، بىتىم مەزگىلىدە مىللىي ئارمىيىدە 14840 نەپەر ئەسكەر بار ئىدى. بۇلاردىن:

ئۇيغۇرلار 5567	قازاقلار 6866
خۇيزۇلار 229	قىرغىزلار 206
سۇلۇن (داغۇر) لار 21	موڭغۇللار 731
تاجىك 8	شىۋەلەر 151
خەنزۇ 92	ئۆزبېك 183

(بۇ ماتېرىيال مىللىي ئارمىيە 5 - كورپۇس بولۇپ تەشكىللەنگەندە، مۇئاۋىن شتاب باشلىقى پولكوۋنىك ئىسھاقوف مەرغوف، 5 - كورپۇس قۇرۇلۇش بۆلۈم باشلىقى پودپولكوۋنىك سىدىقوف سەلەيلەرنىڭ 1950 - يىلى 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى قول قويۇپ يوللىغان مەلۇماتىدىن ئېلىندى. مەلۇمات ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپ ئىدارىسى 1950 - يىلى 1 - ئارخىپ 1 - بەتتە)

ئالتىنچى باب

ئابدۇمۇتالى خەلىپەم

ئابدۇمۇتالى خەلىپەم غۇلجا شەھىرىدىكى مەشھۇر تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ بىرسى. ئۇ 1867 - يىلى قورغاس مازار يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. دەسلەپ موللا ئېلى، كېيىن نىزامىدىن ئاخۇنۇمدىن دىنىي تەلىم، ئابدۇراخمان دامموللامدىن دىنىي ھەم پەننىي بىلىم ئالىدۇ. 1895 - يىلىدىن 1938— يىلىغىچە غۇلجا شەھىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مۇئەللىم ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ، پەننىي مەكتەپلەرنىڭ كۆپلەپ قۇرۇلۇشى ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ بىلىم ئىلىشىغا تۆھپە قوشىدۇ. 1930 — يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ قورۇ - جايىنى مەكتەپكە ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ مەكتەپ «ئابدۇمۇتالى مەكتىپى» (ھازىرقى غۇلجا شەھىرىدىكى 4 - باشلانغۇچ مەكتەپ)، كېيىنچە «تائالىيە مەكتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئابدۇمۇتالى خەلىپەم 1920 - يىلى «ئىلىم ھال» نى (ئىككى كىتاب) يېزىپ، شۇ يىلى ھۆسۈيۇنبەگ يۇنۇسوپ مەتبەسىدە باستۇرۇپ تارقىتىدۇ. ئۇ مىللىي مىراسلارنى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات، تارىخ ۋە مائارىپقا ئالاقىدار مىراسلارنى يىغىپ ساقلاشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ. موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن»، «نۇزۇگۇم»، «چاڭموزا»، «غەزەلىيات» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى، موللا ئىلىنىڭ «مەھزۇن - گۈلنىسا» داستانى بىلەن بىر قىسىم شېئىرلىرىنى ساقلايدۇ.

ئابدۇمۇتالى خەلىپەم ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە

هۆكۈمەت ئەزاسى، دىن نازارىتىنىڭ نازىرى، ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ، مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ.

ئۇ 1960 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

زىرىق قارىي ھاجى

زىرىق قارىي ھاجى ئۆزبېك بولۇپ، 1858 - يىلى تاشكەنتتە تۇغۇلىدۇ. 1890 - يىللىرى شىنجاڭغا كېلىپ، قەشقەر، غۇلجا قاتارلىق شەھەرلەردە ياشايدۇ. زىرىق قارىي ھاجى دىنىي مەكتەپلەردە كۆپ ئوقۇغان كىشى، 16 يېشىدىن باشلاپ «تاشكەندى» تەخەللۇسىدا شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن شائىر، تارىخچى، پەيلاسوپ زىرىق قارىي ھاجى شىنجاڭدا ئۆتكۈزگەن 60 يىلدىن كۆپرەك ھاياتىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتتە زور تەسىر قالدۇرىدۇ. ئۇ ھەر قايسى دەۋرلەردە ئىسلام دىنىنى ئاساسى قىلغان ئەركىنلىك تەرىبغاتچىسى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ھەر قايسى مەدرىسەلەردە مۇدەررىس بولغاندا ئىسلام ئەھكاملىرىغا بىرلەشتۇرۇپ، «ۋەتەن سۆيۈش ئىمان جۈملىسىدىن» دېگەن ئىسلام پەلسەپىسى بويىچە ئەمىر - مەرۇپ قىلىپ، خەلق قەلبىدىن ئورۇن ئالىدۇ. نەتىجىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىم - ئۆلىمالىرى بىلەن تەڭ ئورۇندا ھۆرمەتلىنىدۇ. زىرىق قارىي ھاجى قۇرئاننى تەرجىمە قىلىپ بومبايدا باستۇرغاندىن كېيىن «پەرغانە ۋە قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسەر يازىدۇ (بۇ ئەسەرنىڭ قولىيازمىسى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ).

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىشكە باشلىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن ۋە قەشقەر تاغلىرىنى ئىگىلەپ ياتقان قوراللىق باسمىچىلار

سوتسیالیزمغا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كىشىلەرنى چۆرىسىگە يېغىپ، 14 كىشىلىك مەخپىي تەشكىلات «ئىستىقلال جەمئىيىتى» نى قۇرىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىڭ ئورنى قەشقەر ياراباغ دەرۋازىسى تېشىدا «غەيرىي مۇسىلمەر» مېھمانخانىسىدا بولۇپ، كېيىنچە بۇ جايىنىڭ نامى «ھىلالى ئەھمەر» دوختۇرخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىدۇ. كېيىن، قەشقەردە سوۋېتنىن قېچىپ كەلگەن باسمىچىلارنىڭ ھىمايىسىدا، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان» ھۆكۈمىتى قۇرۇلىدۇ. زىرىنى قارىي ھاجى بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئەدلىيە مىنىستىرى بولىدۇ. «شەرقىي تۈركىستان» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، زىرىنى قارىي ھاجى سابىت داموللا بىلەن بىرلىكتە قولغا ئېلىنىپ، ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىلىدۇ ۋە تۈرمىگە قامىلىدۇ. زىرىنى قارىي ھاجى ئۈرۈمچى تۈرمىسىدىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئۈرۈمچىدىكى مەسچىت ۋە جامائەت سورۇنلىرىدا يەنىلا ئەركىنلىك تەشۋىقاتچىسى بولۇپ، تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ. 1944 - يىلى غۇلجىغا بېرىپ، كونا تونۇشى ئېلىخان تۆرە بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى «ئازاد شەرقىي تۈركىستان» ھۆكۈمىتىدە دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل بولىدۇ. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىش ئەزاسى بولىدۇ. 1958 - يىلى غۇلجىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئابدۇغوپۇر داموللا

ئابدۇغوپۇر داموللا (شاپتۇل) قەشقەر پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ شاپتۇل يېزىسىدىن، ئۇ 1865 - يىلى چارۋىدار باي دېھقان ئابدۇللا ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. باشلانغۇچ، ئوتتۇرا دىنىي بىلىملەرنى شاپتۇل يېزىسىدا، پەيزىۋات ناھىيىسىدە ئالغاندىن كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسەدە بىلىم ئاشۇرىدۇ، ئابدۇغوپۇر داموللا 1903 -

يىلى ئائىلىسى بىلەن قەشقەر شەھىرىگە كۆچۈپ كېلىپ، دادىسىنىڭ تىجارىتىگە ياردەملىشىدۇ ۋە كېپەك بازىرى مەسچىتىگە ئىمام بولىدۇ. كېيىن دادىسى بىلەن ھەج تاۋاپقا بېرىپ قايتىپ كېلىش ۋاقتىدا بۇخارا مەدرىسىلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىدۇ. شۇ يىللاردا ئۆكتەبىر ئىنقىلابى بولۇپ، ئابدۇغوپۇر دامولا قولغا ئېلىنىدۇ.

1919 - يىلى 3 - ئىنتېرناتسىئونال تەشكىل قىلغان چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتى چەتئەل مۇھاجىرلىرىنى تىزىمغا ئالغاندا تىزىملىنىپ تۇرمىدىن بوشىنىپ، قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ.

1920 — يىلى قەشقەر دوماسى (مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ رەئىسى) كېرىم ھاجى ئاخۇنبايوف ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى ئۆمەر باي ئاخۇنبايوف ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۆمەر ئاخۇنبايوف دوما بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن كاتتا يىغىلىشتا ئابدۇغوپۇر دامولا ھاجى تەيىارلىغان تەبرىك سۆزىنى ئوقۇيدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئابدۇغوپۇر دامولا ھاجى ئالىم - ئۇلىما، ھۆكۈمەت ئەربابلىرى، قەشقەردە تۇرۇشلۇق چەت ئەل كونسۇللىرىغا تونۇلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇغوپۇر دامولا ھاجى ئۆمەر بايىنىڭ يېنىدا بولۇپ، مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىپ، قەشقەردە تۇرۇشلۇق سوۋېت، ئەنگلىيە، شېۋېتسىيە كونسۇللىرى، ئەنگلىيە ھامىيلىقىدىكى پاكىستان، ئافغانىستان ۋە ھىندىستان ۋاكالەتخانىلىرىنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ دىققەت - نەزىرىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. كېيىنچە مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ، بەزىدە ئۆزىنىڭ ئىشى بىلەن چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىغا بېرىپ كېلىپ يۈرىدۇ.

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى باشلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئىنقىلاب جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىدۇ. 1934 - يىلى تۆمۈر ئېلى قەشقەرگە كېلىپ ھاكىمىيەت قۇرغان كۇنلەردە قەشقەر خەلقى تۆمۈر ئېلىنىڭ ئىشىرەتۋازلىقى ۋە ئەخلاقسىزلىقىدىن نارازى بولىدۇ. تۆمۈر ئېلىنىڭ قىلمىشىدىن خورلۇق ھىس قىلغان ئۆمەر باي ئاخۇنبايوف «قەشقەر ئەمدى ھارۇنەشكە قاپتۇمۇ؟» دەيدۇ ۋە جاھان تىنچىغىچە

هەج قىلىپ كېلىش ئۈچۈن ھەجگە ماڭىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئابدۇغوپۇر داموللا تۆمۈر ئېلىنىڭ يېنىدا پەيدا بولىدۇ. تۆمۈر ئېلى ئابدۇغوپۇر داموللىنى قەشقەر شەھىرىنىڭ باش قازىسى ۋە مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ پەخرىي رەئىسى، ئۆزبېنىڭ مەسلىھەتچىسى قىلىپ تەينىلەش بىلەن بىرگە خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بولىدىغان سۆھبەتكە تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. شۇ سۆھبەتتە ئىككى تەرەپ ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇش مەسىلىسىدە بىرلىككە كېلىپ، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئابدۇغوپۇر داموللىنى تۇتۇپ تۇرىدۇ. تۆمۈر ئېلى بۇ ئىشنى باھانە قىلىپ خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، قانلىق ۋەقە سادىر قىلىدۇ.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىش بىلەن ئابدۇغوپۇر داموللا قەشقەر مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ رەئىسى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. ئۇ مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ رەئىسى بولغاندىن كېيىن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى قەشقەر ھاكىمى قىلىپ تەينىلەيدۇ (شۇ چاغلاردا ئابدۇغوپۇر داموللا ھاجىنىڭ ئورنى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمدەك ئالاھىدە كىشىدىنمۇ ئۈستۈن ئىدى). 1934 - يىلى مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئابدۇغوپۇر داموللا ھاجى مەھمۇت سىجاڭنىڭ يېنىدا بولىدۇ. بەزىدە مەھمۇت سىجاڭ بىلەن بىللە بولسا، ئۇ يەردىن چىقىپلا لېۋ سىلىڭ، ياۋ سىلىڭ (بۇلار شەرقى شىمال پىدائىيلىرى ئىچىدىكى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى)، ۋالىي شۇي لەن، رۇس گېنېرال رابالكىنلەر بىلەن بىللە بولىدۇ، بەزىدە سوۋېت كونسۇلى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. 1935 - يىلى ئابدۇغوپۇر داموللا خەلق ۋەكىلى نامىدا ئۈرۈمچىگە قۇرۇلتايغا بارىدۇ ۋە شېڭ شىسەينىڭ ھۆزۈرىدا بولىدۇ. ئۇ قۇرۇلتايدا سۆزلىگەن سۆزىدە شېڭ شىسەينى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ، «پەيغەمبەر بولۇشقا مۇناسىپ» دەيدۇ.

قۇرۇلتايدىن قايتقاندىن كېيىن «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى ۋە

شېڭ شىسەينى يۇقىرىقى ئىبارىلەر بىلەن تەشۋىق قىلىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى بەيتۇل مۇقەددەسىتىن ئۆمەر باي ھاجىم ئاخۇنبايوفنى تەكلىپ قىلىپ قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن ئابدۇغوپۇر دامۇللا ئۆمەر باي ھاجىم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزىدۇ.

كېيىن شېڭ شىسەي ئابدۇغوپۇر دامۇللىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىدۇ. ئۇ ئۈرۈمچىگە مېڭىشتىن بىر كۈن بۇرۇن كەچتە ئاتلىق ئۆيگە كېتىۋېتىپ، ھازىرقى قەشقەر تۇمەن بويىدىكى بېلىقچىلىق كۆلىنىڭ ئەتراپىدا (ئۇ چاغدا بۇ يەرنى كۆنچى مەھەللىسى دەيتتى) نامەلۇم كىشى تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ئىزاھات: ئابدۇغوپۇر دامۇللىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا كۆپ كىشىلەر ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن كۆزى ئويۇلۇپ، تىلى كېسىلگەن، دېگەندەك گەپلەرنى قىلىدۇ. 1986 - يىلى مەن ئابدۇغوپۇر دامۇللا ئۆلگەن كۈنى ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭ جەسىتىنى ساقلىغان ئابدۇرېھىم ئىمىنوف (پېتەك) بىلەن سۆزلەشكەندىم، ئابدۇرېھىم ئىمىنوف شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋال ئوستىدە توختىلىپ، يۇقىرىقىدەك سۆزلەر يالغان، قاتىل ئۇنى ئېتىپلا كەتكەن. شۇ كۈنى ئابدۇغوپۇر دامۇللىنىڭ ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەن قەشقەرنىڭ ھەربىي، مەمۇرلىرى ۋە ئالىم - ئۆلىمالارغا ئوبۇلقاسىم جۇجاڭ بىلەن ئىككىمىز كۆپ قېتىم جەسەتنىڭ يۈزىنى كۆرسەتكەن، يۈزى ساق ئىدى، دەيدۇ. ئابدۇغوپۇر دامۇللا ۋاپاتىدىن كېيىن شېڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ دەپنە خىراجىتى ئۈچۈن 400 مىڭ سەر ئۆلكە پۇلى ئەۋەتىدۇ. ئابدۇغوپۇر دامۇللىنىڭ قۇرۇلتايىدا سۆزلىگەن سۆزىنى 5000 نۇسخا بېسىپ تارقىتىدۇ. شېڭ شىسەي، خوجىنىياز ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەزىيە سۆزلىرى گېزىت - ژورناللاردا ئېلان قىلىنىدۇ.

ھاشىم ئاخۇن دامۇللا

ھاشىم ئاخۇن دامۇللام 1884 - يىلى (ھىجرىيە 1303 - يىلى) قەشقەردە تۇغۇلىدۇ. ئۇ مەكتەپ بېشىغا يەتكەندىن تارتىپ 18 يېشىغچە قەشقەردىكى دىنىي مەكتەپلەردە باھاۋۇدىن مەخسۇم، ئىسلام دامۇللام، مامۇت ئاخۇن دامۇللام، ياقۇپئاخۇن خەلپىتىم،

سەلىماخۇن ھاجىم، ئابدۇقادىر دامولللام قاتارلىق ئالىم مۇدەررىسلەردە ئوقۇيدۇ. ھاشىم ئاخۇن دامولللام كىچىكىدىن زىرەك، ئاددىي ساددا، كىچىك پېئىل، راستچىل، خۇش چاقچاق كىشى بولۇپ يېتىلىدۇ.

ئۇ 18 يېشىدا بۇخاراغا بېرىپ «مەدرىسە كۆك ئاداش» تا بىر يىل ئوقۇيدۇ. كېيىن تاماقتىن قىينىلىپ، قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۆزىنى تولۇقلىغاندىن كېيىن قايتا تاشكەنتگە بېرىپ، باھادىرخان تاشكەندى دېگەن كىشىدە ئوقۇپ دامولللا ئۇنۇۋاننى ئالىدۇ. ئۇ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلمى خەتمە قىلىپ (ئوقۇشىدىن دىسىپرىتاتسىيە يېزىپ) مەدرىسە تاجى، مەدرىسە ھېكىمبەگ، كېيىن قازان مەدرىسەسى ۋە خانلىق مەدرىسەلەردە مۇدەررىس، 16 يىل قەشقەرنىڭ باش قازىسى بولىدۇ. غوجا گۈزەل ۋە ھېيتگاھ مەسچىتلىرىدە قىرىق يىلچە ئىمام ۋە خاتىپلىق قىلىدۇ. شېئىر شىسەي ۋە گومىنداڭ دەۋرلىرىدە خەلق ۋەكىلى بولۇپ ئۇرۇمچىدە يىغىنلارغا قاتنىشىدۇ. 1947- يىلى ھەج قىلىش ئۈچۈن كەشمىر بىلەن ھەجگە ماڭىدۇ، ئەمما ھەجگە ئۈلگۈرەلمەي پاكىستان ۋە ئەرەبىستانلاردا تۇرۇپ قالىدۇ. 1948- يىلى 64 يېشىدا سەئۇدى ئەرەبىستاندا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ جەسىتى مەدىنە مۇنەۋۋەردىكى «جەننەتۇل بەقى» غا دەپنە قىلىنىدۇ مۇدەررىسلىك ۋە قازىلىق بىلەن ئۆتكەن ھاياتىدا ئىلىم تەتقىقات ۋە شاگىرت تەربىيىلەشتىن باش تارتمايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ خۇسۇسىي كىتابخانىسى، بولۇپ ھەر كۈنى تۈن يېرىمغىچە كىتاپ كۆرۈش، تەتقىقات قىلىش بىلەن ئۆتەتتىكەن.

مالياڭجۇن

چوڭ ئاخۇن مالياڭجۇن يېقىنقى يۈز يىلدىن بۇيان شىنجاڭدا ياشىغان خۇيزۇلار ئىچىدىكى ئەڭ سادىق، پەزىلەتلىك، ئىخلاسمەن ئىسلام دىنى مۇرىتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە

خۇيزۇ ئاخۇنلىرى ئارىسىدىكى ئەڭ مەرتىۋىلىك دىنىي زاتتۇر.

مالياڭجۇن 1867 - يىلى گەنسۇنىڭ چىڭشۇي ناھىيىسى جياڭجىيا چۈەن يېزىسى (ھازىر بۇ ناھىيە خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى) شاڭمۇجۇاڭ كەنتىدە ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھاللىق ئائىلىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئىسلام قائىدىلىرىگە ئىنتايىن قاتتىق رىئايە قىلىدىغان، ئېتقادى قاتتىق دىنىي زاتلاردىن ئىدى. مالياڭجۇنمۇ ئىسلام دىنىغا قاتتىق ئىخلاس قويۇپ، كىچىكىدىن تارتىپلا دىن - تەرىقەت يولىغا قەدەم قويغاچقا، كىچىك ۋاقتىدىلا كىچىك مائاخۇن دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىن شىنجاڭنىڭ گۇچۇڭ ناھىيىسىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن ئۇنىڭغا مۇھەممەت يۈسۈپ دەپ ئات قويىدۇ. ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىسلام دىنى مۇرتلىرى ئۇنى ھۆرمەتلەپ، «شەيخ» دەپ چاقىرىدىغان بولىدۇ.

ھەزرىتى مالياڭجۇن مىنگونىڭ 2 - يىلى، يەنى 1913 - يىلى شىنجاڭغا قەدەم قويغاندا ئۇنىڭ ئىخلاسمەن مۇرتلىرى، چوقۇنغۇچىلىرى پىيادە ھالدا ئۇنى قۇمۇلغىچە ئۇزىتىپ كېلىدۇ. قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار كوچىدا قاتار سەپ تارتىپ، ھەر خىل نازۇ — نېمەتلەر بىلەن ئۇنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالىدۇ. مالياڭجۇن تەنتەنە بىلەن مەسچىتكە كىرگەندە قارشى ئېلىش مۇراسىمىدىلا قۇمۇل شەنشى چوڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامىلىقىغا تەيىنلىنىدۇ.

مالياڭجۇن شۇنىڭدىن ئېتىبارەن نۇرغۇن جايلاردىكى مەسچىتلەردە ئىمامىلىق قىلىپ يۈرىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇرۇمچى شەھرىدىكى خۇيزۇ دۇڭخاڭ مەسچىت جامائىتى ئۇنى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئىمام بولۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىشىمۇ كاتتا زىلزىلە قوزغايدۇ. ئۇ كېيىن سانجىغا كۆچىدۇ، قارا شەھەر ناھىيىلىرىدە بولىدۇ. مىنگونىڭ 8 - يىلى يەنە 1919 - يىلى غۇلجا شەھرىدىكى خۇيزۇ ئۆلىمالارنىڭ تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋېلىشى، ئابرۇيلۇق كىشىلەرنىڭ ئارىلىشىپ تەسىر

كۆرسىتىشى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى دىنىي ئەربابلار ئائىلاج مالىيەتچىلىكىنىڭ غۇلجىغا بېرىشىغا قوشۇلىدۇ. مالىيەتچىلىك خىلى ئۇزۇن مەزگىل غۇلجىدا تۇرۇپ قالىدۇ. ۋە دىنىي پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. 1938- يىلى (مىنگونىڭ 27 - يىلى) شۇ ۋاقىتتىكى خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرى ماشياۋژۇ، مۇئاۋىن نازىرى لىن يەنشۇ قاتارلىقلارنىڭ دىنىي زاتلارغا ماسلىشىپ نەسىھەت قىلىشى بىلەن ھەزرىتى مالىيەتچىلىك غۇلجىدىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، دىنىي ساھەنى قايتىدىن جانلاندۇرىدۇ. مىنگونىڭ 29 - يىلى يەنى 1940- يىلى قىشتا شېڭ شىسەي ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرماقچى، دېگەن بەتنام بىلەن ھەزرىتى مالىيەتچىلىك ۋە بىر قىسىم مۇرىتلىرىنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ قېتىم نۇرغۇن موللىلار تۇرمىدىكى قىيىن - قىستاق جەريانىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھەزرىتى مالىيەتچىلىكنىڭ چوڭ ئوغلى مادىشىنمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. مالىيەتچىلىك تۇرمىدىمۇ بەش ۋاخ نامازنى تاشلىمايدۇ ۋە «ئىسلام دىنى تارىخى»، «ھالاللىق بىلەن يېزىلغان شېئىرلار» نامىلىق نادىر، ئىسلام دىنى ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ چىقىدۇ. 1943 - يىلى شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن مالىيەتچىلىكنىڭ تۇرمىدىن چىقىدۇ. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن مالىيەتچىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەتنى قەتئىي ھىمايە قىلىپ، يەر ئىسلاھاتى، ئىجارە كېمەيتىش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش قاتارلىق بىر قاتار سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى، غەربىي - شىمال مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ.

1957 - يىلى 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، يەنى قۇربان ھېيتنىڭ 4 - كۈنى ھەزرىتى مالىيەتچىلىك چوڭ ئاخۇن كېسىلى ئېغىرلىشىپ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ئۇرۇمچىدىكى خۇيزۇ شەنشى چوڭ مەسچىتىدە

ۋاپات بولىدۇ. مەيىتى سانجى ناھىيىسىنىڭ لىۋگۇڭ قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنىدۇ. 18 - كۈنى دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەندە، ھۆكۈمەت دەپنە مۇراسىمىغا قاتناشقان كىشىلەرنى بىر كۈنلۈك دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىدۇ. غەربىي- شىمال مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئاپتونوم رايۇنلۇق سىياسى كېڭەش، ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قاتارلىق ئورۇنلار تەزىيە تېلېگراممىسى، تەزىيە خەتلىرى ئەۋەتىدۇ.

ئابلىز ھوشۇر - «چىڭگىزخان» دامۇللا

1912 - يىلى 1 - ئايدا بۇگۇر ناھىيە يېڭىسار يېزىسىدا مۇللا ھوشۇر دامۇللا ھاجى دېگەن دىنىي زات ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن ئابلىز ھوشۇر ئۇيغۇر، خەنزۇ، ئەرەب، ئىنگلىز، پارس، تۈركۈك تىلى قاتارلىق تىل بىلىدىغان يۇقىرى مەلۇماتلىق تەرجىمان ئىدى.

ئۇ 16 ياشقىچە (1928 - يىلىغچە) ئائىلە تەربىيىسىدە بولىدۇ ۋە ئاتىسى مۇللا ھوشۇر دامۇللا ھاجىدا ئوقۇيدۇ. 1928- يىلىدىن 1931 - يىلىغچە كۇچا ناھىيىسىدىكى مۇسەننىپ دامۇللىدا ئوقۇيدۇ. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوقۇشى ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەندىرىپ دېگەن نام بېرىلىدۇ. (بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «بۇلبۇل» دېگەن بولىدۇ.) 1932 - يىلىدىن 1934 - يىلىغچە ئۇچ يىل قەشقەر خانلىق مەدرىسەدە ئوقۇپ دامۇللا ئۇنۋانىنى ئالىدۇ. 1936 - يىلىغچە ھىندىستانغا بېرىپ، ئىككى يىل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلىغچە ئالتە يىل مەككىدە ئوقۇيدۇ ھەم ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. 1942 يىلىدىن 1946- يىلىغچە مىسىردا تۆت يىل ئوقۇيدۇ ھەم جامىل ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. ئۇ 35 ياشقا كىرگەن ۋاقىتتا مىسىرنىڭ ئەزھەر دېگەن ئاتاقلىق مەكتىپىدە ھەر قايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ باشلىقى، پادىشاھلىرى ھەم دىنىي ئۆلىمالىرىنىڭ بىر قېتىملىق چوڭ يىغىنىدا ئوقۇغۇچىلار تەرىپىدىن چۈشكەن

سوئاللارغا بەرگەن جاۋابى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ قېتىملىق چوڭ يىغىندىلا مىسرىنىڭ پادىشاھى پاراخ ئۇنى ماختاپ، «بۇگۈندىن باشلاپ سېنىڭ ئىسمىڭ چىڭگىزخان بولسۇن، چۈنكى بۇرۇندا جۇڭگودا چىڭگىزخان دېگەن بىر كىشى ئۆتكەن. سەن جۇڭگودىن 2 - قېتىم چىققان چىڭگىزخان» دەيدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ ئىسمى «چىڭگىزخان» دەپ ئاتىلىدۇ. (چىڭگىزخان دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئاتاقلىق»، «مەشھۇر»، «ناھايىتى كۈچلۈك»، «بويسۇندۇرغۇچى» دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ) ئۇ مىسىردىن ئەرەبىستانغا بېرىپ مەھمۇت مۇھىتى (سىجاڭ) بىلەن كۆرۈشىدۇ ھەم ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياپونىيىگە بارىدۇ. كېيىن مەھمۇت مۇھىتى بىلەن بىللە بېيجىڭغا كېلىدۇ. ئەينى چاغدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدا كومۇنىستلارنى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى، زىيالىيلارنى تۇتقۇن قىلىۋاتقان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ شىنجاڭغا قايتىپ كەلمەي نەنجىڭ داشۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ. مەھمۇت مۇھىتى ۋاپات بولغاندا نامىزىنى چىڭگىزخان چۈشۈرۈپ يەرلىكىدە قويىدۇ.

چىڭگىزخان بىر مەزگىل جۇڭگونىڭ مىسىردىكى باش ئەلچىخانىسىدا ئىشلەپ، 1947 - يىلى 1 - ئايدا ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ. تۇغقانلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن بۇگۈر يېڭىسارغا بېرىپ ئۇچ ئايدەك تۇرغاندا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى جاڭ جىجوڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىملار ماشىنا ئەۋەتىپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئۇ ئىچكى ئىشلار نازارىتىدە بۆلۈم باشلىقى، قوشۇمچە، سەنمىنجۇيى ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ كۈنلەردە ئۇ يەنە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەينىلىنىدۇ. بۇگۈر ۋەكىلى بولۇپ شۇ يىلى 1 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن گومىنداخنىڭ (مىللىي قۇرۇلتاي) غا قاتنىشىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دىنىي ئىشلار ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولىدۇ.

چىڭگىزخان قىسقىلا ھاياتىدا «سەر پۇل ۋېجدان»، «ئۇيغۇر شەرىپى»، «قەلبى ئاسىيا»، «تۈركىستان ھودۇقلىرى» قاتارلىق بىر

قانچه پارچه ئەسەر يازىدۇ ۋە كۆپلىگەن دىنىي كىتاپلارنى تەرجىمە قىلىدۇ.

1949 — يىلى 7 - ئايلاردا چىڭگىزخان يۇرتى بۇگۇردە تۇرۇۋاتقاندا، 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا، ئەيسا بەگ قاتارلىق كىشىلەر بۇگۇرگە كېلىپ، چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى چەت ئەلگە چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئېلىپ كېتىدۇ. چىڭگىزخان چېگرىدىن ئۆتەلمەي يەركەنگە كېلىپ تۇرۇپ قالىدۇ. كېيىن قەشقەرگە چاقىرتىلىپ، ھۆكۈمەت ئۇيۇشتۇرغان قەشقەر، ئاقسۇ دىنىي زاتلىرىنىڭ ئۆگىنىشىگە قاتناشتۇرۇلىدۇ. ئۇچ ئايدىن كېيىن قەشقەردە قولغا ئېلىنىپ، 1950 - يىلى 7 - ئايدا ئۇرۇمچى تۈرمىسىگە يۆتكىلىدۇ ۋە 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

سىدىقجان خوجا

سىدىقجان خوجا (ئۆزبېك) كونا ئەنجاندا 1890 - يىللاردا تۇغۇلىدۇ. 1920 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەھەممەت ئىمىن ئىسمائىل بىر كىشى بىلەن (سىدىقجان ئۇنى ئاكام دەيتتى) قەشقەرگە كېلىدۇ. كېيىن قاغىلىقتىكى چارروسىيە دەۋرىدە كەلگەن خالمەت ئىشان دېگەن كىشىنى پىر - ئۇستاز تۇتۇپ، تەرىقەت يولغا ماڭىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇستازىدىن دۇئا ئېلىپ تاشقورغانغا بېرىپ، ئۆزىنى سەيىد (پەيغەمبەر ئەۋلادى) دەپ ئېلان قىلىپ، سوپىزم - ئىشانلىقنى تەرغىب قىلىدۇ.

سىدىقجان خوجىنىڭ ئاكىسى مەھەممەت ئىمىن شامەكسۇر باشچىلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى قاغىلىققا كەلگەندە، 20 دەك ئەسكەر بىلەن شامەكسۇرغا قوشۇلىدۇ ۋە شامەكسۇر بىلەن بىللە قەشقەرگە بارىدۇ، يېڭىسار ئۇرۇشىدا شامەكسۇر بىلەن بىللە ئۆلىدۇ.

سدىقجان خوجا بىر قانچە يىل ئىچىدىلا يەركەن، قاغىلىق، تاشقورغاندىن يەر - زېمىن، مال - چارۋا قىلىپ باي بولىدۇ. يەرلىك خەلق، بولۇپمۇ تاشقورغان ئەتراپىدىكى خەلقلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئۇلۇغ كىشىگە ئايلىنىدۇ. سدىقجان خوجا ئايدا بىر - ئىككى قېتىم تاشقورغاننىڭ چەت ئەل بىلەن بولغان چېگرا رايونلىرىنى ئايلىنىپ، چېگرا رايونىدىكى مۇرىتلىرىنى يوقلاپ تۇرىدۇ.

1935 - يىلى شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى قولغا ئالىدۇ. 1939 — يىلى تۇرمىدىن بوشىنىپ چىقىپ تاشقورغانغا بېرىپ ئىشانلىقىنى داۋاملاشتۇرىدۇ، بۇ يىللاردا مۇرىت - مۇخلىسلىرىغا «ئازاتلىق، ئەركىنلىك» ئۇچۇن كۈرەش قىلىش ئىدىيىسىنى سىڭدۇرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى كىرگۈزگەن غۇلامخان تۆرە باشچىلىقىدىكى تولۇق قوراللانغان قوشۇن 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاشقورغاننى ئىشغال قىلغاندا، سدىقجان خوجا مۇرىت - مۇخلىسلىرى ئارقىلىق ئىنقىلابچىلارنى دەسلەپ يوشۇرۇن ھالدا يېمەك - ئىچمەك، ياتاق، بېدە - سامان بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىنقىلابچىلار ئويتاغ (قەشقەر) لىنىيە، قىزىل تاغ (يېڭىسار، يەركەننى ئاساس قىلغان) لىنىيىگە ئايرىلىپ، يۇرۇش قىلغاندىن تارتىپ تا 1946 - يىلى 7 - ئايغىچە تاشقورغاننى بازى قىلغان پارتىزانلارنىڭ تاشقورغاندىن يەركەن، قاغىلىققا بارغۇچە بولغان ئارقا سەپ تەمىناتى سدىقجان خوجىنىڭ مۇرىت - مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن ھەل قىلىنىدۇ.

تاشقورغان ئازاد قىلىنىپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا، سدىقجان خوجا ئوتتۇرىغا چىقمايدۇ. كېيىن خەلق سايلىغان مىللىي ھۆكۈمەت باشلىقى كارۋانشاھ بەگ (تاجىك) نىڭ ۋەزىپىسى سدىقجان خوجامنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ، يەنى سدىقجان خوجا شۇ چاغدىلا ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ ۋە 1947 - يىلى ئۆلكىلىك كېڭەش ۋەكىلى بولۇپ ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ. كېيىن ئىلىغا بارىدۇ.

1948 - يىلى 26 - ئاۋغۇست ئىلىدا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزى رياسەتچىلىك قىلىپ تەزىيە نۇتقى سۆزلەيدۇ.

ئابدۇخېۋىر دامولا ھاجىم

ئابدۇخېۋىر دامولا ھاجىم 1900 - يىلى توقسۇن ناھىيە يىلانلىق يېزا خېتىپ كارىزدا ھەسەن ئىسىملىك بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن يىلانلىقتىكى بوستان مەدرىسىدە دىنىي بىلىم ئالىدۇ. 1924 - يىلى قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە بېرىپ بىر مەزگىل ئوقۇغاندىن كېيىن ھىندىستانغا بېرىپ، «دىئوبەن» دىنىي ئۇنىۋېرسىتېتىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. 1925 - يىلى ھەج تاۋاپ قىلىدۇ. ھەج تاۋاپتىن كېيىن 1929 — يىلىغىچە دىئوبەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا داۋاملىق ئوقۇپ، مەۋلۇۋى ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ.

ئابدۇخېۋىر دامولا ھاجىم 1929 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ۋەتەنگە قايتىپ، ساۋاقداشلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن خوتەن كېرىيەدە قىلىپ، كېرىيە جامەسىدە ئۇچ يىل مۇدەررىس بولىدۇ. شۇ مەزگىلدە كېرىيىلىك ئىسىملىك ئايال بىلەن تۇرمۇش قۇرىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي شىنجاڭنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن ئايالىنىڭ ئىقتىسادى بىلەن سەئۇدى ئەرەبىستانىغا چىقىپ كېتىپ، 15 يىللىق ھاياتىنى مىسىردىكى ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىلىم ئېلىش ۋە ھەر قايسى، مەدرىسەلەردە دەرس ئۆتۈش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. شۇ مەزگىلدە «قازى قۇزات» لىق ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ ئولۇم شەھىرىدىكى بىر مەدرىسەدە مۇدەررىس بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ ھەر قايسى سورۇنلاردا قىلغان تەبلىغلىرى بىلەن كەڭ دىنىي ئۆلىمالارنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئىززەت ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا ئەرەبىستانىنىڭ پادىشاھى ھەسەن III

نىڭ كۆرسىتىشى بىلەن باش مۇدەررىس ۋە پادىشاھ ھەسەننىڭ دىنىي مەسلىھەتچىسى بولىدۇ.

ئابدۇخېۋىر دامۇللا ھاجىم سەئۇدى ئەرەبىستاندا بولغان مەزگىلدە ئىسلام ئالىملىرى ئىچىدە يېشىلىگەن مۇرەككەپ دىنىي مەسىلىلەرگە يەشمە بېرىپ، ئىسلام ئەھلى ۋە ئالىملىرى ئىچىدە شۆھرەت قازىنىدۇ. ئابدۇخېۋىر دامۇللا ھاجى سەئۇدى ئەرەبىستاندا ئۆتكۈزگەن 15 يىللىق ھاياتىدا ئون قېتىم ھەج قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ ۋە 1949 - يىلى سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرۇپ قالغان بىر قىسىم جۇڭگولۇق ھاجىلار بىلەن بىرگە، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ۋەتەنگە قايتىش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنىدۇ. 1949- يىلى 3 - ئايدا سەپەرداشلىرى بىلەن بىللە سىنگاپور، شىياڭگاڭ ئارقىلىق شاڭخەيگە كېلىپ، شىنجاڭغا چىقىدۇ. بۇ چاغدا سابىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋەتەنگە قايتقان بۇ كىشىلەرگە زور ئىلتىپات كۆرسىتىدۇ. ئابدۇخېۋىر دامۇللا ھاجىنى ماشىنا بىلەن يۇرتى توقسۇنغا ئاپىرىپ قويىدۇ. ئابدۇخېۋىر دامۇللا ھاجى تۇغۇلغان يۇرتى يىلانلىق خېتىپ كارىزغا كەلگەندە خەلق زور داقلا دۇمباق بىلەن قارشى ئېلىپ، ئالدىن تەييارلاپ قويغان تۇرالغۇ ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

1949 - يىلى 10 - ئايدا ئازادلىق ئارمىيە قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، توقسۇن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھال سوراش ئۈمىكى تەشكىللەيدۇ ۋە ئابدۇخېۋىر دامۇللا ھاجىم مەزكۇر ئۆمەك تەركىبىدە قۇمۇلغا بېرىپ، ئازادلىق ئارمىيىدىن ھال سوراش پائالىيىتىگە قاتنىشىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن ئابدۇخېۋىر دامۇللا ھاجىم يېڭى ھۆكۈمەتنى قىزغىن قوللايدۇ. شۇڭا، توقسۇن خەلقى ئۇنى 1951- يىلى 3 — ئايدا ناھىيە بويىچە ئېچىلغان خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل قىلىپ سايلايدۇ. 1957 - يىلى توقسۇن ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ 1 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا، ئابدۇخېۋىر دامۇللا ھاجىم مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىنىدۇ. يەنە شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ

هەيئىتى 3 - قېتىملىق مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ يىغىنغا قاتنىشىدۇ ۋە دۆلەت رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولىدۇ. ئابدۇخېۋىر داموللا ھاجىم «تۆت كىشىلىك گۇروھ» نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ قولغا ئېلىنىپ، 1971 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى توقسۇندا تۇرمىدە 71 يېشىدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. 1980 - يىلى 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭغا چاپلانغان بەتنامىلار بىكار قىلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ.

ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم

ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم ھىجرىيىنىڭ 1313 - يىلى (مىلادىيە 1896 - يىلى) خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيىسىدە دىنىي ئالىم ئابدۇللا مۇپتى ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. 16 يېشىغىچە گۇمىدىكى ئۆلۈمالاردا ئوقۇيدۇ. شۇ چاغدا تەجەللى ئابدۇللا مۇپتى ھاجىمنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەلۇم ۋاقىت مېھمان سۈپىتىدە تۇرۇش جەريانىدا، ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىمنى شاگىرت قىلىپ تەربىيىلەشنى خالايدىغانلىقىنى ئىزھارقىلىدۇ. ئابدۇللا مۇپتى ھاجىم ۋە ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىملار بۇ ياخشى نىيەتكە رەھمەت ئېيتىپ خۇرسەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىدۇ. نەتىجىدە ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم تەجەللىنىڭ خىزمىتى ۋە تەربىيىسىدە بولۇپ، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن بىلىملەرنى ئۆگىنىدۇ. كېيىن ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم تېخىمۇ كۆپ بىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە، ئابدۇقادىر داموللام ھوزۇرىغا بارىدۇ. ئابدۇقادىر داموللام ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىمنى سەممىي قوبۇل قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرىدۇ ۋە نەتىجىدە ئۇ ئالىي مەلۇمات بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، داموللا ئۇنۋاننى ئالىدۇ.

ئابدۇجېلىل داموللا ھاجىم ئوقۇش پۈتتۈرۈپ گۇمىغا قايتىپكەلگەندىن كېيىن، قابىلىيەتلىك ئوقۇغۇچى - تالىپلارغا

ئىلىم ئۆگىتىدۇ ۋە كىشىلەرنى تەرەققىياتتا ئارقىدا قېلىشقا سەۋەب بولىدىغان خۇراپاتلىققا، مۆتەئەسسىپلىككە قارشى كۈرەش قىلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ 1934 - يىلى ھەج قىلىش ئۈچۈن ئەرەبىستانغا بارىدۇ. 1934 - يىلى ھەج قىلىش سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپلا، باندىت شېڭ شىسەي تەرىپىدىن بىگۇناھ قولغا ئېلىنىپ، 43 يېشىدا پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

مەخمۇت ئاخۇن داموللام

مەخمۇت ئاخۇن داموللام ئاتۇشلۇق بولۇپ، 1934 - يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان. ئۇ قەشقەر، بۇخارالاردا ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى، تىل - ئەدەبىيات، لوگىكا، ئىسلام دىنى، ئاسترونومىيە، تەبىئەت، ھېساب قاتارلىقلار بويىچە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىققان. قەشقەردە 30 يىلدىن كۆپرەك مۇددەرس بولۇپ تۇرۇش جەريانىدا، سانسىز تالىپلارنى ئوقۇتۇپ، دىلىنى يورۇتقان.

ئوسمان قارىي ھاجىم

ئوسمان قارىي ھاجىم 1915 - يىلى بورتالادا تۇغۇلىدۇ. 1924— يىلىدىن 1934 - يىلىغىچە ئاتۇش، قەشقەرلەردە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1934 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە قەشقەر ۋالىيسى يۇنۇسبەگنىڭ تەربىيىسىدە بولۇپ، يۇنۇسبەگنىڭ بۇيرۇشى بىلەن 1935 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى شەرق ئىنستىتۇتىنىڭ تاشىغىچە قورغاس كادىرلار تەربىيىلەش كۇرسىدا ئوقۇيدۇ. 1939- يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە قورغاس ناھىيىسىدە قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە دۆڭ مەھەللە ئۇيغۇر مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى ۋە مۇدىر بولىدۇ. 1944 - يىلى 11 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، 1945 - يىلى 1 - ئايدىن 12 - ئايغىچە ئىلى

ۋىلايەتلىك، قورغاس ناھىيىلىك تەپتىش ئىدارىلىرىدە خىزمەت قىلىدۇ. 1946- يىلىدىن 1953- يىلىغىچە قورغاس ناھىيە ۋە ئىلى ۋىلايەتلىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1953 — يىلىدىن 1953 - يىلىغىچە بېيجىڭ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇيدۇ. 1955 - يىلىدىن 1962 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق چاي شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورى، 1962 - يىلىدىن 1981 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات سودا كوپېراتىپ يەرلىك مالىلار مېۋە - چېۋە شىركىتىنىڭ مەسئۇلى، 1981 - يىلىدىن 1987 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولىدۇ. 1987 - يىلى 3 - ئايدا دەم ئېلىشقا چىقىدۇ.

ئوسمان قارىي ھاجىم 1996 - يىلى 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى 82 - يېشىدا يۈرەك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

شېرىپجان دامولا ھاجى

شېرىپجان دامولا ھاجى 1917 - يىلى توقسۇن ناھىيىسىدە مەرىپەتپەرۋەر ۋە دىنىي زات ئابدۇغوپۇر دامولاھاجى مەۋلۇۋى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن 1932- يىلىغىچە توقسۇندا باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە، 1932 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە توقسۇن بازىرىدىكى مەدرىسەدە ئوقۇيدۇ. 1942- يىلىدىن 1947 - يىلىغىچە قەشقەر خانلىق مەدرىسە ۋە ساقىيە مەدرىسەدە ئوقۇيدۇ. 1947 - يىلىدىن 1958 - يىلىغىچە توقسۇن ناھىيە بازىرىدىكى مەدرىسەدە مۇدەررىس بولۇپ، قوشۇمچە دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1958 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شېرىپجان دامولا ھاجى ئازادلىقتىن كېيىن سىياسىي، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ، 1956 - يىلى توقسۇن

ناهيىلىك سياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، 1979 - يىلىدىن 1980- يىلىغىچە توقسۇن ناھىيە قىزىل بايراق گۈڭشىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، 1981 - يىلى توقسۇن ناھىيىلىك سياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولىدۇ ۋە شۇ يىلى مەملىكەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتى ئۈيغۇشتۇرغان بەش كىشىلىك ئۆمەك تەركىبىدە مىسر، ئېگىرىيە دۆلەتلىرىدە زىيارەتتە بولىدۇ.

1983 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ياڭخاڭ جامەسىگە ئىمام، ئۇرۇمچى شەھەرلىك سياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، تىيانشان رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى، 1984 - يىلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ خۇيجىڭى بولىدۇ. شۇ يىلى مەركەز تەشكىللىگەن دۆلەتلىك ھەج قىلىش تەركىبىدە ھەج قىلىدۇ.

1985 — يىلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، 1986 - يىلى مەملىكەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولىدۇ. 1991 - يىلى 12 - ئايدىن 1992 - يىلى 1 - ئايغىچە مەملىكەت بويىچە ئۈيۇشتۇرۇلغان ئۆمەكنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سۈپىتىدە، سەئۇدى ئەرەبىستانىدا زىيارەتتە ۋە ئۆمۇر ھەج پائالىيىتىدە بولىدۇ.

1993 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ئەزاسى، مىللەتلەر، دىنىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن خۇيجاڭى، 1994 — يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ فوندى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولىدۇ.

يەتتىنچى باب

سەلەي چاققان[1]

سەلەي چاققاننىڭ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەد سالىھ، قىسقىچە ئىبىيتقاندا مەتسەلەي، ئۇنىڭ «ئەپچىلەم»، «گەپچىلەم»، «موللا»، «چاققان» دېگەندەك لەقەملىرى كۆپ بولغان، كېيىنرەك ئەسلىي ئىسمىغا «چاققان» سۆزى قوشۇلۇپ، «سەلەي چاققان» ئاتىلىپ كەتكەن.

سەلەي چاققان تەخمىنەن مىلادىيە 1790 ـ يىللىرى قەشقەر ۋىلايىتى توققۇزاق ناھىيىسى ئوپال يېزىسىدا ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى مۇھەممەد ئاخۇن مال بېقىپ، موزدۇزلۇق، ناۋايىلىق قىلىپ كۇن كەچۈرگەن بولۇپ، كېيىن مالدىنمۇ ئايرىلىپ، كۆپ ئۆمرى ناۋايىلىقتا ئۆتىدۇ.

سەلەي چاقان مالنى ياخشى تونۇيدىغان سىنچى، چېۋەر ئوغلاقچى، راۋابچى، مۇئامىلىدە مۇلايىم، خۇش چاقچاق دادىسىنىڭ تەسىرىدە زېھنى ئۆتكۇر، قولى ئەپچىل، كۇلۇپ تۇرىدىغان ئوچۇق بالا بولۇپ يېتىلىپ، كىچىكىدىلا كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلايدۇ. بالىلارنىڭ كوچا ئويۇنلىرى، توي ـ تۆكۈنلەردە، بارات كېچىلىرىنىڭ تۈنەك ئويۇنلىرىدا بالىلارنىڭ باشلامچىسى بولىدۇ.

---

① سەلەي چاققان توغرىسىدا يېزىلغان بۇ يازما داۋۇت تۆرەخمەتنىڭ 1955 ـ، 1956 ـ يىللىرى قەشقەرگە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاشقا بارغاندا توپلىغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن يازغان «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» دېگەن كىتابىدىن «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى تەھرىر ھەيئىتى قىسقارتىپ ئېلىپ، شۇ ژۇرنالنىڭ 1998 ـ يىلى 4 ـ سانىغا باسقان ماقالىدىن ئېلىندى.

لېكىن، ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ «يامان كۆزدىن خالىي» بولۇشى ۋە ياش زېھنىنى بىلىمگە سەرپ قىلىشى ئۈچۈن ئۇنى مەكتەپتە ئوقۇشقا زورلايدۇ. ئۇ دىنىي مەكتەپتە ياخشى ئوقۇپ، ئۇچ ـ تۆت يىل ئىچىدە ئەرەبچە، پارسچە كىتابلارنى سۈدەك ئوقۇيالايدىغان بولىدۇ. كېيىن قەشقەر شەھىرىدىكى تاغىسى زېرىپ زەرگەرنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەر شەھىرىدىكى خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇيدۇ ئەمما، ئۇ بۇ بىلىم دەرگاھىدا ئۇزاق ئوقۇيالمايدۇ، ئاتىسى ۋاپات بولۇشى بىلەن شەھەرگە كۆچۈپ كەلگەن ئائىلىسىگە ئۆزى قاراشقا مەجبۇر بولىدۇ. سەلەي ئاتىسىنىڭ قەرزلىرىنى تۆلەپ، ئۆينى ئۆزى باقىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىپ، ئانىسىغا تەسەللى بېرىدۇ، ئاتا كەسپى ناۋايچىلىقىنى داۋاملاشتۇرۇپ، تىرىكچىلىك كويىغا كېرىپ كېتىدۇ. سەلەي ئاتىسىنىڭ يالغۇز ھۇنەرىنىلا ئەمەس، باشلانغۇچ ھالدا سەنئەتنىمۇ ـ ناخشا ئېيتىش، راۋاب چېلىش، چاقچاقنىمۇ ئۆگىنىدۇ. قەشقەر شەھىرىدىكى تۇرلۇك تاماشا، توي ـ تۆكۈن، باراۋەت، مەشرەپ، تاۋاپ ـ سەيلىلەرگە قاتنىشىپ، خەلق ئارىسىدىكى خىلمۇ خىل سازەندە، شائىر، قوشاقچى، ئۇسسۇلچى، ئويۇنچى ـ دورامچى، مەسخىرىۋاز، سۆزمەن قىزىقچىلارغا ئارىلىشىپ، ئۇلاردىن ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ چاقچاقلىشىش جەھەتتىكى تالانتىمۇ چاپسان ئۆسىدۇ. ئۇ شۇ چاغلاردا 20 ياشلاردا بولسىمۇ، سۆز ئويۇنلىرىدا تەڭتۇشلىرىدىن ئۈتۈپ كېتىدۇ. كۈندىن ـ كۈنگە نامى يېزا، شەھەرلەرگە تارىلىشقا باشلايدۇ. كىچىكىدىن خەلقنىڭ جەبىر ـ كۈلپەتلىرىنى ئۆزىگۈزى بىلەن كۆرۈپ ئۆسكەن سەلەي ئەمدى بولسا، يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى يېقىندىن كۆرۈپ سېلىشتۇرۇپ، ئاڭ ـ سېزىم جەھەتتە بارا ـ بارا ئويغىنىپ، كەمبەغەللەرگە يان بېسىشقا باشلايدۇ.

سەلەي چاققان ئاتا كەسپى ـ موزدۇزلۇق، ناۋايلىقتىن باشقا، تۇمۇرچىلىك، باپكارلىق، ياغاچچىلىققا ئوخشاش نۇرغۇن ھۇنەرلەرنى بىلىسمۇ، ئۇ ئاساسەن ناۋايچىلىق بىلەن كۈن

كەچۈرىدۇ. ئۇ شۇ ئارىدا بىر مەزگىل قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىدىن بەگ ھۇزۇرىدا ئوردا قىزىقچىسى ۋە باش ئاشپەز سۈپىتىدە ئىشلەيدۇ. لېكىن، ئوردا ھاياتى بۇ ئەركىن، خوش كۆڭۈل ۋە تېتىك سەلەي ئۇچۇن بەكمۇ خورلۇق ۋە زېرىكىشلىك تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭغىچە ھاكىمدارلار جانغا زىق بىلەن مىخ بولۇپ تۇرىدىغان سەلەينىڭ «كۈلكە - قىزىقچىلىقلىرى» دىن جانلىرى جاق تويۇپ، سەلەينى كۆزدىن نېرى قىلىشنى كۆزلەيدۇ.

سەلەي چاققان باشقا جايلاردىمۇ - يەركەن، خوتەن، ئاقسۇغا ئوخشاش شەھەرلەردىمۇ بولىدۇ، ئاتۇشتىمۇ كۆپ تۇرىدۇ. بۇ جەرياندا ئۇنىڭ بىلىم، ھۈنەر ۋە قىزىقچىلىق ماھارىتى بېيىپ، ناخشا، ساز، ئۇسسۇل، قوشاقچىلىق ۋە دورامچىلىق - تەقلىدچى، مەسخىرىۋازلىققا ئوخشاش قىزىقچىلىق ئۇيۇنلىرىدىن ئىبارەت خەلق سەنئىتىدە، بولۇپمۇ قىزىقچى - سۆزمەنلىكتە تارىختا ئۆچمەس داڭق قالدۇرىدۇ. ئۇ مىلادىيە 1850 - يىلى 60 ياشتىن ئېشىپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

سەلەينىڭ قىزىقچىلىقى ئۇنىڭ يۇمۇرىستىك ئاجايىپ سۆز ئۇيۇنلىرى ساھىبى ئىكەنلىكىدە نامايان بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تالانتى ئۇنىڭ لەتىپە، ھەجۋىي ھېكايە ۋە ھەجۋىي ناخشا - قوشاقلىرىدىن ئايدىڭ - ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

سەلەي - سىلىق ۋە ئۆتكۈر لەتىپە ماھىرى، ئۇ يالىڭاچ، قوپال كۈلكە سۆزلەرنى ئەمەس، ئەكسىچە ناھايىتى سىلىق - سىپايە، ياپتا گەپلەر قىلىشنىڭ ئۇستىسى، ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن دۇشمەن ياكى قارشى تەرەپلەرمۇ سېھىرلىنىپ، تۇيماي قىلىپ، كۈلۈپ كېتىدۇ.

سەلەينىڭ قايسى دائىرىدىكى لەتىپلىرى، شاڭخو، چاقچاقلىرى بولسۇن، يات سىنىپ، يات تىپنى تەنقىدلەشكە، ئۆزىنى - دوستىنى بولسا ئۈلۈغلاشقا، نۇقسانى بولسا ئۇچۇقداشقا قارىتىلىدۇ. سەلەي چاققان لەتىپلىرى ناھەقچىلىققا قارشى

تۇرسۇنغان ئادالەتپەرۋەرلىكنى، خۇراپىي، مەۋھۇم پىكىرلەرگە قارشى روشەن ھۆر پىكىرلىكنى، نادانلىقنىڭ قۇلى بولماي، پاراسەتنىڭ پىدائىيسى بولۇشنى تەرغىب قىلىپ، چىرايلىق ۋە ئەڭ تەسىرچان كۆلكە دەستۇرلىرى سۈپىتىدە جارالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇستۇن تەبىقىلەر ياكى شۇنىڭغا مەنسۇپ شەخسلەر سەلەبىنىڭ كۆلكىسىنى بوغۇپ ياكى ئۇنىڭ لەتىپىلىرىنى ئەخلاقسىز، بىھايا لەتىپىلەرگە ۋە ئۇنى لەت قىلىش قورالى سۆز - چۆچەكلەرگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن. ھاكىمدار، روھانىي ۋە ئازغۇنلار سەلەي لەتىپلىرىنى يېزىققا - كىتابلارغا ئېلىش بۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا تىلغا ئېلىپمۇ قويمايدۇ، پۈتۈن كۈچ ۋە ئىلاجىنى ئىشلىتىپ، باشقىلارنىمۇ تىلغا ئالمايدىغان قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. تىلغا ئالغان ھالەتتىمۇ ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ خۇنۇك بوياقلىرى بىلەن ياساپ بۇزىدۇ ۋە ئۆزگەرتىدۇ.

سەلەي چاققان دائىم ئۇمىدۋارلىق روھى بىلەن سۇغىرىلغان لەتىپە، قوشاق ۋە پاراڭلىرىدا قارنى توق جانابلارنىڭ سىياقى سۆلەتلىك، سۇمباتلىق كۆرۈنگەن بىلەن قەلبى كاۋاك ياكى ئىچى پۈتۈنلەي پىسق - پاسات، ئەيىب - نۇقسانلار بىلەن تولغانلىقىنى ئاشكارىلاپ تاشلايدۇ.

سەلەي چاققان لەتىپىلىرى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئۇ ئۆز سۆز قىزىقچىلىقىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆلكە پەيدا قىلغۇچى جىمىكى سۆز، ماقال ۋە ئىبارىلەردىن پايدىلىنىشقا ئۇستا. بۇنىڭغا مىسال قىلىپ، «تېتىقسىزلىققا قېتىقسىزلىق»، «دېھقان ئۇلۇغ»، «كۆچۈك»، «كىچىك» لەتىپىلىرىنى ئاتاشقا بولىدۇ. ئۇ خەلق ئېغىز ئىجادىنىڭ جىمىكى ساتىرىك، يۇمۇرىستلىق نەمۇنىلىرىدىن، قىزىق بېيىت، قوشاق، ھەجۋىي چۆچەك، لەتىپە، چاقچاق شاخىو ۋە باشقىلاردىن كەڭ پايدىلىنىدۇ.

سەلەي — دانا قىزىقچى، ئۇنىڭ دانالىقى ھەدىسلا كۆلكە پارتلىتىدىغان لەتىپىلىرىدىلا ئەمەس، قارشى تەرەپنىڭ

پاراسەتسىزلىكىنى ئايمماي پاش قىلىپ، ئولتۇرغۇزۇپ قويىدىغان، شاھىتلار ۋە ئاڭلىغۇچىلار ئىشىنىڭ تېگىگە تەپەككۇر بىلەن كېيىن يېتىپ، ئاندىن مەغرۇرانە كۈلىدىغان لەتىپىلىرى بىلەن ئەمگەك ئىھتىياجىنىڭ قايغۇسىغا شادلىق بېغىشلايدىغان ئاقىلانە مەسلىھەت تېپىدىكى لەتىپىلىرىدە نامايان بولىدۇ. ئۇنىڭ شۇنداق دانالىقىغا سۆزدە چېچەنلىكىگە «كۈن ياخشى»، «ئېتىقاد»، «دوزاخ نەدە»، «قازاننىڭ دۈم كۆرۈنۈشى يامان»، «ئۇجمە سايىسىدا» دېگەن لەتىپىلەر دەلىل بولالايدۇ.

سەلەي ھازىر جاۋاب قىزىقچى، ئۇنىڭ سۆز - ھەرىكىتى قىزىق بولۇش بىلەن بىللە قىرلىق، مەزمۇنلۇق ۋە يۇقىرى ھارارەتلىك، بۇنىڭغا ئۇنىڭ كۆپ ھۇنەرلىك ئىكەنلىكى، سەنئەتكارلىقى، كۆرگەننى ئەينەن دورايدىغان تەقلىدۋازلىقى ۋە كۈلكە ھەرىكىتىدە ئىجادىي تېز كارلىقى مىسال بولىدۇ.

مەلۇمكى، تارىخنى خەلق يارىتىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ قەھرىمانلىرىنىمۇ خەلق يېتىشتۇرىدۇ. دېمەك، فولكلور قەھرىمانى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەڭ تەسىرچان، ئەڭ تارقىلىشچان، ئىخچام ۋە ئۆتكۈر ژانىرى - لەتىپە قەھرىمانىنىمۇ خەلق يارىتىدۇ. قىزىقچىلىق قەھرىمانلىرىمۇ خەلقتىن ئۆگىنىپ يېتىشىدۇ. سەلەي چاقچاقنىڭ تەرجىمھالىدىن مەلۇمكى، ئۇ كىچىدىنلا ئۇستا راۋابچى، ماھىر غەزەلخان بولغان ئاتىسىدىن نۇرغۇنلىغان قوشاق، بېيىت ۋە ھەر خىل لەتىپىلەرنى ئۆگىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ھاياتىدا ئەزەلدىن موزدۇزخانىلارمۇ سەنئەت ئوچىقى بولۇپ كەلگەن. سەلەينىڭ ئاتىسى مۇھەممەتنىڭ ھويلىسىدىكى موزدۇزخانىدىن ھېچقاچان ئادەم ئۈزۈلمەيتتى. ئۇ يەرگە يىغىلغانلار تۇرلۇك جەڭنامىلەر، چۆچەكلەرنى ئېيتىشىپ ياكى دۇتار، راۋاب، تەمبۇر چېلىشىپ، ناخشا ئېيتىشىپ كۆڭۈل ئېچىشاتتى. موزدۇزخانىدا كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرى ياش سەلەينىڭ دىلىغا ئۆچمەس بولۇپ ئورناپ قالىدۇ. سەلەي مەدرىسەدە ئوقۇغان چاغلىرىدا شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن يېقىندىن تونۇشىدۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇر كلاسسىك

شائىرلىرىنىڭ، ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى زوقمەنلىك بىلەن ئوقۇغىنىدۇ. ناھايىتى نۇرغۇن ھېكايە، غەزەل، نەقىل ۋە ھېكمەتلەرنى بىلىۋالىدۇ. تۇغما تالانت ئىگىسى بولغان سەلەي چاققان ئۇچۇن مۇنداق قولايلىق شارائىتلار ئۇنىڭ قوشاقچىلىقتىمۇ قابىلىيىتىنىڭ پەرۋاز قىلىشىغا مۇمكىنلىك بېرىدۇ. سەلەي ھەقىقەتەن ماھىر ۋە قاياناق ئىلھاملىق، ھۇزۇر بەخش قوشاقچى. ئۇنىڭ قوشاقلىرى ئەمگەكچىگە روھ، ئاشىققا ئارام، دەردمەنگە داۋا، زالىمغا زاۋال، جاھىلغا جۇۋالدۇرۇزدۇر، ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك، بايلارغا قارشى كۇرەش قىلىش روھى يالقۇنلاپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئۇنىڭ قوشاقلىرى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن، مەزمۇن ـ ئىدىيە جەھەتتىن بولسۇن، ئاددىي خەلقنىڭ كۇڭلىگە ناھايىتى يېقىن.

قىزىقچى موللا زەيدىن

داڭلىق خەلق قىزىقچىسى موللا زەيدىن 1815 ـ يىللار ئەتراپىدا لۇكچۇنىڭ باغرا يېزىسىدا نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ كىچىكىدە بىر خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقىرىپ، 11 يېشىدا لۇكچۇن ۋاڭلىق «مەدرىسە»گە كىرىپ ئوقۇيدۇ ۋە بۇ مەدرىسەدە 17 ياشقىچە ئوقۇپ ئەرەب، پارس تىلىنى ئۇگىنىپ، نەۋائى، سوپى ئاللايار، قولخوجا ئەخمەت، شامەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا ئېلىپ، كۇزگە كۇرۇنگەن مولللاردىن بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ زەيدىن دېگەن ئىسمىنىڭ ئالدىغا «موللا» دېگەن نام قوشۇلۇپ، موللا زەيدىن دەپ ئاتىلىشقا باشلايدۇ.

موللازەيدىن ياشىغان دەۋردە زالىم ۋاڭلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ خەلقتە سېلىۋاتقان زۇلمى ھەددىدىن ئاشقان، مۇتەئەسسىپ مولللار ۋاڭ، گۇڭلارغا قول چوماق بولۇپ خەلقتە زۇلۇم سېلىۋاتقان يىللارئىدى. موللا زەيدىنىنىڭ قەلبىدە زالىملارغا قارشى كۇچلۇك

نەپرەت، خەلق ئاممىسىغا نىسبەتەن چەكسىز ھېسداشلىق تۇيغۇ بولغاچقا ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر، يۇمۇرىستىك چاقچاقلىرى ئارقىلىق زالىم ۋاڭلار، ئاچ كۆز، پارىخور ئەمەلدارلار، ئالدامچى، ساختىپەز مۇللىلارنى مەسخىرە قىلىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ دەرد - ھەسرەتلىرىگە ئېچىنىپ، ئۇلارنىڭ ھەققانىي تەلەپ، ئارزۇلىرىنى ھىمايە قىلىدۇ.

ئۇنىڭ لەتىپىلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى مول، قۇرۇلۇشى ئىخچام، تىلى راۋان قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇنىڭ باي خوجاملارغا قاراتقان ئۆتكۈر، ئاچچىق مەسخىرىلىرى زالىم زومىگەرلەرگە كۈچلۈك زەربە بېرىدۇ، كۆڭۈلنى ئاچىدىغان يېقىملىق چاقچاقلىرى خەلقنىڭ قەلبىگە يورۇقلۇق ۋە راھەت بېغىشلايدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ لەتىپىلىرى دەۋردىن - دەۋرگە، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا كۆچۈپ، نامى نەسىردىن ئەپەندى، سەلەي چاققان قاتارلىقلارنىڭ نامى بىلەن بىرگە ھازىرغىچە خەلق قەلبىدە ساقلىنىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مۇنبىرىدە مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

موللا زەيدىن تەخمىنەن 1880 - يىللار ئەتراپىدا ئۆز يۇرتىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ خەلقپەرۋەرلىككە ئىگە لەتىپىلىرى خەلق ئارىسىدا تېخىمۇ كەڭ يىلتىز تارتىپ ھەمدە پۈرەكلەپ ئېچىلىپ، دەرسلىك قوللانمىلارغا كىرگۈزۈلۈپ، ئەۋلادلار قەلبىگە سىڭدۈرۈلمەكتە. موللا زەيدىن توغرىسىدىمۇ تېلېۋىزىيە فىلىمى ئىشلىنىپ، خەلقنى تەربىيىلەش رولىنى ئويناماقتا.

موللا مۇسا سايرامى

مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى ۋە ئەدىبى موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى مىلادىيە 1826 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقىر يېزىسىدا دۇنياغا

كېلىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى موللا ئەيسا بىننى موللا ئەزىزخان خوجا ئەينى ۋاقىتتىنكى كۆزگە كۆرۈنگەن دىنىي زاتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئوغلىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە ناھايىتىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە ئۇنى يەتتە يېشىدىلا ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان سايرام مەدرىسىدە ئوقۇتۇپ باشلانغۇچ ساۋاتىنى چىقىرىدۇ. 1847 - يىلى 9 - ئايدا ئۇنى ئەينى زاماندا جەنۇبىي شىنجاڭدا داڭلىق بولغان كۆچادىكى ساقساق مەدرىسىگە ئوقۇشقا بېرىدۇ. بۇ مەدرىسەنىڭ مۇدەررىسى شۇ زاماندىكى داڭلىق ئۇيغۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولغان موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت دېگەن كىشى ئىدى. موللا مۇسا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە ئۇستازىنىڭ غەمخورلۇقىدا، قۇرئان، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، (تەقۋىم كالىندار شۇناسلىق)، ئاسترونومىيە ئىلىملىرى ھەمدە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆگىنىپ، «بالا موللا»، «موللا مۇسا» دېگەن نامىلار بىلەن تونۇلۇشقا باشلايدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ ئۇستازى موللا ئوسمان ئاخۇنىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك روھىنىڭ تەسىرىدە ئىدىيە جەھەتتىمۇ يېتىلىشكە باشلايدۇ. ئۇ 1854 - يىلى مەدرىسەنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، ئانا مەكتىپى سايرام مەدرىسەدە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

1864 - يىلى كۇچار قوزغىلىڭى پارتلىغاندىن كېيىن، موللا مۇسا سايرامى تالىپلىرىنى باشلاپقوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ ۋە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق سەركەردىسى ماخمۇددىن خوجىنىڭ مۇھۇرچىسى ئومۇمىي ئىشلار باشلىقى بولىدۇ. بۇ جەريانىدا خىزمەتتىكى مەسئۇلىيەتچانلىقى، بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭ، چوڭقۇرلۇقى، كەمتەر، كىچىك پېئىللىقى بىلەن قوزغىلاڭچىلار ۋە خەلق ئارىسىدا زور ئابرۇيغا ئىگە بولىدۇ. 1867 - يىلى ياقۇپبەگ ئۇچتۇرپاننى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئۇ ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزا باباببەك ھىسارىنىڭ كاتىپى بولىدۇ. 1877 - يىلى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن موللا

مۇسا سايرامى ئاقسۇدا قىلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 40 يىلغا يېقىن ۋاقىتنى يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرىغا بېغىشلايدۇ. بۇ جەريانداا ئۇ بىر مۇنچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازىدۇ. بۇلاردىن مەشھۇرراق بولغانلىرى «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»، «دەربايان ئەسھابۇل كەھف»، «تارىخىي ئەمنىيە»، «دىۋان مەسنەۋى»، «تارىخىي ھەمىدى»، «سالامنامە» قاتارلىقلاردۇر.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ كېيىنكى ئۆمرى ناھايىتى ئېغىر چىلىق ئىچىدە ئۆتىدۇ، بۇ ئېغىر تۇرمۇش ئۇنى جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلاشتۇرىدۇ. 1917 - يىلى 81 ياشقا كىرگەن موللا مۇسا سايرامى ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ يۇرتى سايرامغا قايتىدۇ. شۇ يىلى 4 - ئايدا ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بىرى، تارىخشۇناس موللا مۇسا سايرامى بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدۇ ۋە ئانا يۇرتى ئاناقىر يېزىسىغا دەپنە قىلىنىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

«تارىخىي ھەمىدى»، «تارىخىي ئەمنىيە»، «بۇلاق» مەجمۇئەسى 1985 - يىللىق سانىدا ئەنۋەر بايتۇرنىڭ «موللا مۇسا شېئىرلىرى» غا يازغان «كىرىش سۆزى».

يۈسۈپ تەيجى

شائىر يۈسۈپ تەيجى ئىنبنى جۇبەير ئىنبنى پەتەنوش غېربىي 1864 - يىلى قۇمۇل شەھىرىدە سۇنغان بەگ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى جۇبەير بەگ مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ دەۋرىدىكى پەتەنوش تەيجىنىڭ چوڭ ئوغلى. پەتەنوش تەيجى، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ «پۇقرالارنى ۋاڭغا قارشى قوتراتتى ۋە ئۇلارنىڭ ھەربىكتىنى قوللىدى» دەپ خانغا سۇنغان مەلۇماتقا ئاساسەن خانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئايالى، ئوتتۇرانچى ئوغلى بىلەن

بىللە باربكۆلدە قەتل قىلىنغان. بۇ ئىش ئۆسمۇر يۈسۈپكە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ قۇمۇل مەدرىسەلەردە ئوقۇغان مەزگىلدە غۇربەتچىلىكتە ياشايدۇ. لېكىن، ئۇ بىلىمگە زور ئىشتىياق باغلاپ، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى پۈختا ئۆگىنىش بىلەن بىرگە، ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پۈختا ئۆگىنىدۇ. نەتىجىدە ئىلىم ساھەسىدە يېتىلىپ، خەلقپەرۋەر كىشى بولۇپ، كۆزگە كۆرۈنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭ ئوردىسىدا يوسۇل، مىراقۇل، مەلۇمچى (بۇلار ئوردا ئەمەل ناملىرى)، 49 يېشىدا تەيجى بولىدۇ. تەيجى بولغان مەزگىلدە ئوردىغا ئىلىم ئەھلىنى يىغىپ، ئوردىدا خەتتاتلىق كۇرسى ئېچىش بىلەن بىرگە، ئوردا زىيالىيلىرىنى ھەر جەھەتتىن تەربىيىلەيدۇ. ئۆزىمۇ ئۇستا خەتتات بولۇپ يېتىلىدۇ. ھەم تەببىي بىلىمنى ئۆگىنىپ، تېبابەتچىلىكتە كۆزگە كۆرۈنىدۇ. ئۇ ئوقۇش ۋە خىزمەت جەريانلىرىدا غېرىبى تەخەللۇسىدا ئادالەت، ھەققانىيەتنى ياقلايدىغان كۆپلىگەن، شېئىر، نەزمە، نەسىھەتنامىلەرنى يازىدۇ. يۈسۈپ تەيجى غېرىبى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، جامائەت خىزمىتىدە بولۇپ، 1937 - يىلى ھەج تاۋاپ قىلىپ، قايتىپ كەلگەندە، تۇرپان قارا غوجا كارىزىدا تۇرىدۇ، يەنى ئۇ بۇ يىللار شېئىر تۇنقۇن قىلىش دەۋرى بولغاچقا، ئۆزىنى تۇنقۇن بولۇشتىن قاچۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ 1938 - يىلى ئۇنىڭ ئارزۇلۇق ئوغلى مەۋرۇپبەگ شېئىر شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدۇ. شۇڭا، يۈسۈپ تەيجى غېرىبى قۇمۇلغا قايتمايدۇ. ئۇ 1940 - يىلى 76 يېشىدا تۇرپان قاراغوجا كارىزىدا ئالەمدىن ئۆتۈپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىدى.

ئابدۇلئەزىز مەخسۇم

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پىشقەدەملىرىدىن بىرى بولغان ئابلىز مەخسۇم (ئەزىزى) 1899 - يىلى ئاتۇش مەشھەتىنىڭ

ئازاق يېزىسىدا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مائارىپىنىڭ ئاساسچىسى ۋە يېتەكچىسى ئابدۇقادىر ئابدۇۋاراس قەشقىرى (1862 - 1924) ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ دادىسىنىڭ تەربىيىسىدە دىنىي تەلىم ئېلىپ، پارس، ئەرەب ۋە تۈرك تىللىرىنى خېلى پۇختا ئىگىلەيدۇ. تارىخىي، كلاسسىك ئەدەبىي كىتابلارنى ئوقۇيدۇ. كېيىن قەشقەر خانلىق مەدرىسەگە بېرىپ ئوقۇيدۇ. ئۇ يەنمۇ چوڭقۇرلاپ بىلىم ئېلىش ئارزۇسىدا ھىندىستانغا چىقىپ، ئالىي بىلىم يۇرتىدا ئوقۇش جەريانىدا ھىندىستان خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە قارشى كۆرىشىنى قوللاپ نامايىشقا قاتنىشىپ، ئەنگلىيە تۇرمىسىگە ئالتە ئاي قامىلىدۇ. 1924 - يىلى دادىسى ئەكسىيەتچىل ئىستىبدادىلار تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ھەرخىل سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ ۋە شېئىر شىسەي، گومىنداڭ دەۋرىدە ۋەتەنپەرۋەر، ئىلغار زات، دەپ قارىلىپ، كۆپ قېتىم تۇرمىگە قامىلىدۇ. ئابلىز مەخسۇم 1946 - يىلى خەلقچىل سايلامدا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ سايلىنىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن لېچۇن شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. 1951 - يىلى چاۋشەنگە ياردەم بېرىشتە نۇرغۇن مال - مۈلكىنى ھەدىيە قىلىدۇ.

ئۇنىڭ ئىجادىيىتى 1920 - يىللاردا باشلانغان بولۇپ، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى كۆپ شېئىرلىرى ئېلان قىلىنمايدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى يازغان خەلقنى غەپلەت ئۇيقۇدىن ئويغىتىپ، تەرەققىياتقا، مىللىي باراۋەرلىككە، ئازادلىق ۋە ھۆرلۈككە ئېرىشىش ئۈچۈن كۈرەشكە يېتەكلەيدىغان جەڭگىۋار شېئىرلىرى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئابلىز مەخسۇم 1982 - يىلى تۇيۇقسىز ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەت فەيزى

مۇھەممەت فەيزى 1909 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ

خانئېرىق يېزىسىدا ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئاتىسى موللا ئاخۇن ھاجىم ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق مۇدەررىسلىرىدىن بولۇپ، پەرزەنتلىرىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلەتتى. مۇھەممەت فەيزى ئىنىسى ئەھمەد زىيائى بىلەن بىرلىكتە ئاتىسىنىڭ قولىدا بىلىم ئالىدۇ. 1920 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەر شەھىرىدە چاھارسۇ مەدرىسەگە ئوقۇشقا كىرىپ، مامۇت ئاخۇن دامۇللام، شەمشىدىن دامۇللام، زىرىنى قارى ھاجىم قاتارلىق شۇ دەۋرنىڭ نوپۇزلۇق مۇدەررىس، ئالىملىرىدىن دەرس ئېلىپ، ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىدۇ ۋە تۈركىي، خەلقلەر ئارىسىدا نامى مەشھۇر بولغان ئالىم مۇسا جارۇللانى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئالىدۇ. ئۇ شۇ يىللاردا شەرىئەت ئىلمى، تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە قاتارلىق ئىلىمنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرى بويىچە يۇقىرى مەلۇماتقا ئېرىشىدۇ. ئىلىم ساھەسىدىكى مۇتەۋەر ئۇستازلار ئۇنى «ئىقتىدارلىق ياش ئالىم» دەپ ئاتىشىدۇ.

مۇھەممەت فەيزى تۈركىي تىللاردا ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىدا يېزىلغان ئەدەبىي، ئىلمىي ئەسەرلەرنى كۆپلەپ ئوقۇش بىلەن بىرگە، چوڭقۇر مۇتالىئە قىلىپ، ئەرەب، پارس تىللىرى ۋە بۇ تىللارنىڭ قانۇنىيەتلىرى ھەققىدىكى بىلىمدە كامالەتكە يېتىدۇ. ئۇ بىر ئەرەب تىلى مۇتالىئە سورۇنىدا: «ئەرەب تىلىنىڭ سەرپ، نەھۋىسى (گرامماتىكا ۋە سىنتاكسىسى) دۇنيادىن پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇنى قايتىدىن ئەينەن تۇرغۇزۇپ چىقالايمەن» دەيدۇ. ئۇ چاھارسۇدىكى ئوقۇشىنى تاماملىغاندىن كېيىن، ساقىيە مەدرىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىپ، تالىپلارنى ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، بىر قانچە يىل تۈرمە ھاياتىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، قەشقەردە مائارىپ ئىدارىسى، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا كاتىپلىق خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ. مۇھەممەت فەيزى 50 - يىللاردا

كىيىنكى ھايات‌تىنى ئاساسەن ئائىلە شارائىتىدا ئەدەبىي - ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا كىشىلەرگە ئارىلىشىشنى خالىماي، مەدرىسە ھۇجرىسىدا ئىستىقامەت بىلەن يەككە- يېگانە ھايات كەچۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

مۇھەممەت فەيزى ھايات پائالىيىتىدە «ئەقىدىلەر گۈھىرى»، «شېرىن سۆزلەر» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى ۋە ھەر خىل ژانىردىكى كۆپلىگەن نادىر شېئىرلارنى يازىدۇ. ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ سەككاكىنىڭ «مۇھتاھۇل ئۇلۇم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) ناملىق ئەسىرىنى تۇنجى قېتىم ئەرەبچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىدۇ.

مۇھەممەت فەيزىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتىدە ئەرەب تىلىدا يېزىلغانلىرى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. شائىرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان شېئىرلىرى بەدئىيلىك جەھەتتە ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدىن خېلىلا تۆۋەن تۇرسىمۇ، دۇنيا قارىشىدىكى ئىلغارلىقنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇھەممەت فەيزى شائىر، تەرجىمان بولۇپلا قالماستىن، ئاتاقلىق خەتتات. ئۇ تەرجىمە قىلغان «مۇھتاھۇل ئۇلۇم» ئەينى يىللاردا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئىختىيارىغا ئېلىنغان. مۇھەممەت فەيزىنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈلگەن «مۇھتاھۇل ئۇلۇم» خەت نۇسخىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تەرجىمىسىنىڭ كامالىتى بىلەن تارىخىي قولىيازما سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ساقلانماقتا.

شائىر، تەتقىقاتچى ئەھمەد زىيائى

ئۇيغۇر يېڭى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى بولغان ئەھمەد زىيائى 1913 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ خانئېرىق يېزىسىدا ئۆلىما موللا ئاخۇن ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا

كېلىدۇ. ئۇ دادىسى موللا ئاخۇن ھاجىمدىن ئىپتىدائىي دىنىي بىلىمنى ئالىدۇ. دادىسى قەشقەر شەھىرىدىكى چاھارسۇ «مەدرىسە» دە مۇدەررىسلىك قىلغاندا، مەدرىسە دادىسىدىن بىلىم ئالىدۇ. ئۇ ئۆز تىرىشچانلىقى بىلەن ئەرەب، پارس تىلىنى ناھايىتى تېزلا ئىگىلىۋالىدۇ. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ ئوقۇپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. بولۇپمۇ شېئىرىيەتكە ئالاھىدە ئىشتىياق باغلاپ، تىرىشچانلىقى، زېرەكلىكى، ئىشچانلىقى بىلەن ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

ئۇ بىر مۇشائىرە سورۇنىدا تۇنجى قار باسقان پامىر تاغ مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەپ پارسچە بىر مەسنەۋى ئوقۇپ، سورۇن ئەھلىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. دادىسى ئۇنىڭغا شۇ سورۇندىلا زىيائى (نۇر چاچقۇچى) تەخەللۇسىنى بېرىدۇ.

ئەھمەت زىيائى ئەدەبىي ئىجادىيەتكە خېلى بۇرۇنلا قەدەم تاشلىغان بولۇپ، ئۇ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانىنى پارس تىلىدا يازىدۇ (بۇ ئەسەرنىڭ قول يازمىسى تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقالغان).

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇ ئۆزگىرىشلەر شائىرنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھاياتىغا زور ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ 1935 - يىلىدىن باشلاپ قەشقەردە ئۇيغۇر يېڭى زامان مەتبۇئاتچىلىقىغا ئاساس سالغۇچى، مەرىپەتپەرۋەر قۇتلۇق شەۋقى تەسىس قىلغان «يېڭى ھايات» گېزىتى (كېيىنچە «شىنجاڭ قەشقەر گېزىتى» گە ئۆزگەرتىلگەن) دە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەيدۇ. قۇتلۇق شەۋقى 1938 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن زىيائى گېزىتنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

ئەھمەد زىيائى شۇ يىللاردا «خائىن ۋاڭ جىڭۋېي»، «قارا

كۆنلەر، نۆرلۈق هايات» ، «قەنت پاجىئەسى» ، «تۆرمۇش سازىنىڭ بۇزۇق پەدىسى» ، «پىداكارلىق مېدالى» قاتارلىق ساتىرىك ئەسەرلەرنى، داستانلارنى يېزىپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا نەپرەت يېغدۇرىدۇ، ئەركىنلىككە، دېموكراتىيىگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ.

1943 — يىللىرى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئەھمەد زىيائىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئەدەبىيات بېتىگە مۇھەررىر قىلىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شائىر بۇ گېزىتتە ئىشلىگەن بىر يىل جەريانىدا كلاسسىك شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى يازغان، ئۇيغۇرلار تۆرمۇشىدىكى بىر جۈپ ياشنىڭ مۇھەممەت پاجىئەسى تەسۋىرلەنگەن «رابىئە ـ سەئىدىن» داستانىنى ئۆزگەرتىپ، ئوپېرا قىلىپ يېزىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «مۇھەببەت ۋە هايات» قاتارلىق ماقالىلار، كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازىدۇ. ئەھمەت زىيائى 1944 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۆرمىگە تاشلىنىدۇ. ئۇ 1944 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئەركىنلىكى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن قەشقەرگە قايتىپ كېتىپ، سودا كارۋانلىرىغا قوشۇلۇپ، پاكىستانغا چىقىدۇ ۋە بۇ سەپىرى توغرىسىدا «لاداخ يولىدا كارۋان» ناملىق ئەدەبىي خاتىرە يازىدۇ. شائىر پاكىستاندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «شىنجاڭ قەشقەر گېزىتى» نىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىدۇ ۋە «قەشقەر گېزىتى» دە ئىشلەۋاتقان مەزگىلدە «رابىئە ـ سەئىدىن» ئوپېراسىنى تولۇقلاپ يېزىپ نەشر قىلدۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە يەنە «توزۇماس چېچەكلەر» ناملىق شېئىرلار توپلىمى بىلەن «ۋىجدان ۋە مۇھاكىمە» ناملىق پوپلىستىك ماقالىلىرىنى ئېلان قىلىدۇ. «لاداخ يولىدا كارۋان» ئەدەبىي خاتىرىسى خەنزۇچە، ئىنگلىزچە ۋە ئوردۇچە تەرجىمە قىلىنىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەل جامائەتچىلىكىگە تونۇشتۇرۇلىدۇ. شائىر ئازادلىق هارپىسىدا قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولىدۇ.

ئەھمەد زىيائى ئازادلىقتىن كېيىن «قەشقەر گېزىتى» ،

ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسئۇلىيەتچىلەر ئىشخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا خىزمەت قىلىدۇ.

ئەھمەد زىيائى 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا باشلىرىدا شۇ چاغدىكى قەشقەر ۋالىيىسى سەيپۇللايوفنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، ئاكىسى مۇھەممەت فەيزىنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن مەشھۇر تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەپ چىقىدۇ. (ئەپسۇسكى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ بۇ تەرجىمىسىنى 1953 ـ يىلى باشقىلار ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلاتى بۆلۈمىگە بېرىمىزدە ئېلىپ كېتىپ يوقىلىدۇ).

ئەھمەد زىيائى 1957 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شائىر بۇ جەريانىدا «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆگىنىدىغانلىرىمىز» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى ئېلان قىلىدۇ. ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىئە ـ سەئىدىن» ناملىق داستانىنى نەشرگە تەييارلايدۇ (بۇ ئەسەر «شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان). شائىر ئۇزاق ئۆتمەي «سولچىل» خاتا لۈشىيەن تۈپەيلىدىن 20 يىل ئىجادىيەت ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىدۇ.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئەھمەد زىيائى ئاقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ ۋە 1980 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىغا ئورۇنلىشىدۇ، ئۇ ئۆيەردە مول نەتىجىلەر يارىتىدۇ. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى پارلاق نامايەندە «قۇتاد غۇبىلىگ»

نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەزمە شەكلىدە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى باشلانغاندا ئەھمەد زىيائى باشقا ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلاش خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ ۋە «تارىخىي مىراس قۇتاد غۇبىلىگ توغرىسىدا»، «(قۇتاد غۇبىلىگ) كىمنىڭ ۋە ئۇنىڭ تىلى قايسى تىل؟»، «كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ قەدىملىكى ۋە ئۇنىڭ چەت تەسىرىگە ئۇچراش جەريانى» قاتارلىق ماقالىلارنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ماقالىلارنىڭ بەزىلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. بەزىلىرى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىندى.

ئەھمەد زىيائى يەنە جامائەتچىلىك ئېتىراپ قىلغان تىلشۇناس ۋە تەرجىمان، ئۇ ئەرەب، پارس، تۈرك تىللىرى مۇتەخەسسىسى بولۇپ، «تارىخىي رەشىدى»، «ئىسلام پەلسەپىسى تارىخى»، «قۇتاد غۇبىلىگ ئىنجۇمەلىرى»، «بۇيۇك ھون ئىمپېراتۇرلۇقى تارىخى»، «قۇتاد غۇبىلىگ ئېندىكسى» قاتارلىق تارىخىي ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان. شائىر بىلال نازىمنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» ناملىق ئەسىرىنى مەرھۇم جۇنەيد بەكرى بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلىغان. 1983 - يىلىدىن باشلاپ ئەھمەد زىيائى شېئىر ئىجادىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، «كۆرۈپ ئىلمىي چېچەكلەرنى»، «بۇلبۇلغا خىتاب»، «نەي ساداسى» قاتارلىق شېئىرلارنى ۋە بىر تۈركۈم قىتئە، رۇبائىيلارنى ئېلان قىلىدۇ.

ئەھمەد زىيائى ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي ئىجادىيەت يولىدا جاپا چېكىپ، چوڭ ھەجىملىك داستان «رابىئە - سەئىدىن» نى يېزىپ پۈتتۈرىدۇ. داستان 1985 - يىلى نەشر قىلىندى. ئۇ ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى يېرىم ئەسىرلىك ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان زور ھەجىملىك تارىخىي بىئوگرافىك رومان يېزىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ۋە دەسلەپكى قەدەمنى باسقان بولسىمۇ، كېسەل ئۇنىڭ بۇ

ئارزۇسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىنى بەرمەيدۇ. ئەمما، شائىر يېشىنىڭ چوڭىيىپ قالغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاغرىقچان بولۇپ قالغانلىقىغا قارىماي، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ھاياتى، پائالىيەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يىرىك ئەسەر «ئىلمىي ئابىدىلىرىمىز ئىجادچىلىرى - يۇسۇپ ۋە مەھمۇد» ناملىق تارىخىي داستاننى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ تاماملايدۇ.

بىر ئۆمۈر مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ساھەسىدە مول ئەجىر سىڭدۈرگەن، 1980 - يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ غەربىي ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى بولغان 1989 - يىلى 3 - ئايدا تەتقىقاتچى ئۇنۇانغا ئېرىشكەن ئەھمەد زىيائى ئەپەندى ئۆپكە راكى كېسەللىكىگە گىرىپتار بولۇپ، 1989 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى (جۈمە) ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

يازغۇچى، دراماتورگ زۇنۇن قادىر

ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىغا، بولۇپمۇ ھېكايىچىلىقىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى بولغان زۇنۇن قادىر 1912 - يىلى 6 — ئايدا تارباغاتاي ئۆلايىتىنىڭ دۆربىلجىن ناھىيىسىدە شەھەر كەمبەغەللى ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. كېيىن ئاتا - ئانىسى بىلەن بىللە غۇلجا شەھىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، 1919 - يىلى غۇلجىدىكى دىنىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىدۇ ۋە دىنىي مەكتەپتە ئىككى يىل ئوقۇغاندىن كېيىن، پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. زۇنۇن قادىر 13 ياشقا كىرگەن يىلى دادىسى ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ چارىسىز قىلىپ ئوقۇيالمايدۇ. 1935 - يىلىغىچە دادىسىدىن مىراس قالغان ئازغىنە يەردە دېھقانچىلىق قىلىدۇ. 1935 - يىلى

ئۇ غۇلجىدا ئېچىلغان ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسىدا بىر يىل ئوقۇغاندىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. 1937 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىككى يىل، ئۆلكىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكومىدا ئۈچ يىل بىلىم ئالىدۇ.

زۇنۇن قادىر ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ يۇرگەن مەزگىلدە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىدە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. ئۇ 1941 - يىلى غۇلجىغا قايتىپ بېرىپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى سەنئەت ئۆمىكى (سانايىنەپىسە) دە ئارتىس، ئىجادىيەتچى، رېژىسسور، دېكوراتور، چىراغچى بولۇپ ئىشلەپ، ئۆز تالانتىنى ھەر تەرەپلىمە جارى قىلدۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىياتىرچىلىقىنى يېڭىلاش، گۈللەندۇرۇش يولىدا جاپالىق ئىزدىنىدۇ.

غەيرەت - شىجائىتى ئۇرغۇپ تۇرغان تالانتلىق ياش سەنئەتكار زۇنۇن قادىر ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغان كۇنلەردە ھەربىي مۇخبىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۇمىتى قايتىدىن تەشكىللىگەن سەنئەت ئۆمىكىدە ئىجادىيەت بۆلۈم باشلىقى، قوشۇمچە مائارىپ بۆلۈم باشلىقى، ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «كۇرەش»، شىنجاڭدا تۇنچىلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «ئىتتىپاق» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا مۇھەررىر ۋە باش مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەپ، مىللىي ئەدەبىيات - سەنئەتنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا سەركەردىلىك رول ئوينايدۇ.

زۇنۇن قادىر ئازادلىقتىن كېيىن ئۇيغۇر مەدەنىي - مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ زور تۆھپىلەرنى قوشىدۇ. ئۇ 1951 - يىلدىن 1954 - يىلىغىچە غۇلجا قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، ياش ئەۋلادلارنىڭ قەلبىگە ئىلىم - مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچىدۇ. 1954 - يىلىدىن ئېتىبارەن مەدەنىيەت

نازارىتىنىڭ ئىجادىيەت بۆلۈمىدە ئىشلەپ، نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىدۇ. 1957 - يىلىدىن 1963 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات — سەنئەت ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئۇ «مەدەنىيەت زورئىنقىلابى» مەزگىلىدە «سول» ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ ئېغىر زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ئۇزۇن يىل رىيازەت چېكىدۇ. مەدەنىيەت مۇستەبىتچىلىكىگە خاتىمە بېرىلگەندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ كەسپى يازغۇچىسى بولىدۇ.

ھاياتىنى خەلقىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىگە بېغىشلىغان زۇنۇن قادىر سەنئەت ئىجادىيىتىگە 1936 - يىلى كىرىشكەن بولۇپ، ئۇچ پەردىلىك «جاھالەتنىڭ جاپاسى»، «ئۇچراشقاندا»، «پارتىزان يولى» ناملىق دراملارنى يازىدۇ. 1942 - يىلى «گۈلنىسا»، «غۇنچەم» دراملىرىنى يېزىپ، ئۆزى رېژىسسورلۇق قىلىدۇ. 1943 — يىلى غۇلجىدا سەھنە ئەسىرى «غېرىب - سەنەم» ئوينالغاندا، زۇنۇن قادىر ئۇنىڭغا «شىكار ئۇستىدە»، «مەكتەپ» ناملىق ئىككى پەردە قوشىدۇ. يەنە «ھەر ئىشنىڭ يولى بار»، «خۇش خەۋەر» قاتارلىق دراملارنى يازىدۇ. 1945 - يىلىدىن باشلاپ، ھېكايە، مەسەل، شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە نۇرغۇنلىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى - چۆچەك، قوشاق، بېيىت، ماقال — تەمسىللەرنى توپلاپ، «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاشقا باشلامچىلىق قىلىدۇ. شۇ يىللاردا «مۇئەللىمنىڭ خېتى»، «شەپقەت ھەمشىرىسى»، «ماغدۇر كەتكەندە» قاتارلىق ھېكايىلەرنى يازىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، «چېنىقىش» قاتارلىق ھېكايىلەرنى، «توي» ناملىق دراممىنى يازىدۇ. «توي» ناملىق دراممىسى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ. 1981- يىلى تېيىپجان ئېلىيوف، ئىلى ئېزىزى

قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە «غېرىپ - سەنەم» ناملىق كىنو سىناريىسىنى يازدۇ ۋە «غۇنچەم» دراممىسىنى رېژىسسور ئابدۇللا بىلەن بىرلىشىپ سىناريىلەشتۈردى. 1984 - يىلى 6 - ئايدا 17 بابلىق «خاتىرىلەر»نى نەشر قىلدۇردى. «غۇنچەم» دراممىسى زۇنۇن قادىرنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر دراماتورگىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ئۆز ھاياتىدا بىزگە «غۇنچەم»، «چېنىقىش»، «خاتىرىلەر»، «مەسەل ۋە چۆچەكلەر» دىن ئىبارەت تۆت پارچە كىتاب قالدۇردى.

زۇنۇن قادىر تۇرمۇشتا ئاددىي - سادداً، كەمتەر، ئاق كۆڭۈل، سەممىي، ئەستايىدىل، مەسئۇلىيەتچان، چېقىشچاق، خۇش چاقچاق ئادەم ئىدى. ئۇ يۇقىرىقىدەك ئېسىل پەزىلەتلىرى بىلەن خەلق ئاممىسى بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ ياشىغان، شۇڭا كىشىلەرمۇ ئۇنىڭغا ئامراق ئىدى. ئەپسۇس، بۇ خەلق بىلەن قەلبداش يازغۇچى 1989 - يىلى 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدۇ.

نىم شېھىت ئەرمىيە ئېلى سايرامى

شائىر نىم شېھىت ئەرمىيە ئېلى سايرامى 1906 - يىلى باي ناھىيىسىنىڭ سايرام يېزىسىغا قاراشلىق تىزەك قاغا كەنتىدە، ئېلى ئاخۇن ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ ئېلى ئاخۇننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭدىن كىچىكى ئابدۇقادىر ئېلى ئىدى. شائىرنىڭ بۇ ئىنىسىمۇ كۆزگە كۆرۈنگەن مائارىپچى بولۇپ، 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئوت يۈرەك ئىنقىلابچى شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىر قاتاردا گومىنداڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەرمىيە ئېلى خەت ساۋاتىنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپتە

چىقىرىدۇ. 1922 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئۇ بىلىم ئىزلەپ باي ۋە كۆچار ناھىيىلىرىنىڭ مەدرىسىلىرىگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. 1930 - يىلى ئۇنىڭ خەلق قوشاقلىرى رېتىمى ۋە شەكلى بىلەن يېزىلغان «بازار ۋە مازار» ناملىق تۇنجى شېئىرلار توپلىمى دوستلىرى ھەم خەلق ئىچىدە يازما ھالدا كەڭ تارقىلىدۇ. كېيىن شائىر بىلىم ئىزلەپ قەشقەرگە بېرىپ، خانلىق مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ. ئۇ بۇ يەردە تىرىشىپ ئوقۇيدۇ ۋە پەلسەپىۋى يېكىرگە باي «مادارا ئەئزەم» (چوڭ ياراشتۇرۇش) ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ. بۇ توپلامدا شۇ چاغدىكى مىللىي زۇلۇم ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ بەزى تەرەپلىرى (ئاساسەن بايلىق بىلەن كەمبەغەللىكنىڭ پەرقى ھەم مەنبەلىرى) خېلى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. شۇنىڭدىن كېيىن شائىر «ئەنۋارۇلھۇدا» (ھەقىقەت نۇرلىرى) ناملىق ئىشقى قەسىدىنى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرىدۇ. توپلام 100 بەت ئەتراپىدا بولۇپ، كېيىنكى كۈنلەردە شائىرنىڭ قولىدىكىلىرى گومىنداڭچىلار تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنىدۇ.

1933 - يىلى قەشقەردە خەق قوزغىلاڭچىلىرى سېپىدە بولغان شائىر ئۇرۇشتا يارىلىنىپ دوختۇرخانىدا يېتىپ قالىدۇ. ئۇ دوختۇرخانىدىن چىققاندىن كېيىن نىم شېھىت (يېرىم جان) دېگەن ئاتالغۇنى ئەدەبىي تەخەللۇس قىلىپ قوللىنىدۇ. بۇ چاغلاردا ئۇنىڭ تېنى ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكتىن قەشقەردىن بايغا قايتىپ كېلىپ، باي ناھىيىسىنىڭ قېرىيە دېگەن تاغلىق كەنتىدە، يېڭىدىن قۇرۇلغان باشلانغۇچ مەكتەپتە مۇئەللىمچىلىك قىلىدۇ.

1936 — يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى «ئاقسۇ ئۇچۇرى» ناملىق گېزىت چىقارغاندا نىم شېھىت شۇ گېزىتنىڭ مۇھەررىرلىك خىزمىتىگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ. ئۇ 1945 — يىلىغىچە بولغان ئون يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە شۇ گېزىتنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىرىدىن بىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1943 - يىلى 9 - ئايدا شائىر ئاقسۇ گېزىتخانىسىغا گومىنداڭچىلار تەرىپىدىن سۈرگۈن ھېسابىدا يۆتكىلىپ بارغان ئوت يۈرەك ئىنقىلابىي شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن تونۇشىدۇ. ئۇلار بۇرۇن گېزىت يۈزىدىلا بىر - بىرى بىلەن تونۇشقان بولسا، ئەمدى خىزمەتداش، سەپداش بولۇپ ئاكا - ئۇكىلاردەك چىقىشىپ، قېرىنداشلاردەك ھەمكارلىشىپ، قول تۇتۇشۇپ بىللە ئىشلەيدۇ.

شېئىرلىرىدا يېڭى - يېڭى پىكىر، ئىلغار مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ كەلگەن شائىر ئەرمىيە ئىلى سايرامى بۇ مەزگىللەردە رىۋايەت تەرىقىسىدە كەڭ تۇردە تارقىلىپ يۈرگەن «مىڭ ئۆي ۋە پەرھات - شېرىن» توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى توپلاپ ئۆگىنىپ تەتقىق قىلىپ، «مىڭ ئۆي ۋە پەرھات - شېرىن» داستانىنى يېزىپ ئاقسۇ گېزىتىدە ئېلان قىلىپ، كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرىدۇ. بۇ داستان ئۆزىگە ئۇيغۇر كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ داستانچىلىق شەكىل ۋە ئۇسلۇبلىرىنى ئۇلگە قىلغان. جانلىق خەلق تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بۇ داستانغا يۇقىرى باھا بېرىپ، ئۇنى «نادىر ئەسەر» دەپ ئاتايدۇ.

شائىر نەم شېھىت بۇ داستاندىن كېيىن، خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەرنى يىغىپ ئۆگىنىپ يۇغۇرۇپ، «لەيلى - مەجنۇن» نى ئوپېرا قىلىپ يېزىپ سەھنىلەشتۇرىدۇ. بۇ ئەسەر لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «غېرىب - سەنەم»، «تاھىر - زۆھرە» ئوپېرالىرى بىلەن بىر قاتاردا ئاۋۇال ئاقسۇدا، كېيىن شۇ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى بەزى ناھىيىلەرنىڭ سەھنىلىرىدە ئوينىلىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاپلا «مىڭ ئۆي ۋە پەرھات - شېرىن» داستانىنى سەھنىلەشتۇرۇشكە كىرىشىدۇ. بىراق، شائىر ئېغىر ئۆپكە ۋە مېڭە ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. دوستلىرى ئۇنى شۇ چاغدىكى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىغا ئېلىپ بېرىپ تەكشۈرۈتكەندە، باش دوختۇر داۋالاشتىن باش تارتىپ، « بۇ ئادەمنىڭ كېسىلى ئېغىر، قىرىق كۈنگە يەتمەي ئۆلىدۇ، بۇنى دەرھال ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قولىغا

تاپشۇرۇپ بېرىڭلار!» دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ. ئاقسۇ گېزىتخانىسى داۋالىنىشتىكى چىقىمدىن قېچىپ، شائىر نەم شەھىتنى ئىشتىن بوشىتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شائىر قولىدا بار مال - مۈلكىنى سېتىپ، ئۇنىڭ پۇلىغا ھارۋا كىرا قىلىپ، 1945 - يىلىنىڭ ماي كۈنلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى تىزەك قاغاغا قايتىپ كېلىدۇ.

1945 - يىلى 8 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوراللىق قىسىملىرى قېرىيە ئارقىلىق بايغا چۈشۈپ، 17 - ئاۋغۇست كۈنى باي ناھىيىسىنى گومىنداڭچىلاردىن ئازاد قىلىدۇ. شائىر نەم شەھىت ئەرمىيە ئېلى ئۆز ئىختىيارى بىلەن بۇ قوشۇنغا قاتنىشىپ، قوماندانلىق شتابىنىڭ تەشۋىقات ۋە مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1945 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مىللىي ئارمىيىنىڭ ئاقسۇغا چۈشكەن قوراللىق قىسىملىرى بۈيرۇقنا بىنائەن ئىلىغا قايتقاندا، شائىرمۇ قولىغا ئالغان مىلتىقى بىلەن قەلەمنى كۆتۈرۈپ، ئۇلارغا قوشۇلۇپ غۇلجىغا چىقىپ كېتىدۇ. ئۇ غۇلجىدا مىللى قوشۇن باش قوماندانلىق شتابى تەشكىل قىلغان تارىخ يېزىش ئىشخانىسىدا ئىشلەيدۇ. ئىلى، چۆچەك ئەتراپىدا ئۇرۇش بولغان يەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، خەلق قەھرىمانلىرى ۋە باشقا ۋەقەشۇناس كىشىلەر بىلەن سۆزلىشىپ، شۇ يەرلەردە بولغان خەلق ئۇرۇشى ھەققىدە ناھايىتى نۇرغۇن خام ماتېرىياللارنى توپلايدۇ ۋە رەتلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا داۋاملىق شېئىر ۋە ماقالىلار يېزىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى كەڭ تۇردە تەشۋىق قىلىدۇ.

1948 - يىلى ئىلىدا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلغاندا شائىر بۇ ئىتتىپاقنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئۇنىڭ نەشرى ئەپكارى بولغان «ئىتتىپاق» ژۇرنىلى تەھرىر ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ ئىشلەيدۇ ۋە «پەرھات — شېرىن» داستانىنى قايتىدىن تولۇقلاپ يېزىپ چىقىپ، «ئىلى گېزىتى» دە ئېلان قىلىدۇ. كېيىن ئۇنى يازغۇچى

زۇنۇن قادىرنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئۆزىنىڭ خىراجىتى بىلەن ئايرىم كىتابچە قىلىپ، 3 مىڭ نۇسخا باستۇرۇپ تارقىتىدۇ. ئارقىدىنلا «لەيلى ــ مەجنۇن» ۋە «پەرھات ـ شېرىن» نى قايتىدىن ئوپېراالاشتۇرۇپ ئىشلەپ، ئىلى سەھنىسىدە ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۇرىدۇ. «يىلان مۇڭگۈزى»، «رەممال» قاتارلىق خەلق چۆچەكلىرىنى توپلاپ ئېلان قىلىدۇ.

شائىر 1952 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۆلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ خەلق ۋەكىللەر كونفېرىنسىيىسىگە ۋەكىل بولۇپ قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق تۇرىدە ئۆلكىلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىلى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. 1957 ـ يىلى مايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى ۋە يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىدۇ.

«4 كىشىلىك گۇرۇھ» زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلغان يىللاردىمۇ مەشھۇر شائىر قەلىمىنى تاشلىمايدۇ، بەلكى زور غەيرەت بىلەن ئىشلەپ، «يۇسۇپ ـ زىلەيخا» داستانى «گۆر ئاغزىدىن يانغاندا» دېگەن شېئىرىي رومان ۋە كۆپلىگەن رۇبائىيلارنى يازىدۇ. لېكىن، « 4 كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ دەھشەتلىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، 1972 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ۋاپات بولىدۇ.

1979 ــ يىلى 3 ـ ئايدا شائىر ئاقلىنىپ نامى ئەسلىگە كەلتۇرۇلىدۇ.

ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم

مەشھۇر مۇئەررىخ، مەرىپەتپەرۋەر ئالىم قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى) نىڭ ئوغلى ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم مىلادىيە 1900ـ يىلى (ھىجرىيە 1318 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قەشقەر شەھەر ئىچى قازانچى كوچا مەھەللىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. يەتتە ياشقا

كىرگۈچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەنجان كوچىسىدىكى ناتونۇش خەلىپىتىم ھاجىم، ناسىر ئاخۇن خەلىپىتىملەر ئاچقان مەھەللىۋى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ، خەت ساۋاتىنى چىقىرىدۇ. مىلادىيە 1914 - يىلى قەشقەر ھېيتگاھ جامەسىدىكى مەدرىسەگە ئوقۇشقا كىرىپ، بىر تەرەپتىن سابىر ئاخۇن مەخدۇمدىن پىقھە ئىلمىنى ئۆگەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئاتىسى قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى) دىن تارىخ ۋە ئەدەبىيات پەنلىرى بويىچە مەخسۇس تەربىيە ئالىدۇ.

مىلادىيە 1922 - يىلى ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىمنىڭ ئائىلىسى قەشقەر يېڭىشەھەر ئارا باغ مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىدۇ. ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم ئارا باغدىكى مەشھۇر مۇدەررىس ئەمەت ئاخۇن خەلىپەمنىڭ ھۇزۇرىدا 14 يىل ئوقۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىدۇ. 1933 - يىلى ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەھكىمە شەرئىسىگە قازى بولىدۇ. بۇ قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسىدە پۈتۈن ئۆلكىدە تىنچلىق، دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ئۈچۈن بولغان كۈرەش سادالىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن چاغ ئىدى. بۇ چاغدا ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم ئاتىسى قۇتلۇق ھاجىمنىڭ گېزىتچىلىك پائالىيىتىگە يېقىندىن ھەمكارلىشىدۇ. 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قۇتلۇق ھاجىمنى قولغا ئالغاندا، ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىمنىمۇ بىللە قولغا ئالىدۇ. قۇتلۇق ھاجىم (شەۋقى) شۇ يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدا تۇرمىدە ۋاپات بولىدۇ. ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىمنى تۇرمىدىن بوشىتىدۇ.

ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن 1946 - يىلىغىچە داۋاملىق قازىلىقنى قىلىدۇ.

1947 - يىلى 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت باشلىقلىرىدىن جاڭ جىجوڭ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار خەلقچىللىق، دېموكراتىيىنىڭ ئىزچىللىشىش ئەھۋالىنى

تەكشۈرۈش ئۈچۈن قەشقەرگە كەلگەندە، قەشقەر خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ، زور كۆلەمدە نامايىش ئۆتكۈزىدۇ. ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىمۇ نامايىشقا قاتنىشىپ، جاڭ جىجوڭنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئىنقىلابىي زىيالىيلارغا قىلغان زىيانكەشلىكى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى ھەربىي، مەمۇرىيلىرى جاڭ جىجوڭ كېتىشى ھامان ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىمنىڭ قازىلىق مۆھۈرىنى تارتىۋېلىپ، قازىلىقتىن مەھرۇم قىلىدۇ ھەمدە بىتىم بۈزۈلۈشى بىلەن ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىمنى «ئۈچ ۋىلايەت تەرەپدارلىرىغا يان باسقان» دېگەن باھانە بىلەن قولغا ئالىدۇ. ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم گومىنداڭ تۈرمىسىدە بىر يېرىم يىل ياتقاندىن كېيىن تۈرمىدىن بوشىتىپ، 1952 - يىلىغىچە قازىلىقنى قىلىدۇ. 1952 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ قازىخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى جەريانىدا پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىمۇ تۆت كىشىلىك گۇرۇھنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرايدۇ. 1966 - يىلى 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم «نەق ئەكسىلئىنقىلابچى» دەپ قولغا ئېلىنىپ، 14 يىل تۈرمىدە ياتىدۇ. 1978 - يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىمۇ ئاقلىنىپ، سىياسىي ھوقۇقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى سۈپىتىدە پارتىيىنىڭ مىللىي ۋە دىنىي سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ خىزمەت قىلىدۇ.

ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىمنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

1930 - يىللاردىن تارتىپ باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسەن ئەدەبىيات ۋە تارىخ ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم ھايات ۋاقتىدا ھەر خىل تېمىدا 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر ۋە «قەمەرسىما»، «تاھىر - زۆھرە»، «مېھرى سەھرا بىلەن چىغاندا باتۇر»، «نۇرئەبزا خېنىم ۋە بەختىيار باتۇر» ناملىق 20000 مىسرادىن ئارتۇق بەش داستان يازىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا تارتىۋېلىنىپ يوقىلىدۇ.

ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىمنىڭ چوڭراق ھەجمدىكى يىرىك ئەسەرلىرىدىن بىرى «تارىخىي ئەسەر ۋاقىئاتى كاشغەر» دۇر (بۇ ئەسەرنى قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى باشلىغان بولۇپ، ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىم ئاتىسىنىڭ يازمىشىنى داۋاملاشتۇرغان). 600 بەتكە يېقىن ھەجىملىك بۇ تارىخىي ئەسەردە تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىدىن تارتىپ تاكى20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى شىنجاڭ ھەم قەشقەر رايونىدا قۇرۇلغان خانلىق ۋە ھاكىمىيەتلەر، بۇ خانلىق ۋە ھاكىمىيەتلەر دەۋرىدە بولۇپ ئۆتكەن زور سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر، قىرغىنچىلىق ۋەقەلىرى، ھەر قايسى خانلىق ۋە ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرغان ھۆكۈمدارلارنىڭ نەسەبنامىلىرى، ئاتاقلىق شەخسلەر ھەم ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى، خەلقنىڭ تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىيەت، ھۇنەر - سەنئەت ئەھۋالى، غەللە - پاراق، ئالۋان - ياساق، باج تۇزۇملىرى، جاي ئىسىملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەسچىت، مەدرىسە، مۇھىم مەدەنىي يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بىنا بولۇش، كۆل- ئۆستەڭلەرنىڭ چېپىلىش تارىخى، چەت ئەل جاھانگىرلىرىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى، چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىق مەسىلىلەر ئىنتايىن تەپسىلىي، كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە بايان قىلىنغان.

ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم موللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم - موللا مۇھەممەت سادىق قەشقەرى تەرىپىدىن ھەزرىتى موللام مازىرىغا ۋەخپە قىلىنغان «مەسنەۋى شېرىپ» كىتابىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچىگە قوشۇپ جەملەنگەن ۋەخپە قىلىش ھەققىدىكى ھۆججەتنى تېپىپ چىقىپ، مەھمۇد قەشقەرى مازىرىنىڭ ئېنىقلىنىشىدا زور خىزمەت كۆرسەتكەنلەر باشقا، يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھايات پائالىيىتىگە ئائىت «قەلەمى قۇرئان»، «بەھرىل ئەنساپ» قاتارلىق ماتېرىياللارنى تېپىپ، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا تاپشۇرىدۇ.

ئىمىر ھۈسەيىن قازى ھاجىم 1985 - يىلى ھەج تاۋاپقا بارغاندا ئېسىسىق ئۆتۈش كېسىلى بىلەن ئاغرىپ، مەككە مۇكەررەمدىكى پايسال دوختۇرخانىسى كۆڭۈل قويۇپ داۋالىغان بولسىمۇ ئۇنۇم بەرمەي، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋاپات بولىدۇ. 7 - چېسلا شۇ يەردە دەپنە قىلىنىدۇ.

ئۈستا خەتتات پاشا غوجا

پاشا غوجا ھاكىمبەگ غوجىنىڭ ئوغلى، ئۇ 1893 - يىلى غۇلجىدا تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ پېشىغا يەتكەندە دىنىي مەكتەپتە، كېيىن خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. پاشا غوجا كىچىكىدىن كەم سۆز، مۇلايىم، زېرەك، تىرىشچان ۋە ئەستايىدىل بالا بولۇپ، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى قاتارلىق تارىخىي يېزىقلارنىڭ ھۆسنخەت نۇسخىسىنى ئۆزلۇكىدىن يېزىپ مەشىق قىلىپ، خەت ئۇسلۇبلىرىنى مۇكەممەل ئۆگىنىدۇ. ئۇ ھۆسنخەت مەشىقىدە يېتىلگەندىن كېيىن ھەرخىل يېزىقتىكى بېغىشلىما مەزمۇنىدىكى ھۆسنخەت، كلاسسىك قوليازمىلار، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى مەسچىت، مازار، ئىمارەتلەرنىڭ ۋاسا، كاھىش، مېھراب ۋە تاملىرىغا ئويۇپ ھەل

بېرىلگەن ھۆسنىخەتلەرنى يېزىش، ھەل بېرىش قاتارلىقلاردا يېتىلىپ، ئۇيغۇرلار قوللىنىپ كېلىۋاتقان تۆز خەت نۇسخىسى، رۇقئى خەت نۇسخىسى، تەئلىق خەت نۇسخىسى، ئەسلىيە خەت نۇسخىسى، سۇلۇس خەت نۇسخىسى، يەنە ئايرىم ھەرىپ شەكلىگە ئىگە نەسخ خەت نۇسخىسى، شەترەنجى كۇفى خەت نۇسخىسى، رەيھانى خەت نۇسخىسى، ئىجازەت خەت نۇسخىسى، دىۋانى خەت نۇسخىسى ۋە جەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى قاتارلىق بىر قاتار خەت نۇسخىلىرىدا كۆپلىگەن ھۆسنخەت ئەسەرلىرىنى يازىدۇ. ئۇ يەنە رۇسچە يېزىق - تىل جەھەتتىمۇ ئۆز ھاجىتىدىن چىقالايدىغان بولۇپ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە ۋۇنسكىلارنى يېزىشتىمۇ كۆزگە كۆرۈنىدۇ. 1936ـ يىلى غۇلجا يارىدەم مەكتىپىنىڭ ۋۇنسكىسىنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە ئۇچ يېزىقتا يازىدۇ.

پاشا غوجا ھەر قايسى خەت نۇسخىلىرىنى يېزىش، ئوقۇش جەريانىدا نۇرغۇن ئەدەبىي، تارىخىي مىراسلار بىلەن ئۇچرىشىپ، تىل - ئەدەبىيات، تارىخ بىلىملىرى جەھەتتىمۇ يېتىلىدۇ. نەتىجىدە ئۇ ئەدەبىي ۋە تارىخىي بىلىمى بىلەن ھۆسنخەت بىلىمىنى بىرلەشتۇرۇپ بايازچىلىققا كىرىشىدۇ. ھەر قايسى خەت نۇسخىلارنى ئۆرنەك قىلىپ، موللا بىلال نازىم، نىزامىدىن ئاخۇنۇم، نەسۇھا دامۇللا قاتارلىق شائىرلارنىڭ نەزمىلىرىدىن بايات تۇزەيدۇ ۋە قىزىقچى ئىمىرخان غوجىنىڭ لەتىپىلىرىدىن نۇسخا كۆچۈرۈپ، غۇلجىدىكى مۆتىۋەرلەرگە تەقدىم قىلىدۇ. پاشا غوجا ئۇرۇمچىدە بولغان مەزگىلدە باشقىلارغا ئېيتىپ بېرىشچە، كۆپلىگەن كىتابلارنى ئۆزىنىڭ ھۆسنخىتى بىلەن كۆچۈرگەن، بەزى چوڭ ۋۇلغان كىتابلارنى شىرازلاپ، نەقىشلىك مۇقاۋا ياساپ ساقلىغان، بەزى ئالاھىدە ھۆسنخەتلەردىن ئۆرنەك قالدۇرغان. ئۇنىڭ شۇنچە كۆپ ئەجرى 1951 - يىلى باشلانغان ئىجارەت ھەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا يەر ئىسلاھاتى كادىرلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلىپ قايتۇرۇلمىغان.

پاشا غوجا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پىششىق ئۆگەنگەن ۋە بەزى مۇھىم ئەسەرلەرنى يادا ئالغان بولۇپ، 1948 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «شەرق ھەقىقىتى» نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى» دېگەن توپلامغا توپلانماسلىق سەۋەبى بىلەن كىرگۈزۈلمىگەن بىر بۆلۈم قوشاق، بېيىتلارنى پاشا غوجا مەزكۇر توپلامغا كىرگۈزگەن. ئېيىتىشلارغا قارىغاندا پاشا غوجا غۇلجا دىيارىدا ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى، ماقال - تەمسىل، بېيىتلارنى ئەڭ ئالدى بىلەن توپلاشقا كىرىشكەن ۋە توپلىغان قوشاق، ماقال - تەمسىل، بېيىتلارنى تۇرگە ئايرىپ خۇش خەت بىلەن كۆچۈرۈپ، شىرازلاپ تەييارلاپ ساقلىغان. پاشا غوجا خەلق ئىچىدە زور ئىناۋەتكە ئىگە، ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى بولۇپ، ئۆمۈر بويى ئۆزىدە غوجىلىق كىبىرىسى ساقلىمىغان. ئۇ كىشىلەرنىڭ چوڭ - كىچىك، باي - كەمبەغەل، ھاكىم - ئەمەلدار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىگە تەڭ، سىلىق- سىپايى مۇئامىلە قىلغان، ھەتتا ئۇنىڭ ئائىلىسىدە قاتناش قوراللىرى تولۇق بولسىمۇ، ھەر ۋاقىت پىيادە مېڭىشنى ئادەت قىلغان. باشقىلار ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن ئات - ئۇلاغ تۇرۇپ پىيادە يۇرسىز دېگەندە، ئۇ «باشقىلارنى بېسىپ ئۆتۈپ كېتىشنى باشقىلارنىڭ سالام تەۋرازۇلىرىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىشنى خالىمايمەن» دېگەن.

شۇ كۈنلەردە پىشقەدەملەر ئارا ئىلى ناخشا - مۇزىكىلىرى ۋە چالغۇچىلار توغرىسىدا سۆز بولغاندا ھەممە كىشى بىر ئېغىزدىن پاشا غوجىدەك قولى يۇمشاق، چەككەن ھەربىر تارىسى كىشىگە ئېستېتىك زوق بېغىشلايدىغان سازەندە كەم، دەپ تەرىپ قىلىشىدۇ. دېمىسىمۇ پاشا غوجا ئىلى ناخشا - مۇقاملىرىنى خېلى پۇختا بىلىشىنىڭ سىرتىدا ساز چېلىشتىمۇ كامالەتكە يەتكەن، سەيلى - سایاھەت، بەزمە - باراۋەتلەرنىڭ سورۇن مۇتىۋەرلىرىدىن ئىدى. خەلق ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ ئۆتكەن پاشا غوجا 1962 - يىلى

12 - ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەتئىمىن سوپىزادە

مۇھەممەتئىمىن سوپىزادە (1890 - 1940) نەمەنگان شەھىرى مەھزۇپ مەھەللىسىدە ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇ ئىپتىدائىي دىنىي بىلىمنى ئاتىسى سوپىزادىدىن ئالغاندىن كېيىن قاھىرە مەدرىسەلىرىدە ئوقۇيدۇ ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ قاھىرەدە چىقىدىغان «سىراتەل مۇستەقىم» («توغرا يول») نامليق گېزىتتە كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىدۇ.

مۇھەممەتئىمىن سوپىزادە 1930 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قاھىرەدىن قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەردىكى سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلىشىدۇ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن قاچاقلار، مۇھاجىر ئۆزبېكلەر ئاساسىي سالماقنى، قۇتلۇق ھاجىم شەۋقىگە ئوخشاش يەرلىكلەر ئاز سانىنى ئىگىلەيدىغان «ئىستىقلال جەمئىيىتى» نى قۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. تۆمۈر سىلىك قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندا قەشقەردە مىللەتلەر مەجلىسى قۇرۇلىدۇ. تۆمۈر سىلىك پەخرىي ئەزا بولىدۇ، مۇھەممەتئىمىن سوپىزادە ئىستىقلال جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى بىلەن بىللە مىللەتلەر مەجلىسىدە ئىشلەيدۇ. كېيىن مۇھەممەتئىمىن سوپىزادە ئاقسۇغا بېرىپ، مەكتەپ قۇرۇشقا ياردەم بېرىپ، مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئاقسۇدا 1939 - يىلى قولغا ئېلىنىدۇ. تۇرمىدىن چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئاقسۇدا قازا قىلىدۇ.

تۇرغۇنجان رەھىمى (تۇلۇئى)

تۇرغۇنجان رەھىمى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قەشقەرگە كېلىپ ماكانلاشقان ئۆزبېك ئائىلىسىدە، 1887 - يىلى تۇغۇلۇپ،

1937 - يىلى ۋاپات بولغان پېداگوك ھەم شائىر.

تۇرغۇنجان شىنجاڭنىڭ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىكى مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان ئىلغار پىكىرلىك، مەرىپەتپەرۋەر زات. ئۇ ئەدەبىياتتىن ئىبارەت قورالدىن پايدىلىنىپ، ئۆز دەۋرىدىكى فېئودالىزىق ئىللەتلەرنى، جۈملىدىن زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى تەنقىد قىلىپ، دېموكراتىك خاھىشتىكى شېئىرلارنى يېزىپ، ئەسەرلەرنى «تۆلۈئى» دېگەن تەخەللۇس بىلەن ئېلان قىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى 1929 - ، 1935 - يىللاردا قەشقەردە نەشر قىلىنغان بەزى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن باشقا، كۆپلىگەن ئەسەرلىرى يازما ھالەتتە ياكى ئېغىز ئارقىلىق خەلق ئىچىگە تارقىلىدۇ. ئۇ شېئىرىيەتتىن باشقا دراما، كومېدىيەلەرنىمۇ يېزىپ، شىنجاڭ ئۆزبېك تىياتىر چىلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىدا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتىدۇ. ئۇ «كەر (گاس) باي» (1935 - يىل) ناملىق كومېدىيىسى بىلەن «ھەلىمە» (1936 - يىل) «ئايخان» (1939 - يىل) ناملىق دراما سىدا فېئودالىزىق ئادەتلەرنى قاتتىق سۆكۈپ، ئايالالار ئەركىنلىكىنى كۈيلەيدۇ. بۇ كومېدىيە ۋە دراما لار 1936 - ، 1939 - يىللاردا قەشقەر سەھنىلىرىدە ئوينىلىدۇ.

تۇلۇئىنىڭ ئاقارتىش - مەرىپەتچىلىك پائالىيەتلىرى 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىكى مەدەنىي گۈللىنىش دەۋرىگە مەنسۇپتۇر. ئۇ ئەنە شۇ دەۋردە ئۇيغۇر، ئۆزبېك مەدەنىيىتى ۋە مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن قىزغىن كۈرەش ئېلىپ بارغان ئۆزبېك زىيالىيلىرىنىڭ ۋەكىلى ئىدى[1].

تۇرغۇنجان رەھىمى قەشقەردە قۇرۇلغان ئاتالمىش شەرقىي

---

① «ئۆزبېكلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» 110 - ، 111 - بەتلەر.

تۇركستان ھۆكۈمىتىنىڭ مائارىپ خادىمى، دارىلمۇئەللىمىن مۇدىرى بولۇپمۇ ئىشلىگەن.

تاڭجارىق جولدى ئوغلى

ھازىرقى زامان جۇڭگو قازاق ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى، ئاتاقلىق قازاق شائىرى تاڭجارىق جولدى ئوغلى 1903 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كۈنەس ناھىيىسىنىڭ چاقپى دېگەن يېرىدە كەمبەغەل چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. كۈنەستە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغاندىن كېيىن، 1919 - يىلى 17 يېشىدا سۈيدۇڭ كۆرەدىكى خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1923 - يىلى قازاقىستانغا چىقىپ ئىككى يىل ئوقۇيدۇ. بۇ جەريانىدا رۇس تىلىنىمۇ ئۆگىنىدۇ. يېڭى ئىدىيە، يېڭى كۆز قاراشقا ئىگە بولىدۇ. 1925 — يىلى ئىلغا قايتىپ كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يېڭىلىقلار، ماركسىزملىق كۆز قاراشنى تەشۋىق قىلىدۇ. 1935 — يىلى غۇلجىدا قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىدا خىزمەت قىلىدۇ ھەمدە «ئىلى شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ قازاق بۆلۈمىدە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ بۇ گېزىتنىڭ قازاقچە تۇنجى ساننى ئۆزى چىقىرىدۇ. گېزىتتە ئۇزلۇكسىز ئۆز شېئىرلىرىنى ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ. شېئىرلىردا ياشلارنى بىلىم ئېلىشقا، خەلقنى ئويغىنىشقا چاقىرىپ، شېئىر شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى، خەلقنى قىلىۋاتقان زۇلمىنى پاش قىلىپ، ئاشكارىلىغانلىقى ئۈچۈن 1940 - يىلى قولغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچىدە تۇرمىگە تاشلىنىدۇ ۋە 1946 - يىلىغىچە تۇرمىدە ياتىدۇ. ئۇ تۇرمىدە ياتقان مەزگىللەردىمۇ شېئىر يېزىشنى توختاتمايدۇ ۋە «ئانار — ساۋلە»، «تۇرمە ھالى»، «نازىگۈل» غا ئوخشاش داستانلارنى يازىدۇ.

1946 — يىلى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى ئىمزالانغاندا

تاڭجارىق تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىدۇ. ئۇ كۈنەس ناھىيىسىگە قايتىپ بېرىپ، ناھىيىلىك يەر - سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. تۇرمىدە ئۇزاق ۋاقىت يانقان تاڭجارىق 1947 - يىلى كېسەللىك سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

تاڭجارىق جولدى ئوغلىنىڭ هازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدا 3 تومۇق، قازاقىستاندا بىر تومۇق شېئىرلار توپلىمى ئېلان قىلىندى.

شۇكۇر يالقىن

شۇكۇر مۇھىددىن ئوغلى يالقىن 1917 - يىلى تاشكەنت شەھىرىدە مەرپەتپەرۋەر ئۆزبېك تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى ئۆز شەھىرىدە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى قازاقىستان شەھەرلىرىدە ئوقۇپ، ئاندىن موسكۋا پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇيدۇ.

1930 - يىللاردا ئائىلىسى بىلەن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەر مەدرىسەلىرىدە بىلىم ئاشۇرىدۇ. 1933 - يىللىرى قەشقەردە تەسىس قىلىنغان «ھىلالى ئەھمەر» دە خىزمەتچى، كېيىن، مەسئۇل بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1934 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا چۆچەكنى كۆچۈپ بېرىپ، ماۋارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت ئورۇنلىرىدا ئىشلەيدۇ.

موسكۋا، تاشكەنت ۋە قەشقەردە ئوقۇغان چاغلىرىدا شەرق، غەرب ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆزىمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. چۆچەكتە بولغان مەزگىلدە ئۇنىڭ دەۋر روھىغا باي دراما‌لىرى، شېئىرلىرى دراما‌تىزلىقىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئۇنىڭ «ۋەتەن نومۇسى ئۈچۈن»، «ئۆلۈم»، «مۇھىم ھۆججەت»، «شاڭخەي كېچىسى»، «باھار»، «شارلاتان» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرى ئالقىشقا ئېرىشىدۇ. ئۇ سەھنە ئەسەرلىرىدىن باشقا

شېئېر، پوۋېست، هېكايىلەرنى يازىدۇ. ئۇ يازغان سەككىز قىسىملىق «نەسىردىن ئەپەندى» ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرىنىڭ تۇنجى قېتىملىق فىلىملەشتۈرۈلۈپ قويۇلدى ۋە كىتاب بولۇپ نەشر قىلىندى.

شۇكۇر يالقىن 1944 - يىلى چۆچەكتىن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، باشتا مائارىپ نازارىتىدە ئىشلەيدۇ، كېيىن مەدەنىيەت كادىرلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدە، 1945 - يىلىدىن 1955 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ۋە ئوغۇللار، قىزلار تېخنىكومىلىرىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، تىل - ئەدەبىيات، پېداگوگىكا، پسىخولوگىيە پەنلىرى بويىچە دەرس بېرىش بىلەن بىللە قوشۇمچە جۇڭگو سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتىدە مۇھەررىر، تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1957 - يىلىغىچە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا رۇسچە تەھرىر، تەرجىمان، ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىگە يۆتكىلىپ كەسپى يازغۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1991 - يىلى 8 - ئايدا بىرىنچى دەرىجىلىك ئىجادىيەتچى دېگەن يۇقىرى ئۇنۋانغا ئېرىشىدۇ.

شۇكۇر يالقىن 2002 - يىلى 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى.

ياسىن ھاجى خۇدابەردى

ياسىن ھاجى خۇدابەردى 1917 - يىلى ئاتۇشتا تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1919 - يىلى ئائىلىسى بىلەن ئىلىغا كۆچۈپ چىقىپ، سۈيدۇڭ ناھىيىسىنىڭ كۆرە رايونىدا چوڭ بولىدۇ. 1927 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە كۆرەدە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋات چىقىرىدۇ. 1932 - يىلى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە كۆرەدىن سۈيدۇڭگە كۆچۈپ كېرىپ، 1935 - ، 1936 -

يىللىرى سۈيدۈڭدە باشلانغۇچ مەكتەپتە، 1936 - يىلى يازدا غۇلجىدا ئېچىلغان قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇغۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا ئوقۇيدۇ. كۇرسنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن سۈيدۈڭ خەيرىيەت مەكتىپىدە باشتا ئوقۇتقۇچى 1937 - ، 1938 - يىللىرى مەكتەپ مۇدىرى بولىدۇ. 1938 - يىلى 4 - ئايدا ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيدۇ. 1940 - يىلى مايدا ئوقۇشنى تاماملىماي تۇرۇپ، «خائىننىڭ ئەۋلادى» بەتنام دېگەن بىلەن باشقا ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە ئالتايغا پالىنىدۇ. 1941 - يىلى 8 ئايدا ئالتايدا قولغا ئېلىنىپ، تۇرمىدە بىر يېرىم يىلدىن كۆپرەك ياتىدۇ. 1943 - يىلىنىڭ بېشىدا تۇرمىدىن چىقىپ، ئۆز يۇرتى سۈيدۈڭگە بېرىپ، بىر مۇددەت تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1944 - يىلى 10- ئايغىچە سۈيدۈڭ ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا خىزمەت قىلىدۇ. 1944 - يىلى 10 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە پارتىزانلار ئەترىتىدە سىياسىي رەھبەر بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1945 - يىلى 1 - ئايدا سۈيدۈڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كاتىپى ھەم ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولىدۇ. 1948 - يىلى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى سۈيدۈڭ ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولىدۇ. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ.

ياسىن ھاجى خۇدابەردى 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن غۇلجىغا يۆتكىلىپ، 1953 - يىلىغىچە «ئىلى گېزىتى» نىڭ باشلىقى، غۇلجا شەھەر باشلىقى، ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مەسئۇل كاتىپى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەيدۇ. 1953 - يىلى 1 - ئايدا خىزمىتى ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى،

1958 - يىلى 9 - ئايغىچە ئاپتونوم رايۇنلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدە مۇئاۋىن باش كاتىپ، قوشۇمچە خارجى ئىشلار باشقارما باشلىقى 1958 - يىلى 9 - ئايدىن 1999 - يىلىغىچە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. 1963 - يىلى 3 - ئايدىن 1964- يىلى 10 - ئايغىچە مەركىزى پارتىيە مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1966- يىلى 7 - ئايدا يەنى مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە تارتىپ چىقىرىلىپ، 1971 — يىلى 3 - ئايغىچە ئۇرۇمچىدە نازارەت ئاستىدا ئەمگەك قىلىدۇ. 1975 - يىلى 7 - ئايغىچە ئاتالمىش تۆتۈپ تۈرۈش ئورنىدا تۆت يىل تۆت ئاي يالغۇز قامىلىدۇ. 1975 - يىلى 7 - ئايدا ئائىلىسى بىلەن تارىمغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ.

1979 — يىلى ياسىن ھاجى خۇدابەردىنىڭ مەسىلىسى ھەل قىلىنىپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە كېيىنكى يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىدا ئاپتونوم رايۇنلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىدۇ. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايۇنلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش ھەيئەت ئەزاسى، 1989 - يىلىدىن باشلاپ ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ پەخرىي رەئىسى بولىدۇ. 1990 - يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن 73 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ياسىن ھاجى خۇدابەردى شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش ۋە تەشكىللەش خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن بىرگە، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، شېئىر، ھېكايە، ئوچېرك، خاتىرە، ئوبزور قاتارلىق كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان

1939 — يىلى «دېھقان ئاكامغا» ناملىق شېئىرى بىلەن ئەدەبىيات سەپىگە كىرىپ كەلگەن ياسىن ھاجى خۇدابەردىنىڭ «بىز باسقان يوللار» ۋە «ھايات ساداسى» ناملىق ئىككى توپلىمى نەشر قىلىنىدى.

خېۋىر تۆمۈر

خېۋىر تۆمۈر 1922 - يىلى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ يېڭى مەھەللە دېگەن يېرىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. كۆچار، توقسۇن قاتارلىق جايلاردا باشلانغۇچ ھەم ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ. 1939 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ توقسۇن ناھىيىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. 1944 — يىللىدىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى گېزىت - ژۇرناللاردا كەينى - كەينىدىن ئېلان قىلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇ 1945 - يىلى توقسۇندىن ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، مەتبۇئات ئورۇنلىرىدا مۇھەررىرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇنىڭ «بالا»، «ئالدانغان چولپان»، «تىنچلىق»، «يولۇاس ئۇخلاپ ياتتى» قاتارلىق ھېكايە، داستانلىرى ئېلان قىلىنىدۇ.

خېۋىر تۆمۈر پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن قولىغا قايتىدىن قەلەم ئېلىپ، پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن بېرىلىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى ۋە «موللا زەيدىن ھەققىدە قىسسە» ناملىق ئىككى تومлۇق ئەسىرى، «ئابدۇقادىر دامولام» ناملىق تارىخىي قىسسىسى، «بالدۇر ئويغانغان ئادەم» ناملىق تەرجىمھال خاراكتېرلىك قىسسىسى، «تاڭ ئالدىدا» ناملىق پوۋېستى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى «بۇلاق» مەجمۇئەسىدە «ئابدۇقادىر دامولا» ناملىق تارىخىي ئوچېرك، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» دە «خىدىسخان»، «كۆلپەتلىك يىللار»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا «بىر مەيدان پۈت مۇسابىقىسى» «ياقۇپبەگ ۋە موللا مۇھەممەتيار خەلىپە» قاتارلىق ئەسەرلىرى، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژورنىلىدا «موللا زەيدىن» ناملىق كىنو سىناريىسى، «ئىككى ئانا»، «كەلدى

باهار» ناملىق دراملىرى، «تارىم» ژۇرنىلىدا «ئالتۇن ئەقىل» ، «سۇرەت» ، «توغقان» ، «ۋاقتىم يوق» قاتارلىق ھېكايە، شېئىرلىرى ئېلان قىلىندى.

بۇ پەزىلەتلىك، كەمتەر، تىرىشچان يازغۇچى 1992 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇرۇمچىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن 70 يېشىدا ۋاپات بولدى.

پولات قادىر

پولات قادىر (1921 - 1980) قۇتۇبى ناھىيىسىدە تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە موللا خەلپەتتە دىنىي بىلىم ئالىدۇ ۋە شۇ دەۋردە كەڭ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى قوللىنىۋاتقان، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ھەر خىل كىتابلارنى ئوقۇش ئارقىلىق خېلى كۆپ تارىخىي بىلىملەرگە ئىگە بولىدۇ.

1935 — يىللىرىدا قۇتۇبىدا ئېچىلغان پەننىي مەكتەپكە، 1939 - يىلى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. 1942 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ «شىنجاڭ گېزىتى» دە مۇخبىر، مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەيدۇ، كېيىن، ئۇيغۇرچە، قازاقچە «شىنجاڭ گېزىتى» خەنزۇچە گېزىتتىن بۆلۈنۈپ چىققاندا، ئۇيغۇر، قازاق «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىگە باشلىق بولىدۇ.

1947 - يىلى ئاخىرىدا ئەيسا ئالىپتېكىن مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى رەئىسى بولغاندا، پولات قادىر مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا مۇئاۋىن رەئىس بولىدۇ. پولات قادىر بىر ئۆمۈر گومىنداڭ ۋە پانتۈركىزمچىلار تەرپىدە تۇرۇپ خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ ئۇزۇن يىللىق خىزمەت تەجرىبىسى ۋە ئۆگەنگەن تارىخىي بىلىمىگە ئاساسەن، 1947 - يىلى 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىككى قېتىملىق ئاتالمىش «ئۆلكە تارىخىي» نى يېزىپ نەشر قىلىپ تارقىتىدۇ. 1949 - يىلى 10 - ئايلاردا چەت ئەلگە قېچىپ چىقىپ كېتىدۇ.

شائىر ئەرشىدىن تاتلىق

ئەرشىدىن تاتلىق (1927 - 1998) ئاقسۇ كونا شەھەرلىك موللىلار كەنتىدە تۇغۇلۇپ، 1933 - يىلىدىن 1937 - يىلىغا قەدەر دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە، كېيىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1942 - يىلى ئاقسۇدا ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش كۇرسىدا ئوقۇپ، ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. 1945 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئاقسۇغا چۈشكەندە ئۈچ ۋىلايەت مىللى ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، ئىزۇت كوماندىرى، مىللى ئارمىيە ئىلغا قايتىپ چىققاندىن كېيىن دەسلەپ باش شتابگە، كېيىن غۇلجا شەھەر گارنىزون كومىندانتىدا كاتىپ، خوجسلىق بۆلۈم باشلىقى، سىياسىي ئىنىستروكتور قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1947 - يىلى كۇنەس ناھىيلىك باج ئىدارىسىدا ئىشلەيدۇ. 1949 - يىلىغا قەدەر شىخو پولكى ھەربىي كومىتېتنىك مەسئۇل كاتىپى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1953 - يىلى 9 - ئايدىن 1986 - يىلىغا قەدەر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات- سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە ئىشلەپ، «تارىم» ژۇرنىلىدا مۇھەررىر، بۆلۈم باشلىقى، «مىراس» ژۇرنىلىنىك مەسئۇلى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ.

ئەرشىدىن تاتلىق 1948 - يىلىدىن تارتىپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «سادىق بابكا»، «پۇشايمان»، «خالتا كوچىدىن يانغاندا» قاتارلىق ئون نەچچە ھېكايە، ئۇيغۇر يېڭى دەۋر ھېكايىچىلىقىدىكى تۇنجى پوۋېست «سىناق» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىدۇ. «ئاقسۇ ئەدەبىياتى»، «باھار چېچەكلىرى» ناملىق شېئىرلار توپلاملىرىنى نەشر قىلدۇرىدۇ. ئۇ يەنە «ۋەتەن قۇربانلىرى»، «توي كۈنى» ناملىق سەھنە ئەسەرلىرىنمۇ يازىدۇ.

ئەدەب ئەرشىدىن تاتلىق نۇرغۇنلىغان خەلق چۆچەكلىرى، خەلق قوشاقلىرى، خەلق داستانلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ نەشر قىلدۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ

يورۇقلۇقتا چىقىشىغا ئالاھىدە ئەمگەك سىڭدۈرىدۇ. «ئەمگەك گۈزەل ئوغلى» ناملىق خەلق داستانلار توپلىمى ئەدەبىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدە تۆھپىلىرىنىڭ بىرى، ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە «مىڭ بىر كېچە» نىڭ بەش تومىنى ۋە «نىم شېھىت ئەسەرلىرى»نى نەشرگە تەييارلايدۇ.

مەھمۇتجان ئىلھامجانوف

مەھمۇتجان ئىلھامجانوف (ئۆزبېك) نىڭ ئاتا - بوۋىسى تاشكەنتلىك بولۇپ، دادىسى ئىمىنجان 1880 - يىللاردا «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغانلىقى ئالدى - كەينىدە تىجارەت ئۈچۈن چۆچەككە كېلىدۇ ۋە تىجارەتتە تېزلا باي بولۇپ، «ئىمنجان باي» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئۇرۇمچىدىن باشقا چۆچەك، زايسان قاتارلىق جايلاردا سودا شىركەتلەر قۇرىدۇ ۋە ئائىلىسىنى تاشكەنتتىن چۆچەككە كۆچۈرۈپ كېلىدۇ. مەھمۇتجان 1908 - يىلى ئۇ 8 - ئالاردا چۆچەكتە تۇغۇلىدۇ. ئۇ مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، چۆچەكتە تاتار باشلانغۇچى مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1920- يىلى ئائىلىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ كېلىپ، خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. دادىسى ئىمىنجان ئۇرۇمچى نەنلىياڭدا «دېشىڭ ياڭخاڭ» ناملىق سودا فېرمىسى قۇرۇپ، روسىيە بىلەن سودا قىلىپ، 1928- يىلى ۋاپات بولىدۇ.

مەھمۇتجان ئىلھامجانوف خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا خەنزۇچە «يى بودى» دېگەن ئىسىم قويىلىدۇ. ئۇ 1929 - يىلىدىن 1932 - يىلىغىچە ئۇرۇمچىدىكى بىرىنبىر ئالىي مەكتەپ «رۇس تىلى سىياسىي - قانۇن مەكتىپى» دە ئوقۇيدۇ. كېيىن ئۆزلۈكىدىن خەنزۇ كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن گۇڭزى (قەدىمكى خەنزۇچە) نى خېلى مەكەممەل ئۆگىنىۋالىدۇ.

1932 - يىلى چۆچەككە بېرىپ ئۆيلىنىدۇ ۋە چۆچەكتە 1935 - يىلىغىچە دۆكان ئېچىپ سودا قىلىدۇ. كېيىن چۆچەك گازىنوزون شتابىدا تەرجىمان بولىدۇ. 1936 - يىلىدىن 1939 - يىلىغىچە «چۆچەك شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە تاربا‌غاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. بۇ جەريانىدا، ئۇ ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن، دۆلەت شېئىرى «قوزغال» نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تۇنجى قېتىم تەرجىمە قىلىدۇ. 1939 - يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، شىنجاڭ مەدەنىيەت جەمئىيىتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. بۇ جەريانىدا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈشكە يېتەكچىلىك قىلىش بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان كىتاب - ژۇرناللارنىڭ بەزى ماقالىلىرىنى رۇسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، براشۇرا شەكلىدە نەشر قىلدۇرىدۇ. بىر مەزگىل ماۋدۇن ئەپەندىگە مەخسۇس تەرجىمان بولىدۇ. 1941 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1943 - يىلىغىچە قامىلىدۇ. تۇرمىدە بولغان مەزگىلدە، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى تەرجىمە قىلغان ماقالىلەرنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولىدۇ، بەزىدە زۆرۈر بولغاندا شېڭ شىسەيگە ئېغىز تەرجىمانى بولىدۇ. شېڭ شىسەي مەركەزگە كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى تۇرمىدىن بوشتىپ، «جۇڭشۇنتۇەن (مەركىزي تەلىم - تەربىيە ئۆمىكى) نىڭ شىنجاڭ شۆبىسى» گە پولكوۋنىك دەرىجىلىك تەرجىمە بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەينىلەيدۇ. بۇ يەردە 1945 - يىلىغىچە ئىشلەپ، يازما دەرسلىكلەرنىڭ تەرجىمە - تەھرىرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ.

مەھمۇتجان ئىلھانجانوف 1945 - يىلى ئايالى ئاغرىپ قالغانلىقى سەۋەبى بىلەن چۆچەككە كېتىپ، ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلمەيدۇ.

كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن، 1946 - يىلىغىچە تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ كادىرلار بۆلۈم باشلىقى بولىدۇ. 1946 - يىلىنىڭ بېشىدا ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئاخىرقى سۆھبەتلەردە ئەخمەتجان قاسىمغا تەرجىمانلىق قىلىدۇ. 1946 - يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن 1948 - يىلىغىچە تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە باشلىقى، 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ نىزامنامىسىنى ۋە باشقا مۇھىم ھۆججەتلەرنى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىدۇ؛ چۆچەكتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ تەلىپى بويىچە، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىقىدىن ئاڭلىتىلغان كۈندىلىك خەۋەرلىرىنى رادىئودىن خاتىرىلەپلىپ، سوۋېت كونسۇلخانىسىغا تەرجىمە قىلىپ بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەمگىكى ئۇچۇن كونسۇلخانا ئۇنى كۆپ قېتىم مۇكاپاتلايدۇ.

مەھمۇتجان ئىلھامجانوف 1950 - يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىنىپ، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت - مائارىپ ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە مەزكۇر ھەيئەتنىڭ تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ بۇ باشقارمىدا، بولغان ۋاقتىدا ماۋزېدۇڭ ۋە لېنىشاۋچى ئەسەرلىرىنىڭ ئايرىم براشۇرىلىرى، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت ۋە ئەمىر - پەرمانلىرى توپلىمى، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ تارىخى»، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مىللىي ئۇرۇشتا

تۇتقان ئورنى»، «جۇڭگو ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئىستراتېگىيە مەسىلىسى»، «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى»، «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» قاتارلىق 36 كىتابنى، يەنە بەش دەرسلىك كىتابنى ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلدۇ، بۇكىتابلارنىڭ تەرجىمىلىرىنى ئۆزى تەكشۈرۈپ بېكىتىدۇ. 1951 - يىلى 3 - ئايدا مەزكۇر تەرجىمە باشقارمىسى ئاساسىدا «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» قۇرۇلۇپ، نەشرىياتنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، تەرجىمە باشقارمىسىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن غوللۇق كۇچلەر ئىمىن تۇرسۇن، ئىبراھىم ئەخمىدى، پەيزۇللا راخمانى، ئەبەيدۇللا باسىتى، جامالىدىن مۇھەممىدى، باھار رەھىمى، خوجا قاپان قاتارلىق تالانتلىق تەھرىر - تەرجىمانلارنى تايانچ قىلىپ، خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدا كىتاب نەشر قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈتۈقلۇق ئورۇندىش بىلەن بىرگە، ياش تەھرىر - تەرجىمانلارنى يېتىشتۈرۈشكە تۆھپە قوشىدۇ. شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى قۇرۇلۇشتىن (1960 - يىلدىن) ئاۋۋال باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلاتتى. مەھمۇتجان بۇ دەرسلىك كىتابلارنى ۋاقتىدا نەشر قىلىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش جەھەتتىمۇ زور رول ئوينايدۇ. ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنىڭ تۆت تومىنى نەشر قىلىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدۇ.

مەھمۇتجان ئىلھامجانوف تەرجىمىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە تەرجىمىنى تىل قائىدىسىگە مۇۋاپىق ئىلمىي ئىزغا سېلىش ئۈچۈن، 1961 - يىلى 3 - ئايدا خەلق نەشرىياتىدا لۇغەت گۇرۇپپىسى قۇرىدۇ ۋە بۇ گۇرۇپپىغا پىشقەدەم تەھرىر - تەرجىمانلاردىن ئىمىن تۇرسۇن، پەيزۇللا راخمانى، ئابدۇباقى ئابباس، ئىبراھىم ئۆمەر، مەھمەمەت رېھىم كېرىمى قاتارلىقلارنى يۆتكەپ كېلىپ،

نەشرىياتچىلىق ساھەسىدە كەم بولۇۋاتقان لۇغەتچىلىك كەسپىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

مەھمۇتجان ئىلھامجانوف ئۆمرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىگە، بولۇپمۇ تەھرىر - تەرجىمانلىق كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇشقا سەرپ قىلىپ، 1978 - يىلى 9 - ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئىبراھىم مۇتىھى

ئىبراھىم مۇتىھى (ئۆتمۈشتە مۇتىلىيوف دېگەن فامىلە قوللانغان) 1920 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلىدۇ. باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى شىنجاڭدا ئوقۇپ، 1937 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرۈپ، شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنده مۇئەللىم، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىغا مۇئاۋىن مۇدىر، تىل مەكتىپىگە مۇدىر بولىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرجىمە - تەھرىر بۆلۈم مۇدىرى بولىدۇ. 1950 - يىللاردا بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا لېكتور بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1980 - يىللاردىن باشلاپ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ئىنستىتۇتىدا تەتقىقاتچى ۋە مۇدىر بولىدۇ. ئۇ جۇڭگو تۈركىي تىللار جەمئىيىتىگە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئىشلەپ، تۈركىي تىللار، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلى بويىچە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ تەرجىمىسىگە مەسئۇل مۇھەررىر بولىدۇ. ئىلگىرى تىل مەكتەپتە ئىشلىگەن ۋاقتىدا، «ئۇيغۇر تىلى سەرفى»، «ئۇيغۇر تىلى نەۋھى»، «ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىيات قائىدىلىرى» دېگەن ئۈچ توم كىتاب يېزىپ مەكتەپ مەتبۇئەسىدە باستۇرىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلىرى «ئىبراھىم مۇتىھى ئىلمى ماقالىلىرى» دېگەن ماۋزۇدا كىتابچە قىلىنىپ ئېلان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتكە كىرگەن دەۋرى قەشقەر مەدرىسىلىرى» دېگەن ماقالىسى ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «ئىسلام دىنى جۇڭگودا» ناملىق ئىلمىي يىغىنىدا ئوقۇلىدۇ ۋە شۇ يىغىننىڭ ئىلمىي ماقالىلار توپلىمىدا ئىنگلىزچە ئېلان قىلىنىدۇ (بۇ ماقالە تارىم ژۇرنىلىدا ئۇيغۇرچە ئېلان قىلىنغان، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» دېگەن ژۇرنالىدىمۇ ئۇيغۇرچە ئېلان قىلىنغان). ئىبراھىم مۇتىھى ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر قايسى گېزىت - ژۇرناللاردا رۇسچە، خەنزۇچە 20 پارچىدەك ماقالە ئېلان قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇرتى توغرىسىدىكى ماقالە خەلقئارا چوڭ تەسىر قوزغايدۇ. بۇ ماقالىنى «سوۋېت تۈركولوگىيە» ژۇرنىلىمۇ 1987 - يىلىدىكى 4 - سانىغا باسىدۇ.

بىر ئۆمۈر تەتقىقاتچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىبراھىم مۇتىھى ياشانغىنىغا قارىماي، ھازىرمۇ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ.

توختى باقى ئارتىشى

توختى باقى ئوغلى (تەخەللۇسى ئارتىشى) 1922 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ شىتاچى كەنتىدە كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. دەسلەپ موللا خەلپەتتە، كېيىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1939 - يىلى ئۇرۇمچىدە دارىلمۇئەللىمىنى ئوقۇۋاتقاندا ئوقۇش خىراجىتىدىن قىسىلىپ، مەكتەپتىن چىقىپ كېتىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» دە نابورچىك، تەھرىر بۆلۈم خادىمى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1942 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە ساقچى زابىتلار مەكتىپىدە ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن قەشقەردە خىزمەت قىلىدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندا، «قىزىل پاچاق» دېگەن بەتنام بىلەن تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. 1949 - يىلىدىن تاكى 1986 - يىلى پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدا ئوقۇنقۇچى، «ھەقىقەت» گېزىتىدە، بېيجىڭ خەلق نەشرىياتىدا تەرجىمان، مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ جەريانداً (1957- يىلىدىن 1980 - يىلىغىچە) «ئوڭچى ئۇنسۇر» دېگەن بەتنام بىلەن نازارەت ئاستىدا ئىشلەيدۇ.

تىوختى باقى ئىلىم - مەرىپەت ساھەسىدە ئۆتكۈزگەن كۆپ يىللىق ھاياتىدا، سىياسىي - نەزەرىيىۋى ئەسەرلەر، پەن - تېخنىكا ئەسەرلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر، گېزىت - ژۇرنال ماقالىلىرى، كىتاب - تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرى قاتارلىق تۇرلۈك مەزمۇن ۋە ژانىردىكى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىسى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ «يېڭى باتۇرلار»، «تۇن يانغاندا»، «كەپىگە ئۇچ قېتىم زىيارەت» قاتارلىق ئەسەرلەر بىلەن لۇشۈن ئەسەرلىرى (22 توپلام) نى تەرجىمە قىلىدۇ. تەرجىمىدىن تاشقىرى ئىلمىي تەتقىقات بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، «تەرجىمە تەجرىبىلىرىمدىن تەرىملەر»، «لۇشۈن تەرجىمە توغرىسىدا»، «تەرجىمە توغرىسىدا»، «قانداق تەرجىمە قىلىش كېرەك» سەرلەۋھىلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىدۇ. پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىنمۇ ئۆزىنىڭ سۈباتلىقى ۋە شىجائىتىنى بوشاشتۇرماي، ئىلىم - مەرىپەت ساھەسىدە ئىزچىل تىرىشىپ، «ئادەملەردە بولىدىغان بېشارەت» ناملىق روھىي ھالەتشۇناسلىققا ئائىت ئاممىبات ئىلمىي ئەسەرنى، «كەتمەن چاپقان گۈناھمۇ؟» ناملىق ساتىرىك ئەسەرلەر توپلىمىنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرىدۇ، «چۈشىنىڭ ماھىيىتى ۋە تەبىرى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ئەسىرنى نەشرگە تاپشۇرىدۇ.

توختى باقى مول ھوسۇللۇق ئەمگەكلىرىنىڭ ئەجرى ئۈچۈن خەلقىمىز ئىچىدە مۇناسىپ ئىززەت - ھۆرمەتكە ئېرىشتى. تەرجىمە

ساھەسىدە بىرىنچى بولۇپ «ئالىي تەرجىمان» ئۇنۋانىغا سازاۋەر بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق 5 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش ئەزاسى بولغان بۇ يېتۈك تەرجىمان «جۇڭگو لۇشۈن ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى»، «جۇڭگو تەرجىمانلار جەمئىيىتى» قاتارلىق ئىلمىي - تەتقىقات جەمئىيەتلىرىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق رەسمىي، پەخرى ناملار بىلەن ئىجتىمائىي ئىلمىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ، ئۇنۇملۇك تۆھپە يارىتىپ كەلمەكتە.

ئىمىن تۇرسۇن

ئىمىن تۇرسۇن 1924 - يىلى 10 - ئۆكتەبىر ئۇرۇمچى شەھىرىدە قول ـ ھۇنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلدۇ. ئاتىسى ھەسەنـاخۇن مەرىپەت سۆيەر كىشى بولغاچقا، ئوغلىنى ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىنلا دىنىي مەكتەپكە كىرىدۇ. ئىمىن تۇرسۇن گۆدەك چىغىدىلا ئوقۇشقا بېرىلىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ بىر يىل ئىچىدىلا ساۋاتى چىقىپ «ھەپتىيەك» نى ئوقۇپ تۈگىتىدۇ. قۇرئان ساۋاتى چىققاندىن كېيىن ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىنى ۋە «شەھرى موللا» نى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ. جۇملىدىن ھەزرىتى نەۋائى، غوجا ھاپىز، شىرازى غەزەللىرى بويىچە دەرس ئالىدۇ. 1934 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە ئۇرۇمچى نىيازىيە مەكتىپىدە (ئارىلىقتا خەنزۇ ۋە رۇس مەكتەپلەردە)، بىرىنچى گىمنازىيىدە ئوقۇپ (ئائىلە ئىقتىسادى يار مەرمىگەچكە، ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولالمايدۇ)، 1941 - يىلى مەركىزىي تەلىم - تەربىيە ئۆمىكى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مەدەنىي ماۋارىپ سىنىپىدە تەربىيىلىنىدۇ. 1941 - يىلىدىن 1951 - يىلىغىچە ئالتىنچى ۋە يەتتىنچى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىدە مۇئەللىم، شىنجاڭ دارىلفۇنۇندا ئىلمىي مۇدىر بولىدۇ. قوشۇمچە

مەركىزىي ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ساناينەپىسە بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ. 1951 - يىلىدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا 33 يىل ئىشلەپ، يېڭى دەۋر نەشرىياتچىلىقىغا چوڭ ئەمگەك سىڭدۈرىدۇ ۋە بىر قىسىم كەسىپدارلارنى يېتىشتۈرىدۇ.

ئىمىن تۇرسۇن 1941 - يىلىدىن تارتىپ مەتبۇئاتتا «دەۋرانى» تەخەللۇسى بىلەن پوبلىستىك ماقالىلار، شېئىرلار ئېلان قىلىشقا باشلايدۇ. ئەدەبىي ئوبروزچىلىق، فولكور تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلىرى ۋە دراماسىرى بىلەنمۇ ئوقۇرمەنلەرگە تونۇلىدۇ. ئۇ 60 يىل ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا شېئىرىيەت تەتقىقاتچىلىقى، تىلشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق ۋە تەرجىمە ساھەلىرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەر يازىدۇ. ئۇنىڭ «ھەۋەس»، «سەپەر سەزگۈلىرى»، «بالدۇرقىغا ئوخشىماس» قاتارلىق شېئىرىي توپلاملىرى، تىل - ئەدەبىيات ۋە تارىخ جەھەتلەردە «تارىمدىن تامچە»، «بۇلاقتىن بىر ئوتلام»، «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساسلار»، «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە قىسقىچە لۇغەت» كلاسسىك ئەدەبىيات ساھەسىدە «زەلىلىي دىۋانى»، «تارىخ تەبەرى»، «نەۋائى ھەققىدە»، «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، «نوروزنامە» قاتارلىق كىتابلىرى، تەرجىمە ساھەسىدە «قىزىل بايراق شەجەرىسى»، «قىزىل قۇياش»، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە)، «غەربكە سايا ھەت» (بىر قىسمى)، قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىدۇ.

ئىمىن تۇرسۇن خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئۆز ئانا تىلىدەك بىلگەندىن باشقا، ئەرەب، پارس ۋە رۇس تىللىرىنىمۇ ئۆز كەسپى بويىچە بىلىدۇ. ھازىر ئۇ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، شېئىرىي ۋە ئىلمىي ئىجادىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، گېزىت - ژۇرناللاردا ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. ھازىر ئۇ داستان، ئەسلىمىلەر، قىسسە ۋە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ گراماماتىكىسى

قاتارلىق تېزىسلىرىنى تىزىپ چىقتى، بەزىلىرىنى يېزىشقا كىرىشتى. ئىمىن تۇرسۇن ھەر قايسى جەمئىيەتلەرنىڭ خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ ۋە ياشلارنى ئىلىم تەھسىل قىلىش، ھۇنەر - سەنئەت ئىگىلەشكە دەۋەت قىلىپ، ئالىي مەكتەپلەردە، رادىئو - تېلېۋىزىيەلەردە سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئىلمى كۆپ قىرلىق بۇ ئالىمنى ياش بىلىگلەر ۋە زامانداشلىرى شائىر، تارىخشۇناس، تىلشۇناس، يازغۇچى، جامائەت ئەربابى، قەدىرلىك ئاكا، تەۋەرۈك ئۇستاز، دەپ ھۆرمەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇر سايرانى

ئۇيغۇر سايرانى 1918 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى تۇرپان ئاستاندا ئوقۇتقۇچى ھەيدەر ئەپەندى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى تۇرپان، چۆچەك ۋە ئۈرۈمچىلەردە ئوقۇيدۇ. 1933 - يىلى ئۈرۈمچىدە رۇس گىمنازىيىسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1934 - يىلدىن 1938 - يىلىغىچە موسكۋادا رۇسچە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيدۇ ۋە شۇ يىلى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش رەسمىيىتى بېجىرىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ. بىراق، دادىسى شېكى شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن چەتكە چىقالمايدۇ. كېيىن ئۇ ئۈرۈمچى نەنلىياڭدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، 4 ئاي ئىشلىگەندىن كېيىن، «دادىسى قامالغان»، «سىياسەتتە ئىشەنچسىز» دەپ قارىلىپ، ساۋەنگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. 1938 - يىلدىن 1941 - يىلىغىچە سۈرگۈندە بولغان كۈنلەردە رۇسچىدىن پەلسەپە، تارىخقا ئائىت ماقالىلارنى تەرجىمە قىلىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە «يېڭى نۇر ژۇرنىلى» دا ئېلان قىلىدۇ. 1941 - يىلى

10 - ئايدىن باشلاپ شېڭ شىسەينىڭ ئۇقتۇرۇشى بىلەن «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدە ئىشلەيدۇ.

ئۇ «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئىشلەۋاتقان كۈنلەردە، 1943 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن كوچىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچىدىكى 1 - تۈرمىگە قامىلىدۇ. 1945 - يىلى 6 - ئايلاردا تۈرمىدىن چىقىدۇ.

بىتىم ئىمزالىنىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1946 - يىلى 1 - ئايدا ئۇيغۇر سايرانى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئىلى تەرەپ كۆرسەتكەن مەسئۇل خادىمى بولىدۇ.

گومىنداڭ 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىجرا قىلمىغاچقا، خەلق ھۆكۈمەتكە ئەرز سۇنىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى پاش قىلىش خاراكتېرىدىكى ئەرزلەرنى گېزىتتە ئېلان قىلىدۇ. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا چىدىمايى، ئۇيغۇر سايرانىنى قولغا ئېلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇيغۇر سايرانى يوشۇرۇنۇۋالىدۇ ۋە 1947 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئاخىرقى تۈركۈم خادىملار بىلەن بىللە غۇلجىغا كېتىدۇ. غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن، ئەھمەتجان قاسىمى ئۇنى «ئىلى گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋە مەسئۇل مۇھەررىر قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئۇ «ئىلى گېزىتى» دە 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرغىچە ئىشلەيدۇ. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ ۋە ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە گېزىتلەر بىرلەشتۈرۈلگەندىن كېيىنكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە مۇئاۋىن باشلىق بولىدۇ.

1950 - يىلى 9 - ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ئالمۇتادىكى كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كونسۇلى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. ئۇ خارجى خىزمەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىققاندىن كېيىن ئىككى يىل ماركسىزم

ئىنىستىتوتى بىلەن قازاقستان پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدا ئوقۇيدۇ. 1956 - يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنى قۇرۇش تەييارلىق ھەيئىتىنىڭ بىرىنچى مۇئاۋىن مۇدىرى، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى مىللەتلەر كومىتېتى تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ۋە تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىق بولۇپ ئىشلەيدۇ.

ئۇيغۇر سايرانىغا 50 يىللاردىكى سىياسىي ھەرىكەتلەر ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ھەر خىل بۆھتانلار چاپلاندى. 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى ۋە دائىمىي ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى ۋە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ پەن، ماۋارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ ئىشلىدى. 1983 - يىلى «تەنقىداتچى» ئۇنۋانىنى ئالدى.

ئۇيغۇر سايرانى مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق كۆپلىگەن ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئىشلىدى. ئۇ 1990 - يىلى 7 - ئايدا دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ باردى. «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى، ئۆزبېك، تاتارلارنىڭ قىسقىچە تارىخىنى يېزىشقا قاتناشتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقشۇناس ئالىملىرىدىن ئا. گ. مالياۋكىن، س. گ. كىلياشتور، ناسىلوف ۋە بار تولد قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇر

تارىخىغا ئالاقىدار 10 پارچىغا يېقىن كىتابنى تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلدۇردى.

تېيىپچان ھادى

يازغۇچى ۋە تارىخ تەتقىقاتچىسى تېيىپچان ھادى 1922 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇنىڭ بوۋىسى ھادى ھاجىم دىنىي ئۆلىما ئىدى. تېيىپچان ھادى 1933 ـ يىلىدىن 1939 ـ يىلىغىچە غۇلجىدىكى روشەن مەكتەپتە، 1939 ـ يىلىدىن 1942 ـ يىلىغىچە ئۇرۇمچىدىكى ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1942ـ يىلىدىن 1944 ـ يىلى نويابىرغىچە غۇلجىدىكى ئىلى مەكتىپىدە (ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە) ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ ۋە شۇ چاغلاردىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، بەدىئىي ئەدەبىيات ۋە ئىلى تارىخىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1943 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇنىڭ تۇنجى ئەسىرى ـ «بىر كۆنلۈك ياتلىق» نامىلىق ھېكايىسى ئېلان قىلىنىدۇ. تېيىپچان ھادى 1944 ـ يىلى نويابىردا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، 1946 ـ يىلىغىچە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلات بۆلۈمىدە كاتىپ، يەر ـ سۇ نازارىتى ۋە بانكىغا مەسئۇل كاتىپ بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1946 ـ يىلى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بىرلىك سەپ ساھەسىدە تەشۋىقات، تەرغىبات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇش مەقسىتىدە سودا ساناۋەتچىلەر بىرلەشمىسىگە كاتىپلىققا بەلگىلىنىدۇ. ئۇ بۇ خىزمەتنى 1952 ـ يىلى 3 ـ ئايغا قەدەر ئىشلەيدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ خەلق ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، سودا ساناۋەتچىلەر ۋە باشقا يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، ئۇيۇشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا بەلگىلىك تۆھپە قوشىدۇ. ئۇ بۇ جەريانىدا ئىلىدىكى ئاتاقلىق

مەسچىت، مازار، يۇزلۈكلەر، ھەتتا ئىلىدىكى ئېرىق - ئۆستەڭ، باغ قاتارلىق ساھەلەردە ئىزدىنىپ، ئىلى تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن ماتېرىيال توپلايدۇ.

بىراق، ئۇ 1952 - يىلى پېشكەللىككە ئۇچراپ، 1982 - يىلىغا قەدەر رىيازەت چېكىدۇ. 1982 - يىلى خىزمىتى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» مەجمۇئەسىدە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئىلى ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىش ئەزاسى، ئۇ يەنە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق، ئوبلاستلىق يازغۇچىلار جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ.

تېيىپچان ھادى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، «پالۋان كەلدى»، «چورۇق ھېكىم»، «ئاق ئۆستەڭ، ئاق»، «چىن مودەن»، «ئۆچكە دۆڭدە لاۋۇلدايدىغان مەشئەللەر» باتۇر كەلدى قاتارلىق تارىخىي ھېكايىلەرنى، «خەلقىمىزنىڭ سۆيۈملۈك رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى» ۋە «ئىلى گۈڭ، بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى»، «ئىلى خەلقىنىڭ بىر قانچە تارىخىي ناخشىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە»، «غۇلجا ناخشىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە»، «غۇلجا شەھىرىدىكى مەشھۇر تۆت باغ»، «سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ يېڭىدىن تېپىلغان قوشاقلىرى ھەققىدە»، «غۇلجا ئاتالغۇسى ۋە غۇلجا شەھىرى توغرىسىدا»، «چىڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭ يۇرۇشلىرى» قاتارلىق تارىخقا ئائىت ماقالىلىرىنى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندۇ. ئۇ «ئىلى تارىخىدىن ئىزلار» نامىلىق چوڭ ھەجىملىك ئەسىرىنى ئاياغلاشتۇرالماي 1989 - يىلى 21 - مارتتا بۇ دۇنيا بىلەن ۋاقىتسىز خوشلاشىدۇ.

نىغمەت مىڭجان

نىغمەت مىڭجان 1922 - يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چۆچەك ۋىلايىتىنىڭ تولى ناھىيىسىدە چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تولى ۋە چۆچەكتە ئوقۇيدۇ. 1941 - يىلى ئۆلكىلىك ساقچى ئوفىتسېرلار مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ 1948 - يىلىغىچە ئۆلكىلىك ساقچى ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلەيدۇ. 1948 - يىلىدىن 1949 - يىلى 9 - ئايغىچە قانۇن پالاتىسىنىڭ ئەزاسى، سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى بولىدۇ. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازات بولغاندىن كېيىن يېڭى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتنىڭ ئەزاسى، باشقارما باشلىقى، مىللەتلەر نەشرىياتى قازاق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. 1979 يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ئىنستىتۇتىدا تەتقىقات ئىشى بىلەن بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىن بۇ ئىنستىتۇتنىڭ ئورۇنباسار باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق 4 - ، 5 - قېتىملىق، مەملىكەتلىك 7 - قېتىملىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ ئەزاسى ۋە دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولىدۇ.

نىغمەت مىڭجان قازاق خەلقىنىڭ ئالىمى، ئۇ قازاق تىلى، تارىخىي، فولكلورىنى تەتقىق قىلىش، يېزىش، تەرجىمە قىلىش ساھەسىدە نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. ئۇ «قازاقنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «قازاق تىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «قازاق تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، «قازاق شەجەرىسى توپلىمى»، «قارلىغاچ» (رومان) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرىدۇ.

ئۇ خەنزۇ، تۈرك، رۇس تىللىرىنى ياخشى بىلىدۇ. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»، «سۇ بويىدا»، «غەربكە سايا‌ھەت»، «لۇشۈن

ئەسەرلىرىدىن تاللانما» قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن قازاقچىغا تەرجىمە قىلىشقا قاتنىشىدۇ. ئۇ تەرجىمە، تەنقىقات ئىشلىرىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشكەنلىكتىن، 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «ئىلىم - پەن خادىمى» دېگەن نام بېرىلىدۇ.

نىغمەت مىڭجان 1986 - يىلى تۈركىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىلمىي لېكسىيە ئوقۇيدۇ. 1989 - يىلى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئامېرىكىدا، قازاقىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىلمىي مۇھاكىمىلەردە بولىدۇ. 1993- يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىدە يۈرەك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

مامۇت سابىت

مامۇت سابىت (1929 - 1998) قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلىدۇ. 1951 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، 2 - كورېئوس تەلىم - تەبىيە تۈەننىڭ تەرجىمانلىق كۇرسىدا ئوقۇيدۇ. كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كومىتېتى ۋە شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئىشلەيدۇ. 1957 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ، ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى تەرجىمە - تەھرىر گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1984 - يىل 5 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىدۇ. شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتى بىلەن شىنجاڭ تەرجىمانلار جەمئىيىتىگە ئەزا بولىدۇ. 1983 - يىلى كاندىدات ئالىي مۇھەررىلىك، 1985 - يىلى ئالىي مۇھەررىلىك ئۇنۋانىنى ئالىدۇ.

مامۇت سابىت يۇقىرى نەزەرىيە سەۋىيىسىگە، ئەتراپلىق پەن، مەدەنىيەت بىلىملىرىگە، يۇقىرى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ۋە مۇھەررىرلىك قابىلىيىتىگە ئىگە، تەھرىرلىك ۋە تەرجىمانلىقتا ئاساسىي پۇختا بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنى بىر - بىرىگە راۋان تەرجىمە قىلالايتتى.

مامۇت سابىت 30 نەچچە يىللىق تەرجىمە - تەھرىرلىك ھاياتىدا قىممەتلى يۇقىرى نۇرغۇن كىتابلارنى تەرجىمە قىلىدۇ، تەھرىرلەيدۇ ۋە بېكىتىدۇ. ئۇ تەھرىرلىگەن «ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانمىلار»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قىزىل مىڭ ئۆي رەسىملىرى ھېكايىلىرى»، «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «ئۇيغۇر تائاملىرى» قاتارلىق كىتابلار جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغايدۇ. ئۇ تەرجىمە قىلغان «رامزاننىڭ ئون يەتتىسى»، «سالاھىددىن»، «قۇرەيش قىزى»، «چەكسىز ئورمان، قارلىق دالا» قاتارلىق كىتابلارمۇ كىتابخانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. ئۇ تەرجىمە تەھرىرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، تەرجىمە تەھرىرلىك نەزەرىيىسى تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ يازغان «تىلنىڭ ساپلىقىنى ساقلاش توغرىسىدا بىر قانچە پىكىر»، «ئەدەبىي تەرجىمىدىكى بىر قانچە مەسىلىلەر» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەر ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىدۇ.

مامۇت سابىت ھەممە ۋاقىت ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇاتتى. ئادىل، پاك بولۇپ، زادىلا شەخسىيەتچىلىك قىلمايتتى. ئۇ كەمتەر، ئىھتىياتچان بولۇپ، باشقىلارغا ئۈلگە بولاتتى، يولداشلارغا سەمىمىي مۇئامىلە قىلاتتى ۋە كۆيۈنەتتى، بولۇپمۇ ياش يولداشلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، نۇرغۇن

تەرجىمان تەھرىرلەرنى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە يېتىشتۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نەشرىياتچىلىق تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم ھەسسە قوشقانىدى.

سەلىمجان ئەزىم

سەلىمجان ئەزىم (ئۆزبېك) 1925 - يىلى كۆچاردا مەرپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كېلىدۇ. 1950 - يىلى 9 - ئايدا خىزمەتكە قاتنىشىپ، 1956 - يىلىغىچە كۆچار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە، 1960 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدە تەرجىمانلىق قىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ 1986 - يىلى پېنسىيىگە چىققۇچە بولغان مەزگىلدە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە تەرجىمە - تەھرىرلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1983 - يىلى كاندىدات ئالىي تەرجىمانلىق ئۇنۋانى ئالىدۇ.

سەلىمجان ئەزىم ئۆزىنىڭ 36 يىللىق خىزمەت ھاياتىدا تەرجىمانلىق خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىپ، خەلقىمىزنىڭ ئەزىز - ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن پىشقەدەم زىيالىيلىرىمىزنىڭ بىرى. بولۇپمۇ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە تەرجىمە - تەھرىرلىك بىلەن شۇغۇللانغان 26 يىل جەريانىدا ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ۋە سىياسىي، ئىجتىمائىي پەنگە ئائىت نەچچە ئونلىغان كىتابلارنى تەھرىرلەپ ۋە نەشرگە تەييارلاپ، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشىدۇ. ئۇ «جۇڭگو تارىخىدىكى سۇلالىلەرنىڭ مىلادىيە، ھىجرىيە سىپلىشتۇرمىسى»، «غەربىي دىيار مەدەنىيەت تارىخى» قاتارلىق نۇقتىلىق كىتابلارنى تۈزۈپ نەشرگە تەييارلايدۇ. شۇنداقلا «ھايات مارشى»، «ئەتىكى ئىلىم - پەن» قاتارلىق كۆپلىگەن كىتابلارنى

تەرجمە قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ تەھرىرلىكىنى ئىشلىگەن.

سەلىمجان خىزمەتتىن ئەستايىدىل، قېتىرقىنىپ ئىشلەيتتى. كىتابلارنىڭ سۈپىتىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ياش تەھرىر، تەرجىمانلارنى تەربىيلەشكە ئەھمىيەت بېرەتتى. ھازىرقى كۆپلىگەن ياش تەھرىرلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى يولداش سەلىمجاننىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

سەلىمجان ئەزىزەم كېسەل سەۋەبىدىن 1998 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

سەككىزىنچى باب

ئاتاقلىق مائارىپچى ھەيدەر سايرانى

ھەيدەر سايرانى 1886 — يىلى روسىيە فېدېراتسىيەسى قارىمىقىدىكى تاتارىستاننىڭ ئۇفا شەھىرىدە سايرانلارنىڭ 6 - ئەۋلادى، تاتار زىيالىي ئوقۇتقۇچى مىنھاجىتتىن ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ ئۇفا شەھىرىدە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قازان ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىدۇ. ئەينى چاغدا ئۇفادا پەقەت مەدرىسە لەرلا بولۇپ، پەننىي ئالىي بىلىم يۇرتلىرى قازانغا جايلاشقانىدى. ئۇ 1905 - يىلى ئۇنىۋېرسىتېتنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شۇ مەكتەپتە خىزمەت قىلىدۇ.

1905 — 1907 — يىللاردىكى روسىيە ئىنقىلابى ھەيدەر سايرانىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ جەريانىدا قازاندا ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان تۇرلۇك ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرىدە، ئۇ تاتار خەلقىنىڭ ئۇلۇغ شائىرى ئابدۇللا توقاي بىلەن تونۇشىدۇ. ئۇلار ئابدۇللا توقاي ئىشلىگەن «ئەلئىسلاھ»، «يەشىن» (چاقماق)، «يالت - يۇلت» ژۇرناللىرىدىكى ماقالىلەر ئۈستىدە مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارىدۇ.

1909 — يىلى تۇرپان ئاستانىلىق مەرىپەتپەرۋەر مەخسۇت مۇھتى قازانغا بېرىپ، ھەيدەر سايرانى بىلەن تونۇشىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۆز خەلقىنىڭ جاھالەت، زۇلمەت تۇمانلىرى ئىچىدىكى ئېچىنىشلىق ھاياتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىپ، ئۇنى شىنجاڭغا بېرىپ ئوقۇش- ئاقارتىش ئىشلىرىنى يولغا سېلىپ، خەلقنى جاھالەت، زۇلمەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ، مەرىپەتكە باشلاش توغرىسىدا تەكلىپ

بېرىدۇ. مەخسۇت مۇھىتىنىڭ سۆزلىرى ئۇنىڭغا قاتتىق تەسىر قىلىدۇ ۋە مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىدۇ ھەيدەر سايرانى ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن بىر قانچە مەرتىپەتپەرۋەر كىشىلەر بىلەن، جۈملىدىن ياڭخاڭ مەسچىتىنىڭ ئائىللىكلەر ئولتۇراق ئۆيىنى سېلىش قۇرۇلۇشىدا ياغاچچىلىق قىلىپ يۈرگەن تۆمۈر خەلىپە بىلەنمۇ تونۇشىدۇ. تۆمۈر خەلىپىنىڭ «تورپاق يېغىلىقى» ھەققىدىكى بايانلىرى ئۇنى بەك قىزىقتۇرىدۇ. ئۇ تۆمۈر خەلىپىگە 1905- يىلى روسىيىنىڭ پېتىرگرات شەھىرىدە يۈز بەرگەن «قانلىق يەكشەنبە» ۋەقەسىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئۆز سەرگۈشتىلىرىنى سۆزلىشىپ، يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قالىدۇ.

ئۇرۇمچىدىكى مەرتىپەتپەرۋەرلەر ھەيدەر سايراننى ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ قېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ، لېكىن مەخسۇت مۇھىتى يەنىلا ئۇنىڭ تۇرپان ئاستانىغا بېرىشىنى تەلەپ قىلىپ چىڭ تۇرغانلىقتىن، ئۇ 1909 - يىلى ئاستانىغا بارىدۇ، ئۇ زامانداش ئاستانىدا بىرەرمۇ يېڭىچە مەكتەپ يوق بولۇپ، ھەممەيلەن دىنىي ئۆلىمالارنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. شۇڭلاشقا خەلقنى ئاقارتىش ۋە مەدەنىيەتكە باشلاش - يېڭىچە مەكتەپ ئېچىش ھە دېگەندە ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ. ھەيدەر سايرانى دەسلەپ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرىنى ئوقۇتىدۇ.

ئۇ يىل كۈنلىرى ئۇرۇمچىگە چىقىپ دەم ئالىدۇ. 1913 - يىلى ئۇرۇمچىگە كەلگىنىدە، ئۇيغۇر خەلقنىڭ قەھرىمان پەرزەنتى، ئۆزبېكنىڭ سىرداش دوستى تۆمۈر خەلىپە پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلىدۇ. ھەيدەر سايرانى بۇ شېھىتنىڭ نامىزىغا قاتنىشىپ، ئۆز قولى بىلەن يەرلەپ ئاستانىغا قايتىدۇ.

سەۋرچانلىق بىلەن زېرىكمەي، تېرىكمەي ئېلىپ بېرىلغان تەشۋىق، تەربىيە نەتىجىسىدە، مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئائىلىسىدە ئوقۇشنى تەلەپ قىلغۇچى بالىلار تەدرىجىي كۆپەيىشكە باشلايدۇ.

ئاخىر ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندىكى ئىلغار زاتلارنىڭ بولۇپمۇ مەخسۇس مۇھىتنىڭ قوللىشى ۋە ئىقتىسادىي تەرەپتىن يۆلىشى بىلەن 1913- يىلى ئاستانە مەدرىسە يېنىغا كۇنگەيگە قارىتىپ ئەينەك دېرىزىلىك، ئاستى - ئۈستى تاختايلىق بىر سىنىپلىق مەكتەپ سېلىنىدۇ.

مەكتەپنىڭ دەرس پروگراممىلىرى ئاساسەن قازان مەكتەپلىرىگە ئوخشاش بولۇپ، ئانا تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ئەسىرى ساۋادەت (پەيغەمبەرلەر تارىخى)، تەنتەربىيە ۋە شېئىر قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلىدۇ. گەرچە مەكتەپ ئېچىلىپ ئوقۇش رەسمىي يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قارشىلىقى توختىمايدۇ. چۈنكى، ئىجتىمائىي ۋە تەبئىي پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى مەدەنىيەت، يېڭى ئىلىم، شىنجاڭنىڭ فېئودال كونا مەدەنىيىتى ۋە كونا ئىلىمگە قارشى ئىدى. ھەيدەر سايرانى زور تىرىشچانلىقلار بىلەن ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

1914 - يىلى ھەيدەر سايرانى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، ئۇرۇق-تۇغقان، يارۇ - بۇرادەر ۋە بەزى ساۋاقداشلىرى بىلەن كۆرۈشىدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى شىنجاڭغا كېلىپ ئىشلەشكە دەۋەت قىلىدۇ.

1971 — يىلى ئاستانىغا مەخسۇت مۇھىتنىڭ موسكۋادىكى نۇرغۇن پۇلىلىرىنى ئۆتكۈزمەيۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەر كېلىدۇ. مەخسۇت مۇھىتى بۇ ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، موسكۋاغا ھەيدەر سايرانىنى بىللە ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار بۇ نۆۋەت موسكۋا، قازان، ئۇفا، تاشكەنت، سىبىرىالاتنىسك قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، ئەھۋاللارنى كۆزىتىپ، يېڭىلىقلارنى ئۆگىنىدۇ، شۇنداقلا شىنجاڭغا ئەكىلىشكە ئادەم ئىزدەيدۇ ۋە ئۇ يەرلەردىن مۇھىببۇللا ئەپەندى، گۇلەندەم ئابستاي، خىسام باۋىن، خەسەن فەھمى، ئەلى ئىبراھىم، شاھى شەرەپ قاتارلىق ئالتە نەپەر مۇنەۋۋەر تاتار ئوقۇتقۇچىسىنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلار 9171 - يىلىدىن 1919- يىلىغىچە شىنجاڭغا كېلىپ بولىدۇ. ئالدىن

ئويلىشىلغان پىلان بويىچە، مۇھىببۇللا ئەپەندى بىلەن ئايالى گۈلەندەم ئابستاي ئاستانىغا، ئەلى ئەپەندى تۇرپانغا، خەسەن فەھمى بىلەن شاھى شەرەپ لۇكچۇنگە، خىسام گۇچوڭجۇغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ھەيدەر سايرانىڭ يېڭى مەكتەپلەرنى ئېچىپ خەلقنى مەدەنىيەت يولىغا باشلىغىنىدىن خەلق ئاممىسى سۆيۈنىدۇ ۋە ئۇ يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. كىشىلەر ئۇنى يەنە يۇرتىغا قايتسا كەلمەي قالارمۇ؟ دېگەن ئەندىشە بىلەن ئۇنى ئۆيلەپ قويماقچى بولىدۇ، جامائەت ئۇنىڭغا خىزمەت ئىشلەپ، 1917 - يىلى ئاستانىلىق باھاۋۇددۇن ئاكىنىڭ قىزى ئايخانغا ئۆيلەپ قويىدۇ.

ئاستانە مەكتىپىنىڭ 1 - قارار ئوقۇغۇچىلىرى 1917 - يىلى ئوقۇشنى تاماملايدۇ. بۇ قارارىدا ئابدۇرۇسۇل ئابدۇقەيۇمى، مۇمىن ئەخمەت، شاۋۇددۇن ئەپەندى، مۇمىن ئىمىنھاجى، دۇگامەت خۇدىيارى، قۇربان سەئىدى، ھەۋەيدۇل توختىھاجى، ئابدۇللا پەرسا، ئابباس نەجىبى، ئەخمەت نەزەرى قاتارلىق 40 نەچچە ئوقۇغۇچى ئوقۇغانىدى. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈشتە چوڭ تۆھپىلەرنى يارىتىپ، ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇردى.

1917 — يىلىغا كەلگەندە ئاستانىدىكى مەكتەپ كىچىكلىك قىلىپ قالىدۇ. يېڭىچە ئوقۇشنى تەلەپ قىلغۇچىلار كۆپەيگەچكە، مەكتەپنى كېڭەيتىپ سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەخسۇت مۇھىتىنىڭ قورۇسىنىڭ قارشىسىدىكى بوش يەرگە دېرىزىلىرىنى كۈنگەيگە قارىتىپ، ئاستى - ئۈستى تاختايلىق سىنىپلار سېلىنىدۇ، سىنىپ ئىچى دوسكا، پارتا ۋە ئوقۇتۇش قوراللىرى بىلەن جاھازلىنىدۇ. يەنە بىر مەكتەپ سالىدۇ. بۇ مەكتەپ قوروسىدا كۆل بولۇپ، ئەتراپى دەرەخ بىلەن ئورالغان.

مۇھەببۇللا ئەپەندى بىلەن ئايالى گۈلەندەم ئابستاي 1918 - يىلىدىن ئېتىبارەن بۇ مەكتەپتە ھەيدەر ئەپەندى بىلەن بىرگە دەرس ئۆتۈشكە باشلايدۇ.

1919 — يىلى 18 - دېكابىردا ھەيدەر سايرانى بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇر قويىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ ئالتە ئايدىن كېيىن بەختكە قارشى ئانىسى ئايخان ئايلا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇيغۇرنى چوڭ ئانىسى مەڭلىك قىز بىلەن ھەيدەر سايرانى ئۆزى باقىدۇ. ھەيدەر ئەپەندى ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن ئابدۇللا پەرسا قارايدۇ. ھەيدەر سايرانى 1920 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ياڭخاڭغا سېلىنغان يېڭى مەكتەپنىڭ ئاساسلىق ھەيئىتى بولىدۇ شۇ يىلى ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى قۇرۇلىدۇ ۋە ھەيدەر سايرانى ئىنسپېكتورلۇق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىنىدۇ.

1922 - يىلى ھەيدەر سايرانى ئۇرۇمچىدە مەخپىي تەشكىللىگەن ئىلغار ياشلار تەشكىلاتىغا قاتنىشىدۇ. بۇ تەشكىلاتتا بۇرھان شەھىدى، لۇكچۇنلۇك تاھىر بەگ، تۇرپان ئاستانىلىق مەخسۇت مۇھىتى، قەشقەرلىك كېرەم چوڭ ھاجى، بايلىق ئايۇپ، تۇرپانلىق يۇنۇسبەگ، ئالتايلىق شەرىپقانلار بار ئىدى.

1925 - يىلى ھەيدەر سايرانى ئۇرۇمچىدە بۇرھان شەھىدىنىڭ سىڭلىسى زەينەپ بانۇ بىلەن توي قىلىدۇ. ۋە ئاستانىدىن ئوغلى ئۇيغۇرنى يېنىغا ئالدۇرىدۇ.

1928 - يىلى ھەيدەر سايرانى خوجانىياز ھاجى بىلەن تاسادىپىي ئۇچرىشىپ تونۇشىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلەردە بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىنقىلاب توغرۇلۇق سۆھبەتلىشىدۇ.

1931 - يىلى ئەتىيازدا قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ھەيدەر سايرانى بۇنى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىگە قارشى ئومۇمىي قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ ئوبدان پەيتى، دەپ ھېسابلاپ، قەشقەر، تۇرپان، لۇكچۇن، ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىكى تەشكىلات

ئەزالىرى ۋە ئۇرۇمچىدىكى جاۋ دېشۇ، تاۋ مىڭيۇ قاتارلىق ھەر مىللەت ئىلغار ياشلىرى بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتىپ، يوشۇرۇن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلەيدۇ.

ھەيدەر سايرانى قۇمۇل قوزغىلىڭىنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدۇ ۋە ئۇلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۇلارنى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ئاق ئورۇس ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى مېزگىن ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىشىدا: «قۇمۇللۇقلارنىڭ ئاياللىرىنىڭ قورسىقىدىكى بالىلىرىغىچە قىرىپ تۇگىتىمەن» دەپ ۋەدە بېرىدۇ. ھەيدەر سايرانى ئۇنىڭ يولغا چىقىنىنى قۇمۇلغا يۇقىرىقى سۆزىنى قوشۇپ خەۋەر قىلىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولغان قوزغىلاڭچىلار ئۇلارغا يولدا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ. مېزگىن قۇمۇلغا يېتىپ بارمايلا يولدا ئۆلىدۇ.

1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلىدۇ. ھەيدەر سايرانى ئۇيۇشما تەركىبىدىكى نەشرىيات باشقارمىسىغا مۇئاۋىن باش مۇھەررىر بولۇپ تەينىلىنىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەدەبىي ھەپتىلىك «يېڭى شىنجاڭ» گېزىتىنىڭ 1 - سانى 1935 - يىل 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى نەشر قىلىنىدۇ.

ھەيدەر سايرانى 1938 - يىلى ئاپرېلدا قولغا ئېلىنىپ، مال-مۈلكى مۇسادىر قىلىنىدۇ ۋە 1943 - يىلى 57 يېشىدا چېن تېنچۇ، ماۋ زېمىن قاتارلىق كوممۇنىستلار، ئىلغار زاتلار بىلەن بىر قاتاردا ئۇرۇمچىدە ئىككىنچى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

تىيىپ ھاجى سابىتوف

تىيىپ ھاجى سابىتوف 1891 - يىلى يەركەنتنىڭ قورام

يېزىسىدا تۇغۇلۇپ، دىنىي ۋە پەننىي مەكتەپنى يەركەنتتە ئوقۇيدۇ. كېيىن قازاندا ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرىدۇ. 1905 - يىلى يەتتىسۇ ئوبلاستىدا تەسىس قىلىنغان «كالتا چاپانلار[1]» (بۇ تەشكىلاتنىڭ نامى، 1906 — يىلى «تەرەققىيپەرۋەرلەر تەشكىلاتى» غا ئۆزگەرتىلگەن) غا ئەزا بولىدۇ. 1917 - يىلى بىشكەكتە قىزىل گۋاردىيىگە قاتنىشىدۇ 1918 -يىلى 2 - يانۋاردا ئالمۇتىدا ئېچىلغان يەتتىسۇ ئوبلاستلىق دېھقانلار قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتنىشىپ يەتتىسۇ ئوبلاستىدا سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندا يېزىلىق سوۋېت رايونىنىڭ رەئىسى بولىدۇ. (ئۇنىڭ شۇ يىللاردىكى پائالىيىتى رۇس يازغۇچىسى پادىيوفنىڭ «تارمار» رومانىغا ئۆز نامى بىلەن كىرگۈزۈلگەن). يەتتىسۇدا «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى» غا ئەزا بولىدۇ. كېيىن بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە كىرىدۇ. شۇ مەزگىلدە شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ، 3 - ئىنتېرناتسىئونالنىڭ يەتتىسۇ ئوبلاستلىق «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى» نىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ، شىمالىي شىنجاڭ گۇرۇپپىلىرىنىڭ تەشۋىقات خىزمىتى بىلەن 1930 - يىللارغىچە كۆپ قېتىم ئىلىغا كېلىپ، تەشۋىق - تەرغىب خىزمىتى ئىشلەيدۇ.

1930 — يىلى ئائىلىسى بىلەن ئىلىغا كۆچۈپ كېلىپ، قاسىمجان قەمبىرى باشلىق سەپداشلىرى بىلەن بىللە ئىلىدا مەھەللىۋى تىياتىر، كونسېرت، ئولتۇرۇش، بەزمە - مەشرەپلەردە دوراش سەنئىتى ئارقىلىق ئىلى تىياتىرچىلىقىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى قۇرىدۇ. 1934 - يىلى 9 - ئايدا ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرىدۇ ۋە ئۇيۇشمىغا رەئىس بولىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلدە پولكوۋنىك دەرجىسى بىلەن ئىلى باش ساقچىدا ئىشلەيدۇ. ئازاتلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي

---

① 1905 - يىلىدىكى روسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار 1905 - يىلى «كالتا چاپانلار» تەشكىلاتىنى قۇرغانىدى.

مەسلىھەت كېڭەشتە ئىشخانا مۇدىرى بولىدۇ. 1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كېتىپ، 1963 - يىلى ۋاپات بولىدۇ.

سابىت ئەپەندىم

سابىت ئىبراھىم 1898 - يىلى ئۇستىن ئاتۇش ئىكساق يېزىسىدا قول ھۈنەرۋەن ئىبراھىم ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە، ئىكساقتىكى ھۈسەينىيە مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. كېيىن دادىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ ئەنجاندا ھۈنەرۋەنچىلىك قىلىدۇ.

1 — دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەنجاندا تەسىس قىلىنغان مۇھاجىرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىپ، ئاز كۈن ئوقۇغاندىن كېيىن ئىكساقتا ساۋاتىنى چىقارغانلىقى ئۈچۈن تاشكەنتتىكى ئىشچىلار مەكتىپىگە قوبۇل قىلىنىدۇ. بۇ جەريانداا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋە باشقا ئىلغار تەشكىلاتلارغا قاتنىشىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، موسكۋادىكى شەرق ئىنستىتۇتىنىڭ ماۋارىپ فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، كۆپ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ كېتىپ تۇرىدۇ. 1928 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، ئىكساقتىكى ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۇرۇش مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. شۇ يىلى 7 - ئايدا ياڭ زىڭشىن ئۆلتۈرۈلۈپ، جىن شۇرىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا - مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كېلىشىمى ئىمزالاپ، سوۋېتكە ئوقۇغۇچى چىقارماق بولىدۇ، مىللىي مەكتەپ قۇرۇشقا كىرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 1929 — يىلى ئىكساق ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۇرۇش مەكتىپىنىڭ بىر قىسىم ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچىلىرنى ئۇرۇمچىگە ئالدۇرۇپ، ماۋارىپ نازارىتى ئارقىلىق ئۇلارنى جايلارغا ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتىدۇ. سابىت ئىبراھىم شۇ قاتاردا دەسلەپ

تۇرپانغا تەقسىم قىلىنىپ، ئېلى ئەپەندى دېگەن تاتار بىلەن بىللە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. كېيىن گۇچۇڭ، مورى، ئالتايدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. شۇ يىللاردا قۇتۇبدىن ئۆيلىنىدۇ.

1933 — يىلىنىڭ ئاخىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مەنسۇر ئەپەندى بىلەن قەشقەرگە بېرىپ، قەشقەردە تۇنجى قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بىلەن مەدرىسەلەرنىڭ ئىسلاھ قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەش جەريانىدا قەشقەر ساقچى مەسئۇلى ئابدۇقادىر ھاجى، ھەمزەبايوپ نۇرھاجى، مائارىپ خادىملىرىدىن ئابدۇقادىر سىدىقى، ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەردىن مامۇتخان ئولاي، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. خىزمىتىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۇرۇمچى 7 - باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر، قوشۇمچە مائارىپ نازارىتىدە ئىشخانا مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇقۇشقا بالا چىقىرىش خىزمىتىنى ئىشلەۋاتقان نازىر ئابدۇللا دامولللىغا يارەملىشىدۇ. 1936 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىگە باشلىق، قەشقەردە تۇنجى قۇرۇلغان قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە مۇدىر بولىدۇ. بۇ يىللاردا قەشقەر مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى، بولۇپمۇ قەشقەردە ئايالار مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە كۆپ كۈچ سەرپ قىلىدۇ. شۇ يىللاردا قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە قاسىم ئەپەندى (قاسىم قازاق)، بەي ۋىنيۇ (خۇيزۇ)، ئەمەت تۇەنجاڭ، ئابدۇقادىر سىدىقى، مامۇتخان ئولاي قاتارلىق يەتتە كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ماتېرىيالىزملىق پەلسەپە ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، بۇ گۇرۇپپىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. (بۇ گۇرۇپپىنىڭ كاتىپى ئابدۇرىشىت يۈسۈپ ھازىر ئۇرۇمچىدە) 1938 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدا مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1939 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ، بىلىم ئاشۇرۇپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1942 -

يـلـى قـولـغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنىدۇ. قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، 1943 - يىلى قۇتۇبىگە ئائىلىسىگە كېتىپ، باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر بولىدۇ. شۇ يىللاردا ئاتالمىش خائىنلارنىڭ سۈرگۈن قىلىنغان بالىلىرىنى تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولىدۇ. 1944 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1945 - يىلى تۇرمىدىن بوشىنىپ، ماۋارىپ نازارىتى ۋە ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئىشلەيدۇ. 1948 - يىلى قۇتۇبىغا قايتىپ، يەنىلا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن قۇتۇبى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە ئىشلەيدۇ. 1963 - يىلى قۇتۇبىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئابدۇرېھىم ئەيسا

ئابدۇرېھىم ئەيسا 1909 - يىلى قازاقىستانىنىڭ ئالمۇتا ئوبلاستىغا قاراشلىق ئۈيغۇر رايونىنىڭ غالجات يېزىسىدا تۇغۇلىدۇ. ئۇ غالجات يېزىسىدا باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، كېيىن ئالمۇتىغا بېرىپ زاروات ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1928- يىلى ئائىلىسى بىلەن ئىلى ۋىلايەت چاپچال ناھىيىسىدىكى يۇقىرى جاغىستاي يېزىسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە خەلقنى ئويغىتىش، پەننىي مەكتەپ ئېچىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1933- يىلى جاغىستايدىكى ھېزىزەم ئاخۇن ئوقۇتقان 32 ئوقۇغۇچىدىن بىر سىنىپ تەشكىل قىلىپ، مەخسۇس پەننىي دەرس ئوتىدۇ. 1934 - يىلى جاغىستايدا قۇرۇلغان ئالتە سىنىپلىق بىرلىك مەكتەپكە مۇدىر بولىدۇ.

ئابدۇرېھىم ئەيسا 1935 - يىلى غۇلجا شەھىرىگە يۆتكىلىپ كىرىپ ئۈمىد مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، 1936 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە ئىلمىي مۇدىر، 1973 - يىلىدىن 1941 - يىلىغىچە

مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ ئۇمىد مەكتەپتە خىزمەت قىلغان مەزگىللەردە مەكتەپ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇش، ياراملىق شاگىرتلارنى يېتىشتۇرۇش جەھەتلەردە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. ئابدۇرېھىم ئەيسا ئەينى چاغدا مەرپەتپەرۋەر زات، مەكتەپ ئاتىلار كومىتېت ئەزاسى ئابدۇللا خەمىدىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، 1941 - يىلى ئۇمىد مەكتەپنىڭ نوۋېگوردتىكى 2 - شۆبە مەكتىپىنىڭ ئورنىدا خانىم - قىزلار ھۈنەر مەكتىپىنى قۇرۇپ چىقىدۇ ۋە بۇ مەكتەپكە ئابدۇرېھىم ئەيسانىڭ ئايالى مۇنجىيە خانىم مەسئۇل بولىدۇ. ئابدۇرېھىم ئەيسا 1942 - يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ، قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدە خىزمەت قىلىدۇ. 1943 - يىلدىن 1945 - يىلىغىچە ئۇرۇمچىدىكى يەر ئاستى ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ ۋە شېڭ شىسەي، گومىنداڭ تۇرمىلىرىگە قامىلىدۇ. 1946 - يىلى 11 بىتىمگە ئاساسەن تۇرمىدىن چىقىپ، ئاقسۇدىكى سايلام ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئىلغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىپى، «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ باش كاتىپى بولغان ئابدۇرېھىم ئەيسا ئىنقىلاب جەريانىدا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1 - دەرىجىلىك ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپىلىنىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەمگەك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، دۆلەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيىسى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولىدۇ.

1958 - يىلى شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئوڭچىلار ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى داۋامىدا، ئابدۇرېھىم ئەيسا جاھىللىق قىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ.

توختى هاجىم

توختى هاجىم قەشقەردىكى نوپۇزلۇق بايلارنىڭ بىرى بولغان تۇردى هاجىنىڭ ئوغلى. ئۇ 1908 - يىلى قەشقەر شەهەر قىزىل دۆڭە مەهەللىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە، موللا خەلپەتتە دىنىي بىلىم ئالىدۇ، كېيىن پەننى مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. 1924- يىلى دادىسىنىڭ سودا خادىملىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ سودا قىلىشنى ئۆگىنىدۇ. ئاشۇ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدا كەچ كۆرسىدائوقۇيدۇ.

توختى هاجى تۇردى ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن يېڭىلىقلارنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىدۇ. ئۇ مىللىي ماۋارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇهىملىقىنى تونۇپ يېتىدۇ. شۇڭا، قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، قەشقەر قىزىل دۆڭىدىكى ئۆز زېمىنىدىن 30 مودىن ئارتۇق يەر ئاجرىتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېڭى مەكتەپلەر پاسوندا ئاستى - ئۈستى تاختايلىق قىلىپ ئالتە سىنىپ، ئىككى ئىشخانىلىق مەكتەپ سالىدۇ، مەكتەپكە 200 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، مەكتەپنىڭ پۈتۈن چىقىمىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. كېيىن سىنىپ سانىنى كۆپەيتىپ، ئۇچ قىزلار سىنىپى تەسىس قىلىدۇ. تەنتەربىيە مەيدانى ياستىپ، هەرخىل چېنىقىش ئەسلىمەلىرى ئورنىتىدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ قەشقەردىكى نوپۇزلۇق ئائىلىدە چوڭ بولغاچقا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ زامانغا نىسبەتەن ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلاردىن بولغاچقا سىياسىي قاينامغا كىرىپ قالىدۇ ۋە 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (جۈمە بىلەن شەنبە ئارىلىقىدا) مەهمۇت مۇهىتى (مەهمۇت سجاڭ) بىلەن بىللە چەت ئەلگە چىقىپ كېتىدۇ. ئۇلار هىندىستان، تۈركىيە قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ ياپونىيەگە بارىدۇ. كېيىن بېيجىڭگە قايتىپ كېلىدۇ. توختى هاجى 1944 - يىلى مەهمۇت مۇهىتى بېيجىڭدا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ياپونىيەگە كېتىدۇ. ئۇ ياپون ئىيالغا ئۆيلىنىپ، بالىلىق بولىدۇ. 1965 - يىلى 57 يېشىدا ياپونىيەدە ۋاپات بولىدۇ.

توققۇزىنچى باب

مەشھۇر تېۋىپ ۋە شائىر قۇتبىدىنشاھ

قۇتبىدىنشاھ (1760 ـ 1866 ـ يىللار) مەشھۇر شائىر ۋە ئۇستا تېۋىپ ـ ھۆكۈما بولۇپ، يەركەندە تۇغۇلۇپ، دەسلەپ ئۆز مەھەللىسىدىكى دىنىي مەكتەپتە ۋە شەھەر ئىچىدىكى مەدرىسەلەردە ئوقۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرىدۇ. قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن مىسىرغا بېرىپ، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە ئىلمىدە) دا ئوقۇيدۇ. كېيىن سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ، دىنىي ئىلىملەرنى ھەمدە ئىجتىھات بىلەن ئىلمىي تېبابەتچىلىكنى، ئەدەبىياتنى، بولۇپمۇ شېئىرىيەتنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ناھايىتى چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولىدۇ. ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، تېۋىپلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىر ۋاقىتتا، شېئىرىيەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ يەنە ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران ۋە ئىراق قاتارلىق مەملىكەتلەرگە بېرىپ، تېۋىپلىق بىلەن جاھاندارچىلىق قىلىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۇرتىدا ئاۋۋالقىدەكلا تېۋىپلىقنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

قۇتبىدىنشاھ ئۆمرىدە تەخمىنەن 777 پارچە ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم، ئەمما كۆپ قىسمى غايىب بولۇپ كەتكەن. زامانىمىزغىچە تارقىلىپ كەلگەنلىرىدىن ھازىر پەقەت ئىككى پارچىسى بايقالغان بولۇپ، بىر پارچىسى «رىسالىئە»، يەنە بىر پارچىسى «ساقىنامە» دىن ئىبارەت. بۇ شېئىرىي ئەسەرلەر جەمئىي 218 بەتلىك بولۇپ،

قوليازمىسى هازىر نەۋرىسىنىڭ ئائىلىسىدە ساقلانماقتا.
(«ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2001 - يىلى 24 - ئۆكتەبىر سانىدىن ئېلىندى)

باي ئېزىزى

باي ئېزىزى 1888 - يىلى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە تازغۇن يېزا قاراساقال كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، ئۆسمۇرلۇك دەۋرىدە يېزىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ، دىنىي تەلىم ئالىدۇ. 1918 - يىلى قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ ئەمەت قارىم دېگەن كىشىدىن دورىگەرلىك ئىلمىنى ئۆگىنىدۇ. يېگىرمە نەچچە ياشلىرىدا ئاقسۇ ۋە كۇچا قاتارلىق يۇرتلاردا جاھان كېزىپ يۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە دورا ئىلمىدىن خەۋىرى بار بولغانلىقى ئۈچۈن تۇرپانلىق ھېمىت ئاخۇنۇم دېگەن مەشھۇر تېۋىپقا ياراپ قالىدۇ ۋە ھېمىت ئاخۇنۇم باي ئېزىزىنى ئۆزى بىلەن بىرگە تۇرپانغا ئېلىپ كېتىپ، تېبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگىتىدۇ. باي ئېزىزى تەخمىنەن 1925- يىللىرىدىن كېيىن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل كېسەل داۋالاش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، ھەربىي دوختۇر، 1934 — يىلى يەركەنگە ھاكىم، 36 - دۇنزىيىدە مەسلىھەتچى بولىدۇ. 1937 - يىلى مەخمۇت مۇھىتى قاتارلىقلار بىلەن بىللە تۇركىيە، ھىندىستان ئارقىلىق ياپونىيىگە بارىدۇ، كېيىن بېيجىڭغا، بېيجىڭدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كېلىپ خەنزۇچە ئۆگىنىدۇ ۋە جۇڭىي كىتابلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تېبابەتچىلىك بىلىمىنى بېيىتىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇرۇمچى شەھەرلىك بىرلەشمە داۋالاش ئامبۇلاتورىيىگە مەسئۇل بولىدۇ. باي ئاخۇن ئېزىزى تېبابەتچىلىكتە ئىچكى كېسەللىكلەر، ئاياللار كېسەللىكلىرىنى داۋالاشقا ماھىر بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا

ئۆزىنىڭ نەچچە ئون يىللىق ئەمەلىي داۋالاش تەجرىبىلىرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمىي ساۋاتلىرى» دېگەن چوڭ ھەجملىك ئەسىرنى يېزىپ، 1978 - يىلى نەشر قىلدۇرىدۇ. باي ئېزىزى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىنىڭ ئۇرۇمچى شەھىرىگە قاراشلىق ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسىغا ئۆزگىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك رول ئويناپدۇ. باي ئاخۇن ئېزىزى تېبابەتچىلىك ساھەسىدە بىلىمى چوڭقۇر، كىلىنكا تەجرىبىسىنىڭ مۇللىقى ۋە ئېسىل كەسپىي ئەخلاققا ئىگە بولغاچقا، ئۇرۇمچى شەھەرلىك 5 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، جۇڭخۇا مەملىكەتلىك جۇڭچى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىك شۆبە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ ۋە 1978 - يىلى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئىچكى كېسەللىكلەر مۇدىرى ۋىراچى ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ. باي ئېزىزى 1981 - يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولىدۇ.

مۇسا ئەپەندى

مۇسا ئەپەندى (ئۆزبېك) 1904 - يىلى ئەنجان شەھىرىدە دىندار ئائىلىدە دۇنياغا كېلىپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە ئائىلىسىدە دىنىي بىلىم ئالىدۇ. كېيىن رۇس مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ، جۇملىدىن ئەرەب، پارس، تۈرك تىللىرىنىمۇ پۈختا ئۆگىنىدۇ. 1926 - يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن بىرگە قەشقەر شەھىرىگە كېلىپ، ئۇ يەردە ئۆيلىنىپ ئىككى يىل تۇرغاندىن كېيىن، 1928 - يىلى ئافغانىستانغا بارىدۇ. 1929 - يىلى مۇسا ئەپەندى ھەجگە بېرىپ ئەرەبىستاندا ئىككى يىل تۇرۇپ، ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئەرەب دۇنياسىنى چۆشىنىدۇ. 1931 — يىلى يەنە قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ زۇلمىغا قارشى كۈرەشكە قاتنىشىدۇ. بۇ

جەريانىدا ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر بىلىمى ۋە پائالىيەتلىرى بىلەن خەلق تەرىپىدىن مۇسا ئەپەندىم دەپ ئاتىلىدۇ. قەشقەردە ئىنقىلاب بولۇش ئالدىدا مۇسا ئەپەندى يەنە بىر شەرىكى بىلەن يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، «ھىلالى ئەھمەر» شىپاخانىسى قۇرىدۇ. خوتەندە قوزغىلاڭ بولغان كۈنلەردە، پەرغانىلىق مۇھاجىرلار بىلەن يەرلىكلەر بىرلىكتە تەشكىللىگەن ئىستىقلال جەمئىيىتىنى قوللايدۇ. قەشقەردە ئۇرۇش بولغاندا، قۇرغان دوختۇرخانىسىنى ئىشقا سېلىپ يارىدارلارنى داۋالايدۇ. ماجەنسالڭ قىسمى كېسىپ كەتكەن تۆمۇر ئېلىنىڭ بېشىنى ماجەنسالڭدىن ئېلىپ كېلىپ دەپنە قىلىدۇ. ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغاندا مالىيە نازىرىنىڭ ئورۇنباسارى بولىدۇ.

ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ قىرغىن قىلغاندا، يەنى 1934 — يىلى 8 - ئايدا مۇسا ئەپەندى ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ سەئۇدى ئەرەبىستانىغا چىقىپ كېتىدۇ ۋە مەدىنىدە مۇقىم ئورۇنلىشىپ، 30 يىللىق ھاياتىنى ئىلمىي ئەمگەك بىلەن ئۆتكۈزىدۇ، يازغان ئەسەرلىرىنى ئەرەب مەتبەلىرىدە ئېلان قىلىدۇ. 1986 - يىلى 82 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

تېڭىقچى سامساق ئۇستام

1901 - يىلى ئاتۇش سۇنتاغ يېزا تۆركۈل كەنتىدە تېڭىقچى توختى ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان سامساق ئۇستام مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە موللا خەلپەتتە ئوقۇپ دىنىي ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن دادىسى بىلەن بىللە يۇرۇپ، تېڭىقچىلىقنى كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇ ئۆز ئائىلىسىدە مۇستەقىل تېڭىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كېيىنچە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بېرىپ، تېڭىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ داڭقى چىقىدۇ. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ تېڭىقچىلىق تېخنىكىسى ئۇستۇن بولۇپ، 10 -

20 يىل ئىلگىرى سۇنغان، خاتا تېڭىلىپ ئىزىغا چۈشمەي تۇتۇپ قالغان سۇنۇقلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىزىغا چۈشۈرۈپ داۋالاپ، نۇرغۇنلىغان بىمارلارنىڭ كېسىلىنى دۇالايدۇ. كېسەللەر بۇنىڭدىن تولىمۇ رازى بولىدۇ. ئۇ ئۇزۇن يىل تېڭىقچىلىق قىلىپ، شىنجاڭ دائىرىسىدە شۆھرەت قازانىدۇ ۋە داۋالىغان كېسەل نەچچە ئون مىڭغا يېتىدۇ. ئۇ كېسەل داۋالاشتا پۇل باردىن ھەق ئالمىدۇ. يوقسۇللار ئۈچۈن ھەقسىز مۇلازىمەت قىلىدۇ.

سامساق ئۇستىنىڭ تېڭىقچىلىق ماھارىتىنى كۆرگەن ئاتۇشتىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئۇنى 1970 - يىلى سۇنتاغ يېزىلىق دوختۇرخانىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئۇ بۇ دوختۇرخانىغا كەلگەندىن كېيىن جاي - جايلاردىن كەلگەن داۋالانغۇچىلار كۈندىن- كۈنگە كۆپىيىدۇ. 1975 - يىلى سامساق ئۇستا سەھىيە نازارىتى تەشكىللىگەن ئېكىسكۇرسىيە ئۆمىكى تەركىبىدە ئىچكى موڭغۇل، بېيجىڭ، تىيەنجىن، شاڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى تېببىي ئورۇنلار، بولۇپمۇ تېڭىقچىلىققا ئائىت كەسپىي جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، تەجرىبە ئالماشتۇرىدۇ ۋە ئۆزى بۇ كەسپىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، بىرىنچىدىن، كېسەلنىڭ ئاھىغا يېتىش، ئىككىنچىدىن، ئەۋلادلارنى تەربىيىلەپ، بۇ كەسپىنى ئەۋلاتتىن - ئەۋلادقا قالدۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ - دە، ئالدى بىلەن ئۆز ئوغلى ئېلىجان بىلەن ئابلەينى سۇنۇقچىلىق كەسپىدە تەربىيىلەپ يېتىلدۇرىدۇ. خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك شىپاخانىسىدىن كەلگەن ئابدۇللا يولۋاس سامساق ئۇستامنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشى بىلەن ئۇستا تېڭىقچى بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئەۋلاد تەربىيىلەش ئىشىغا چىن كۆڭلىدىن بېرىلىپ شاگىرت تەربىيىلەيدۇ.

1980 - يىلى سەھىيە نازارىتى سامساق ئۇستامغا «سۆڭەك كېسەللىكلىرى بويىچە مۇدىرى تېۋىپ» ئۇنۋانى بېرىدۇ. ئۇ تۆھپىلىرى بەدىلىگە ئاتۇش ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت

كىچىكىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىش ئەزاسى ۋە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. 1985 - يىلى 11- ئايدا 85 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

تۇرسۇن مۇتىئۇللا قارىي ھاجى

مۇتىئۇللا قارىي ھاجى 1903 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تۇرپان شەھىرىنىڭ تۇرپانقىر كەنتىدە تۇغۇلۇپ، 1909 - يىلىدىن 1915 — يىلىغىچە باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە، 1915 - يىلىدىن 1919 - يىلىغىچە ئاستانە، قاراغوجالاردا ئوتتۇرا دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، قارىي ئۇنۇۋانىنى ئالىدۇ. 1924 - يىلىغىچە باغىر «مەدرىسە» دە پارسچە، ئەرەبچە ئۆگىنىدۇ. 1924 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمچىندىكى سۇ بېشى كەنتىدە ئاتاقلىق تېۋىپ مەخسۇت ئاخۇنۇمنىڭ 6 - ئەۋلادى ئابلىمىت ئاخۇنۇمنىڭ يېنىدا تۆت يىل تۇرۇپ تېبابەتچىلىكنى ئۆگىنىدۇ.

تېبابەت ئىلمىنى خەتمە قىلغان (ئىمتىھان بەرگەن) دىن كېيىن تۇرپان بازىرى ئىچىدە شەخسىي تېۋىپلىق قىلىدۇ. 1957 - يىلى تۇرپان يېڭى شەھەردىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسىدە 1958 - يىلىدىن 1962 - يىلىغىچە تۇرپان ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ يېڭى شەھەر تېبابەتچىلىك ئامبۇلاتورىيىسىدە 1980 - يىلىغىچە يار رايونلۇق خەلق دوختۇرخانىسى ئۇيغۇر تېبابەت بۆلۈمىدە، 1981 - يىلىدىن كېيىن تۇرپان شەھەرلىك ئۇيغۇر تېبابەت دوختۇرخانىسىدا ئىشلەيدۇ. 1983 - يىلى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ تەستىقلىشى بىلەن مۇدىر ۋىراچ ئۇنۇۋانىنى ئالىدۇ. مۇتىئۇللا قارىي ھاجىم ئۆزىنىڭ پۈتۈن

ئۆمرىنى ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمى ئىشلىرى ئۈچۈن بېغىشلاپ، ئۇيغۇر تېبابەت بىلەن شۇغۇللانغان 64 يىللىق ھاياتىدا ئۇيغۇر، ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى تېبابەتكە دائىر كىتابلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمىنى نەزەرىيىسىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش بىلەن ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەيدۇ، بولۇپمۇ ئاشقازان، قان تومۇر، نەپەس يولى كېسەللىكلىرى، ئاياللار كېسەللىكى، نېرۋا كېسەللىكى، رېماتىزم، سۈيدۈك يولى سىستېمىسى كېسەللىكىدە ئاز بولمىغان كىلىنكىلىق داۋالاش تەجرىبىلىرنى توپلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى قېزىش، تەتقىق قىلىش، رەتلەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولماقتا ۋە شاگىرت يېتىشتۈرمەكتە.

ئىنايىتۇللا ھەلىمى

1922 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە زىيالى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن ئىنايىتۇللا ھەلىمى 1924 - يىلى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە قىرغىزىستانىنىڭ ئوش ئوبلاستىغا كۆچۈپ چىقىدۇ. ئۇ شۇ يەردە لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى ئۆزبېك يېڭى يېزىقىدا ئوقۇپ ساۋات چىقىرىدۇ. 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، قەشقەر ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرغان نورىبىشىدىكى يېڭىچە مەكتەپتە، 1935 - 1936 - يىللىرى قەشقەر ئوردا ئىشكىدە ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمىندە، ئۇنىڭدىن كېيىن دورىگەرلىك كەچ كۇرسىدا ئوقۇيدۇ. كېيىن دوختۇر يېتىشمىگەچكە ئۇنى تۆت ساۋاقدىشى بىلەن بىللە ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىغا ياردەملىشىشكە ئېلىپ قالىدۇ. كېيىن ئىنايىتۇللا ھەلىمى مۇتەخەسسىسلىرىگە رۇسچە تەرجىمان بولىدۇ. 1941 - يىلىدىن 1950 - يىلىغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىدا باش بوغالتىر، دورىخانىغا مۇدىر بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ يىللاردا قەشقەر، خوتەن، يەركەن، ئاقسۇ

قاتارلىق جايلارغا تېببىي دورىگەرلەرنى يېتىشتۇرۇشكە مەسئۇل بولۇپ، كۆپلىگەن دورىگەرلەرنى تەربىيىلەيدۇ. 1950 - يىلى 9- ئايدا سەھىيە نازارىتىگە يۆتكىلىپ، ئۇ يەردە 34 يىل ئىشلەپ، 1984 - يىلى ئائىلىسى قەشقەردە بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر شىپاخانىسىگە يۆتكىلىدۇ. 1989 - يىلى 8 - ئايدا پېنسىيىگە چىقىدۇ.

ئۇنىايىتۇللا ھەلىمى 54 يىللىق خىزمەت ھاياتىدا تىرىشىپ ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىپ، رۇس، خەنزۇ، ئەرەب ۋە قىسمەن پارس تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئۆگەنگەن بىلىمىنى ئۆزى قىزىققان تېببىي ساھەدە ئىشلىتىپ، شىنجاڭنىڭ ساقلىق ساقلاش، تېببىي دورىگەرلىك خىزمىتىگە تۆھپە قوشىدۇ، بولۇپمۇ تېببىي ئىلىم، تەرجىمە، تەھرىرلىك، لۇغەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە تېببىي ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ھەسسە قوشىدۇ.

ئۇنىڭ دوختۇرلۇق ساھەسىدىكى تۆھپىسى يەنە تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ:

1. ئۆزى دەرس ئۆتۈش، رۇس ئوقۇتقۇچىلارغا تەرجىمانلىق قىلىش ئارقىلىق 700 دىن ئارتۇق تېببىي خادىمنىڭ تەربىيىلىنىشىگە ھەسسە قوشتى.

2. تېببىي ئاتالغۇلارنى رەتلەش، قېلىپلاشتۇرۇش جەھەتتە زور كۈچ سەرپ قىلىپ، 49 مىڭ تېببىي ئاتالغۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ ھەجىملىك، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، ئۇيغۇرچە تېببىي لۇغەت تۈزۈپ، 1983 - يىلى سەھىيە نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابىتى ئەسەرلىرىنى تەتقىق، تەرجىمە قىلىشتا قوللىنىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەرەبچە، پارسچە، ئىنگلىزچە، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە قەدىمكى تېبابەت سېلىشتۇرما لۇغىتىنى ئىشلىدى.

3. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر 17 كىتابنىڭ تەھرىرلىكىنى ئىشلىدى.

4. مەدىتسىنا دەرسلىكلىرى، «يېڭا دوختۇرلار قوللانمىسى» قاتارلىق 12 كىتابنىڭ قىسمەن تەرجىمىسىنى ۋە تەھرىرلىكىنى ئىشلىدى. ئۇ ھەر قايسى گېزىت- ژۇرناللاردا 30 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدى.

ئىنايىتۇللا ھەلىمى يالغۇزلا تېببىي خادىم بولۇپ قالماستىن، ئۇ تەتقىقاتچى ۋە 40 - يىللاردا كۆپلىگەن شېئىرلىرى بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرى ئىدى.

ئىنايىتۇللا ھەلىمى 54 يىللىق خىزمەت ھاياتىدا، ئاپتونوم رايونلۇق دورىگەرلىك جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تېبابەت ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، مۇئاۋىن باش كاتىپى، قەشقەر ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى.

تېۋىپ ئابلىمىت يۈسۈپھاجى①

مەن ئۆتكەن يىلى 9 - ئايدا، خوتەن ۋىلايىتىگە ھەر تەرەپلىمە ئۆگىنىش ئۈچۈن بارغانىدىم. خوتەن ۋىلايىتى ۋە شەھەرنىڭ سودا- سانائىتى، ئەدەبىيات - سەنئىتى، تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ئەھۋالى ھەم مەشھۇر شەخسلەر ئۈستىدە ئىزدەنگىنىمدە، كۆپلىگەن كىشىلەر ئابلىمىت يۈسۈپ بىلەن كۆرۈشتىلىمۇ؟ دېگەن سوئالنى قويۇشتى. شۇنداق قىلىپ مەن بۇ كىشىنى ئىزدىدىم. خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك شىپاخانىسىنىڭ قوروسىغا كىرگىنىمدە، ئۇ كىشى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەن ئىككى تېۋىپقا

---

① بۇ ماقالىنى بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى شېرىپ خۇشتار يېزىپ، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 30 - سانىدا (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى 10 - ئاي نەشرى) ئېلان قىلغانىدى، بۇ كىتابقا «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 30 - سانىدىن ئەينەن ئېلىنىدى.

ئۇچراشتىم. ئۇلار مېنى ئۇزۇملۇك تال بارىغى ئاستىدىن باشلاپ ئاددىيغىنا سېلىنغان بىر ئىمارەتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇ كىشى بىلەن سۆھبەتتە بولۇۋاتقان كىشىلەر قايتقۇچە ساقلاپ تۇردۇق.

بىز ئۆيگە قەدەم باسقاندا، ئابلىمىت دامۇللام ئالدىمىزغا چىقىپ قارشى ئالدى. مەن سۆھبەت نۆۋىتىنى ھېلىقى تېۋىپلارغا بەردىم ـ دە، كىتاب جازىسىنىڭ يېنىغا كەلدىم. مېنى قىزىقتۇرغىنى پارس، ئەرەب، ئوردۇ، تۈرك، خەنزۇ تىللىرىدىكى كىتابلار ئەمەس، بەلكى ئىنگلىز تىلىدىكى كىتابلار ۋە لۇغەتلەر بولدى. بۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى تېببىي كىتابلاردىن باشقا تارىخ، ئەدەبىيات، تىل ساھەسىدىكى ئىلمىي ئەسەرلەر ئىدى.

مەن ئابلىمىت يۈسۈپ بىلەن سۆھبەتلىشۋاتىپ، ئۇنىڭ ئاقىلانە پىكىر قىلىشى، كەمتەرلىكى، سۆزىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ۋە سۆزىدىكى ھەر بىر جۈملىنىڭ ۋەزنى ـ قىممىتىگە قاراپ ئاپىرىن ئوقۇدۇم ھەمدە ئۇ كىشىنىڭ تەرجىمھالىنى بىلگىم كەلدى.

ئابلىمىت يۈسۈپ 1925 ـ يىلى خوتەن ناھىيىسىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، بىر تەرەپتىن، مەكتەپتە ئوقۇسا، يەنە بىر تەرەپتىن دادىسىدىن تېببىي دورىلارنى ۋە دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى تونۇش، دورىگەرلىك ۋە دورىلارنىڭ شىپالىق رولى توغرىسىدا بىلىم ئالدۇ. كېيىن ئۇ خوتەن قەشقەردىكى مەدرىسەلەردە ئوقۇپ، پارس، ئەرەب تىللىرىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ پارس، ئەرەب تىللىرىنى ئۆگىنىشى ئۇنىڭ تېبابەتچىلىك كىتابلىرىدىن پايدىلىنىشىغا زور يارەدەم بولىدۇ، ئۇ ئەمەلىي ئۆگىنىش بىلەن نەزەرىيىنى بىرلەشتۈرۈپ، 1945 ـ يىلىدىن باشلاپ مۇستەقىل كېسەل كۆرۈش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەم تېببىي كىتابلارنى ۋە تارىخ،

ئەدەبىياتقا ئائىت كىتابلارنى ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىپ ماڭىدۇ. تېبابەتچىلىككە ئائىت ھەر قايسى ئاتالمىلارنى بىلىش ئۈچۈن خەنزۇچە ئىنگلىزچە دورا ئىسىملىرى لۇغىتىدىن خەنزۇچە يېزىقنى ئۆگىنىدۇ.

1955 - يىلىدىن كېيىن ئابلىمىت يۈسۈپ خوتەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك شىپاخانىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ مۇشۇ جەريانىدا يىگىرمە نەچەر ياشقا كىرەب، پارس تىلى ۋە تېبابەتچىلىك ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈپ، تايانچ تېۋىپلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرىدۇ. ئۇ شاگىرت يېتىشتۈرۈش بىلەنلا قالماي يەنە ئىلمىي ئەمگەك بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ.

ئابلىمىت يۈسۈپ ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە، پارسچە، ئىنگلىزچە، خەنزۇچە «تېببىي ئاتالغۇلار لۇغىتى» نى تۈزەپ چىقىدۇ. بۇ لۇغەتنىڭ بىر قىسمى 1957 - يىلى «ساقلىق ساقلاش» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشىدۇ.

تىنىم تاپماي ئۆگىنىپ، بالداقمۇ بالداق ئۆرلەۋاتقان ئۇيغۇر تېبابىتى ئىلمىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۆھپە قوشۇۋاتقان بۇ تالانت ئىگىسى 1958 - يىلى «سول» لۇشيەننىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراپ كۆپ رىيازەتلەرنى چېكىدۇ.

بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە ۋە ئۇنىڭ ئىلمىگە قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان ئابلىمىت يۈسۈپ ئەڭ قىيىن شارائىتتىمۇ تېببىي ئىلمىگە بولغان مۇھەببىتىنى قىلچە سۇسلاشتۇرمايدۇ، بەلكى بىر تەرەپتىن جاپالىق ئەمگەك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خەنزۇچە ئۆگىنىش بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى تېببىي كىتابلاردىن تولۇق پايدىلىنالايدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ. ئۇ يەنە ئۇزۇن يىللىق مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن «ئۇيغۇر

تېبابەتچىلىكىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان مۇرەككەپ دورا رېتسېپى» ۋە «يۇنان تېبابەتچىلىكىدىن كىرگەن دورا رېتسېپى» نى توپلاپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمىي توغرىسىدىكى قوللانمىنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئىلمىنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى بىر قەدەر مۇكەممەل بايان قىلىنغان بۇ قوللانما 1978 - يىلى سەھىيە نازارىتى تەرىپىدىن باشقا ماقالىلار بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ نەشر قىلىنىپ، كەڭ تېببىي خادىملارنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇلدى.

1979 — يىلى ئابلىمىت يۈسۈپ خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك شىپاخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇ ۋە شۇ يىلى تەكلىپ بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تەرجىمە قىلىشقا قاتنىشىدۇ. ئابلىمىت يۈسۈپ 1981 - يىلىدىن كېيىن ۋەتەن تېبابەتچىلىكى «تېببىي قامۇسى» نىڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى تومىنى ۋە دەرسلىك ماتېرىياللارنى تۈزەش خىزمىتىگە قاتنىشىدۇ. 1980 - يىلىدىن باشلاپ خوتەن ۋىلايەتلىك تېببىي تېخنىكوم مىللىي تېبابەتچىلىك سىنىپىغا دەرس ئۆتۈپ، ئۇچ قارارىدا 120 نەپەر ئوقۇغۇچى بەربىيلەپ چىقىدۇ.

ئابلىمىت يۈسۈپ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش بىلەن بىرگە، ئۇزلۇكسىز ئىزدىنىش ئارقىلىق يۈرەك قان تومۇرلىرى قېتىشىش، قان سېيىش ۋە نېرۋا خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ئىجادىي رېتسېپلارنى تۈزۈپ چىقىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق جاپالىق ئەمگىكى بىلەن 1983 - يىلى مۇدىر ۋىراچ ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ.

ئابلىمىت يۈسۈپ ئىلمىي، تېببىي خادىم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ چوڭ ئابرۇيغا ئىگە جامائەت ئەربابلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ

مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش ۋە مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، يەنە ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي تىبابەت پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەۋاتىدۇ.

ئىسھاقجان مەھمۇدى

ئىسھاقجان مەھمۇدى 1922 - يىلى 5 - ئايدا يەركەن ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ، 1938 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنى، 1943 - يىلى ئۈرۈمچى دورىگەرلىك مەكتىپىنى، 1955- يىلى تىيەنجىن تېبە تاناسىل سىنىپىنى پۈتتۈرىدۇ. 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تاشقورغان مىللىي ئارمىيە قىسمىدا مايور (شاۋشاۋ) دەرىجە بىلەن ھەربىي دوختۇر ۋە باش شتاب داۋالاش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ.

1947 - يىلى گومىنداڭ تەرىپىدىن قامىلىپ، 1949 - يىلى قويۇپ بېرىلىدۇ. 1950 - يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ ۋە شۇ يىلىدىن باشلاپ يەركەن ۋالىي مەھكىمە سەھىيە بۆلۈم باشلىقى، ۋىلايەتلىك دوختۇرخانا باشلىقى، 1954 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمە سەھىيە باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. 1956 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىگە يۆتكىلىپ كېلىپ، مۇئاۋىن نازىر، نازىر، نازارەت پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، قوشۇمچە يەرلىك كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق

تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ھەم ئىشخانا مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق 3 - ، 5 - ، 7 - قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى كەسپى گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، جۇڭخۇا تېببىي جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پەخرىي مەسلىھەتچىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەت جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى، جۇڭگو تېبابەت قامۇسىنىڭ تەھرىرى، ئۇيغۇر تېبابەت جەمئىيىتىنىڭ مۇھەررىرلەر باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ. ئۇ ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگە بولۇپ، سەھىيە تېخنىكا باشقۇرۇش مۇدىر ۋىراچ ئۇنۋانىنى ئالىدۇ.

ئابدۇرېشىت قارىي ھاجى

1922 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە تۇغۇلغان ئابدۇرېشىت قارىي ھاجى مەكتەپ پىشىغا يەتكەندە، دىنىي مەكتەپتە، كېيىن پەننىي مەكتەپتە ئوقۇپ، 1940 - يىلى قەشقەردە ئېچىلغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېببىي مەكتەپنى ياخشى نەتىجە بىلەن پۈتتۈرىدۇ ۋە شۇ چاغدىكى كېرەمباغ دوختۇرخانىسىدا خىزمەتكە كىرىدۇ. خىزمەت جەريانىدا ئۆزىنىڭ دوختۇرلۇق كەسپىگە بولغان قىزغىشى بىلەن بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىدىن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار كېسەللىكى، كۆز كېسەللىكى بويىچە داۋالاش تېخنىكىسىنى ئىگىلەش بىلەن بىرگە ئاشقازان، چىقۇق، گېموروي، سوقۇر ئۇچەي، سۈيدۇك خالتىسىدىن تاش ئېلىش قاتارلىق ئوپېراتسىيەلەرگە قاتنىشىپ، ئەشۇ خىل كېسەللىكلەرنى ئوپېراتسىيە قىلىشنى پىششىق

ئۆگىنىدۇ. سوۋېتلىك مۇتەخەسسىسلەر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ قەشقەردىكى ئاساسلىق دوختۇر بولۇپ قالىدۇ. ئۇ داۋالاش ئۈسكىنىسى يېتەرسىز، شارائىت ناچار بولغان ئەھۋال ئاستىدا كۆپلىگەن بىمارلارنى خەتەرسىز ئوپېراتسىيە قىلىپ، شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلاردىن چىققان تۇنجى ئەۋلاد خىرورگ بولۇپ يېتىشىپ، تېزلا تونۇلىدۇ.

ئۇ يىللاردا دوختۇرلار مەخسۇس كەسپىتە ئۇقۇش، بىرلا كەسىپتە ئىشلەش شارائىتىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، دوختۇرلۇق كەسپىگە ئىشتىياق باغلىغان ئابدۇرېشىت قارىي ھاجى دوختۇرلۇق ساھەسىدىكى ھەر قايسى كەسپى بىلىملەرنى ئۆگىنىپ، بىر قانچە كەسپى بۆلۈمدە كېسەل كۆرۈپ، بىر قانچە خىل ئوپېراتسىيەلەرنى قىلىدۇ. 50 يىلدىن بۇيان نەچچە ئون مىڭ بىمارلارنى خەتەرسىز داۋالاپ، خەلقىمىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىدۇ.

ئابدۇرېشىت قارىي ھاجى 1940 - يىلىدىن باشلاپ ئۆزلۈكىدىن رۇسچە ئۆگىنىپ ۋە رۇسچە تېببىي كىتابلاردىن پايدىلىنىپ، داۋالاش تېخنىكىسىنى ئۆستۈرىدۇ. 1970 - يىلدىن باشلاپ خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىپ، كەسپىي كىتاب، ژۇرناللاردىن پايدىلىنالايدىغان سەۋىيەگە يېتىدۇ. 50 - يىللاردا سېستىرالار يېتىشتۈرۈش ئۇچۇن 400 بەتلىك دەرسلىك تۈزەيدۇ. «قىزىل كېسەللىكىنى داۋالاش» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىدۇ. ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىن قەشقەرگە بىلىم ئاشۇرۇشقا كەلگەن كەسپى خادىملارنى تەربىيىلەشكە يېتەكچىلىك قىلىپ، كۆپلىگەن شاگىرت يېتىشتۈرىدۇ. 1980 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرخانا باشلىقى بولىدۇ، كاندىدات باش دوختۇر ئۇنۋانى بېرىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش ئەزاسى، قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى 1988 - يىلى

مەملىكەتلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولىدۇ. ئۇ دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىنمۇ ئۆز ئۆيىدە 20 نەچچە كارىۋاتلىق شىپاخانا قۇرۇپ، داۋالاش كەسپىنى توختاتمىدى.

مۆھەددىن مەخدۇم ھاجى

مۆھەددىن مەخدۇم ھاجى تاشكەنتلىك، ئۆزبېك، كەسپى تېۋىپ بولۇپ، يىگىتلىك ۋاقتلىرىدا تۇركىيە، گېرمانىيە، مىسىر، سەئۇدى ئەرەبىستان تەرەپلەردە زىيارەت ۋە ساياھەتتە بولۇپ، كېيىن ھىندىستانىڭ بومباي، دېھلى شەھەرلىرىدە يەتتە يىل ئىستىقامەت قىلىپ، ئىلىم تەھسىل قىلىدۇ. ئۇ ئەرەب، پارس ۋە ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق بىلگەندىن سىرت، رۇس، ئىنگلىز تىللىرى جەھەتتىمۇ خېلى مەلۇماتقا ئىگە بولىدۇ. مۇھەددىن مەخدۇم ھاجى شەرىق كلاسسىك ئەدەبىياتىنى قىزغىپ ئۆگىنىدۇ. مۆھەددىن 1930 - يىللاردا ئائىلىسىنى ئېلىپ قەشقەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي 1933 - يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان» ھۆكۈمىتىدە مەسئۇل دوختۇر - تېۋىپ بولىدۇ (كېيىنكى ئەھۋالى نامەلۇم).

نامان ئەپەندى

نامان ئەپەندى ئاتۇش كۆكئېرىق كەنتىدە ھاللىق سودىگەر ئائىلىسىدە، 1890 - يىلى دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى ئىمىن ھاجى 1895 - يىلى تىجارەت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ، كېيىن قاراقول شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىپ، ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. نامان ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن قاراقولدا رۇسچە،

ئۇيغۇرچە دەرس ئوقۇتۇلىدىغان ئىپتىدائىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيدۇ. ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇش يىللىرىدا رۇس، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىدۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىدۇ.

نامان ئەپەندى 1917 - يىلى ئائىلىسى بىلەن ئىلىغا كۆچۈپ كېلىپ، 1918 — يىلى ئىلىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ بىر يىللىقىنى خاتىرىلەش چوڭ ناماينىشىغا قاتنىشىدۇ. 1924 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆچۈپ چىقىپ تاشكەنت تېببىي ئىنستىتۇتى ۋە شەرق ئىنستىتۇتىدا ئوقۇيدۇ. ئۇ يىللاردا روسىيەدىكى ئىلغار تەشكىلاتلارغا قاتنىشىدۇ. كېيىن مەخپىي هالدا كۆپ قېتىم ئىلى، چۆچەك، ئۈچتۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ خىزمەت ئىشلەيدۇ.

نامان ئەپەندى 1930 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تاشقى موڭغۇلىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا قايتقان شەرق ئىنستىتۇتى ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن بىللە قۇمۇلغا كېلىپ، بىر مەزگىل ئىشلەپ، قۇمۇل دېهقانلار قوزغىلىڭى جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭەيىپ (1933 - يىلى 4 - ئايدا)، تۆمۈر سىجاڭ قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، يېڭى هاكىمىيەت قۇرغاندا قەشقەرگە كېلىپ، مائارىپچى سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنىدۇ. شېڭ شىسەي هاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا قەشقەردە بۇرۇن قۇرۇلغان «هىلالى ئەهمەر» دوختۇرخانىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋىلايەتلىك سەهىيە ئىدارىسىنى تەسىس قىلىدۇ ۋە نامان ئەپەندى سەهىيە ئىدارىسىگە مۇدىر بولىدۇ. بۇ چاغدا نامان ئەپەندى قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىككى قارار دوختۇرلۇق - دورىگەرلىك كۇرسى ئېچىپ، رۇسچە ئۆتۈلگەن دەرسلەرگە ئۆزى تەرجىمان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر تېببىي خادىملارنى يېتىشتۇرىدۇ. ئاشۇ يىللاردا قەشقەردە

يۈز بەرگەن ۋابا كېسەللىكلىرىنى داۋالاشتا تېۋىپ يۈسۈپ ھاجىم بىلەن بىللە ئىشلەپ كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەرنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك كۈچ قوشىدۇ. ئۇ «ناسىر ھاجىم» «ھېكىم ھازىق نۇرۇللا» قاتارلىق خۇراپىيلىق ـ قاششاقلىق سۆزكۈلگەن بىر قانچە درامـا ۋە ئېپىزوتلارنى يازىدۇ. 1937 ـــ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولىدۇ.

ئونىنچى باب

خۇسەيىن چانىشوف

خۇسەيىن چانىشوف تاتار. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى روسىيىنىڭ دوسلاي دېگەن بىر يېزىسىدا تۇغۇلۇپ ئۆسىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى نىمۇتۇللا چانىشوفنىڭ خەسەن، خۇسەيىن، شېرىپ چانىشوفتىن ئىبارەت ئۈچ ئوغلى بولۇپ، نىمۇتۇللا چانىشوف ئوغۇللىرى كىچىك ۋاقتىدا ۋاپات بولىدۇ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، نىمۇتۇللا ئاز يەرگە ئىگە كىشى بولۇپ، شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق قىلىپ، سېرىقتال ئۆتەتتىكەن. نىمۇتىللا چانىشوف ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى ئاكىسى رامىزان چانىشوفنىڭ تەربىيىسىدە قالىدۇ.

خۇسەن چانىشوفنىڭ ئوغلى سەلىم گەرى چانىشوفنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، رامىزان چانىشوف ئىشلەمچىلىك بىلەن تۇرمۇش قامدايدىغان كىشى بولۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيىلىك ۋاگانىك ئىسىملىك بىر رۇس باي سودىگەرگە يالليىپ، شىنجاڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە كېلىپ، بىر مەزگىل ئىشلەپ ئۇنىڭغا كۆپ پايدا يەتكۈزىدۇ. رامىزان چانىشوفنىڭ يەتكۈزگەن پايدىلىق مەنپەئىتىدىن رازى بولغان رۇس ئۇنىڭغا خېلى نۇرغۇن پۇل بېرىپ، «مۇشۇ پۇل بىلەن شىنجاڭغا بېرىپ سودا قىل» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن رامىزان چانىشوف 1861 - يىلى شىنجاڭغا كېلىپ سودىگەرچىلىك قىلىدۇ، كېيىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، چاي سودىسى ۋە باشقا مال سودىلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەي كۆپ پايدىغا ئېرىشىدۇ. كېيىن ئۇ روسىيىگە قايتىپ بېرىپ، ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ چۆچەككە كېلىپ

بىر مەزگىل تىجارەت قىلىدۇ. كېيىن 1903 - يىلى خۇسەيىن چانىشوفنى ئېلىپ نەمەنگانغا سرتى نەنگۇەن دەپ ئاتىلاتتى. هازىرقى ئىتتىپاق يولىدىكى يېڭى گۈللۈك ئورنىدىن ئۇچتاشغىچە، هەتتا ئولانبايغىچە چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودا قىلىشىغا بېرىلگەن زېمىن ئىدى) بىر ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ پاختا، قوي، تۆگە يۇڭى، بۇغا - بۆكەن مۇڭگۈزى، يولۋاس، ئېيىق، تۈلكە، سۇلەيسۇن تېرىسى، يەرلىك قول هۈنەر مەهسۇلاتىدىن ماتا - چەكمەن، گىلەم، كىگىز، ئالتۇن زىبۇ زىننەت بويۇملىرى قاتارلىق مالىرىنى دەسلەپ روسىيىگە چىقىرىپ، ئۇ يەردىن هەر خىل سانائەت مالىرى، مۇتە دۇراپ، سوكنا، چىپەرقۇت، شولكا، يىپەك رەختلەر، تۆمۇر، چويۇن، قازان، كىرسىن، لامپا، گازۇاي لامپا قاتارلىق مالىارنى ئېلىپ كېلىپ سېتىپ كۆپ پايدىغا ئېرىشىدۇ. بىر قانچە يىللىق سودىسىنىڭ تەرەققىياتى ۋە كىرىمى ياخشى بولۇپ، نەنلىياڭدىكى هازىرقى ماتارىپ نازارىتىنىڭ ئورنىنى شەخسىلەردىن سېتىۋېلىپ، بۇ يەرگە ئاشخانا ئىسكىلات، توپ - پارچە سېتىش ئورنى، بوغالتىر، كاسسا، سېتىۋالغۇچى خادىملار ئىشخانىسى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، ياتاق، ئات ئىغىلى، هارۋا قويۇش ئۆيى ۋە ئۆزلىرى ئولتۇرىدىغان ئۆي بولۇپ، چوڭ - كىچىك 64 ئېغىز ئەتراپىدا جاي سالىدۇ.

بۇ يىللاردا چانىشوفنىڭ مويكىسىدا ياز كۈنلىرى 200 ئەتراپىدا، قىشتا 70 - 80 دەك ئادەم ئىشلەيدۇ. هازىرقى ئۆچكە كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسىنىڭ ئورنىدىن ياشلار باغچىسىغا قەدەر زىياهاجىنىڭ مويكىسى ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا چارروسىيىلىك باشقا سودىگەرلەرمۇ بۇ مويكىدىن پايدىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاي ياڭ مۇخۇ (چەت ئەل مويكىسى) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتتا رامزان چانىشوف قېرىلىق سەۋەبى بىلەن تىجارەتنى ئىنىسى نىمۇتۇللانىڭ ئىككى ئوغلىغا - خەسەن چانىشوف

بـــلەن خوسەن چانشوفقا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. خەسەن چانشوف چۆچەكتە، خوسەن چانشوف ئورۇمچىدە تۇرۇپ تىجارەت قىلىدۇ. خوسەن چانشوف ئورۇمچىگە كەلگەندە 20 ياش بولۇپ، رامىزان چـانـــشـوفـنـىڭ يېنىدا تەربىيىلەنگەنلىكى ئۈچۈن سودىنى پۈختا ئۆگەنگەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شىنجاڭدىن ئىبارەت يېرى كەڭ، بايلىقى مول، سانائەت خام ئەشياسى بېسىلىپ يانقان بۇ ماكاندا، تىجارەت بىلەن باي بولۇش يولىنىڭ راۋانلىقىنى بىلىپ يېتىدۇ. خوسەن چانشوف دادىسىدىن كىچىك يېتىم قىلىپ، ئۇزۇن يىل يوقسۇللۇق دەردىنى تارتقان كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇرمۇشتا تولىمۇ تىجەشلىك، ئىقتىسادچان كىشى بولىدۇ. بىر سىنىت، بىر تال سەرەڭگىنى ئىسراپ قىلمايدىغان خوسەين چانشوف سودىدا ئـادىل، تۇرمۇشتا تىجەشلىك بولغاچقا سودىسى كۈندىن ـ كۈنگە روناق تاپىدۇ ۋە سودا دائىرىسى ئورۇمچى، چۆچەكتىن ھالقىپ، زايـســان ـــ ســرلاۋســكــى، پــىتــربۇرگ، موسكۇالاردىمۇ سودا ۋاكالەتچىلەر تۇرغۇزىدۇ. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتتا، يەنى 1913 ـ يىلى چۆچەكتە چوڭ سودا كانتورى (ئىشخانا) سالىدۇ. بۇ جاينىڭ نامى قىزىل ئۆي دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئورنى ناھايىتىمۇ چوڭ ئىدى (ئۇ جـاي ھـازىرقى چۆچەك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئورنى، 1930 ـ يىللاردا شىڭ شىسەي تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنىپ، ئەينى ۋاقىتتا ۋالىي مەھكىمىسى قىلىنغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ھازىرغىچە ھەر قايسى دەۋرلەردە ئۇ ئىزچىل ھالـدا ۋالـىي مەھكىمە بولۇپ كەلمەكتە).

خوسەن چانشوف بىلەن ئۇزاق يىل بىرگە ئۆتكەن ۋە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 ـــ يىللىرىدا قۇرۇلغان «يويشن» شىركىتىدە ئىشلىگەن قادىر ئاخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، خوسەين چانشوف شۇ دەۋرلەردە يىلىغا تىجارەتتە 35 مىليون رۇبلىلىك مال ئـوبـوروت قـىلاتتىكەن. قادىر ئاخۇن ئاكا بۇ ئەھۋالنى خوسەن چانشوفنىڭ ئەسلىدىكى شېرىكى، كېيىن مەسلىھەتچىسى بولغان

ناسىر بورناشوف قاتارلىق تاتار بوغالتىرلاردىن سوراپ بىلگەنىكەن. ئۇنىڭ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا يېزىلغان بىر كىتابتا شىنجاڭدىكى باي سودىگەرلەر توغرىسىدا توختالغاندا، كۆپلىگەن ئۇيغۇر سودىگەرلەر ئۇستىدە توختىلىش بىلەن بىرگە خۇسەيىن چانشوفنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭ سودا كاپىتالى نەچچە ئون مىليون رۇبلى ئالتۇن پۇلغا يەتكەن، ئۇ روسىيەدىكى ئاتاقلىق بانكىرلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلغان، روسىيە - ياۋروپا ئەللىرىدىكى كۆپلىگەن بانكىلاردا پۇل ئامانەت قويغان، دەپ يازىدۇ.

خۇسەيىن چانشوف كېيىنكى ۋاقىتتا، بولۇپمۇ شېڭ شىسەي ۋاقتىدا سىياسىي قاينامغا كىرىپ قالىدۇ. ۋەكىل نامى بىلەن ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىدۇ. ئاخىر قولغا ئېلىنىپ، پۈتۈن مال — مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. 1940 - يىللاردا تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

ياسىن ئارىز ھاجى

ياسىن (سەتەك) ئارىز ھاجى 1885 - يىللاردا ئاتۇش ناھىيە مەشھەت يېزىسىدا قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ ئانىسى جاھانبۇۋى ئاچقان دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقىرىدۇ. 1897 - يىللىرىغىچە قەشقەردە ئۇششاق تىجارەت قىلىدۇ. 1910 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چىقىپ، ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە ئىشلەمچىلىك قىلىدۇ. كېيىن توقماق (ھازىرقى ئىسسىق كۆل ۋىلايىتى) گە بېرىپ، شۇ يەرگە يەرلەشكەن ئاتۇشلۇق سودىگەرلەرنىڭ يېنىدا تۇرۇپ باي سودىگەرلەرنىڭ دەللالىق (ئۇلارنىڭ مالىلىرىغا خېرىدار تېپىپ، ئېلىپ - سېتىش قاتارلىق) ئىشلىرىنى قىلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئىككى تەرەپتىن ئالغان شېرىنكا ۋە پايدا پىرسەنتى بىلەن پۇللۇق بولۇپ، بىۋاسىتە ئۇچتۇرپان، باي

قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، ئۇ يەردىن يەرلىك سانائەت مالىلىرىنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئاپىرىپ، ئۇ يەردىن سانائەت مالىلىرىنى ئېلىپ، باي، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارغا ئەكلىپ سېتىپ، تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ. ياسىن ئاپىز ھاجى سودىدا رونىق تېپىۋاتقان كۇنلەردە، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلايدۇ، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىر قانچە تۇرۇپ قالىدۇ ۋە ئۇ يەردىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرىدۇ. شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يېڭىلىقلارنى تەشۋىق قىلىدۇ. 1920 - 1930 - يىللار ئارىلىقىدا ئۇ قلىپ، كىشىلەرگە تىجارەتتە تونۇلىدۇ. (شۇ چاغلاردا قانداقتۇر بىر سەۋەب بىلەن كىشىلەر بۇ كىشىگە «سەتەڭ» دەپ لەقەم قويىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن ياسىن سەتەڭ دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ) ھەم غۇلجىدا قۇرۇلغان «نىجات شىركىتى» گە ئەزا بولىدۇ. ئۆزى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان تىجارەتنى داۋاملاشتۇرىدۇ. 1933- يىلىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان خۇسۇسىي سودا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. نەتىجىدە ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان تىجارىتىنى توختىتىپ، جەنۇبىنىڭ خام مالىلىرى بىلەن يەرلىك قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى غۇلجا، ئالتاي، چۆچەككە ئېلىپ چىقىپ، ئۇياقتىن سوۋېتتىن ئېلىپ كىرگەن مالىلارنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەكىلىپ ساتىدۇ. شۇ كۇنلەردە ئۇ ئاقسۇدا خوجىنىياز ھاجى قوشۇنلىرىغا ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ ۋە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن بىر قانچە قېتىم ھەمسۆھبەت بولىدۇ. 1934 - يىللاردا خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدىكى نىياز دوتەي (نىياز شەرىپى) گە ياسىن ئاپىز ھاجىنى مۇئاۋىن قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

خوجىنىياز ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ياسىن ئاپىز ھاجى قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ، قەشقەردە قۇرۇلغان ئىتتىپاق شىركىتىنىڭ ئاساسلىق ئەزاسى بولىدۇ. بۇ شىركەت ئاساسەن

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن شىركەت ئىدى. بۇ شىركەت ئىلگىرى ئات، تۆگە، ئېشەك قاتارلىق ئۇلاقلار بىلەن مال يۆتكەيتتى. كېيىنكى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ شىركەتكە 40 دانە (1 يېرىم تونناللىق زېس) ماشىنا سېتىپ بېرىدۇ. شىركەت ئاشۇ 40 ماشىنا بىلەن ئۆزىنىڭ خام ماللىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ چىقىپ، ئۇياقتىن سانائەت ماللىرىنى توشۇپ ئەكىلىپ سودا قىلىدۇ ۋە كۆپ پايدىغا ئېرىشىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتتا ياسىن ئارىز شۇ شىركەتنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورى بولىدۇ. 1943 - كەلگەندە يىللىغا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شېك شىسەينىڭ مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. شىركەتنىڭ بىر بۆلۈم شوپۇرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قايتىپ كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شېك شىسەي شىركەت ئەزالىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن قولغا ئېلىپ، مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا بۇ شىركەتتە باش دىرېكتور ئىمىن ھاجى، مۇئاۋىن دىرېكتور ياسىن ئارىز ۋە خالىق ئاخۇن ئىسىملىك يەنە بىر ساقچى ئەمەلدارنىڭ تۇغقىنى قېلىپ قالىدۇ - دە، شىركەت ۋەيران بولىدۇ. 1943 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان شىنجاڭنىڭ بارلىق چېگرالىرى ئېتىۋېتىلىدۇ. شىنجاڭ سودىسى ئەنگلىيە، ھىندىستان بىلەن بولىدۇ. پۈتۈن قەشقەرنىڭ چەتكە چىقىرىش ئېغىزى ئاساسىي جەھەتتىن قاغىلىقتا بولىدۇ ۋە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 - 50 مىڭ ئاتلىق يۈك ھىندىستانغا تارتىلىدۇ. بۇ يىللاردا ياسىن ئارىز ھىندىستان بىلەن سودا قىلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ھىندىستاندىكى سودىسىدا كۆپ پايدىغا ئېرىشىپ، گومىنداڭ ھەربىيلىرىدىن ئون دانە دادۇجى ماشىنا سېتىۋېلىپ، ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدا كىراكەشلىك قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇ ئۇرۇمچىگە كېلىپ، مالىيە نازارىتىنىڭ مەلۇم ئەمەلدارى بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئۇنىڭغا قەشقەر شەھىرىنىڭ ھاكىملىق ئەمىلىنى بېرىدۇ. ئۇ بىر مەزگىل

هاكىملىق قىلىش جەريانىدا قەشقەرنىڭ ھەربىي، ساقچى، مەمۇرلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. بولۇپمۇ ئۇ سوپىبەگ ھاجى، ئابدۇرېھىم كوجاك، ياڭسەنمو، جۇڭسەنمو، ۋاڭ خوشەن دېگەندەك گومىنداڭنىڭ جۇنتۇڭ، مەركىزىي ئاخبارات ئورگىنى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئىشىيونلىرى بىلەن نامەلۇم مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ تىجارەت دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن چوڭ سودا قىلىدۇ. ئۇ 1947 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گومىنداڭ ھەربىيلىرىدىن 40 دانە دادۇجى ماشىنا سېتىۋېلىپ، قەشقەر قۇم دەرۋازا كونا پاختا بازىرىدا گاراژ ئېچىپ، بىر بۆلۈم ماشىنىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا بىر بۆلۈم ماشىنىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاتنىتىپ تىجارەت قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە مېخانىك مامۇتجان بىلەن يەنە بىر رۇس مېخانىكنى ئوقۇنتۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ، شوپۇرلۇق كۇرسى ئاچىدۇ. بۇ كۇرسقا 30 نەپەر شوپۇر، ئون نەپەر رېمونتچى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ. يەنە قۇمۇللۇق مىجىت ھاجى دېگەن كىشىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ياسىن ئارىز ھاجى 1949 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا لەنجۇدىن يەنە 40 دانە ماشىنا سېتىۋالىدۇ. ئۇ ئادەم ياللاپ ماشىنىنى شىنجاڭغا ئېلىپ چىقىش ئالدىدا گومىنداڭنىڭ قاچاق قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلىدۇ. ياسىن ئارىز ھاجى 1949 - يىلى 10 - ئايدا پاكىستانغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ياسىن ئارىز ھاجى كېيىن سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرىدۇ. 1953 - يىلى 68 يېشىدا پاكىستانىنىڭ پىشاۋۇر شەھىرىدە ۋاپات بولىدۇ.

قابىل كارخانىچى مىجىت مۇسابايوف

مىجىت مۇسابايوف 1914 - يىلى قەشقەر ئۇستۇن ئاتۇش (ئۇ يىللاردا ئۇستۇن ئاتۇش قەشقەرگە، ئاستىن ئاتۇش پەيزىۋات ناھىيىسىگە قارايتتى) ئىكسىاق كەنتىدە ھۇسەن مۇسابايوف

ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئىكساقتا ئېچىلغان پەننىي مەكتەپتە ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن 1928 - يىلى تۇركىيىگە بېرىپ، ئىستامبول شەھىرىدىكى كۆن - خۇرۇم تېخنىك مەكتىپىدە مەخسۇس تېرە، خۇرۇم پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى ۋە زاۋۇت باشقۇرۇش ئىلمىنى ئۆگىنىدۇ.

1935 - يىلى ئىلى تېرە زاۋۇتى ئۇرۇش مالمانچىلىقى ۋە كەڭ سودا - سانائەتچىلەرنىڭ تۆتقۇن قىلىنىشى، ۋە كەسپى خادىملارنىڭ يېتەرسىزلىكى نەتىجىسىدە ۋەيران بولۇش ھالىغا چۈشۈپ قالغاندا شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، 1935 - يىلىدىن 1943 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى تېرە زاۋۇتىدا (مۇسابايوف زاۋۇتىدا) باش مېخانىك (ماستېر) ۋە زاۋۇت باشلىقى بولۇپ ئىشلەپ، زاۋۇتنىڭ تېخنىكىلىق قۇرۇلمىسى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ياخشىلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنۇمدار زاۋۇتقا ئايلاندۇرىدۇ. شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى توغرىسىدىكى ئارخىپتا، مىجىت مۇسابايوفنىڭ زاۋۇت باشقۇرۇش ئەھۋالى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىللە، 1937- يىلى ئىلىدىكى خەنزۇ خەلقى قۇرغان خەنزۇ مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈيۈشمىسى ئۇچۇن 25 مىڭ سەر كۈمۈش ئىئانە قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى «داگۇڭباۋ» گېزىتى مۇخبىرى ئۇنى زىيارەت قىلىپ، «تەرەققىيپەرۋەر ياش كارخانىچى» سەرلەۋھىلىك ماقالە ئېلان قىلىدۇ.

مىجىت مۇسابايوف 1943 - يىلى ئىلى تېرە زاۋۇتىدىكى خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ، نىلقا ئولاستايدا شەخسى تېرە زاۋۇتى قۇرىدۇ. ئۇنىڭ تېرە زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان مالىلارنىڭ سۈپىتى يۇقىرى بولۇپ، چوڭ شۆھرەت قازىنىدۇ. 1947 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئۇنى ئىلى تېرە زاۋۇتىغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ 1954 - يىلىغىچە ئىلى تېرە زاۋۇتىدا ماستېر

بولىدۇ. 1954 — يىلى ئىلى تېرە زاۋۇتى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتكەندىن كېيىن پايچىكلار ۋەكىلى ۋە تېرە زاۋۇتىنىڭ باش مۇدىرى بولىدۇ. 1963 - يىلى 8 - ئايدا خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ، 1973- يىلى تاشكەنتتە 60 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ھېيت ھاجىم

ھېيت ھاجىم ئاتۇشلۇق ئازاق يېزا مېيى كەنتىدە، 1898 - يىلى دېھقان ئۆمەر ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرىدە تۇردى ھاجىم دېگەن كىشىگە شاگىرت بولۇپ، 1916 - يىلىغىچە تۇماقچىلىق كەسپىنى ئۆگىنىدۇ، كېيىن دېھقانچىلىقتىن قولى بوشىغان چاغلاردا تۇماقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ھېيت ھاجىم 1930 - يىللاردا دادىسى بىلەن ھەج تاۋاپ قىلغاندا، ئەرەبىستاندا زىيارەت ئىسمىلىك بىر ئەرەب تۇل ئايالنىڭ ئۇمىد تېغىدىن بىر قانچە كىلومېتىر ئۆستەڭ چېپىپ، بىر قاقاس چۆللۈكنى چىمەنزارغا ئايلاندۇرغانلىقىنى كۆرۈپ تەسىرلەنگەن ۋە يۇرتىغا ئاتۇشلۇق ئۇزاق تارىختىن بۇيان سۇسىزلىقتىن نامراتلىشىپ، كىشىلىرى باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇۋاتقانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۆز يۇرتىنى تۇل ئايال زىيارەتكە گۇللەندۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكىدۇ. ھېيت ھاجى ھەج تاۋاپتىن قايتىپ كېلىپ، 1937 - يىلى دادىسى ئۆمەر ھاجىم قازا قىلىدۇ. دادىسىنىڭ نەزىر كۈنى سۇ تېپىلماي، قار - مۇزلارنى ئېرىتىپ، نەزىر تامىقى ئېتىپ، مېيى، لەڭگەر، تېتى، كۆكۈلدىن ئىبارەت تۆت يۇرتنىڭ جامائىتىنى ئۈزىتىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ نەزىر سورۇنىدا، ھېيت ھاجىم جامائەتكە ئاتۇش خەلقىنىڭ سۇ كەمچىللىكىدىن نامراتلىقتا ئۆتۈۋاتقانلىقى، يۇرتىنى تاشلاپ

كېتىۋاتقانلىقى، مال - چارۋىلارنىڭ سۇسىزلىقتىن قىرىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سۆزلەپ، قارايار دېگەن جايدىن ئۆستەڭ چېپىپ، يېزىنى سۇ بىلەن تەمىنلەشنى، بۇ ئىشقا يېزا چوڭلىرىنىڭ باش بولۇشىنى مۇراجىئەت قىلىدۇ. يۇرت چوڭلىرىدىن توختى ھاجىم، نىقا ھاجىم، موللا روزى چوڭ قاتارلىقلار «ھېيت ھاجىم، سارالڭ بولۇپ قاللىمۇ؟ ئاتا - بوۋىمىزدىن تارتىپ قارايار دېگەن بالايىئاپەت يارنى ئېتەلمەي كېلىۋاتساق، ئۇنى ئاچمىز دېگەنلىرى نېمىسى؟ بۇنداق گەپنى قويسىلا. . . » دەپ كېتىپ قالىدۇ. ھېيت ھاجى بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالماي، بەيساق كەنتىدىكى ئورمانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رازىق ئاخۇنۇمنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇنىڭ ئۆستەڭ چېپىپ، ئورمان بىنا قىلىش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇ ئۆز ئىشىنىڭ رويابقا چىقىدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلايدۇ - دە، رازىق ئاخۇنغا تەۋە يەردىن ئۆزۈنغا 1000 ماڭدام يەر سورايدۇ ھەم چامدام يەر ئۇچۇن بىر مېتىر رەخت بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ھېيت ھاجى 1000 چامدام يەرنى ئالغاندىن كېيىن بۇ يەرگە بىر قانچە كۇن ئىچىدىلا ئۆستەڭ چېپىپ، ئىككى قىرغاقتا لاي يانقۇزۇپ كۆچەت تېكىدۇ.

1938 - يىلى يۇرت خەلق سۇ تىلەپ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن، سىرىق ئاتا، سۇ كېچە باجچىم دېگەن جايغا يېغىلغاندا، سېيىت ھاجىم جامائەتنىڭ ئۆستەڭ چېپىشقا ياردەم قىلىشىنى ئۆتۈندۇ. بىر قىسىم ياشلار بىر قانچە كۇندىن خالىس ئەمگەك قىلىپ ئۆستەڭ چېپىشىپ بېرىدۇ. بەزىلەر بۇ ئىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ.

1939 — يىلى ئادەت بويىچە يەنە زاراخەتمە ئۆتكۈزۈلىدۇ. زاراخەتمىگە چىققان كىشىلەر ھېيت ھاجىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن چېپىلغان ئۆستەڭ بويىغا قويۇلغان جىرىملارنى كۆرۈپ قايىل بولىدۇ - دە، ئۆستەڭ چېپىشقا يۇرت كاتتىلىرى باش بولۇپ، يۇرتلارغا ئۆستەڭ چېپىش ئىشىنى بۆلۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن

ئاتۇشنىڭ سىدىق ئاتا دېگەن يېرىدىن باشلانغان ئۆستەڭ (ھازىرقى دۆلەت تاشيولى 314 - لىنىيىسىغىچە) 22 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا چېپىلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ھەر 40 مېتىر يېرىگە مۇداپىئەلىك چىقىلدىغۇچ، ھەر يۇز مېتىر يەرگە توغ (لاۋادان) ياسىلىدۇ. ئۆستەڭنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن بەيساق كەنتى ئۇدىلىغا ئۈچ تاشلىق، تاقۇت كەنتى ئۇدىلىغا ئۈچ تاشلىق تۇگمەن، ئەتراپىغا مېۋىلىك باغ ئەھيا قىلىنىدۇ. ئۇستۇن ئاتۇش، بەشكېرەملىك دېھقانلار بۇ تۇگمەندىن ھەقسىز پايدىلىنىدۇ.

1944 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن زاراخەتمە (نورۇز) دا، ھېيت ھاجىم جامەئەتكە «قارايار سىدىق ئاتىدىن ئۆستەڭ يېرىپ، سۇ باشلىغان ئىشىمىز ئۇنۇم بەردى. يۇرتىمىزدىن ياقا - يۇرتلارغا كېتىپ سەرگەردان بولىدىغانلار تۇگمىدى. ئەمدى قاشقا بويىدىكى ئاپەت ئېغىر بولىدىغان جايىنى تىزگىنلىگۈدەك يارىدەم بەرسەڭلار...» دەيدۇ، يۇرت خەلقى قوشۇلىدۇ.

تۆت يىزىنىڭ كۆكبېشىلىرى سۇ ياقىلاپ خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى، ھېيت ھاجىم ئۆستەڭنى رېمونت قىلىشنى ئۈستىگە ئېلىپ توختاملىشىدۇ - دە، ئۆستەڭ دۆلەت تاش يولىدىن باشلىنىپ سۇ بۇلگۇچ تومۇغچە ياسىلىپ، سۇ راۋانلىشىدۇ. ئۆستەڭنىڭ ئىككى قىرغىقى ئورمان بىلەن قاپلىنىدۇ. ھەرقايسى يۇرتلار ئۆز تەۋەلىرىگە ئۆستەڭ چېپىپ، تۇگمەن چۆرۈپ، ئورمان بىنا قىلىدۇ. 1937 - يىلىدىن باشلاپ، ھېيت ھاجىم باشچىلىقىدا چېپىلغان ئۆستەڭ 1950 - يىلى پۈتۈن، ئاتۇش خەلقىنىڭ نامراتلىق تارىخىغا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلىپ، خەلق مۇقىم ماكانلىشىدۇ.

ھېيت ھاجىنىڭ ھىممىتى بىلەن 1937 - يىلىدىن باشلاپ قەدەممۇ قەدەم ياسىلىپ، 1950 - يىلى پۈتكەن بۇ ئۆستەڭ ئازادلىقتىن كېيىن بىر قانچە قېتىم رېمونت قىلىندى. 1976 - يىلى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئون مىڭدىن ئارتۇق

ئەگەك كۆچى ئىشقا سېلىنىپ، ئۆستەك ئاستىغا سۈلياۋ ياتقۇزۇلدى. كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلار نازارىتى ۋە ئاتۇش شەھەرلىك سۇ ئىشلار ئىدارىسى بىلەن ئالدىن بېيىغان قۇدرەت هاجىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن يارەدەم بېرىشى نەتىجىسىدە بۇ ئۆستەك سېمونتلۇق قىلىپ ياسالدى. بۇ ئۆستەك هازىرمۇ هاجىم ئۆستىكى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئابدۇللا ئاخۇن

ئابدۇللا ئاخۇن (ئابلا قاسساپ) مەھەممەت نىياز ئوغلى 1887-يىلى قەشقەر شەھەر ئۆستەڭبويىدىكى ياغاچچى كوچىسىدا تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. مەكتەپ پېشىغا يەتكەندە قەشقەردە باشتا خەلپەتتە، كېيىن كەنجازا «مەدرىسە» دە (هازىرقى ئۆستەك بويى ساقچى ئورنى كەنجازا «مەدرىسە» ئىدى) ئوقۇيدۇ. كېيىن دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇخارا «مەدرىسە» لىرىدە ئوقۇغانلىقى مەلۇم. قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئابلا ئاخۇننىڭ تىجارىتى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا هاللىق سودىگەرلەر قاتاردا چارروسىيە، كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا قىلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ رۇس، پارس، ئەرەب ۋە ئوردۇ تىللىرىدا راۋان سۆزلەيدىكەن. بۇ يىللاردا قەشقەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇ ئادەمنىڭ ئابرۇيى ناهايىتى ئۇستۇن بولىدۇ.

ئابدۇللا ئاخۇن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا ئالاقىسىدا بولغان چاغلاردا تاشكەنتتە قۇرۇلغان چەت ئەل مۇهاجىرلار كومىتېتى قارمىقىدىكى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىغا كىرىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يېڭىلىقلاردىن ئىلهام ئېلىپ يېڭىلىقنى ئىنتىلىدۇ ۋە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئەتراپىدىكى بىر بۆلۈم سوۋېتپەرەس كىشىلەر قاتاردا بولىدۇ. شېك شىسەي هاكىمىيەت بېشىغا

چىقاندىن كېيىن، شۇ زامانلاردا «جەدىتچىلەر» دەپ ئاتالغان تەرەققىيپەرۋەرلەر شىنجاڭ ھەر قايسى جايلىرىدا خىزمەتكە قويۇلدى. ئابدۇللا قاسىمۇ 1936- 1937 - يىللىرى مەكىت ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

ئابدۇللا ئاخۇن مەكىتكە ھاكىم بولغاندىن كېيىن مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئۆستەڭ بويىدىكى خويلى مەكتەپ (خەلق باشقۇرغان مەكتەپ) نى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا (شەنلى مەكتەپ قىلىپ) ئۆتكۈزۈپ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ يۇكىنى يەڭگىللىتىدى. ئۆستەڭ بويىدىكى مەكتەپتىن ئوقۇتقۇچى ئاجرىتىپ، چامغۇرلۇق قىزلار مەكتىپىنى سالدۇرىدۇ ۋە ئىلىم- پەن ئۆگىنىش، يېڭى مەدەنىيەتكە يۇرۇش قىلىش تەرغىباتلىرىنى ئوبدان ئىشلەيدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتۇرچىلىقنىمۇ تەرغىب قىلىدۇ. ئۇ بىر كۈن شەرىپ ساقال ئىسىملىك 84 ياشقا كىرگەن، ئاپئاق ساقىلى كىندىكىگە چۈشىدىغان بىر مويسىپىت ئادەمنىڭ ساقىلىنى كەستۇرۈۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ساقاللىق كىشىلەر بازارغا چىقالمايدۇ ياكى ياقا يۇرتلارغا كېتىشكە باشلايدۇ. بۇ ئىشنىڭ تەسىرى ناھايىتى يامان بولۇپ، يۇقىرىغىمۇ يېتىدۇ. كېيىن ئۇنى ھۆكۈمەت قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېتىپ قولغا ئالىدۇ. 1944 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ، 1946 — يىلى بىتىم ئىمزالانغاندا، قەشقەردىكى دارىلئاجىزىنا باشلىق بولىدۇ. 1948 - يىلى ۋەزىپىدىن قالىدۇ. 1955- يىلى 10 - ئايدا 68 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ئابدۇقەييۇم مۇسابايوف

ئابدۇقەييۇم مۇسابايوف باۋۇدۇنباينىڭ 2 - ئوغلى ئۇ، 1917- يىلى قەشقەر ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئىكسارى كەنتىدە تۇغۇلىدۇ. 1926- يىلىغچە ئىكسارى باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ. 1927- يىلىدىن 1931 - يىلىغچە تۇركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە مەخسۇس تىل

مەكتىپىدە ئوقۇپ، تۇرك، نەمىس، فرانسۇز تىللىرىنىئۆگىنىدۇ. شۇ جەريانداا مەخسۇس ئۇستا ياللاپ، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش، خۇرۇچ تەڭشەش، بوياش، سىلىقلاش ۋە تېرىلەرنى پارچىلاش (بىر پارچە تېرىنى بەش - ئالتە پارچە قىلىپ نېپىز تېلىش) قاتارلىق تېخنىكىلارنى ئۆگىنىدۇ. 1931 - يىلىنىڭ ئاخىرى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، شىنجاڭدىكى مۇھاجىر نەسىلاردىن داۋاملىق نەمىس تىلى ئۆگىنىدۇ ھەم غۇلجىدا رۇس تىلى - يېزىقىنى ئۆگىنىپ ئوتتۇرا مەلۇماتلىق بولىدۇ.

1935 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە ئىلى تېرە زاۋۇتىدا زاپخوز، كاسسىر، سودا بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1944- يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ، ئىلى ۋىلايەتلىك باج ئىشلار ئىدارىسىدا باش كاتىپ ۋە خارجى ئىشلار بويىچە باجغا مەسئۇل بولىدۇ. 1946 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە ئىلى تېرە زاۋۇتىغا مۇئاۋىن باشلىق ۋە باشلىق بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1954 - يىلى سابىق لى چۈن سانائەت شىركىتىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش ئىدارىسى ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. 1955 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە ئۇرۇمچى سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىدە مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، 1957- يىلى ئاخىرىغىچە ئىلى تېرە زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىش، پىلان، سودا بۆلۈملىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1958 - يىلى ئوڭچىل دەپ خاتا ئەيىبلىنىپ، 1962 - يىلى 7 - ئايغىچە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلىدۇ. تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن 1966 - يىلىغىچە غۇلجا شەھىرىدە مەدىكارچىلىق قىلىپ جان باقىدۇ. 1966 - يىلى ئاساس قاتلام ئورۇنلار ئۇنى تۆۋەنگە چۈشۈرىدۇ. 1978 - يىلى يېزىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، سىياسىتى ئەملىيلىشىدۇ ۋە 1980 - يىلى 4 - ئايدا تېرە زاۋۇتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. 1978 - يىلىدىن 1980 - يىلىغىچە ئىلى ئوبلاستلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش ئەزاسى،

سودا سانائەتچىلەر بىرلەشمە ئەزاسى بولىدۇ. 1980 - يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ ۋە 1983 - يىلىدىن 1988 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشنىڭ، ئاپتونوم رايونلۇق سودا سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولىدۇ.

ئابدۇقەييۇم مۇسابايوف كەسپى تېخنىك خادىم بولۇپ قالماستىن، بىر قانچە مىللەت تىلىنى بىلىدىغان زىيالىي. ئۇ كېيىنكى بىر مەزگىل مۇناسىۋەتلىك ئىدارە، جەمئىيەتنىڭ رۇسچە، نېمىسچە ماتېرىياللىرىنى تەرجىمە قىلىشتىن تاشقىرى «گور ئوغلى» دېگەن تۇركچە ئەدەبىي كىتابنى تەرجىمە قىلىپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 - يىلى نەشر قىلدۇرىدۇ.

ئابدۇقەييۇم مۇسابايوف 1988 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۇرۇمچىدە 71 يېشىدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

ئوشۇر شەنجاڭ

ئوشۇر ئاخۇن 1880 - يىلى قەشقەر بەشكېرەم يېزا سۇزاق كەنتىدە ھاللىق دېھقان، قوشۇمچە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مولا ئاخۇن ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ئىپتىدائىي دىنىي بىلىم ئالغاندىن كېيىن دادىسىغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا چىقىپ سودا قىلىدۇ. 1902 - يىلىدىن باشلاپ ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ مۇستەقىل سودا قىلىشقا باشلايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى ئۆلكە، ۋىلايەتلىرى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار كۆپرەك جايلاشقان تاشكەنت، ئەنجان قاتارلىق جايلاردا سودا بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى بارلىققا كەلگەن يېڭىلىقلارنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىدۇ ۋە يېڭىلىققا ئىنتىلىدۇ. 1919 - يىلى تاشكەنتتە تەسىس قىلىنغان چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتىغا ئەزا بولۇپ،

ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى «ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى» دا تەربىيىلىنىدۇ. 1925 — يىلى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ بۇيرۇشى بىلەن ساۋاقداشلىرىدىن توختى ھەلىموف، ئۆمەر قارىي، بەكرى ئاخۇن قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كېلىپ، بىر تەرەپتىن سودا بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن جامائەت ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك يېڭى مەدەنىيىتىنى تەرغىب قىلىدۇ.

1930 - يىلىغا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانىسى ئوشۇر ئاخۇنغا سوۋېت ئىتتىپاقى سوۋېتىن تۇرك سودا باشقارمىسى بىلەن توختاملىق سودا قىلىشنى ئۇقتۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ بىۋاستە سوۋېتىن تۇرك بىلەن سودا قىلىدۇ. ئۇ بۇ قېتىمقى سودىدا يېڭى تەدبىر قوللىنىپ، مال سېتىش تىجارىتىگە قاسساپلىق كەسپىنى قوشۇپ، ئىشسىز قالغان كۆپلىگەن پوكانچىلارنى (مال سويغۇچى قاسساپلار) نى ئويۇشتۇرۇپ، كۇنىگە 250 - 300 دىن قوي، كەم دېگەندە 10 كالا سويۇپ، ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي مەمۇرلارنى تەمىنلەشتىن باشقا، ھەر مىللەت ئاھالىسىنىڭ ئىشكى ئالدىغا ھارۋا بىلەن گۆش ئاپىرىپ، نەق - نەسى سېتىشنى يولغا قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن ئىشسىز قاسساپلار ئىشقا ئورۇنلىشىدۇ. ئوشۇر ئاخۇن شۇ ۋاقىتتىكى سودىسىنى ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەينى ۋاقىتتا سويۇلغان مالدىن تېرە بىلەن ئۇچەيلا پايدىغا قالاتتى. كۇنىگە 300 قوي سويۇلغان ۋاقىتتا 300 تېرە، 300 ئۇچەي دېگەن گەپ. شۇ ۋاقىتتا ھەر بىر تېرە، ئۇچەيگە بېرىلىدىغان سانائەت مېلى كەم دېگەندىمۇ ئىككى قوينىڭ پۇلىغا سېتىلاتتى. مۇشۇنداق تىجارەت بىر نەچچە يىلغىچە داۋام قىلدى. شۇ كۇنىلەردە ئۇرۇمچىدىن بەش ئورۇندا ئۆي - جاي ۋە بەزى ناھىيىلەردىن يەر - زېمىن سېتىۋېلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدۇم. 1937 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ نەزەربەند قىلىنىپ، تۇرمىنىڭ ھارۇسىنى ھەيدەش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1945 - يىلىغىچە تۇرمىدە بولدۇم. بۇ

كۇنلەردە تۇرمىدىكى ۋەزىيەم ئات - ئۇلاقتا بىدە - سامان توشۇشتىن باشقا، كېچىلىرى ئاشكارە ۋە يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەن ھەم كېسەل بىلەن ئۆلگەن مەھبۇسلارنىڭ جەسىتىنى ساقچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا بەلگىلەنگەن شىمگو، لىۋداۋان، باداۋان، سەيۇپۇ قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ چىقىپ جىمقتۇرۇش ئىدى. ئامالىم قانچە، دېمەك، تۇن بويى جەسەت بىلەن ھەپىلىشىپ ئۆمرۇم ئۆتتى».

ئوشۇر ئاخۇن 1945 يىلى تۇرمىدىن بوشانغاندا، قولغا ئېلىنغاندا مۇسادىرە قىلىنغان مال - مۇلۇكنىڭ بىر قىسمى قايتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ تاۋار مال سودىسىدىن باشقا يەنىلا قاسساپلىق تىجارىتىنى قىلىپ داڭ چىقىرىدۇ. بۇ يىللاردا ئۇرۇمچىنىڭ نوپۇسى بۇرۇنقىدىن بىر ھەسسە كۆپەيگەن بولغاچقا قاسساپلىق تىجارىتى تېخىمۇ روناق تاپىدۇ. ئاشخانىلار كۆپىيىدۇ. ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كۆپىيىدۇ، نەتىجىدە كۇنىگە 400 - 500 قوي سويۇپ تۇرىدۇ. ئاۋۋالقىدەكلا تېرە، ئۇچەيلىرىنى يېغىپ ساقلايدۇ. بۇ يىللاردا شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى توختىغان بولۇپ، ئاساسىي سودا ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولاتتى. ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ سودىگەرلىرى ماشىنىلاپ مال ئېلىپ كېلىپ، نەچچە ماشىنىلاپ مال ئېلىپ كېتەتتى. ھوشۇر ئاخۇنىڭ يىلىغا سويغان قويدىن ئېشىنغان تېرە - ئۇچەيلىرى ئىچكىرى ئۆلكە سودىگەرلىرىگە سېتىلغاندىن باشقا، تېەنجىن ئارقىلىق چەت ئەلگە ئېكسپورت قىلىناتتى.

ئوشۇر ئاخۇن ئۇرۇمچى تۇدۇڭخابا رايونىدىن 5000 خو يەر ئېلىپ ئۆزلەشتۇرۇپ دېھقانچىلىق قىلىپ، ئۇرۇمچىدە تۇنجى بولۇپ قوغۇن تېرىشنى يولغا قويىدۇ(ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇرۇمچىدە قوغۇن تېرىلمايتتى، باشقا يەردىن يۆتكەپ كېلىنەتتى) ھەمدە 100 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي سېلىپ، يەرسىز، ئۆيسىز دېھقانلارنى

ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ. 1946 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئوشۇر ئاخۇن ئۇرۇمچى ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ تەينىلىنىدۇ ۋە رەسمىيەت بويىچە گومىنداڭ پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، يەنە گومىنداڭ ھەربىيلىرى ۋە مابۇفاڭنىڭ شىنجاڭدىكى ماچىنشاڭ باشچىلىقىدىكى 5 - جۇن ھەربىيلىرى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. بىر مەزگىل ئۇرۇمچىدە قاسساپ لەقمى بىلەن ئاتالغان ئوشۇر ئاخۇن ھاكىم بولغاندىن كېيىن جامائەتچىلىككە ئوشۇر شەنجاڭ نامى بىلەن تونۇلىدۇ. 1949 - يىلى 7 - ئايدا بىر تۇركۈم پانتۇركىزم، پانئىسلامىزمچىلار بىلەن چەت ئەلگە قېچىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ ھىندىستان چېگرا سىغا بارغاندا بۇيرۇق بىلەن قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ ۋە شۇ يىلى ئاخىرىدا قولغا ئېلىنىپ، 1950 - يىلى 15 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ. 1956- يىلى مەسىلىسى قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلىنىپ قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن دۇكان ئېچىپ، كىچىك تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1962 - يىلى 82 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەتخان پالتا

مۇھەممەتخان (گاچا) ماشىنچى 1876 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە تىككۈچى پالتا ئاخۇن ئۇستا ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىدۇ. بىر مەزگىل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان كېيىن دادىسىغا يارەملىشىپ تىككۈچىلىك ئىشىغا قارىشىپ، ماشىنچىلىقنى ئۆگىنىدۇ. 1916- يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىش ئىزلەپ چىقىپ، تاشكەنت، موسكۋا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگىچە بېرىپ، ئۇيغۇرلار ۋە گورزىيۇن ئۇستىلارنىڭ دۇكىنىدا بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن كەسىپ ئۆگىنىدۇ. شۇ مەزگىلدە، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ

تەسىردە تاشكەنتتە قۇرۇلغان چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا قاتنىشىدۇ.

مۇھەممەتخان پالتا 1922 - يىلى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ دۇكان ئېچىپ ماشىنىچىلىق قىلغاچ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېڭىلىقلىرىنى تەشۋىق قىلىدۇ.

ئۇنىڭ ماشىنىچىلىق دۇكىنى دەسلەپ چەت ئەل كونسۇلى خادىملىرىنىڭ كىيىم تىكتۇرۇش دۇكىنىغا ئايلىنىدۇ. بارغانسېرى ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرقتە سودا تىجارەت قىلغان، ئوقۇغان ۋە ساياھەت قىلىپ قايتقان ئۇيغۇرلارمۇ ئۇنىڭغا كىيىم تىكتۇرۇشكە باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دۇكىنى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ بويىچە تۇنجى زامانىۋى كىيىم تىكىش كارخانىسى بولۇپ قالىدۇ. مۇھەممەتخان ئۇستام 300 دىن ئارتۇق شاگىرتنى بىر قوللۇق تەربىيىلەپ يېتىشتۇرىدۇ، ئۇ يېتىشتۇرگەن مۇھەممەت ئىمىن ھاجىم گېرمانىيىدە، ئابدۇراخمان ھاجىم جېددا، ناسىر ئاخۇن ئۇستام تۇركىيىدە، مۇھەممەت ھاجى تاشكەنتتە، مەخسۇت ئاخۇن، ھوشۇر ئاخۇن، ئەخمەتجان، قۇناخۇن ئۇستىلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئاقسۇ، كۇچىچىلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇمەننان ئۇستام ئىزىنى بېسىپ، قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۇستىسى بولۇپ قالىدۇ، مۇھەممەت پالتىنىڭ شاگىرتلىرىدىن روزى ھاجى، ئابدۇقەييۇم ھاجى، ئابدۇرېشىت ئوسمان قاتارلىق ئۇستىلارمۇ ئۇرۇمچىدە ماشىنىچىلىق قىلىپ شۆھرەت قازىنىدۇ.

مۇھەممەتخان ئۇستامنىڭ كېيىنكى ھاياتى تىنچ ئۆتمەيدۇ. ئۇنىڭ قەشقەر رايونىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئىلغار پائالىيەتلىرى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنى ئەندىشىگە سالىدۇ. نەتىجىدە 1941 - يىلىدىن 1946 - يىلىغىچە تۇرمىگە قامىلىدۇ. 1947 - يىلى 11 ماددىلىق بېتىم بۇزۇلغاندا يەنە قولغا ئېلىنىپ، 1949 - يىلى 2 - ئايدا قويۇپ بېرىلىدۇ. ئۇ ئازادلىقتىن كېيىنلا بەختىنى

تېپىپ، 1950 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە قەشقەردە تەمىنات - سودا خەلق كوپېراتسىيىسىنىڭ قارمىقىدا 300 كىشىلىك ماشىنىچىلىق كارخانىسى قۇرۇپ، كۆپلەپ شاگىرت يېتىشتۈرىدۇ. 1960 - يىلى 84 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەتخان ھاجى

مۇھەممەتخان ھاجى 1907 — يىلى قەشقەر يۇپۇرغا ناھىيىسىنىڭ يەكشەنبە بازار يېزىسىدا بوياقچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تاجى ھاجىم ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. مەكتەپ يېشىغا يەتكەندە، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.

1917 - يىلدىن باشلاپ دادىسىدىن بوياقچىلىق، گۇل بېسىش كەسپىنى ئۆگىنىدۇ. 1925 - يىلى دۇكان ئايرىپ مۇستەقىل كەسىپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە باشقىلارنىڭ گۇل بېسىشتىكى ئارتۇقچىلىقى - بوياقچىلىقنىڭ گۇل بېسىشتىكى خىلمۇ خىل تۈرلىرى، رەڭ تەڭشەش قاتارلىق تېخنىكىلىق ئىشلارنى ئۆگىنىپ، يېڭىلىق يارىتىدۇ. ئۇ شۇ كۈنلەردە ئۇ بىر قانچە ئون نەمكار (كەسىپى ئىشچىلار) ئىشلىتىپ ھەرخىل بويالغان ۋە گۇل بېسىلغان، سەگەز، شاتۇا، ھەمزەك قاتارلىق ماللاردىن ھەر ھەپتىدە نەچچە ئون مېتىنى بازارغا سالىدۇ، ئۇنىڭ تىجارەت ۋە كەسىپ دائىرىسى كېڭىيىپ، قەشقەردىكى داڭلىق كاسىپلاردىن بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بوياقچىلىق كەسپىگە ئېلىپ - سېتىش ۋە ماتاچىلىق كەسپىنى قوشۇپ، چوڭ سودىگەرلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

1936 - يىلى قەشقەردە خوسۇسىي سودىگەرلەر قۇرغان سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىدىغان تىنچلىق شىركىتىگە پايچىك بولىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، سودىدىكى تەدبىرچانلىقى بىلەن شىركەتنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورى بولىدۇ ۋە بۇ مەزگىلدە سېتىش، سېتىۋېلىش ياكى چەتكە چىقىرىش، كىرگۈزۈش

ئىشلىرىدا شىركەتنى كۆپ پايدىغا ئېرىشتۈرۈپ، شىركەتنىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ شىركىتى قەشقەردىكى داڭلىق 13 شىركەتنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ. شۇ يىللاردا ئۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش ھەرىكىتىگە پائال ئاۋاز قوشۇپ، ئالدىنقى سەپكە 25 مىڭ سەر پۇل ئىئانە قىلىدۇ. ئاقىدىنلا ئۆز يۇرتىغا سېلىنغان پەنىسىلىنى مەكتەپنىڭ ئاساسىي چىقىمىنى ئۈستىگە ئالىدۇ ۋە ھەر يىلى «12 - ئاپرىل» بايرىمىدا پۈتۈن مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا سانائەت رەختىدىن مەكتەپ فورمىسى تىككۈزۈپ كىيدۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنى ئۆز ماشىنىسى بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، بايرامغا قاتناشتۇرىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ۋە ياتاق چىقىمىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇنداق ئىش ئۆزۈن يىل داۋام قىلىدۇ.

1943 - يىلى تىنچلىق شىركىتى تارقىتىۋېتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، سودا قىلىدۇ. شۇ جەريانداغى ھەج تاۋاپ قىلىپ كېلىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى ھاكىمىيەتنى ھىمايە قىلىدۇ. جۈملىدىن 1951 - يىلى خەلق ۋەكىلى بولۇپ، ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدۇ. 1951 - يىلى ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە يارەدەم بېرىش ھەرىكىتىدە مۇھەممەتخان 1 مىليون 400 مىڭ يۈەن خەلق پۇلى يارەدەم قىلىدۇ. پىدائىيلاردىن ھال سوراش ئۆمىكى قەشقەرگە كەلگەندە، 110 مىليون ئۆلكە پۇلى يارەدەم بېرىدۇ. ۋە شۇ يىلى تۇنجى قېتىملىق تارقىتىلغان «غالىبىيەت» زايومىدىن 102 سەر ئالتۇنغا زايوم سېتىۋالىدۇ. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى ۋاقتىدا ناھىيىلىك ئىسلاھات ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

مۇھەممەتخان ھاجى 1952 - يىلىدىن كېيىن قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى، قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئىتى، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ

دائىمىي ھەيئىتى ۋە ھەيئەت مۇدىرى، ئاپتونوم رايونلۇق سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، مەملىكەتلىك سودا- سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئىتى بولۇپ سايلىنىدۇ. 1956 - يىلى قەشقەر شەھىرىگە مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى بولۇپ سايلىنىدۇ. دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ جۇغلاشتا، ئۆز نامىدىن 10 مىليون يۈەنلىك، قايتا قۇرغان تىنچلىق شىركەت نامىدىن 30 مىليون يۈەنلىك قۇرۇلۇش زايومى سېتىۋالىدۇ. 1956- يىلى خۇسۇسىي سودىغا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغاندا، تىنچلىق شىركىتىگە قوشقان بارلىق كاپىتالى، بىلەن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى شىركەتكە قوشۇلىدۇ. 1959 - يىلى مەملىكەتلىك سودا - سانائەتچىلەر يىغىنىدا ئۆزى ئىشلىتىۋاتقان دەسمايىسى ۋە نەق ساقلىنىۋاتقان 107 سەر ئالتۇن، 64 دانە ئون سومۇلۇق تىللا قاتارلىق نەق ئالتۇنلىرىنى تەكسى باھادا بانكىغا سېتىپ بېرىش بىلەن بىللە 800 كۋادرات مېتىرلىق ئۆي- جايىنى سودا- سانائەت ئورۇنلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە تەقدىم قىلىدۇ.

مۇھەممەتخان ھاجى 1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنىنىڭ قەشقەر گۇرۇپپىسىدا پىكىر بايان قىلىۋېتىپ، تۈيۈقسىز مىڭىسىگە قان چۈشۈپ، دوختۇرغا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، جان ئۈزىدۇ، ئۇ ۋاپات بولغاندا 55 ياشتا ئىدى.

ماھىر سىلىسار ئابدۇقادىر ئۇستا

ئابدۇقادىر ئاخۇن ئۇستا 1901 - يىلى قەشقەر شەھەر غەزىنىچى بەگ كوچىسىدا ئولتۇرۇشلۇق مەشھۇر تۆمۈرچى ھوشۇر ئاخۇن ئۇستا ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ. ئۇ ئەمدىلا يېشىغا يەتكەندە، سۇ ماي ياقىدىغان ساپال چىراغ ئۇستىگە چۈشۈپ كېتىپ، كۆيۈۋاتقان پىلىك ئۈنۈك كانىيىغا چاپلىشىپ قېلىپ، ئۆچۈرۈلگۈچى بولغان ئارىلىقتا كاناي تېرىلىرىنى كۆيدۈرۈپ قويىدۇ. كۆپ قېتىم داۋالانغان

بولسمۇ، كۆيگەن ئەت چىرىپ، ئاخىر ئىگەك ئاستىدىكى تېرىسى گالغا تۇتىشىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بېشى قىڭغىر ۋە يارا ئىزى تاتۇق بولۇپ قىلىپ ئابدۇقادىر تاتۇق دەپ ئاتىلىدۇ.

ئابدۇقادىر ئۆسمۇرلۇك ۋاقتىدىن باشلاپ دادىسىدىن ئەنئەنىۋى تۆمۇرچىلىك كەسپىنىڭ ھەممە تۈرىنى پۈختا ئۆگىنىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئىش ئىزدەپ چىقىش دولقۇنى كۆتۈرۈلىدۇ. شۇ مەزگىلدە، 22 ياشقا كىرگەن ئابدۇقادىرمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىش ئىزدەپ چىقىپ، ئەنجان شەھىرىدە تۆمۇرچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1924 — يىلى روسىيىدە كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش يولغا قويۇلىدۇ. بۇ چاغدا ئەنجان شەھىرىدىمۇ نۇرغۇنلىغان ئۇششاق ئېلىپ ساتارلار كوپېراتسىيەلىشىپ، چارروسىيىدىن قولغان بىر كونا پاختا زاۋۇتىنى ئىشقا كىرىشتۈرمەكچى بولىدۇ. لېكىن، زاۋۇتنىڭ ئۇقى يېرىلغان بولۇپ، زامانىۋى تېخنىكىلەر كۆپ قېتىم سۈزۈركىلىغان بولسىمۇ، سۈزۈركا ئوقىنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتىگە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. سوتكىسىغا 500 مىڭ قاداق كىۋەزنى چىگىتىدىن ئايرىيدىغان بۇ زاۋۇتنىڭ توختاپ قىلىشى ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. نەتىجىدە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئۇستا تەكلىپ قىلىش ئېلانى چىقىرىدۇ. جاي - جايلاردىن كەلگەن سىلىسارلارنىڭ ئەمگىكى بىكارغا كېتىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئابدۇقادىر ئۆزىنى مەلۇم قىلىدۇ. بىر سۈ چىلىكىگە ئورناتقان لاي ئوچاق، ئۆچكە تېرىسىدىن ياسالغان كۆۋرۈك، داغمال، بىر قانچە ئېكەك، بىر كونا كۆرۈشكىغا دانىكا ئېلىپ بارىدۇ. ئابدۇقادىرنىڭ كۆتۈپ تۇرغان ئەربابلار، مۇتەخەسسىسلەر بۇ مېيىپ كىشىگە قاراپ ھەيران بولىدۇ. بەزىلەر كۈلسە، بەزىلەر ئاچچىقلايدۇ. ئابدۇقادىر ئۇن - تۇنسىز ئوچاققا ئوت يېقىپ، داغمالنى قىزىتىپ، ئوقىنىڭ يېرىلغان يېرىنى دانىكا بىلەن ئۇچ مىنۇت يەتتە سېكۇنتتا كەپشەرلەپ بولۇپ، سىپتا ئېكەك بىلەن

كەپشەرنىڭ دانىچىلىرىنى سىلغايتىپ، ئوقنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئوق زاۋۇتقا سېلىنىپ، ھەربىرىتلەندۈرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن زاۋۇت ئەسلىگە كېلىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى كۆرگەن ئەربابلار ئېلاندا ئېيتىلغان ئىنئامنى ئابدۇقادىرغا بەرمەك بولىدۇ. ئەمما، ئابدۇقادىر كېسىلىنى داۋالاپ قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ ئۇنى موسكۋاغا ئېلىپ بېرىپ، مەلۇم دوختۇرخانىدا ئۇنىڭ ئوڭ يوتىسىدىن بىر پارچە تېرىسىنى شېلىپ ئېلىپ ئۇنى گېلىنىڭ كۆيۈپ بۈزۈلغان يېرىگە چاپلاپ ساقايتىدۇ. ئۇ دوختۇرخانىدىن چىققاندىن كېيىن، ئىككىنچى تەلىپى بويىچە زاۋۇتقا تېخنىك ئىشچى قىلىپ، قوبۇل قىلىدۇ. (يۇقارقى ئەھۋاللارنى ئەينى ۋاقىتتا ئەنجاندىكى ئەشۇ پاختا زاۋۇتىنىڭ مال سېتىۋالغۇچىسى بولغان كېيىن قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن سوپىيەگ ھاجى بىلەن ئۇنىڭ يېقىن تۇغقىنى قەشقەر، يەركەندە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1990 - يىللاردا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان زەينىدىن ئابدىن خوقا تەمىنلىگەن).

شۇ يىللاردا ئابدۇقادىر ئەنجان ئوبلاستلىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا ۋە كېيىن تاشكەنتتە تەسىس قىلىنغان چەت ئەل مۇھاجىرلار كومىتېتىنىڭ ئەنجاندىكى شۆبىسىگە ئەزا بولىدۇ. كۆپ قېتىم خىزمەت ئىلغارى بولۇپ، تاشكەنتتە ئېچىلغان ئىشچىلار قۇرۇلتايلىرىغا قاتنىشىدۇ. 1927 - يىلى ئابدۇقادىرنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، كەسىپ قىلىش ئىلتىماسى تەستىقلىنىدۇ ۋە ئۇنى زاۋۇت رەھبەرلىكى ئىنئام قىلغان بىر يۈرۈش ماتورلۇق ئۇسكىنىلەر، پار ماتورى، گاز سۇۋاركا، دىئىزۇك - دىنام، تاسمىلىق قىرىش ئىستانوكى، تاسمىلىق تېشىش ئىستانوكى، تاسمىلىق يۇنۇش ئىستانوكى، سەندەل، گىرە، بولقا، ئامبۇر، پولات، چويۇن ئېرىتىش ئوچىقى، قۇيۇش قېلىپى قاتارلىق بىر يۈرۈش سانائەت ئۇسكىنىلىرى بىلەن قەشقەرگە يولغا سالىدۇ.

ئابدۇقادىر ئۇستا قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، قوم دەرۋازا ئىچى (ھازىرقى ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى)

ئۇدۇلىدىكى 7000 كۇادرات مېتىرلىق بىر ساراينى ئېلىپ، ماشىنا رېمونتخانا ئېچىپ تىجارەت باشلايدۇ. ۋە قەشقەردە كەم بولغان ياۋروپاچە پوچتا، پەيتۇن ياسايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەردىكى ئىشسىز تۇمۇرچىلەردىن 50 - 60 دەك كىشىنى يىغىپ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، بۇقۇسا، چالغۇ قاتارلىق زامانىۋى ئۇسكىنىلەرنى ياسايدۇ. ھەم توك سۇۋارگىلاردىن پايدىلىنىپ ھەرخىل سىپتا مىتال سايمانلارنى ياسايدۇ. كېيىن دارىلئېتام مەكتەپتىن 40 نەپەر يېتىم بالىنى شاگىرتلىققا ئېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆگىنىپ كەلگەن ھۇنىرىنى ئۇلارغا ئۆگىتىدۇ. ماشىنا رېمونت قىلىش، توك سىمى تارتىش قاتارلىق زامانىۋى كەسىپلەر بىلەن بالىلارنى قورالاندۇرىدۇ. 1935 - يىلى تۇنجى قېتىم «12 - ئاپرېل» بايرىمى ئۆتكۈزۈلگەندە، ئۆز كارخانىسىدىكى تۇمۇرچى ئۇستىلار، شاگىرتلار ۋە ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەملىرى بولۇپ 200 دەك ئادەم بىلەن، ئورغاق، بولقا سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن بايراق ۋە لەھۋە كۆتۈرۈپ، تەبرىكلەش نامايىشىغا قاتىنىشىدۇ. شۇنداقلا شۇ يىلى يارباغ دەرۋازىسىدىن قۇم دەرۋازىغا بولغان يول ياقىسىغا ستولبا قادىپ، توك سىمى تارتىپ، ئاپرېل ئۆزگىرىشى يارباغدىن ھېيتگاھ، ھېيتگاھتىن ۋالىي مەھكىمىسى ئالدى بىلەن قۇم دەرۋازىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئېلېكتر بىلەن يورۇتىدۇ. ئابدۇقادىر ئۇستا قەشقەرگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، كېرەمباغ دوختۇرخانا ئالدىدىكى ئۆمەر باينىڭ قول بىلەن ئايلاندۇرىدىغان پاختا زاۋۇتىنى سۇ كۈچى بىلەن ئايلاندۇرىدىغان پاختا زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىدۇ. نەتىجىدە قەشقەردە تۇنجى بولۇپ، بىر سوتكىدا 12 مىڭ جىڭ كېۋەزنى چىگىتىدىن ئايرىيدىغان بەش ماشىنا بارلىققا كېلىدۇ. يەنە سەككىز تاشتىكى ئوبۇلھەسەن ھاجىمنىڭ پاختا - يۇڭ پرېسلاش ئۇسكۇنىسىنى سۇ كۈچى بىلەن ئايلىنىدىغان قىلىپ ياساپ چىقىدۇ. قەشقەر كۆۋرۈكىنى ياساش، ھېيتگاھ خەلق كۇلۇبىنىڭ ئۇستىنى ياساش، ئاپپاق خوجامازىرىنىڭ گۈمبىزى چۈشۈپ كەتكەندە، تۇمۇر قۇرۇلما بىلەن ياساش، خەلقئارا قاتناش كۆۋرۈكى

بولغان، سوۋېتـ جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى سىمخانا كۆۋرۈكى، قىزىل دەريا كۆۋرۈكىنى ياساش قاتارلىق چوڭ قۇرۇلۇشلارنى ئىشلىگەنده ئـۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ پولات قۇرۇلمىلىق ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگه ئالىدۇ.

1950 ــ يىلى 1 ـ ئايدا ئابدۇقادىر ئۇستا پۈتۈن سانائەت ئۇسكۇنىلىرى ۋە 18 نەپەر خىزمەتچىسى بىلەن بىللە ئازادلىق ئارمىيىسىگه قاتنىشىپ، 13 ـ دۈزىيه ئارقا سەپ بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رېمونت زاۋۇتىنىڭ تېخنىكى بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئـىزچىل هالدا قەشقەرنىڭ سۇ، توك ئىشلىرى ۋە دېھقانچىلىق زاۋۇتى قۇرۇش قاتارلىق ئىشلاردا خىزمەت كۆرسىتىدۇ. 1957 ـ يىلى قەشقەر ترانسپورت شىركىتى رېمونت زاۋۇتىنىڭ باشلىقى، 1958 ـ يىلى قەشقەر دېھقانچىلىق زاۋۇتىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1967 ـ يىلى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى دولقۇنىدا ئىسيانكارلار تەرىپىدىن هوقۇقى تارتىۋېلىنىدۇ. كېيىن مېڭىسىگه قان چۈشۈپ 1977 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئوسمان هاجىم پىلانچى

ئوسمان هاجىم 1900 ـ يىلى ئاتۇش شەهەر ئۇستۇن ئاتۇش يېزا يولچىلا كەنتىده مەرىپەتپەرۋەر دىنىيزات تالىپ خەلپىتىم ئائىلىسىده دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ ئوقۇش پىشىغا يەتكەنده، ئاتىسىدىن دىنىي بىلىم ئالىدۇ. ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالماي، داڭلىق قۇرۇلۇش ئۇستىسى بەكرى ئاخۇنغا شاگىرت بولۇپ كىرىدۇ ۋە ئۇنىڭ تەربىيىسىده 20 يېشىدا قۇرۇلۇش كەسپىنى مۇكەممەل ئىگىلەيدۇ.

1926 ـ يىلى ئوسمان هاجىم تىرىكچىلىك ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان مەزگىلده هەرقايسى چوڭ ـ كىچىك شەهەرلەردە تامچىلىق قىلىدۇ. بۇ جەريانداا ئۇ بىر

تەرەپتىن تامچىلىق قىلسا، يەنەبىر تەرەپتىن جايلارغا قۇرۇلۇش كەسىپىدىكى يېڭىلىقلارنى ئۆزلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان تۆت يىلى ئىشلەش، ئۆگىنىش، تەجرىبە ئالماشتۇرۇش بىلەن ئوتىدۇ، ھەر قايسى مىللەتلەردىن بولغان قۇرۇلۇش تېخنىكىلىرىدىن سىزىش، ئۆلچەش، ۋە لايىھىلەشتىن ئىبارەت سخېمىچىلىق كەسپىنى مۇكەممەل ئۆگىنىدۇ.

ئۇ 1930 - يىلى ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، 1939 - يىلىغىچە ئاتۇش، قەشقەر، غۇلجا، بورتالا قاتارلىق جايلاردا قۇرۇلۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ جەريانداۇ ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆگەنگەن سىزىش، ئۆلچەش، لايىھىلەش جەھەتتىكى ھۈنىرىنى ئىشقا سالىدۇ. بولۇپمۇ 1935 - يىلى ئاتۇش بازىرىنى ئازاقتا كۆچۈرۈش ۋاقتىدا ئوسمان ھاجىم يېڭى بازار قۇرۇلۇش ئورنىنى پىلانلاش، سىزىش، لايىھىلەش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولۇپ داڭ چىقىرىدۇ.

شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلگىچە شىنجاڭدا تاشيول يوق ئىدى. ياپونغا قارشى تۇرۇپ، ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش ھەرىكىتى باشلانغان مەزگىلدە، قورغاستىن ئۈرۈمچىگە، ئۈرۈمچىدىن قۇمۇلغىچە، قەشقەردىن ئۈرۈمچىگىچە تاشيول قۇرۇلۇشى باشلىنىدۇ. بۇ تاشيول قۇرۇلۇشىدا ھەر قايسى ناھىيىلەر ئۆز تەۋەسىنى ئۆزى ياساشنى ئۈستىگە ئالىدۇ. قەشقەردىن تۇمشۇققىچە بولغان تاشيولنى ياساشنى قەشقەر ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئاتۇش قاشقەرگە قاراشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاتۇشتىن چىققان يول ياسغۇچى ھاشاغا ئوسمان ھاجىم مەسئۇل بولىدۇ. بۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن تېخنىك خادىملار ئوسمان ھاجىنىڭ يولنى پىلانلاش، تانا تارتىپ لايىھىلەش ئىشىنى كۆرۈپ، بۇ كىشىنىڭ تېخنىكىلىق ماھارىتىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئوسمان ھاجىنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن بەش كىشىلىك تېخنىك گۇرۇپپىسىغا قاتناشتۇرىدۇ. ۋە قەشقەردىن تۇمشۇققىچە (مارالبېشىنىڭ ئۇدۇلى) بولغان تاشيولنى لايىھىلەش، پىلانلاش، ياساشقا ئوسمان ھاجىنى مەسئۇل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن

ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم داڭ چىقىرىپ، ئوسمان پىلانچى دەپ ئاتىلىدۇ.

1946 - يىلى ئوسمان ھاجى ھەج تاۋاپ قىلىشقا بارىدۇ ۋە بىناكارلىق ئالىي ئىنژېنېرى ھاجى ئەكبەر دېگەن كىشى بىلەن تونۇشىدۇ. سەئۇدى ئەرەبىستاندا ئىككى يىل تۇرۇپ، ئەرەپ، تۈرك، بىناكارلىق ئۇسلۇبى ۋە بۇ جايلاردىكى غەربنىڭ زامانىۋى قۇرۇلۇش شەكىلى، مەشغۇلات ئۇسۇلى، زىننەتلەش قاتارلىق يېڭىلىقلارنى ئۆگىنىدۇ. ھاجى ئەكبەرنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن دوگرى ئىسىملىك كىشىنىڭ ئالتە قەۋەتلىك بىناسىنى سىلىشقا قاتنىشىدۇ. ئۇ مۇشۇ جەريانىدا ئۇيغۇر بىناكارلىقىدا كەم بولغان، قەۋەتلىك بىنا سىلىشقا ئائىت بىر قىسىم تېخنىكىنى ئىگەللەيدۇ.

ئوسمان ھاجى يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 1950 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە ئاتوش ناھىيىلىك، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق ئىسلاھات ئىدارىسىدا، 1963 - يىلىغىچە قىزىلسۇ ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى ۋە ئوبلاستلىق سايمان زاۋۇتى قۇرۇلۇش لايىھىلەش باشقارمىسىدا تېخنىك بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1963 - يىلى دەم ئېلىشقا چىقىپ، 1968 - يىلغىچە قىزىلسۇ ئوبلاستلىق شۆبە ھەربىي رايون قۇرۇلۇش باشقارمىسىنىڭ كەسپىي مەسلىھەتچىسى ۋە تېخنىك يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1968 - يىلىدىن 1972- يىلىغىچە يۇرتىدا يەر پىلانلاش ئىشلىرىغا تېخنىك مەسلىھەتچىسى بولىدۇ.

1951 — يىلى ئاتوش ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان ئاتوش ناھىيە بازىرىنى پىلانلاپ، لايىھىلەشنى ئوسمان ھاجىمغا تاپشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بازىرى ئوسمان ھاجىنىڭ پىلانلاپ لايىھىلىشى، يېتەكچىلىكى ئاساسىدا قۇرۇلۇپ چىقىدۇ. يەنە قەشقەر ئۇلايەتلىك ۋالىي مەھكىمە قۇرۇلۇشى، ئاقچى، ئۇلۇغچات، ئاقتۇ ناھىيىلەرنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلۇشى ۋە نوقتىلىق مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشلىرىنى بىر تۇتاش لايىھىلەپ، قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشقا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئوسمان ھاجىم قۇرۇلۇش

لايىھەللەش ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتا ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مىللىي ئۇسلۇبى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىپ، نەققاشچىلىق، مىمارچىلىقتا بار نۇسخىلارغىلا قاراپ تۇرماي، ئۇيغۇر نەققاشچىلىقىنى ئىجابى راۋاجلاندۇرۇشقا تۆھپە قوشىدۇ.

ئوسمان ھاجىم پىلانچى 60 يىلغا يېقىن قۇرۇلۇش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈردى. ئۇنىڭ يېتىشتۈرگەن شاگىرتلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى بىناكارلىق ساھەسىدە تۆھپە قوشتى. ئوسمان ھاجىم قەشقەر، ئاتۇش رايونلىرىنىڭ سۇ، ئېلېكتر ئىشلىرىغا ئاز بولمىغان ئەجرلىرىنى سىڭدۈردى. ئۇ 1931 - يىلى چاقماق دەريا ۋادىسىدىكى سۇ بۆلگۈچ توسما قۇرۇلۇشى، 1953 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە كاتتايلاق سۇ دامبا قۇرۇلۇشى، غول ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى، ئوڭئېرىق، ئاچچىقبار سۇ چۆكۈرمە قۇرۇلۇشى، ئاتۇش چاقماق دەريا، بوغۇز دەريا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى، ئاتۇش شەھىرىدە تۇنجى قۇرۇلغان سۇ ئېلېكتر ئىستانسىنىڭ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى لايىھەلەش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى بەدىلگە 1958 - يىلى ئەمگەك قەھرىمانلىرى ۋەكىلى بولۇپ، پايتەختكە بېرىپ، ماۋزېدۇڭ، جۇئىنلەي قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. 1957 - يىلى ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلاندى ئوسمان ھاجىم 1974 - يىلى يۇرتىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

مەسئۇل مۇھەررىرى: مەمتىمىن شىپە
مەسئۇل كوررېكتور: ھەجەرگۈل تۇرسۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالى

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر

شېرىپ نىياز خۇشتار

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى
باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 12.5 قىستۇرما ۋاراقى: 17
2003 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى
2003 - يىل 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 5060
ISBN 7—228—07736—9/K • 1079
باھاسى: 19.70 يۈەن